Zašto Jasenovac nije oslobođen

Slavko Komarica
Slavko Odić

Slavko Komarica - Slavko Odić

ZAŠTO JASENOVAC NIJE OSLOBOĐEN

Zagreb 2008.

Ništa nije dobro što ostane neobjašnjeno,
niti se povijest gradi na prešućivanju.
Meša Selimović

Sve istine koje se prešute postaju otrovi.
Friedrich Nietzsche

U V O D

Pred Vama je reprint prvog izdanja knjige ZAŠTO JASENOVAC NIJE OSLOBOĐEN objavljene 2005. godine u Beogradu. Predočavamo Vam izvornu građu prvog izdanja ove knjige bez ikakvih redaktorskih intervencija, bez kraćenja, širenja ili svakog drugog prilagođavanja teksta proteklom ili sadašnjem vremenu kao i političkom trenutku.

Brojna pitanja vezana za ovu temu nisu cjelovitije znanstveno obrađena, pa unatoč *brojnim dosadašnjim pokušajima mnogih autora, nisu dobila neki određeniji znanstveno historiografski odgovor.*

Pronalaženjem odgovora na pitanje - zašto Jasenovac nije oslobođen - prihvatili su se početkom 90-ih godina autori ove knjige *Slavko Odić i Slavko Komarica. Rezultat njihovih istraživanja ova je knjiga, čije objavljivanje Slavko Komarica nije doživio.*

Izdvojeno i istaknuto iz pogovora:

Pojedinačno ili zajedno, Slavko Odić, rođen u Bihaću 1915., umro u Beogradu 2006. i Slavko Komarica, rođen u Banja Luci 1923., umro u Beogradu 1995. napisali su veći broj historiografskih radova o temama iz Drugog svjetskog rata. Njihovi istraživački napori u prvom redu su bili usmjereni na djelovanje obavještajnih službi na jugoslavenskom prostoru i njihov utjecaj na događaje čija je prava pozadina često izmicala pozornosti istraživača. Kvalitetama tih radova doprinosila su i osobna, odnosno profesionalna iskustva samih autora.

Slavko Odić je svojom knjigom *Neostvareni planovi (objavljena u Zagrebu 1961.), rasvjetlio neke važne događaje iz njemačkog obavještajnog djelovanja usmjerenog prema narodnooslobodilačkom pokretu i njegovu rukovodstvu.*

Slavko Komarica je tijekom 60-tih i 70-tih godina objavljivao publicističke radove pod pseudonimom S. Koslav, a od druge polovice 70-tih počela je njegova uspješna i plodna suradnja sa Slavkom Odićem. Svojom knjigom *Noć i magla: Gestapo u Jugoslaviji, objavljena u Zagrebu, 1977., dvojica su autora dala iscrpnu i zaokruženu sliku djelovanja najvažnije njemačke policijske službe u Jugoslaviji uoči i tijekom Drugog svjetskog rata. Slavko Odić je nešto kasnije objavio iscrpnu studiju o jednoj od najvećih njemačkih vojnih operacija tijekom rata pod imenom Desant na Drvar svibnja 1944; Drvarska operacija, objavljena u Beogradu 1981. Krajem devedesetih godina prošlog stoljeća objavljene su nove knjige kao zajedničko djelo dvojice autora Partizanska obavještajna služba 1941. - 1942.; što se*

stvarno događalo, objavljena u Zagrebu 1988., te posljednje djelo objavljeno za života Slavka Komarice Bijele mrlje u Zagrebu 1990.

Njihovi dotadašnji radovi i dobro poznavanje povijesnih izvora i literature o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji, bili su dobra osnova na kojoj su otpočeli rad na temu jasenovačkog logora, rezultat kojeg je rukopis knjige *Zašto Jasenovac nije oslobođen, završen 1993. godine.*

Izvorna osnova za pisanje ove knjige bila je široka i raznovrsna. Osim arhivskih i objavljenih historiografskih izvora, memoarskih zapisa i tiska, autori su prikupili i sjećanja nekih vrlo važnih sudionika tih događanja. Pažljivom analizom izvora i temeljem odličnog poznavanja literature, autori su ubjedljivo osporili neka raširena tumačenja pitanja (ne)oslobađanja jasenovačkog sustava logora i sudjelovanja pojedinaca u tome. Među njima su i sjećanja nekih „svjedoka " koji su davali „ vjerodostojne" izjave opokušajima da se oslobodi logor i o pogibiji nekih partizanskih komandanata. Istovremeno, novim argumentima su osnažena neka druga tumačenja.

Da bi odgovorili na pitanje iz naslova knjige, autori su nastojali utvrditi da li su postojali odgovarajući uvjeti, prije svega strateški, za oslobađanje jasenovačkog logora. Posebnu pažnju autori su posvetili pitanju samoorganiziranja zatočenika i njihovim naporima da se povežu sa partizanskim snagama i višim partijskim forumima radi organiziranja koordinirane akcije za oslobođenje logora izvana i iznutra,

I pored povoljnih uvjeta i vojne nadmoći, ni prvih mjeseci 1945. godine pa sve do kraja samog rata, autori su utvrdili da nema tragova u izvorima daje u rukovodstvima NOP-a bilo planova ili namjera oslobađanja logora u Jasenovcu ili nekog njegovog dijela. Ni napadi savezničkog ili partizanskog zrakoplovstva na logor nisu bili rezultat neke planirane koordinirane akcije sa drugim snagama već plod osobne inicijative pilota. Ustaška posada logora mogla je nesmetano uništiti veliki dio tragova o masovnim zločinima spaljivanjem dokumentacije i leševa žrtava.

Odgovor na pitanje iz naslova knjige dat je implicitno i mogu ga upotpuniti samo novi izvori i nova minuciozna i sistematska istraživanja.

Stoga Vam predočenu građu ove knjige, poštovani čitatelju, stavljamo na raspolaganje, za Vašu određeniju orijentaciju i nadopunu saznanja o logoru Jasenovac - kao temi koja protokom više od 70-tak godina još uvijek pobuđuje i aktualizira našu pažnju o enigmi i strahotama sustava logora Jasenovac!?...

MILAN PIŠKOVIĆ

O IZVORIMA

O službenim izvorima. -''Zavjera šutnje". -''Zataškavanje istine". - Ustanak logoraša. - Bez spomena pomoći izvana. - Knjiga *Ustaški logori.* - Pjesma *Jasenovac.* - Riječi Danijela Ozme. - Dva svjedočenja.-Neosnovane tvrdnje. - Titov deveti tom.-Ponovno tvrdnje bez osnova. - Nad o Titovoj direktivi. - ''Dosje Hebrang". - *Prvi okrugli stol o Jasenovcu.* - Duretić o Jasenovcu. - Dva predgovora. — *Okrugli stol Jasenovac 1986. - Ustaški zločini genocida...* M. Bulajića. - Polemika se ponovno razbuktava. - Franjo Tuđman postavio je pitanje. - *Srbin u Hrvatskoj* C. Opačića. - Iz referata Ljube Bobana. - Tu je i beogradski *Svet.* - "0 prevelikom riziku". - V. Šešelj podiže optužnicu! - Drugo izdanje Peršenovih *Ustaških logora.* - Novi intervjui Miletića i Dedijera. -1 političari na sceni. - Je li postojala naredba za napad na Jasenovac? - Ako jest, tko ju je povukao? - Memoari Pavla Jakšića. - Knjiga R. Bulatovića. - *Protiv zaborava i tabua.* - Pretpostavke S. Avramov. - Neke nove dimenzije.

Tragajući za izvorima koji će nam na ovaj ili onaj način omogućiti da odgovorimo ili se barem približimo vjerodostojnom odgovoru na pitanje postavljeno u naslovu ove knjige, doživljavali smo svakojaka, pa i neugodna iznenađenja. No odavno je Albert Camus napisao: "Tražiti ono što je istinito ne znači uvijek tražiti ono što je ugodno."

Tako smo utvrdili da se u jednoj, uvjetno rečeno, službenoj povijesti Narodnooslobodilačkog rata, dvotomnoj ediciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 .-1945.,*[1] koja ima više od 1300 stranica, jasenovački logor spominje samo jednom, i to u vezi s velikom neprijateljskom ofenzivom na Kozaru u ljeto 1942., odnosno u vezi sa sudbinom "oko 50.000 stanovnika, većinom žena, dece i staraca", od kojih je "jedan deo na zverski način pobijen, a ostatak oteran u zloglasni ustaški logor u Jasenovcu". A u registru geografskih mjesta te knjige uz Jasenovac stoji, u zagradi, bliže određenje: "Selo kod Novske".[2]

U prvom izdanju *Vojne enciklopedije*[3] (1961.), također nezaobilaznom izvoru u obradi bilo koje teme iz Narodnooslobodilačkog rata,

[1] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, drugo* popravljeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 1963. (u daljnjem tekstu: ORNJ 1, ORNJ 2), 242.

[2] ORNJ, 1/671.

[3] *Vojna enciklopedija,* Beograd, 1961., prvo izdanje (u daljnjem tekstu: VE 1961., uz oznaku sveska i stranice).

odrednice Jasenovac nema. A na odgovarajućoj stranici našle su mjesto prilično opširne odrednice Jarmuk ("pritok Jordana", gdje su Arabljani 636. godine pobijedili Bizantince) i Jasmund ("poluotok na sjevernoj obali o. Rigena u Baltičkom moru" u čijoj je blizini 1864. godine pruska flota napala dansku flotu).

U drugom izdanju *Vojne enciklopedije,*[4] objavljenom jedanaest godina kasnije (1972.), ispravljen je "propust" i ubačena opširna odrednica "Jasenovac". Međutim, u njoj se nije našao nijedan podatak povezan na bilo koji način s problemom oslobađanja logora i logoraša.

U 21. tomu *Sabranih djela* Josipa Broza Tita, koji sadrži priloge iz razdoblja od 1941. do 1945., logor Jasenovac spomenut je četiri puta, ali za temu o kojoj je riječ relevantno je samo pismo koje je vrhovni zapovjednik narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske (NOP i DV) poslao 31. ožujka 1942. iz Foče Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Nastojali smo rasvijetliti uvjete pod kojima je to pismo nastalo i utvrditi što se zatim događalo u vezi s direktivom: "Ispitajte mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu", koja se u njegovu post scriptumu nalazila. Rezultate tih istraživanja čitatelj će naći na stranicama ove knjige.

U Hronologiji oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije 1941.-1945., koju je također potrebno konzultirati pri obradi bilo koje teme iz NOR-a, na 1265 stranica enciklopedijskog formata logor Jasenovac spominje se devet puta. Prvi put se pod datumom 14. kolovoz 1941. pogrešno konstatira daje "iz Tuzle ustaška policija počela deportaciju Srba i Židova u koncentracioni logor Jasenovac", jer taj logor tada još nije postojao. Zatim se pod pet različitih datuma 1942. i 1944. godine govori o ispadima ustaških jedinica na oslobođenom teritoriju oko Jasenovca. Samo se pod dva datuma, 30. svibanj i 26. lipanj 1944., govori o manjim akcijama jedinica NOV-a i POJ-a na rijeci Savi u blizini Jasenovca. Napokon, pod datumom 30. travanj 1945. nalazimo konstataciju da su tog dana (što nije točno!) dijelovi 45. divizije Jugoslavenske armije (JA) oslobodili Jasenovac. I to je sve.

Vojnoistorijski institut JA u Beogradu počeo je 1949. godine izdavati *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda.* Četvrti tom te edicije (34 knjige s prosječno 700 stranica) obuhvatio je dokumente koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu, dok se dokumenti petog toma (39 knjiga približno istog obima) odnose na Hrvatsku. U knjigama četvrtog toma Jasenovac se spominje u ovom ili onom kontekstu 34 puta, a u knjigama petog toma 40 puta. Unatoč tome u pogovoru knjige povjesničara dr. Vladimira Dedijera i Antuna Miletića *Protiv zaborava i tabua* (Jasenovac, 1941.-1945.) nalazimo začuđujuću konstataciju da u

[4] *Vojna enciklopedija,* Beograd, 1972., drugo izdanje (u daljnjem tekstu: VE, 1972.).

"zbirkama dokumenata objavljenih u ediciji Vojnoistorijskog instituta, Zbornicima dokumenata - tom IV. od 34 knjige i tom V. od 39 knjiga - nema nijednog dokumenta, ni jedne reči o Jasenovcu".[5] Toliko o bazičnim, da ne kažemo o službenim izvorima za obradu zbivanja na tlu Jugoslavije, pa prema tome i u logoru Jasenovac tijekom Drugoga svjetskog rata.

Dvadeset jednu godinu poslije završetka rata, 3. srpnja 1966., u Jasenovcu je konačno otkriven spomenik žrtvama jednog od najvećih koncentracijskih logora Europe: *Kameni cvijet* - rad kipara Bogdana Bogdanovića. Od tada pa do 1990. godine u znak sjećanja na 22. travanj 1945. - dan proboja grupe zatočenika iz jasenovačkih logora broj 3 i broj 4 - u posljednjoj dekadi travnja i/ili na Dan borca (4. srpnja) održavani su u Jasenovcu skupovi na kojima su govorili čelnici SR Hrvatske, SR BiH, SFRJ ili organizacija Saveza komunista i Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata. Nikada, međutim, nijedan govornik nije spomenuo zašto logorašima 22. travnja 1945., prilikom njihova "ustanka" i "slavnog juriša protiv ustaških straža prema slobodi", nije pružena baš nikakva pomoć izvana. Nikada se nijedan od njih nije osvrnuo, ni direktno ni indirektno, na pitanje zašto tijekom cijelog rata nijedan štab NOV-a i POJ-a nikada nije *operativno razmotrio i pripremio* pa, logično, ni pokušao izvesti akciju oslobađanja jasenovačkih logoraša.

*

Iste godine (1966.) kada je u Jasenovcu otkriven spomenik žrtvama ustaškog bezumlja u Zagrebu je objavljena knjiga *Ustaški logori* bivšeg zatočenika jasenovačkog logora br. 5 (Stara Gradiška) a tadašnjega glavnoga i odgovornog urednika dnevnika *Vjesnik* Mirka Peršena. U poglavlju "Nade i otpor" autor se na uopćen način osvrnuo i na problem oslobađanja logoraša: "Od posebnog je značenja bila akcija koju su organizirani drugovi i rukovodstvo pripremali za udar i oslobođenje logora. Najpovjerljiviji i najkonspirativniji bili su raspoređeni u udarne grupe koje su dobile određene zadatke. Plan akcije duže se vremena proučavao i o njemu su bili upoznati drugovi izvan logora. Tražila se suradnja partizanskih jedinica."[6]

Slijedi konstatacija daje "to osobito bilo aktualno u 1944. godini" i odmah zatim, uz argumentaciju da se "logor nalazio na vrlo teškom i za manevriranje tih (partizanskih - nap. aut.) jedinica neprikladnome terenu", zaključak da je za izvođenje akcije oslobađanja logoraša Stare Gradiške "rizik bio prevelik, a šanse veoma male". No o svemu tome, i još ponečem, kada bude riječi o drugom, proširenom izdanju Peršenove knjige, koja će se

[5] V. Dedijer- A. Miletić, *Protiv zaborava,* str. 380.

[6] Mirko Peršen, *Ustaški logori,* Zagreb, 1966., str. 124 (u daljnjem tekstu: M. Peršen, 1966.)

pojaviti gotovo četvrt stoljeća kasnije, 1990. godine, a zatim i u sedmom poglavlju ove knjige..[7]

*

Na specifičan je način pitanje oslobađanja logoraša Jasenovca postavio Stanko Opačić Ćanica, kordunaški prvoborac, zapovjednik 1. kordunaškog partizanskog odreda, čovjek koji je otvorio 1. zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), član ZAVNOH-a, član CK KPH i ministar u vladi Hrvatske, a od rujna 1950. golootočki patnik (uhićen s potpredsjednikom hrvatske vlade Duškom Brkićem i ministrom Radom Žigićem). Učinio je to u svojoj pjesmi "Jasenovac", objavljenoj u Zagrebu 1974. godine u zbirci *Put i bespuća.* Sadržaj pjesme bio je provokativan: zapovjednik divizije NOVJ iznosi stav "da od Jasenovca sada nema ništa preče" i "za nekoliko dana pogibe". Stihovi zatim kažu kako se "svašta šuška" i kako "na Jasenovac do svršetka rata ne planu partizanska puška"... Međutim, nitko tada nije našao potrebnim osvrnuti se na tu poetsku tvorevinu Canice Opačića, o kojoj se u ovoj knjizi opširnije govori u poglavlju "Jedna pjesma i smrt dvojice zapovjednika".

*

Jedan od najpoznatijih jasenovačkih logoraša, dr. Nikola Nikolić, objavio je "u godini velikog jubileja, 30. obljetnice pobjede nad fašizmom i oslobođenja zemlje" knjigu *Jasenovački logor smrti,* u kojoj se na jednom mjestu dotaknuo i teme oslobađanja Jasenovca od strane partizanskih jedinica. Govoreći o nekim događanjima u logoru sredinom 1942. godine, on navodi riječi koje je tada pred njim izgovorio logoraš, komunist, sarajevski akademski slikar Danijel Ozmo: "Partizani su se ponovno javili u Prosari i spremaju se na Jasenovac. Samo neka oni oslobode Jasenovac, pa makar mi i poginuli u ruševinama i zajedno s ovim razbojnicima. Makar nas ustaše prije toga sve poklali, samo neka partizani uđu u njega kao pobjednici.">[8]

Očito dr. Nikolić ni 1975. godine nije smatrao potrebnim ili umjesnim kazati nešto više o temi koje se dotakao D. Ozmo, kojega će ustaše ubiti u logoru 24. srpnja 1942. godine.

*

Vojnoizdavački zavod u Beogradu objavio je 1975. godine 25 knjiga edicije *1941.-1942. u svjedočenjima učesnika.* U 21. knjizi te edicije našlo se i sjećanje Sime Vidovića, obućara iz Vrginmosta, rodom iz sela Lijevo

[7] Isto.

[8] Dr. Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti,* Sarajevo, 1975., str. 292.

Sredičko, koji je 19. ožujka 1943. s Vujom Vorkapićem i Milošem Carevićem uspio pobjeći iz jasenovačkog logora br. 3 (Ciglana). Sva trojica su zajedno stigli među partizane na Psunju. Prema navodima S. Vidovića: “Kasno ujesen 1942. godine počele su pripreme za prvi ustanak u logoru Jasenovac”, koji je trebao izbiti jedne od nedjelja u ožujku 1943. godine. On zatim kaže da “do planiranog ustanka nije došlo zbog toga što je obustavljen izvana”.

U 22. knjizi iste edicije, u članku Miloša Carevića, ugostitelja iz Duge Rese, nalazimo gotovo iste navode. No o svemu tome opširnije u petom poglavlju ove knjige.

*

Beogradsko izdavačko poduzeće “Narodna armija” izdalo je 1977. godine knjižicu bivšega jasenovačkog logoraša, poslijeratnoga poznatog jugoslavenskog publicista i prevoditelja Milana Gavrića *Otkosi smrti - sjećanje na jasenovački logor istrebljenja.* Na početku knjižice je tekst Antuna Miletića pod naslovom “Umesto predgovora”, u kojemu nailazimo prvi put na post scriptum iz Titova pisma Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 31. ožujka 1942. (bez posljednje rečenice: “Taj napad trebalo bi organizovati zajedno sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije”). Odmah zatim slijede tvrdnje autora (A. Miletića): “Za sudbinu logoraša Jasenovca neprekidno su se interesovali Vrhovni štab i osobno vrhovni komandant NOV-a i POJ-a Josip Broz Tito”, te da su “u vojnopolitičkim planovima Glavnog štaba Hrvatske, štaba 3. operativne zone i 6. korpusa NOVJ razmatrane sve varijante eventualnog napada na logor Jasenovac, ali nijedna nije davala garancije za uspeh i mogućnost takve akcije”.[9] Pokazat će se, nažalost, da su obje ove tvrdnje daleko od stvarnosti.

*

Dvije godine kasnije (1979.) izišao je iz tiska deveti tom *Sabranih djela* Josipa Broza Tita, koji je priredio Mišo Leković, a u kojem se nalazila upravo spomenuta Titova direktiva upućena 31. ožujka 1942. iz Foče Operativnom štabu za Bosansku krajinu i u vezi s njom lakonska napomena iz pera priređivača: “Logor je bio dobro branjen, tako da se napad na kojemu je Vrhovni štab inzistirao nije mogao izvršiti.”[10] Samo toliko.

Međutim, u *Hronologiji,* koja se navodi u svakom pa i u ovom tomu Titovih *Sabranih djela,* za razdoblje koji on vremenski obuhvaća, pod datumom 31. ožujak (1942.) M. Leković je napisao: “Tito upućuje naređenje Operativnom štabu za Bosansku krajinu za stvaranje udarnih i omladinskih jedinica i za djelovanje njegovih jedinica na teritoriji zapadne i srednje Bo-

[9] Milan Gavrić, *Otkosi smrti,* Beograd, 1977., str. 16, 17.

[10] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* knj. 9, str. 280 (u daljnjem tekstu: Tito SD 9).

sne."[11] O napadu na Jasenovac "na kojemu je Vrhovni štab inzistirao" - ni riječi!

*

Druga knjiga Vladimira Dedijera, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* u kojoj se našao i članak Antuna Miletića pod naslovom "Logor Jasenovac", izišla je iz tiska 1981. godine. U tom su članku ponovljene od riječi do riječi i na isti način "argumentirane" tvrdnje o neprekidnom interesu Vrhovnog štaba i Tita za sudbinu logoraša Jasenovca i o razmatranju svih varijanti napada na logor Jasenovac Glavnog štaba Hrvatske, štaba 3. operativne zone i 6. korpusa NOVJ, koje su već iznijete u predgovoru knjižice Milana Gavrića *Otkosi smrti.*

Koliko su te Miletićeve konstatacije - koje će se, svakako ne krivnjom njihova autora, pretvoriti u "istine" o kojima se ne može (ili ne smije?) raspravljati - bile točne, moći će, uvjereni smo, meritorno prosuditi sam čitatelj kada zaklopi korice ove knjige.

*

U knjizi publicista Jove Popovića *Ratne uspomene Koste Nađa - Bihaćka republika,* objavljenoj 1982. godine u Zagrebu, nekadašnji zapovjednik Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nad naziva Titovu direktivu od 31. ožujka 1942. "predlogom", donosi njezin tekst i dodaje: "Činilo mi se da je to izvodljivo." Tu je zatim i tvrdnja da je istog mišljenja bio i Grga Jankes, novopostavljeni zapovjednik 3. operativne zone (slavonske).[12] No o tome u trećem i četvrtom poglavlju ove knjige.

*

U knjizi *Dosje Hebrang,* objavljenoj 1983. godine, Dragan Kljakić donosi razgovore koje je o temi oslobađanja jasenovačkih logoraša vodio s istaknutim partizanskim zapovjednikom Vickom Krstulovićem i logorašem Hasanom Dolamićem. Prema njegovim navodima, V. Krstulović se pitao "zbog čega" u proljeće i ljeto 1943 "nije u štabovima jedinica, u komitetima pokrenuta akcija da se na prepad noću napadne Jasenovac i Stara Gradiška"[13] ali odgovor na to pitanje nije znao. S druge strane, H. Dolamić je iznio mišljenje da su šanse za njihovo oslobađanje 1942. godine "bile slabe, nerealne", ali da su "ujesen 1943", kad su "naše partizanske snage napale Banja

[11] Tito, SD, knj. 9, str. 300

[12] Jovo Popović, *Ratne uspomene Koste Nađa - Bihaćka republika,* Zagreb, 1982. (u ialjnjem tekstu: K. Nađ).

[13] Dragan Kljakić, *Dosje Hebrang,* Beograd 1983., str. 273.

Luku, pogotovo u razdoblju od Nove 1943./44. godine, prilike postale povoljnije".[14] O svemu ovome čitatelj će naći opširnije podatke u pojedinim poglavljima ove knjige.

*

Dvadeset prvog travnja 1984. održan je prvi okrugli stol o Jasenovcu i tada je, prvi put na jednom znanstvenom skupu, otvoreno dotaknut problem napada jedinica narodnooslobodilačke vojske i POJ-a na taj logor. Iznijevši podatak daje "od 1968. godine spomen-područje do danas posjetilo 3.224.004 posjetitelja", profesorica Ana Požar već je u uvodnoj riječi istakla daje među "najčešćim pitanjima koja postavljaju posjetitelji" i pitanje: "Da li su partizani pokušali izvršiti napad na logor i osloboditi zatočenike?" Odgovorila je da se "nastojalo pronaći rješenje za spas zatočenika", da se i "drug Tito stalno interesirao za stanje u jasenovačkom logoru", da se "oslobođenje logora moralo izvesti uz pomoć partizanskih jedinica, ali da su nepristupačan teren (pruga Zagreb-Beograd), rijeke Sava, Una, Veliki Strug i nekoliko vrlo važnih i jakih neprijateljskih uporišta u blizini (Novska, Okučani, Banova Jaruga i druga), gotovo onemogućavali svaku veću akciju", te da se i "u samom Jasenovcu nalazila ustaška posada s oko 3.000 ustaša".[15]

I u referatu rađenom "po sjećanju grupe preživjelih aktivista ženskog logora u Jasenovcu", koji je na prvom znanstvenom skupu o Jasenovcu podnio Šime Klaić, prilično je pozornosti posvećeno događanjima u ljeto 1944., kada su se i žene-zatočenice spremale za sudjelovanje u "masovnom 'prodoru' iz logora, a uz pomoć jedinica narodnooslobodilačke vojske".[16] U tom su se referatu našle potresne rečenice: "Bez obzira na to što su ustaše svakodnevno dopremale nove žene i čitava sela, da bi ih u roku od jedne noći sve likvidirali, naš moral je bio na visini. Bile smo jedinstvene iznutra s pouzdanjem u pomoć izvana".[17] Pri kraju rada 1. okruglog stola o Jasenovcu riječ je uzeo i akademik prof. dr. Dušan Čalić. Nakon što je ocijenio da se na skupu "problemima prišlo s puno ozbiljnosti i odgovornosti", izjavio je: "Na nama, odgovornim ljudima iz vremena organiziranja oružanog otpora okupatoru i domaćem ološu, dužnost je da odgovorimo na vrlo važna povijesna pitanja koj.a su u interesu stasalih generacija poslije 1945. godine. Ovdje je postavljeno nekoliko konkretnih pitanja: Zašto jedinice bilo iz Slavonije ili iz Bosne nisu izvršile akciju protiv logorskih utvrđenja u Jasenovcu pa sve

[14] Isto, str. 275

[15] Ana Požar, *Jasenovac traži više istraživanja,* Okrugli stol 1984., str. 12, 15, 16.

[16] Šime Klaić, *Politički rad na liniji KPJ u ženskom logoru Jasenovac,* Okrugli stol, 1984., str. 58, 65.

[17] Isto, str. 62.

do Stare Gradiške? Koliko smo mi u partizanima bili obaviješteni i jesmo li znali što se događa u jasenovačkim logorima? Obećavam da ću kao svoj osobni zadatak uzeti okupljanje trupa odgovornih drugova revolucionara kako bismo odgovorili na ova za povijest važna pitanja. Poznato mi je da je tema Jasenovca bila na raspravama u štabovima i na političkim skupovima. Koliko se sada mogu pouzdati u sjećanja, čini mi se da su postojali krupni razlozi zbog kojih nije učinjeno više od učinjenoga. Čini mi se da razlozi za takve odluke leže u procjeni situacije. Ne bi trebalo gubiti iz vida da su borci upravo ovog kraja, bilo zapadne Slavonije ili Kozare i Potkozarja, imali i previše osobnih motiva i razloga da se razračunaju s posadama ujasenovačkom logorskom sektoru. Razloge za ovu tvrdnju ne treba posebno dokazivati. Zasad toliko."[18]

Koliko smo mogli utvrditi, "grupa odgovornih drugova revolucionara" nikada se nije sastala kako bi odgovorili na "za povijest važna pitanja", pa ni na pitanje jesu li "postojali krupni razlozi zbog kojih nije učinjeno više od učinjenoga".

*

Prošlo je nešto više od godinu dana od prvog okruglog stola o Jasenovcu, a onda je došlo do bure. Sve kao daje počelo ponovnim objavljivanjem pjesme Stanka Opačića Ćanice *Jasenovac,* ovog puta u beogradskom omladinskom listu *Književna reč, u* broju od 10. svibnja 1985. godine. Odmah zatim, u broju od 5. lipnja, beogradski dnevni list *Večernje novosti,* donoseći tekst pjesme u cjelini, postavio je Veljku Kovačeviću, general-pukovniku u mirovini, pitanje: "Zašto jedinice naše narodnooslobodilačke vojske nisu u toku rata pokušale napasti koncentracioni logor Jasenovac-Stara Gradiška i osloboditi zatočenike?"

Veljko Kovačević, koji je od sredine srpnja 1944., po dolasku iz Gorskog kotara, odnosno iz Glavnog štaba Hrvatske, bio zapovjednik 40. (slavonske) divizije, a zatim od siječnja 1945. zapovjednik 6. (slavonskog) korpusa, odgovorio je da je "napad na Jasenovac bio apsolutno neizvediv" jer "ima takav položaj, tako je bio utvrđen i branjen, da je za naše snage predstavljao nepremostivu prepreku".[19]

Ne precizirajući ni približno vrijeme na koje se odnose podaci koje iznosi, V. Kovačević nadalje konstatira daje u blizini jasenovačkog logora "dejstvovalo više ustaških, nemačkih i domobranskih divizija koje su, u slučaju napada, vrlo brzo mogle stupiti u akciju", i dodaje da bi logoraši u slučaju napada jedinica NOV-a i POJ-a na logor "stradali ne samo od ustaških mitraljeza već i od naše ubitačne vatre". Rezimirajući na određen način svoj

[1] ' Prof. dr. Dušan Čalić, *Dužnost je da odgovorimo,* Okruglo stol, 1984., str. 88.

[19] Večernje novosti, 5. lipanj 1985.

stav kaže: “Svakome od nas ležao je na srcu napad na Jasenovac. Želeo je to svaki starešina, svaki borac. Želeo je to i naš vrhovni komandant Tito. Zahtevao je da ispitamo mogućnost za takav napad. Usprkos najboljim namerama, usprkos moralnoj obavezi, mi to nismo mogli učiniti. Takva mogućnost nije postojala. Ne samo za logoraše već i za naše jedinice napad na Jasenovac bio bi koban. Bilo bi to samouništenje.”[20]

Sutradan, 6. lipnja 1985., *Večernje novosti* su postavile Obrenu Stišoviću i Bošku Šiljegoviću pitanja: “Da li su kozarački partizani mogli sami ili u sadejstvu sa Slavoncima napasti fašistički logor u Jasenovcu i osloboditi hiljade ljudi osuđenih na smrt? Šta je sprečilo te legendarne borce da pokušaju spasavanje svoje braće, sestara, majki i očeva, svoje dece ispod koljačkog noža? Je li neko naredio da se drže dalje od najstrašnijeg fašističkog mučilišta u Evropi?”

Obren Stišović Obrad, koji se 1941./42. godine nalazio na dužnosti zapovjednika kozarskog NOP odreda, na postavljeno je pitanje odgovorio: “Nama na Kozari dobro je bilo poznato kakva zverstva fašisti čine u Jasenovcu i kovali smo razne planove kako da oslobodimo zatočenike. Ali svi naši planovi morali su da padnu u vodu. Mi, jednostavno, nismo mogli sa uspehom da u prvim ratnim godinama izvedemo tako veliku i složenu ratnu operaciju. Izgubili bismo i borce i oružje, a logoraše ne bismo oslobodili. Bio bi to naš veliki poraz, udarac od koga bismo se teško oporavili.”[21]

Na direktno pitanje novinara *Večernjih novosti*: “Da li je neko mogao da naredi kozaračkim partizanima da ne napadnu logor u Jasenovcu?” Stišović je odgovorio: “Nije. Mi smo slobodno izvodili svoje akcije. A čak i da je postojala takva naredba, mi bismo napali Jasenovac čim bi nam se za to ukazala prva prava prilika.”

Slijedi tekst “P. S.”: “A iz Titova pisma poslanog iz Foče Operativnom štabu za Bosansku krajinu, zatim osvrt na prepisku vođenu oktobra 1942. između štaba 5. krajiške udarne brigade (čiji je politički komesar bio Boško Šiljegović) i štaba 3. operativne zone Hrvatske (o čemu će opširno biti govora u sljedećim poglavljima) i najzad odgovor Boška Šiljegovića: 'Jasenovac je oslobođen onda kad i svi drugi veliki logori u Evropi. Ranije, nažalost, to nije bilo moguće. Uostalom, da smo kojim čudom i uspeli da likvidiramo logor u Jasenovcu, Pavelić bi sličan podigao na nekom drugom delu svoje nakazne države koja je počivala na sistemu ubijanja.'”[22]

U broju od 7. lipnja 1985. *Večernje novosti* su donijele objašnjenje general-pukovnika u mirovini Jefte Šašića. Bit objašnjenja na pitanje: “Zaš-

[20] Isto.

[21] Isto, 6. lipanj 1985.

[22] Isto.

to naše jedinice u toku rata nisu pokušale da napadnu ustaško gubilište na ušću Une u Savu i oslobode zatočenike?” bila je u rečenicama: “I Tito je od nas tražio da zajedno sa Krajišnicima ispitamo mogućnost napada na Jasenovac. Ali, Titova naredba je jasna: eventualni napad treba tako organizovati da sigurno uspe, to jest, i da logor likvidiramo i da taoce izvedemo na slobodnu teritoriju. A kako su stvari stajale, ne samo da ne bismo uspeli da oslobodimo hiljade izmučenih i gladni ljudi nego bismo uništili i svoju živu silu. Bila bi to krajnje rizična akcija koja bi se mogla uspešno okončati samo u nekom kaubojskom filmu.”[23]

*

Na stav rukovodstva NOP-a (pa i saveznika) prema jasenovačkom logoru osvrnuo se na specifičan način i dr. Veselin Đuretić u djelu *Saveznici i jugoslovenska ratna drama,* koje je objavljeno također 1985. godine. Razmatrajući “uzaludna četnička nastojanja da po sebe nepovoljan razvoj događaja prikažu kao neku komunističko-ustašku zavjeru”, on iznosi četničke “dokaze” (navodnici V. Đuretića) za to, pa piše: “'Dokaz' posebne vrste bio je neometana aktivnost 'fabrike smrti' u Jasenovcu, koja je, i pored promjene i opštih i posebnih okolnosti, i dalje gutala stotine hiljada Srba i hiljade drugih nacionalnosti iako su se sa svih njenih strana kretale jače partizanske jedinice. Ukazivali su na to da ovu 'fabriku smrti' nisu uznemiravala ni saveznička bombardovanja.”[24] Veselin Đuretić ne kaže gdje je našao četničke “dokaze”. Mi ih nismo uspjeli pronaći.

*

Godine 1986. izišla je iz tiska prva knjiga *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti* pukovnika Antuna Miletića. Predgovor za tu knjigu napisao je Jefto Šašić i u njemu konstatirao: “Ova knjiga ukazuje na značajan istraživački zadatak, odgovor na pitanje da li je bilo nastojanja i mogućnosti oružanim snagama likvidirati snage neprijatelja kompleksa koncentracionog logora Jasenovac (Jasenovac - Stara Gradiška, 25 km), a da pri tome ne pođe zločincima za rukom da unište žrtve prije oslobođenja, a u slučaju uspjeha kako ih bezbjedno sprovesti iz logora.”[25]

U nastavku predgovora J. Šašić ističe značenje koje su Nijemci tijekom rata pridavali obrani “dvokolosječne transeuropske magistrale Dobava-Zagreb-Novska-Beograd”, daje uopćene podatke o njemačkim i domo-

[23] Isto, 7. lipanj 1985.

[24] Dr. Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, II., Beograd, 1987. str. 197.

[25] Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945., Dokumenti,* knjiga II., drugo izdanje, Beograd, 1986., str. 10 (u daljnjem tekstu: A. Miletić, I., II., III.).

bransko-ustaškim jedinicama lociranim u bližoj i daljoj okolini kompleksa koncentracijskog logora Jasenovac i tvrdi, primjerice, da "nastojanja uspostave veze i oslobođenja logora traju, takoreći, od prvoga dana njegova osnutka"... Osnovni dojam je, čini nam se, daje autor uložio znatan napor kako bi čitatelju sugerirao uopćen zaključak koji i sam otvoreno iznosi: "Potpun uspjeh napada na Jasenovac nije bio moguć."[26]

Je li i koliko Jefto Šašić u pravu, kolika je snaga njegovih argumenata, a kolika njihova objektivna težina, čitatelj će morati sam zaključiti. U pojedinim ćemo se poglavljima osvrnuti na njegove respektivne argumente i tvrdnje.

Poslije predgovora J. Šašića, u prvoj knjizi A. Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti* slijedi "Uvod" u kojemu autor zastupa i opširnije obrazlaže već iznijetu tezu u svom prilogu ("Logor Jasenovac"), pisanom za drugu Dedijerovu knjigu *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* (1981.). Tu je tezu ovog puta sažeo u rečenici: "Takoreći, napad na Jasenovac bio je apsolutno neizvodljiv jer je logor bio dobro utvrđen i branjen, a po položaju predstavljao je nepremostivu prepreku za tadašnje partizanske snage."[27] Nije jasno na koji se vremenski period u ovom slučaju prilog "tadašnje" odnosi.

*

Na drugom po redu okruglom stolu, održanom u Jasenovcu u studenom 1986., Antun Miletić je podnio referat koji će, manje-više, unijeti kao pogovor u posljednju, treću knjigu svoje trilogije *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti* (1987.). U tom referatu (pogovoru) on je ponovio tezu da je "logor Jasenovac dobro utvrđen i branjen" i da je "po položaju predstavljao nepremostivu prepreku za tadašnje partizanske snage"[28] te je, između ostaloga, iznio bit onoga što su u vezi s poduzimanjem operacije oslobođenja jasenovačkih logoraša izjavili u spominjanoj anketi *Večernjih novosti* početkom lipnja 1985. Veljko Kovačević, Obren Stišović Obrad i Jefto Sašić.

Ne osvrnuvši se nijednom riječju na svoje obećanje dano dvije i pol godine ranije, na prvom okruglom stolu u svibnju 1984.: "Obećavam da ću kao svoj osobni zadatak uzeti okupljanje trupa odgovornih drugova revolucionara kako bismo odgovorili na ova za povijest važna pitanja", dr. Dušan Calić je u diskusiji o Miletićevu referatu rekao: "Mislim da bi trebalo obraditi zašto NOV nije napao logor Jasenovac. Mislim da je pravilno i u redu

[26] A. Miletić, I., str. 12.

[27] Isto, str. 39, 40, 44.

[28] A. Miletić, *Pet pitanja i pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac,* Okrugli stol, 1986., str. 148.

ono stoje Miletić iznio, i dobro je stoje dao izjave Veljka Kovačevića, Stišovića, Sašića. Ali sada treba otići do Veljka Kovačevića ili nekog drugoga kako bi uradio vojnu analizu, kako bi se moglo reći da je za napad na Jasenovac, koji je imao 1700 ustaša, potrebno toliko i toliko vojnika, daje za presijecanje pruge potrebno toliko vojnika, da je predviđeno da će prilikom tih operacija izginuti toliko i toliko ljudi itd. Onda bi se na temelju takvoga naučno kvantificiranoga pristupa pokazalo zašto Jasenovac nije napadnut."[29]

Koliko nam je poznato, nitko nije otišao "do Veljka Kovačevića ili nekog drugoga", niti je bilo tko objavio "vojnu analizu" koju je spomenuo dr. Čalić.

*

U tekstu Dragoja Lukića "Umjesto predgovora", na početku treće knjige Antuna Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti,* navedena je konstatacija daje Miletić "marljivo istražio i prezentirao bogatu, često dosad recentnu i teže dostupnu originalnu građu koja je omogućila da uspješno odgovori i na takva pitanja koja po svojoj složenosti zaslužuju posebne publikacije". Među tim pitanjima nalazi se, po Lukiću, i ovo: "Zašto partizanske snage nisu oslobodile logor prije konačnog završetka rata?" Nažalost, u više od 250 dokumenata sabranih u trećoj Miletićevoj knjizi samo se onaj posljednji (kojemu je autor dao naslov "Pismo mesnog komiteta logora Jasenovac na čelu sa dr. Milom Boškovićem 6. korpusu NOVJ o ustaško-domobranskim snagama u i oko Jasenovca i mogućnosti da se u sadejstvu s avijacijom i snagama spolja i iznutra oslobodi logor Jasenovac") odnosi na to čitanje, ali se ne daje odgovor na njega. Naprotiv, ističe potrebu za pronalaskom odgovora. Opširnije o tom dokumentu u sedmom poglavlju ove knjige.

*

Godine 1988. tiskane su prva i druga knjiga dr. Milana Bulajića *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću.* Na početku prve knjige u poglavlju "Scripta manet - Pamti se zapisano", našli su se ovi redovi: "Pri postavljanju pitanja zašto jedinice narodnooslobodilačke vojske nijesu ranije oslobodile zatočenike ustaškog logora smrti u Jasenovcu i prekinule lanac masovnog ubijanja, mora se voditi računa o vojnooperativnim prilikama i mogućnostima na ovom utvrđenom ravnom močvarnom području između tri rijeke, na najobezbjeđenijoj liniji strateških komunikacija nacističke Njemačke."[30]

[29] Prof. dr. Dušan Čalić, *Prilog diskusiji,* Okrugli stol, 1986. str. 264.

[30] Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine,* Beograd, 1988., II., str. 10 (u daljnjem tekstu: M. Bulajić, I., II., III., IV.).

U nastavku Bulajić donosi tekst pjesme *Jasenovac* Stanka Opačića Ćanice, koja je, po njegovoj ocjeni, u vezi s postavljenim pitanjem "unijela dosta zabune" i osvrće se na polemiku koja je uslijedila, a u kojoj su sudjelovali istaknuti čelnici NOV-a i POJ-a, o čemu je već bilo govora. U drugoj knjizi *Ustaški zločin genocida...* Bulajić formulira neka svoja "zapažanja s prostora ustaških koncentracionih logora u Jasenovcu i Staroj Gradiški": "U javnosti je postavljeno pitanje zašto partizani tokom rata nisu pokušali izvršiti veći napad na logor i time osloboditi zatočenike, iako se znalo o veličini ustaških zločina, dapače o pravom genocidu nad Židovima, Romima, Srbima i dijelu hrvatskog naroda."[31] Međutim, na "pitanje postavljeno u javnosti" u nastavku teksta nema nikakvog odgovora.

Za treću (i četvrtu) knjigu *Ustaški zločin genocida...* koje su objavljene sljedeće, 1989. godine, urednik izdavačkog poduzeća "Rad" Ljubomir Kljakić napisao je predgovor "Zavera ćutanja i traganja za istinom" i u njemu konstatirao: "Čitalac će se, takođe, uveriti i u to da se novim knjigama daju novi elementi za odgovor na pitanje zašto Jasenovac nije bio napadnut za vreme rata...".[32]

U trećoj knjizi neke nove elemente za odgovor na postavljeno pitanje, nažalost, nismo pronašli.

U četvrtoj knjizi nalaze se poglavlja: "Zašto nije napadan jasenovački logor?" (br. 10) i "Pitanja Vicka Krstulovića zašto Jasenovac nije napadnut za vrijeme rata i svjedočenje Emerika Bluma i Hasana Dolamića o stavu Andrije Hebranga prema pitanju Jasenovac" (br. 14).

Uz kraći komentar autora, deseto poglavlje sadržava samo izjavu generala Jefte Šašića povodom objavljivanja pjesme *Jasenovac* Stanka Opačića Ćanice. Taj tekst - na to ukazuje i Milan Bulajić - preuzet je iz beogradskog polumjesečnika *Duga.*

Četrnaesto poglavlje, na što također u bilješci ukazuje i M. Bulajić, doslovce je prenijeto poglavlje "Da li je Hebrang mogao da pomogne logorašima" iz knjige Dragana Kljakića *Dosje Hebrang* (Beograd, 1983.).

Unatoč trudu koji smo uložili, ni u spomenutim ni u ostalim poglavljima četvrte knjige *Ustaški zločin genocida...* nismo uspjeli pronaći bilo što što bi opravdavalo tvrdnju Ljubomira Kljakića da se (i) u njoj "daju novi elementi'za odgovor na pitanje zašto Jasenovac nije napadnut za vreme rata".

*

[11] M. Bulajić, II., str. 244.

[32] Isto, III., str. 8.

U jugoslavenskoj historiografskoj publicistici, pa i šire od toga, problem oslobađanja jasenovačkih logoraša zauzeo je tijekom 1989. i 1990. godine jedno od najistaknutijih mjesta. O njemu je, osim spomenute treće (i četvrte) knjige dr. Milana Bulajića *Ustaški zločin genocida...* bilo riječi i u nekim novim knjigama, o njemu je govoreno na radio i televizijskim emisijama, na političkim zborovima i književnim i skupovima, pisano u dnevnom i periodičnom tisku.

Govoreći o koncentracijskim logorima, istaknuti partizanski ratnik, književnik i potpredsjednik SANU Antonije Isaković napisao je početkom 1989. godine u članku "Pokolj, strategija zaborava" u polumjesečniku *Duga*: "Činjenica je, recimo, da za vreme rata ti logori nikada nisu oslobođeni, napadani, uznemiravani bar. Nikada taj Jasenovac nije napadnut. Jeste, on je u nekoj ravnici, u nekom blatištu, ali bar su se ti zločinci mogli uznemiravati, bilo je u partizanima iskusnih diverzanata. Ali nikada, nikada se to nije desilo."[33]

Uzimajući ponovno riječ u polemici, umirovljeni general Jefto Šašić također je u beogradskom polumjesečniku *Duga* (što će u skraćenom obliku prenijeti i zagrebački dnevnik *Vjesnik)* za eventualni napad na jasenovački logor rekao: "Sve u svemu, bila je to krajnje rizična i neostvarljiva akcija koja bi se mogla izvesti samo u nekom kaubojskom filmu."[34]

U otvorenom pismu upućenom preko *Duge* u travnju 1989. godine generalima Otmaru Kreačiću i Bošku Šiljegoviću, "koje odavno poznaje(m)" i koje je "u mladosti veoma cenio i poštovao", predratni i poratni aktivni oficir Jugoslavenske vojske Dragan Jovanović (rođeni brat Žikice Jovanovića Španca), a zatim dugogodišnji zatočenik Golog otoka, i konačno autor zapaženog dvotomnog djela *Muzej živih ljudi,* objavljenoga godinu dana kasnije, citirao je i upravo spomenutu rečenicu Jefte Šašića pa zatim dodao: "Mislim daje danas veoma ružno upoređivati akciju za oslobođenje zatočenika Jasenovca sa 'kaubojskim filmom'. Ni danas, a kamoli za vreme rata, ne može se sigurno tvrditi da će čovek stići od stana do Moskve (hotel "Moskva" u Beogradu - nap. aut.) u letnje prepodne na hladno pivo!"[35]

Na kraju pisma Dragan Jovanović postavlja "pitanja za generale Kreačića i Šiljegovića, ali i za ostale redove ako imaju šta da kažu": "Da li i vi smatrate da je bilo 'sasvim normalno da i Jasenovac bude oslobođen tek onda kad i svi drugi veliki logori u Evropi'?... Sada kada se zna da su te 'hiljade izmučenih i gladnih ljudi', ustaše 'lege artis', po redu, natenane i na razne načine poubijale i

[33] Duga, 4. veljače - 16 veljače 1989.; *Svet*, 24 siječnja 1990.; *Vjesnik,* 20. veljače 1990.

[34] Milomir Marić, *Javila se ptičica kos*, Duga, str. 390, 4. veljače - 18 veljače 1989.

[35] *Duga,* str. 396, 29. travanj - 12 svibanj 1989.

poslale u večna lovišta pitam da li sada smatrate da je njima tamo gore, negde na nebu, lakše nego da su poubijani u borbi, muški koliko se moglo, uspravni koliko se moglo, pa makar u jednoj sasvim neravnopravnoj i bezizglednoj borbi. Kažite nam svima, drugovi generali! Bar toliko."[36]

Koliko nam je poznato, Dragan Jovanović nikada nije javno dobio odgovore no postavljena pitanja.

Hrvatski povjesničar i političar dr. Franjo Tuđman u knjizi *Bespuća povijesne zbilje,* koja se 1989. godine pojavila u knjižarama, spominje prvi put u svom cjelokupnom publicističkom opusu logor Jasenovac.[37] U poglavlju te knjige "U orisu jasenovačkog mita i teze o genocidnosti hrvatstva" on se osvrće i na napis Branke Čuljić objavljen u glasilu SSOJ *Mladost* tri godine ranije (1986.): "Čuljić s pravom postavlja pitanje zašto nije bilo otpora logoraša, jesu li partizani pokušali osloboditi logor; zašto ne postoji popis jasenovačkih žrtava."[38] Odmah zatim slijedi Tuđmanov načelan stav prema pitanjima koja je upravo registrirao: "Na njih je nužno i moguće odgovoriti. Ali samo na osnovi poznavanja i poštivanja činjenica o povijesnoj zbilji onakvoj kakva je ona bila. A takva i slična intrigantno izazovna pitanja što potiču smutnje i osvetničke strasti, ostat će bez odgovora sve dok se na famama kuju mitomanske predodžbe i namjerno šire neistine i obmane. Ili pak dopušta njihovo održavanje zbog povijesnog sljepila i besprincipijelne puzavosti."[39]

Premda je naveo i za nas ključno pitanje ("jesu li partizani pokušali osloboditi logor") i konstatirao daje i na njega "nužno i moguće odgovoriti" F. Tuđman, koliko smo mogli ustvrditi, nije pokušao odgovoriti na to "iritantno izazovno pitanje što potiče sumnje i osvetničke strasti".

*

U izdanju KIZ "Litera", Beograd, objavljena je 1989. godine knjiga Stanka Opačića Ćanice *Srbin u Hrvatskoj. Kazivanja kordunaškog seljaka, radnika, ministra, osuđenika...* Premda u njoj nalazimo nekoliko pjesama, njegove pjesme *Jasenovac,* koja je svojevremeno izazvala veliku buru, tu nema. Međutim, autor se ipak i ovom prilikom osvrnuo na tu temu napisavši: "Kada je 1948. objelodanjena saradnja Hebranga sa ustašama za vrijeme rata, čuo sam u narodu bezbroj pitanja i komentara, o kojima se nijesam mogao izjašnjavati jednostavno zato što su sa zvanične strane date samo škrte izjave, a ne i dokazi, pa je komentarisano kako je ko htio, a ja sam tada bio

[36] Isto.

[37] Dr. Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbilje,* Zagreb, 1989.

[38] Isto, str. 124.

. [39] Isto.

ministar i član CK KPH pa nijesam mogao pričati koješta. Najviše je pitanja bilo o onome što je narod najviše boljelo, kao, na primjer: Zašto u Slavoniji, na Jasenovac nije pukla ni jedna partizanska puška, ni onda kada su Slavonci imali korpus i zauzimali mnoge utvrđene gradove? Zašto ne oteše ni jedan transport naroda iz ovih krajeva i Bosne, koji su slani u tu kasapnicu? Jesu li u povjereništvu CK KPH za Slavoniju bili slijepci ili Hebrangovi ljudi?"[40]

*

U referatu održanom na znanstvenom skupu u Jasenovcu u listopadu 1984. zagrebački povjesničar, profesor dr. Ljubo Boban je rekao: "U posljednje vrijeme sve se učestalije postavlja pitanje zašto partizanske jedinice nisu oslobodile logoraše iz Jasenovca, odnosno zašto to nisu pokušale učiniti. Prije svega, takvo pitanje nije osnovano postavljeno. Poznato je, naime, da su razmatrane mogućnosti napada na Jasenovac. Tito je o tom razmišljao još u ožujku 1942. godine."[41]

Slijedi tekst "post scriptum" u Titovu dopisu poslanom iz Foče 31. ožujka 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu, ali o nekim drugim dokumentima u kojima su "razmatrane mogućnosti napada na Jasenovac" u referatu nema ni riječi!

*

U broju od 15. studenog 1989. beogradski polumjesečnik *Svet* donio je pod naslovom "Vredelo je pokušati" kazivanje pukovnika u mirovini Mirka Pekića (vidi treće poglavlje ove knjige) i svjedočenje slavonskog borca i kurira Kozarčanina Milana Kevića, koje je dva dana kasnije u nešto skraćenoj verziji prenijela *Politika* pod naslovom "Zašto Jasenovac nije oslobođen" (vidi osmo poglavlje ove knjige).

U sljedećem broju *Sveta* (od 29. studenog 1989.) nalazi se napis dr. Milana Bulajića "Dokumenti o Jasenovcu - Titovo naređenje" s autorovim motom: "Umesto nagađanja danas su nam potrebne prave analize o mogućnosti oslobođenja logora." Pošto je citirao Titovu depešu poslanu 4. travnja 1942. Komintemi i naredbu dostavljenu pet dana ranije Operativnom štabu NOP-a za Bosansku krajinu, autor tvrdi daje "na osnovu ove naredbe štab 5. krajiške udarne brigade uputio štabu 3. operativne zone NOPO Hrvatske pismo od 19. oktobra 1942. u kome Krajišnici predlažu Slavoncima da zajednički napadnu Dubicu, Jasenovac i Staru Gradišku", te na kraju citira negativan odgovor slavonskog štaba od 28. listopada iste godine (vidi treće i

[40] Stanko Opačić Ćanica, *Srbin u Hrvatskoj. Kazivanje kordunaškog seljaka, ratnika, ministra, osuđenika...* Beograd, 1989. str. 77.

[41] Dr. Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije,* Zagreb, 1990., III., str. 340, *Zašto je potrebno znati istinu o Jasenovcu?*

četvrto poglavlje ove knjige). Slijedi tekst pjesme *Jasenovac* Stanka Opačića Ćanice i odgovori na u njoj postavljeno pitanje svih sudionika u anketi beogradskih *Večernjih novosti* iz lipnja 1985., pa zatim i u polumjesečniku *Duga* (Jefto Šašić, Mirko Pekić).[42] U sljedećem broju *Sveta* (13. prosinca 1989.) u napisu dr. Milana Bulajića "Tito nikada nije posetio Jasenovac" nalaze se dva pitanja vezana uz temu o kojoj govorimo: "Kako se može objasniti daje glavni grad Jugoslavije oslobođen 20. oktobra 1944., da fabrika smrti u Jasenovcu radi još punih šest meseci posle u uslovima kada je jugoslovenska oružana snaga raspolagala avijacijom, kada je uspostavljena puna saradnja sa savezničkim vojnim snagama?" i "Da li je ustaški logor Jasenovac uopšte oslobađan borbom, ili je zauzet pošto su ustaše otišle?"

Na prvo pitanje autor nije odgovorio, a odgovor na drugo je glasio: "Stara Gradiška je oslobođena 24. aprila 1945. Tek poslije nedelju dana, 2. maja 1945., jedinice 21. srpske divizije su ušle u Jasenovac i ustaški logor, u kome više nije bilo nijednog ustaše. Niko do sada nije objasnio zašto su zatočenici morali izginuti 22. aprila, šta se dešavalo punih nedjelju dana od oslobođenja Stare Gradiške!"[43]

Bivši jasenovački logoraš Bogdan Petković objavio je 24. siječnja 1990. u beogradskom *Svetu* napis "Prevelik rizik" u kojem polemizira sa stavovima Milana Kevića i Mirka Pekića, zastupajući tezu o nemogućnosti uspješnog napada na jasenovački logor.[44]

Konačno, pitanje oslobođenja Jasenovca dospijeva u domenu politike (ili "politike" - kako tko hoće). U ožujku 1990. dr. Vojislav Šešelj podiže u Beogradu "inicijalnu optužnicu protiv Josipa Broza zvanog Tito", u kojoj pod točkom "nj" stoji daje kriv što je: "Sprečavao partizanske jedinice da u toku rata napadaju na najveći ustaški logor Jasenovac kako bi njegovi tajni saveznici na miru obavljali genocidno uništavanje srpskog življa"[45]

Nismo uspjeli pronaći - moramo se i na ovom mjestu poslužiti tom formulacijom - nijedan dokument bilo čije provenijencije, niti bilo kakvo (baš tako!) svjedočenje koji bi potvrđivali, direktno ili indirektno, konstatacije dr. V. Šešelja.

*

U intervjuu objavljenom u beogradskom dnevniku *Politika* 20. travnja 1990. Antun Miletić ponavlja i proširuje stavove koje je već iznio najprije u uvodu svoje prve, a zatim i u pogovoru treće knjige *Koncentracioni*

[42] Svet, 199, 29. studeni 1989., str. 24-25.

[43] *Svet,* 199, 29. prosinac 1989., str. 24.

[44] *Svet,* 203, 24. siječanj 1990., str. 58-59.

[45] Dr. Vojislav Šešelj, *Optužnica protiv Josipa Broza Tita,* Beograd, 1990., str. 6.

logor Jasenovac - Dokumenti. Odgovor na pitanje novinara Slobodana Kljakića: "Zašto logoraši iz Jasenovca nisu mogli biti oslobođeni ranije, zašto nikada nije bio izvršen napad na ovaj logor, pa ni posle oslobođenja Beograda?" Miletić je sažeo u rečenicu: "O napadu na logor i spasavanju dve do četiri hiljade zatočenika, koliko bi ih moglo biti, teško se moglo i pomisliti, a pogotovo nešto preduzeti."

Problem oslobađanja Jasenovca našao se u prvoj polovici 1990. godine i u svakodnevnom partijsko-političkom životu SFRJ u raspadanju. Tako je dopisnik beogradskih *Večernjih novosti* 14. svibnja s osnivačkog skupa Demokratske stranke u Leskovcu javio: "Dr. Košta Čavoški i drugi aktivisti ove partije okarakterisali su Goli otok kao zločin u mirnodopskom periodu, a za Jasenovac je rečeno daje bilo moguće da se oslobodi nekoliko meseci ranije."

*

Jedan od rijetkih partizanskih rukovoditelja koji se na pitanje o oslobađanju jasenovačkog logora osvrnuo s vojno-operativnog gledišta bio je lički prvoborac Milan Basta, autor dva zapažena djela iz oblasti povijesne problematike: *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske* i *Rat je završen* 7 *dana kasnije.* Učinio je to u intervjuu danom u lipnju 1990. beogradskom časopisu *On,* u kojemu je iznio tvrdnju daje "logor Jasenovac brižljivo odabran od strane ustaša" te da bi "za uspješan napad na Jasenovac bile potrebne najmanje naše dvije divizije, s kojima smo raspolagali tek 1943. godine." I dalje: "Za bosanske snage koje su bile najbliže logoru bila bi potrebna inžinjersko-pontonjerska sredstva jer priručna sredstva ne bi bila dovoljna. Zatim, njemačke motomehanizovane jedinice iz rejona Siska, Slavonskog Broda, Zagreba mogle bi stići u rejon Jasenovca za nekoliko sati da zatvore izlaze, što bi napadače dovelo u bezizlazan položaj. Divizija koja bi vršila neposredan napad bila bi uništena, jer se ne bi mogla na vrijeme vratiti preko Save. Bilo bi uništeno više boraca nego što je u logoru bilo zatočenika. Takva operacija ni sa jedne vojne tačke gledišta ne može da se opravda."

Koliko su iznijete procjene i pretpostavke Milana Baste realne ili pogrešne - čitatelj će morati sam prosuditi, uzimajući u obzir tijek zbivanja na prostoru oko kompleksa jasenovačkih logora prikazan i na stranicama ove knjige.

Povjesničar Rastislav Petrović odgovarao je 10. kolovoza 1990. preko otvorenoga telefona beogradskog dnevnika *Politika* na pitanja čitatelja, a tri dana kasnije novinar Slobodan Kljakić osvrnuo se u jednom napisu na njegovo objašnjenje zašto za vrijeme rata nije došlo do napada partizana na jasenovački logor (vidjeti osmo poglavlje ove knjige).

U rujnu 1990. beogradski *Svet* donosi objašnjenje književnika i partizanskog prvoborca Tanasija Mladenovića na pitanje zašto je "fabrika smrti u Jasenovcu radila sve do posljednjih dana rata". Prema njemu, glavni je krivac za to Vladimir Bakarić (vidjeti osmo poglavlje ove knjige).

*

Ubrzo poslije izlaska iz tiska treće i četvrte knjige dr. Milana Bulajića *Ustaški zločin genocida...* 1990. godine, koja je počela debaklom 14. izvanrednog kongresa i raspadom Saveza komunista Jugoslavije (20.-22. siječnja) i 1. općim saborom Hrvatske demokratske zajednice (24.-25. veljače), na kojemu je njezin lider dr. Franjo Tuđman izjavio da "NDH nije bila samo puka kvislinška tvorba i fašistički zločin već izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda"-u izlozima knjižara pojavilo se drugo, prošireno izdanje knjige Mirka Peršena *Ustaški logori.* I dok se u prvom izdanju (1966.) autor manje-više samo uzgredno osvrnuo na problem oslobađanja jasenovačkih logoraša vojnom akcijom, u drugom je toj temi posvetio znatno više pozornosti. U najobimnijem poglavlju "Jasenovačka grupa logora" našao se dio s podnaslovom: "Mogućnosti oslobađanja logora", koji je počinjao konstatacijom da se "u javnosti često postavlja pitanje zašto partizani nisu oslobodili Jasenovac i Staru Gradišku". Zastupajući tezu - bez preciziranja vremena o kojemu govori - da bi se napadom na Jasenovac "udarilo u jezgru elitnih, a uz to najkrvoločnijih Pavelićevih vojnih snaga", te da bi se tom napadu "suprotstavile i sve obližnje njemačke snage, uz podršku avijacije", M. Peršen ukazuje na Titovu direktivu dostavljenu 31. ožujka 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu i zaključuje: "Poslije Titova naređenja, možemo pretpostaviti da štabovi proučavaju situaciju, i to vojna rukovodstva u Bosni i Hrvatskoj. Sigurno da oni uočavaju složenost i riskantnost operacije, koja zahtijeva sinhroniziranu akciju većeg broja jedinica i jedinstveno objedinjavanje rukovođenja. No očito je da su događaji širih razmjera onemogućili te planove. Naišle su neprijateljske ofanzive, posebno četvrta i peta, koje su izazvale pokrete vojnih snaga velikih razmjera, angažirale su snage na drugim zadacima, mnogo važnijim i presudnijm, pa su briga i planiranje jasenovačke operacije, uz to i vrlo rizične, praktički bili neizvedivi."[46] Težinu Peršenovih argumenata čitatelj će morati sam ocijeniti.

*

U intervjuu s dr. Milanom Bulajićem novinarka Saveza udruženja boraca NOR-a Jugoslavije "4. jul" Radmila Radojković-Radivojević posta-

[46] M. Peršen, *Ustaški logori,* Zagreb, 1990., str. 194, 195 (u daljnjem tekstu: M. Peršen, 1990.).

vila je u listopadu 1990. pitanje: "Mnogi borci zameraju što Jasenovac u toku NOR-a nije oslobođen; čak se nije pokušalo ni s napadom na logor. Da li su za to postojale realne šanse?"

M. Bulajić je odgovorio da "neki borci i komandanti tvrde da je Jasenovac trebalo napasti" i dodaje: "Komandanti jedinica govorili su mi daje postojalo naređenje za napad i da je čitava operacija bila pripremljena. U posljednjem trenutku stiglo je naređenje iz Glavnog štaba za Hrvatsku da se to ne čini. Tvrdili su da je drugo naređenje poteklo od Vladimira Bakarića."[47]

Nikada nigdje nije objavljeno ni bilo kakvo "naređenje za napad" na Jasenovac ni bilo kakvo "naređenje iz Glavnog štaba za Hrvatsku da se to ne čini", a ni naša nastojanja da ih pronađemo nisu urodila plodom! A što se tiče Vladimira Bakarića, on se nalazio na dužnosti političkog komesara Glavnog štaba Hrvatske od studenog 1941. do studenog 1943.

*

Ne uključujući se u polemiku o pitanju je li napad na logor Jasenovac s ciljem oslobođenja zatočenika bilo moguće izvesti, general-pukovnik u mirovini Pavle Jakšić, jedan od najistaknutijih vojnih rukovoditelja NOV-a i POj-a, čovjek koji se, između ostaloga, godinu dana, od ožujka 1944. do ožujka 1945, nalazio na dužnosti načelnika Glavnog štaba Hrvatske, ipak je u svojim memoarima *(Nad uspomenama),* objavljenim 1990. u Beogradu, dao odgovor na to pitanje: "Mislim da bi ova operacija - diverzantska ili prava vojna - kao napad na relativno male snage obezbeđenja za našu tadašnju vojsku bila prava šansa! Ona, sa stanovišta izolovanja i operativnog obezbeđenja od Zagreba, Siska i Broda - što je predstavljalo glavni problem, ne bi bila mnogo teža od slavonsko-banijske operacije 'Veliki transport' u kojoj smo preko glavne evrobalkanske magistrale i reke Sane prebacivali hiljade zaprežnih kola natovarenih slavonskim žitom namenjenim gladnim borcima Like i Gorskog kotara, kojima je Hebrang uskratio hranu iz Pokuplja."[48]

Najzad, u svojim memoarima (ne spominjući "P. S. " u Titovu pismu poslanom 31. ožujka 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu) Pavle Jakšić tvrdi: "U međuvremenu sam saznao preko autentičnih svedoka da su napad na Jasenovac bili planirali sredinom 1942. Krajišnici Mažar-Šoša. M. Pekić i braća Šiljegović, a sredinom 1943. slavonski vojnopolitički rukovodioci - Drapšin, Demonja, Marinković, Stanivuković..." te "daje te akcije autoritativno sprečio tadašnji politički komesar Glavnog štaba Hrvatske

[47] "4. jul", 1481, 23. listopad 1990.

[48] Pavle Jakšić, *Nad uspomenama,* I., Beograd, 1990., II., str. 522-523.

Vladimir Bakarić, dok su gotovo svi pianeri ovog više političkog nego vojnog pothvata tokom vremena završili život na misteriozan način, ili doživeli neobične političke i moralne lomove!"[49]

Pavle Jakšić, nažalost, ne navodi imena "autentičnih svedoka" na koje se poziva, a o krajiškim i slavonskim vojnopolitičkim rukovodiocima koje spominje, kao i o njihovim planovima u vezi s Jasenovcem pa i njihovim sudbinama bit će riječi u odgovarajućim poglavljima ove knjige.

*

Godine 1990. objavljena je u Sarajevu opširna povijesno-sociološka i antropološka studija Radomira Bulatovića *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu.* Uspješno ugrađena u opća zbivanja u i oko jasenovačkog logora, ova studija ukazuje na niz izvora koje je potrebno konzultirati kako u obradi teme o eventualnom oslobađanju logoraša tako i u analizi stava nadležnih ustanova prema toj temi u poslijeratnom periodu. Poslije konstatacije da se "Gradina vrlo teško u ravnici mogla napasti i osloboditi", R. Bulatović u vezi s oslobađanjem logoraša dodaje samo ovo: "Neki smatraju da partizani to nisu ni pokušavali. Ostaje za dublju analizu šta je sve zaista uslovilo da se do kraja rata Jasenovac ne bombarduje ili pokuša osaoboditi."[50] Konstatacija R. Bulatovića o Gradini nažalost je točna, dok ona o bombardiranju Jasenovca nije.

*

Posljednja knjiga Vladimira Dedijera (koautor Antun Miletić) *Protiv zaborava i tabua - Jasenovac 1941.-1991.* objavljena je također u Sarajevu 1991. godine, poslije Dedijerove smrti. I u njoj se u nekoliko navrata ukazuje na problem oslobađanja jasenovačkih logoraša. U poglavlju "Koncentracioni logori u svetu i Evropi" nalazimo konstataciju: "Zašto logor Jasenovac nije ranije oslobođen ili pak onemogućen da radi punom parom od kraja 1944. pa do maja 1945. teško je objasniti kad se zna daje već bilo oslobođeno dvije trećine Jugoslavije, a Crvena armija već davno bila u Beču."[51]

U drugom poglavlju ove Dedijerove knjige, Slobodan Kljakić u opširnom prilogu "Zavera ćutanja, Vatikan i Katolička crkva" osvrće se na "niz od osam najčešće postavljenih pitanja u javnosti o genocidnom logoru Jasenovac" pa među tim pitanjima, u bilješci br. 2, navodi: "Da li su partiza-

[50] Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu. Istorijsko-sociološka i antropološka studija,* Sarajevo, 1990., str. 159.

[51] V. Dedijer - A. Miletić, *Protiv zaborava i tabua* - Jasenovac 1941. - 1991., Sarajevo, 4991., str. 33 (u daljnjem tekstu: V. Dedijer-A. Miletić, *Protiv zaborava...).*

ni pokušali da oslobode jasenovačke logoraše?"[52] Slijedi (bez navođenja izvora) konstatacija: "Iz jednog svedočenja Hasana Dolamića, člana rukovodstva logorske organizacije KPJ u Staroj Gradiški, može se, recimo, bar delimično rekonstruisati odnos Andrije Hebranga prema dva vrlo važna pitanja koja smo naveli na početku ovog članka: Zašto nije pokušano bekstvo iz logora Jasenovac - Stara Gradiška i da li su partizani pokušali da oslobode logor?"[53]

U dijelu drugog priloga pod naslovom "Hebrangovo ćutanje", Slobodan Kljakić prepričava - na osnovi teksta koji nalazimo u knjizi Dragana Kljakića *Dosje Hebrarng*[54] - "svedočanstvo" Hasana Dolamića pa odmah zatim donosi kazivanje Vicka Krstulovića preuzeto iz iste knjige,[55] koje završava riječima: "Tim prije se nameće pitanje zbog čega u takvim okolnostima nije u štabovima jedinica, u komitetima pokrenuta akcija da se na prepad, noću, napadne Jasenovac i Stara Gradiška."[56]

*

Proces raspada ili, bolje rečeno, razbijanja Jugoslavije rasplamsavao se tijekom 1991., budeći sjećanja na ustaški genocid nad srpskim stanovništvom u Hrvatskoj. Hrvatski je sabor 8. listopada te godine donio odluku o proglašenju samostalnosti. U takvim uvjetima održana je sredinom studenog 1991. šesta sesija Velikog parlamenta kulture Beograda pod nazivom "Odgovor ustaškom genocidu". Osvrćući se na taj događaj, novinar beogradskih *Večernjih novosti* (M. V.) konstatira 15. studenog 1991. da je "prvi uvodničar sastanka dr. Milan Bulajić kao i uvek najviše govorio o Jasenovcu, tom ustaškom logoru smrti, i ko zna po koji put postavio svoje pitanje zašto ga nikada partizani nisu oslobodili". Spomenuti novinar nadalje piše: "Treći uvodničar, Zoran Gluščević, svoju je pažnju koncentrisao na vreme NOB-a i ponašanje Josipa Broza Tita kada je reč o ustaštvu i teroru nad Srbima u Drugom svetskom ratu. Njegova istraživanja su pokazala da se u toku NOB-a, nikada, niti u privatnim, niti u zvaničnim razgovorima, nije pomenuo nijedan od 38 logora u NDH, da ni na jedan nije izvršen partizanski napad."[57] Koliko su podaci i zaključci Z. Gluščevića bili točni čitatelj će vjerojatno moći sam prosuditi na osnovi dokumenata i svjedočenja koja će naći na stranicama ove knjige.

52 Isto, str. 224.

53 Isto, str. 228.

54 D. Kljakić, *Dosje Hebrang,* str. 273-277.

55 Isto, str. 273-274.

56 V. Dedijer - A. Miletić, *Protiv zaborava...* str. 229

57 Večernje novosti, 15. studeni 1991., str. 13.

*

Dr. Smilja Avramov, profesorica na Pravnom fakultetu u Beogradu, u knjizi *Genocid u Jugoslaviji i međunarodno pravo,* objavljenoj početkom 1992. godine, postavila je, uvjetno rečeno, pitanje zašto Jasenovac nije oslobođen u kontekstu sovjetsko-britanskih odnosa tijekom Drugoga svjetskog rata: "Jugoslavija je upala u međuigru sovjetske i britanske politike, u kojoj nije bilo mesta za ljudske probleme užih zajednica. I SSSR i Velika Britanija zahtevali su od svojih saveznika čvrstinu i 'borbenost po svaku cenu', usmerenu u pravcu ostvarenja dugoročnih globalnih ciljeva. Tako će se dogoditi da narodnooslobodilački pokret angažuje svoju snagu na liniji komintemovske ekspanzionističke politike u Albaniji, ali ne i na oslobađanju koncentracionih logora u NDH i drugim delovima Jugoslavije."[58]

U još dva navrata S. Avramov se u svojoj knjizi indirektno dotiče pitanja koje nas interesira i odgovara na njega. Tako čitamo: "Vredno je takođe zabeležiti da su ustanici u južnoj Albaniji organizovali napad na logor Burel, oslobodili deo logoraša i poveli ih u šumu, što nije zabeleženo u ustaničkim analima u Jugoslaviji."[59]

Je li dr. Smilja Avramov željela ukazati da napad na logor Burel u Albaniji nije registriran "u ustaničkim analima u Jugoslaviji" ili da ustanici u Jugoslaviji nisu izveli nijednu sličnu akciju? Čini nam se da je riječ o ovom drugom. U knjizi, dvije stotine stranica kasnije, ona konstatira: "U vrhu KPJ prevladala je utilitarna kalkulacija: borci vrede više od mase u logorima, pa otuda nije izveden ni jedan jedini napad pa logore"[60] (Dopuna A).

*

Tako bi, u manje-više osnovnim crtama, izgledao pregled izvora na koje smo nailazili tragajući za odgovorom na pitanje iz naslova ove knjige. Podatke o ostalim izvorima koje smo koristili ili barem konzultirali kako bismo to pitanje sagledali u totalu ratnih zbivanja oko kompleksa jasenovačkog logora, pa ponekad i šire od toga, čitatelj će naći u "Dopunama i objašnjenjima", odvojeno donesenim uz svako poglavlje.

Na zasjedanju Hrvatskog sabora održanom u Zagrebu 5. prosinca 1991. dotadašnji predsjednik Predsjedništva SFRJ Stjepan Mesić izgovorio je riječi koje'zaslužuju pozornost iz više razloga: "Hvala vam što ste mi iskazali povjerenje da se borim za interese Hrvatske u onom segmentu koji mi je bio dodijeljen. Mislim da sam obavio zadatak - Jugoslavije više

[5X] Dr. Smilja Avramov, *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava*, Beograd, 1992., str. 55.

[59] Isto, str. 213.

-[60] Isto, str. 408.

nema.” Doista, Jugoslavije onakve kakva je postojala niz desetljeća više nije bilo. Istodobno je u Hrvatskoj započeo Domovinski rat, a zatim se ratni požar proširio i na Bosnu i Hercegovinu sa svim pogubnim posljedicama koje su takve vrste sukoba uvijek donosile. A sjećanja na prošlost, pa i na ustaški logor smrti Jasenovac poprimala su neke nove dimenzije, premda je pitanje iz naslova ove knjige i u našoj povijesnoj publicistici i u našem tisku na neki način dospjelo u drugi plan. Pa ipak smo i dalje željeli dobiti ili se barem približiti odgovoru na njega. Jer, kako je Ivo Andrić napisao: “Strast za istinom prošlosti najbolji je znak životne snage u čovjeku i naročit oblik njegovog poštovanja samog sebe.”

Nadamo se da će i čitatelji stranica koje slijede imati na umu ove riječi velikog književnika Ive Andrića.

Dopune i objašnjenja

A

Interesantan je pa i indikativan način na koji je beogradski dnevnik *Politika* u formi feljtona prezentirao čitateljima odlomke iz knjige dr. Smilje Avramov još prije njezina izlaska iz tiska. U šestom nastavku feljtona (28. prosinca 1991.) pojavljuje se uokvirena obavijest: “Čitajte u sledećim nastavcima” s rečenicom: “Zašto u Jugoslaviji ustanici nikada nisu napali koncentracione logore?”

Sutradan, 29. prosinca, u objavljenom tekstu nema odgovora na to pitanje, a samo pitanje ne nalazi se više u obavijesti čitateljima. Međutim, 30. prosinca rečenicu: “Zašto u Jugoslaviji ustanici nikada nisu napali koncentracione logore?” nalazimo u podnaslovu osmog nastavka feljtona. A odgovor? To jedino može biti rečenica o napadu na logor Burel u južnoj Albaniji “što nije zabeleženo u ustaničkim analima u Jugoslaviji”. I ništa više!

U 27. nastavku feljtona S. Avramov, 20. siječnja 1992. ponovno nalazimo, ovog puta nešto preciznije formuliranu obavijest: “Čitajte u sledećim nastavcima - zašto partizani nisu izveli ni jedan napad na koncentracione logore.” Isti, masnim slovima tiskan tekst ponavlja se i sutradan u 28. nastavku da bi se, konačno, našao među podnaslovima 30. nastavka (“Ravnoteža u zločinima - velika podvala rukovodstva jugoslovenskih komunista”). A sav se odgovor na postavljeno pitanje sveo isključivo na rečenicu o “utilitarnoj kalkulaciji” da “borci vrede više od mase u logorima” koja je prevladala “u vrhu KPJ”!

I. POGLAVLJE

TAKO JE POČELO

Lice i naličje javnih radova. - Nijemci i prvi ustaški zločin genocida. - Od Gospića i Jadovna do Paga. - Talijani zaposjedaju "drugu zonu". -''Točno se odredište nije moglo utvrditi." - Ugleđanje na njemačku praksu. - Zašto baš Jasenovac? - Prvi ustaški dokument. - Prvi partizanski dokument. - Preseljenje logora Krapje i Bročice i nastanak logora Ciglana i Kožara. - Preuranjena strahovanja ustaša. - Partizanska obavještajna služba stupa na scenu. - Sabirni (radni) logor ili logor uništenja (Vernichtungslager)?

Nepuna četiri i pol mjeseca poslije ulaska jedinica Hitlerova Wehrmachta u Zagreb i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, 23. kolovoza 1941., zagrebački dnevnik *Hrvatski narod* donio je opširan članak posvećen izvedbi javnih radova u Hrvatskoj. U okviru tih radova bilo je predviđeno "uređenje toka pojedinih rijeka, pritoka, brzica i ponornica i... isušivanje velikih poplavljenih područja". Zatim je u članku rečeno da su "upravo ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radništvo" i "podići će se veliki nasip, koji leži nedaleko od željezničkog nasipa na pruzi Jasenovac - Novska prema Trebežu (...)".[1] Citirani članak čitatelji nikako nisu mogli dovesti u vezu s ustaškom rasističkom "zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda", ili s onim što je isti list pisao dvadesetak dana ranije: "U Hrvatskoj ne može biti Srba ni pravoslavlja, a Hrvati će se pobrinuti da se to što prije ispuni."[2]

Čitatelji *Hrvatskog naroda* nisu mogli ni pomisliti da je odvodnjavanje Lonjskog polja u vezi sa stravičnim prijetnjama što su ih proteklih mjeseci javno iznosili najistaknutiji ustaški funkcionari: "Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikog drugog, i nema te metode koju mi nećemo kao ustaše upotrijebiti kako bismo načinili ovu zemlju zbilja hrvatskom i očistili je od Srba koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom. Mi to ne tajimo, to je politika ove države, i kad to izvršimo, izvršit ćemo

[1] Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941. -1945. - Dokumenti,* knjiga I., 2. izdanje, Beograd, 1986., str. 75 (u daljnjem tekstu: A. Miletić, I., II., III.).

[2] *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji,* Zagreb, 1971., str. 229.

samo ono što piše u ustaškim načelima"[3] (predsjednik zakonodavnog povjerenstva prve ustaške vlade dr. Milovan Žanić na zboru u Novoj Gradiški 3. lipnja 1941.). "Dosad smo za katoličku vjeru radili molitvenikom i križem, a sada je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom. Iselit ćemo i istrijebiti srpski narod u Hrvatskoj, i bit ću sretan kad budem mogao dijeliti srpsku zemlju Hrvatima" (udbinski župnik Mate Moguša na zboru u Udbini 13. lipnja 1941.).[4] "U Hrvatskoj više nema mjesta strancima. Srbima i Židovima je zauvijek odzvonilo... Srba i Židova niti može biti, niti će ih biti, jer zato jamči hrvatska vojska i hrvatski ustaše" (visoki ustaški funkcionar, član domovinskog vodstva u trenucima proglašenja NDH i glavni tajnik predsjedništva ustaške vlade, profesor Aleksandar Seitz, na zboru u Dugom Selu kod Zagreba 23. lipnja 1941.).[5] "Hrvatski se narod mora očistiti od svih elemenata, koji su za taj narod nesreća, koji su tomu narodu tuđi i strani, koji u tom narodu rastvaraju njegove zdrave snage, koji su taj narod tijekom desetljeća i stoljeća gurali iz jednoga zla u drugo. To su naši Srbi i naši Židovi" (ustaški ministar vanjskih poslova dr. Mladen Lorković 27. srpnja 1941. na zboru u Donjem Miholjcu).[6]

Međutim, odvodnjavanje Lonjskog polja u ustaškoj verziji bilo je sastavni i bitan dio bezumne i zločinačke "politike" genocida, nagoviještene u citiranim govorima. Jer "javni radovi" u Lonjskom polju označili su početak izgradnje jednog od najmonstruoznijih koncentracijskih logora, početak izgradnje Jasenovca - masovnog stratišta i grobnice Srba, Židova i Roma, a usporedo s njima i nepoćudnih Hrvata, muslimana i Slovenaca, u prvom redu komunista, simpatizera KPJ i antifašista uopće.

*

Noću između 27. i 28. travnja 1941. u Prgomelju, Gudovcu i drugim selima u okolini Bjelovara naoružani ustaše i pripadnici Mačekove Hrvatske seljačke zaštite, pod izgovorom da tragaju za četnicima i skrivenim oružjem, uhitili su veći broj srpskih seljaka. Već sutradan, 28. travnja, u prisutnosti Eugena Kvatemika Dide, jednog od najbližih suradnika poglavnika novoosnovane NDH, ti su seljaci poubijani na stočnoj tržnici u Gudovcu.

General Sinzenich, zapovjednik operativne njemačke 132. pješadijske divizije, koji se sa štabom zatekao u Bjelovaru, naredio je divizijskom

[3] Viktor Novak, *Magnum sriten,* Zagreb, 1948., reprint izdanje, Beograd, 1986., str. 605.

[4] Mirko Peršen, *Ustaški logori,* Zagreb, 1966., str. 12 (u daljnjem tekstu: M. Peršen, 1966. i M. Peršen, 1990., - 2. izdanje).

[5] *Isto,* str. 11-12; V. Novak, str. 607-608.

[6] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941.-1945.,* Zagreb, 1977., str. 164.

vojnosudskom savjetniku dr. Lungwitzu da provede istragu o tom događaju. Pred Lungwitzom i njegovim tumačem prodefiliralo je nekoliko desetina sudionika i svjedoka. Premda je požar koji je u veljači 1942. izbio u Vojnom arhivu u Potsdamu kod Berlina, gdje su bile pohranjivane arhive jedinica Wehrmachta, uništio dio arhive 132. pješadijske divizije, ostalo je neoštećenih dokumenata koji osvjetljavaju svu periidnost priprema i izvođenja prvog masovnog pokolja Srba u upravo stvorenoj ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pokolja u kojemu je, prema tim dokumentima, našla smrt 181 osoba.[7]

Istragom provedenom o događaju u Gudovcu nedvosmisleno je utvrđeno da se radilo o ubojstvu nevinih ljudi. Unatoč tome Nijemci nisu poduzeli nikakve mjere protiv organizatora tog zločina, na što su kao okupatorska vlast bili obvezni. Sve privedene sudionike i svjedoke pustili su poslije kratkih pojedinačnih i grupnih saslušanja.[8]

Po izvršenom zločinu Eugen Kvatemik Dido je - prema njemačkim dokumentima - naredio prisutnom bjelovarskom ustaškom logorniku Hansu da se pobrine da iz Gudovca ne stigne u Bjelovar nikakav telefonski izvještaj o onome što se dogodilo, a predsjedniku bjelovarske općine Josipu Verhasu da “u izvještaju hrvatskoj vladi stavi daje strijeljano 26 četnika”.[9]

Međutim, u *Ratnom dnevniku* Ivana Šibla, jednog od rukovoditelja narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj, ipak je zapisano: “Odmah poslije sloma stare Jugoslavije i kapitulacije bivše vojske pročulo se u Zagrebu da su gudovački ustaše poklali tri stotine Srba iz okolnih sela.”[10] Tako je počela, čini nam se, i jeziva igra oko broja žrtava Drugoga svjetskog rata na ovim meridijanima.

[7] The National Archives of the United States, Washington (u daljnjem tekstu: NAW), T-315, roll 1354.

[8] Atanasije Jeftić, *Velikomučenički Jasenovac,* Beograd, 1990., str. 141., Svedočenje sveštenika Dimitrija M. Joke; vidi i: NAW T-315, roll 1354.

[9] NAW, T-315, roll 1354.

[10] Ivan Šibi, *Ratni dnevnik,* Zagreb, I960., str. 295.

BELGRAD, den
Telefon 22-103

DER BEFEHLSHABER
DER SICHERHEITSPOLIZEI UND DES SD
IN BELGRAD

<u>Ustachagreuel</u>

Abschlachtung der Serben im Dorfe G u d o v a c

Njemačka fotografija Srba strijeljanih u Gudovcu 28. travnja 1941., naslovljena "Pokolj **Srba** u selu Gudovcu, u srezu Bjelovar" ("Abschlachtung der Serben im Dorfe Gudovac im Bezirke Bjelovar")

Poslije Gudovca ustaše su nastavili svoj grozni pir smrti širom Banije, Korduna, Like, Bosanske krajine, istočne Bosne, Hercegovine...

Ustaško rukovodstvo ubrzo je zaključilo daje u akciju uništavanja Srba, Židova i Roma-Cigana - pogotovo onih iz urbanih sredina - potrebno unijeti više "sistema" i odlučilo organizirati sabirni logor, tj. koncentracijski logor odakle će se tu dopremljene osobe, daleko od očiju i ušiju šire javno-

sti, odvoditi na stratišta. Izbor je pao na Gospić. Ulogu gospićkog sabirnog logora potvrđuje naredba Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH poslana 8. srpnja 1941. svim župnim i gradskim ravnateljstvima: "Kada interes javne sigurnosti zahtijeva odstranjenje nepoćudnih osoba iz njihova boravišta imade se sve grkoistočnjake i Židove (i koji su prešli na katoličku vjeru poslije 10. travnja 1941.) slati u Gospić na dispoziciju Župnog redarstvenog Ravnateljstva u Gospiću..[1]

Devetnaestog srpnja ustaško redarstvo u Zagrebu nalazi potrebnim nadopuniti gornju naredbu, u slučaju Velike župe Hum u Mostaru, telefonskom naredbom da se: "Imade postupno svakoga dana početi s upućivanjem u koncentracijski logor u Gospić Srba, financijsko i intelektualno jačih, u grupicama od 20-30 ljudi, i to iz takozvanih sela zaselaka sa pravoslavnim stanovništvom. Imade se postupati taktično i pristojno."[12]

Da bi ubrzali proces uništavanja Srba i Židova, ustaše su se poslužili iskušanom nacističkom metodom: proglasili su sve svoje protivnike komunistima ili sumnjivima. Na toj osnovi pojavio se 30. srpnja 1941. dopis koji je poslao Vutuc, predstojnik odsjeka Ravnateljstva za javni red i sigurnost Nezavisne Države Hrvatske, upućen svim velikim županima i redarstvenim ravnateljstvima u Zagrebu, Banja Luci i Sarajevu: "U interesu javne sigurnosti imaju se svi Židov (pokršteni ili ne) i Srbi (prešli na katolicizam ili ne) zatvoriti pod sumnjom radi komunizma, a protiv kojih inače ne predleži nikakav dokazni materijal, da bi se mogli staviti pred prijeki sud, otpremiti u sabirni logor Župnog redarstvenog ravnateljstva Gospić. U vezi s ovim nalogom obavijestiti i uputiti sve podložne vlasti."[13] Poslije ovog raspisa u Gospić su počeli stizati sve češći i sve brojniji transporti zatvorenih pod sumnjom radi komunizma.

Iz gospićkog sabirnog logora zatočenici su upućivani na Velebit, u Jadovno, na otok Pag u Slanu i Metajnu - prave logore smrti, tj. logore za uništavanje ljudi, žena i djece.

Prve manje grupe zatočenika stizale su u zgradu kaznionice gospićkog Sudbenog stola (okružnog suda) u drugoj polovici svibnja 1941. Međutim, već u lipnju zatvor Sudbenog stola, zajedno sa zatvorskim dvorištem, nije mogao prihvatiti sve nesretnike, čiji je broj iz dana u dan rastao. Tada su ustaše na napuštenom imanju imućne gospićke obitelji Maksimović, dva-tri kilometra istočno od Gospića, u tri velike štale za ovce obitelji Maksimović, opasane zidom visokim dva i pol metra i udaljene 250-300 metara

[11] M. Peršen, 1990., str. 81.

[12] *Isto.*

[13] V. Dedijer-A. Miletić, *Protiv zaborava i tabua* (u daljnjem tekstu: Dedijer-Miletić, *Protiv zaborava...),* Sarajevo, 1991., str. 285.

od rijeke Novčiće, organizirali zbirni logor Gospić. Među zatočenicima logor je bio poznat pod imenom Ovčara, odnosno Ovčje polje.[14] O tom je logoru Solomon Musafija Monika, uhićen 1. kolovoza 1941. s grupom Židova i Srba u Zavidovićima, a zatim preko Zagreba otpremljen u Gospić, napisao: "Dotjerali su nas na ledinu Ovče polje, na kojoj su bile samo nadstrešnice, napravljene da se ovce sklone od sunca. Polje je bilo na brzinu ograđeno bodljikavom žicom. Kad smo stigli, u logoru je moglo biti oko tri hiljade logoraša, od djece stare petnaest dana do staraca preko osamdeset godina. Tu su bile cjelokupne porodice iz Like, Korduna i drugih područja."[15]

Iz oba gospićka sabirališta, zatvora gospićkog Sudbenog stola i Ovčare, ustaše su krajem lipnja počeli odvoditi zatvorenike vezane u lance i žice na šumske radove duboko u planinski masiv Velebita, na područje daleko od naselja i komunikacija i potpuno izolirano. Bio je to put bez povratka. Prvi zatočenici - grupa od 25 zagrebačkih Židova - upućeni na Velebit 24. lipnja, ponijeli su kolute bodljikave žice da bi njome ogradili prostor "puste i nenaseljene Caćić drage", 18 km sjeverozapadno od Gospića u smjeru Karlobaga, koju su ustaše izabrali za radni logor, koji je po nazivu tog predjela i najbližeg sela i sam dobio ime Jadovno. I grupe koje su kasnije stizale radile su na podizanju visoke žičane ograde.[16]

Prema sjećanju Bože Švarca, pukovnika JNA u mirovini, jednog od rijetkih preživjelih zatočenika Jadovna, taj je logor "ustvari bila jedna vrtača bez ikakvih baraka... opasana bodljikavom žicom i stražarama podignutim na stupove, gdje su se nalazila mitraljeska gnezda. U tom logoru, osim nas sto sedamdeset, bilo je još jedno dve do tri stotine Jevreja iz Zagreba i oko dve do tri hiljade Srba, zagrebačkih intelektualaca. Iz tog logora svi su pobijeni."[17]

Mirko Peršen, novinar i publicist, bivši logoraš, svoja dugogodišnja istraživanja i znanja o Jadovnu sažeo je u sljedećim odlomcima: "Jadovno je bilo mjesto potpune izolacije, teškog rada, najgrubljeg postupka prema zatočenicima, teškog kažnjavanja i ubijanja. O njemu se najmanje znalo i govorilo. Nikakav dokument ne postoji. Nema dopisnica, pisama, ni najmanje ceduljice. Paketi nisu primani. Rijetki su znali gdje se nalazi. Neki su samo naslućivali. Pobližih informacija nije bilo. Znalo se samo: na Velebitu. Bilo

[14] Milan Gavrić, *U Jasenovcu,* Srednja Bosna u NOB-u, knjiga I., Beograd, 1976., str 310; Dušan Vojnović, *Najveće gubilište Srba u Lici 1941. godine,* Politika, 8. prosinac 1990., str. 19.

[15] Monika Musafija, *Kroz Gospić i Jasenovac - u slobodu,* Srednja Bosna u NOB-u, knjiga I., str. 316.

[16] M. Gavrić, *n. čl.;* M. Peršen, 1966., str. 42-43.

[17] *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac,* Beograd, 1972., Sećanje Bože Švarca, str. 251-252 (u daljnjem tekstu: *Sećanja Jevreja).*

je obavijeno šutnjom i tajnom. Ali stravičnom i zastrašujućom. Od svih ustaških logora o Jadovnom se najmanje zna. O svakom drugom sačuvano je više podataka. Ostalo je više preživjelih. Iz Jadovnog samo nekolicina. Istinu o njemu logoraši su odnosili sa sobom u okolne jame i ponore. Spominju se Šaranova jama i jama na Grginu brijegu. One nisu jedine. Zbog svega što se dogodilo i kako se dogodilo Jadovno je postalo pojam, sinonim za smrt. To nije bio samo koncentracioni logor. Adekvatniji je naziv stratište.[18]"

Poslije logora u Gospiću i stratišta u Jadovnu osnovan je i logor-stratište na otoku Pagu, koji se sastojao od dva dijela: logora za muškarce u Slanoj, nenaseljenoj kamenitoj uvali, udaljenoj oko 6 km od mjesta Paga, i logora za žene i djecu u Metajni, zaseoku sela Barbat. Prvi logoraši dopremljeni su iz Gospića na Pag 25. lipnja 1941. Stratišta su im bila jedan ponor u predjelu Fumaže i Paški kanal, gdje su ustaše bacali pobijene logoraše.[19] Međutim, mnogi zatočenici otpremljeni iz Gospića na Pag tamo nikada nisu stigli. Podaci o tome sačuvani su u izvještaju narednika Franza Bublika iz Obavještajnog odjeljenja zapovjednika Srbije od 17. studenog 1941. Navodeći daje izvještaj sastavio na osnovi podataka "jednog njemačkog štabnog oficira iz Zagreba i nekoliko drugih izvora", narednik Bublik piše da je zapovjednik logora u Gospiću, njegov osobni poznanik, sastavio željezničku kompoziciju zatvorenih vagona za stoku, utrpao u njih 1700 zatočenika ("80 i više u jedan vagon") i otpremio ih na Pag, ali da "taj transport nije stigao ni na Pag niti u neki drugi logor", već je vlak "usput zaustavljen, ljudi, žene i djeca iskrcani i negdje u pustoj i nenaseljenoj okolini mitraljeskom vatrom poubijani".[20]

*

U drugoj polovici kolovoza 1941. ustaše su morali naglo prekinuti masakre zatočenika i na Velebitu i na otoku Pagu. O čemu se radilo? Nezavisnu Državu Hrvatsku u ljeto 1941. snažno je uzdrmala aktivnost ustanika kojima se njezine oružane snage nisu mogle uspješnije suprotstaviti. U takvim uvjetima, radi proširenja i učvršćenja svojih pozicija na Balkanu, talijanska je vlada odlučila da njezine trupe, osim već okupiranih i Italiji priključenih dijelova Dalmacije, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara (prva zona), zaposjednu i tzv. drugu zonu, koja se prostirala južno od linije Vinica-Plitvička jezera - Plješivica - Šator planina - Velika Golija - Prenj - Troglav. 15. kolovoza uslijedila je naredba talijanskog vrhovnog zapovjedništva štabu 2. armije da se "pobrine da odmah zauzme čitav demili-

[18] M. Peršen, 1990., str. 89.

[19] Isto, str. 95-102.

[20] Arhiv SSUP-a.

tarizirani pojas o kojemu se pregovaralo u Rimu 18. svibnja", te daje, s obzirom na situaciju, "potrebno do maksimuma ubrzati okupaciju gore spomenutog pojasa" i "izvijestiti o provedenim mjerama i novoformiranim garnizonima".[21] Predsjednik talijanske vlade Benito Mussolini obavijestio je o tome ustaškog poglavnika Pavelića i on je 19. kolovoza službeno dao suglasnost za reokupaciju demilitarizirane zone. Tako su se i Gospić i Jadovno, i Slana i Metajna našli de facto pod talijanskom vlašću.[22]

Ustaše su već 19. kolovoza poduzeli mjere likvidacije logora u Gospiću i na otoku Pagu. Prema sjećanju spomenutog zatočenika Monike Musafije, toga su dana na Ovčje polje došla dvojica visokih ustaških funkcionara, odvojili među zatočenicima njih 80 "građevinara" i naredili im da se odmah spreme za put.

"Krenuli smo", piše Monika Musafija. "Nismo odmakli ni sto pedeset metara kadli zapuca. Okrenuli smo se, ali su nam ustaše odmah zaprijetili: 'Ako pogledate još jednom prema logoru, bit ćete poubijani kao i oni!' Prizor koji sam uspio na brzinu da vidim bio je stravičan. Kao da su iz zemlje izašli, ustaše su postavili mitraljeze i puškomitraljeze oko logora i tukli nedužne žene, djecu, starce i muškarce koji su se tu zatekli. Tog časa logor je izgledao kao mravinjak uznemirenih mrava. Bježali su nesretnici na sve strane i padali jedni preko drugih. Nakon desetak minuta, koliko je paljba trajala, u logoru nije bilo žive duše."[23]

Tako je likvidiran logor Ovčje polje. Sličan je postupak, vjerojatno također 19. kolovoza, bio i u logoru Jadovno. Međutim, o tamošnjem pokolju nema svjedočanstava. Nijedan ga zatočenik koji se u tom trenutku zatekao u Jadovnu nije preživio.

O likvidaciji zatočenika na Pagu od 18. do 20. kolovoza 1941. godine zatočenik Zlatko Vajler, pukovnik JNA u mirovini, pribilježio je sljedeće redove: "Likvidaciji logora prethodilo je pripajanje tog dela Dalmacije i otočja Italiji. Odmah potom su ustaše započele likvidirati logor i u tom razdoblju su ubile sve zatočenike koji su radili u solani i ženski deo logora. Izgleda da nisu pravovremeno stigli da likvidiraju i nas jer su već 21. avgusta stigle italijanske posadne jedinice u Karlobag, tako da smo toga dana i mi bili prebačeni u Karlobag za dalji transport..."[24]

[21] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* tom XIII., svezak 1., str. 312-313 (u daljnjem tekstu: *Zbornik...).*

[22] *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941.-1945.,* Beograd, 1964. (u daljnjem tekstu: Hronologija), str. 52, 71, 72.

[23] M. Musafija, *n. d.,* str. 317-318.

"[4] Zlatko Vajler, *Moj boravak u paklu i bekstvo iz njega,* Sećanja Jevreja, str. 320.

*

O zbivanju u Gospiću 19. i tijekom noći 19./20. kolovoza govori prilično opširno izvješće o četničko-komunističkoj akciji na području krila Gospić, koje je zapovjedništvo 1. hrvatske oružničke pukovnije Tj. Broj 533/J.S. poslalo Ravnateljstvu za javni red i sigurnost Nezavisne Države Hrvatske (na izvještaju nema datuma, a u Ravnateljstvu u Zagrebu zaveden je pod prs. broj 2652 dne 25/VIII 1941.). U tom dokumentu doslovce je napisano i ovo: "Dana 19. ovog mjeseca od 3 do 6 sati na 36 teretnih samovoza odvezeni su četnici iz sabirnog logora iz Gospića na ovdašnju željezničku postaju, gdje su utovareni u vagone i odvezeni u pravcu Zagreba. Točno odredište se nije moglo utvrditi. (...) Dne 20. kolovoza t. g. Tijekom noći otpremljeno je iz sabirnog logora iz Gospića oko 2.000 Židova vlakom u pravcu Zagreba, a noćas, tj. od 20. na 21. ov. mj. bit će otpremljena sljedeća partija također Židova. (...) Danas u 18. sati pozvao me zapovjednik 2. talijanske pješačke pukovnije sa sjedištem u Gospiću, pukovnika g. Sodu, koji me je izvijestio, da on ima informacije da bi noćas, tj. od 20. na 21. ov. mj. četnici trebali napasti vlak, s kojim četnici i komunisti (ustvari komunisti i Židovi), odlaze iz sabirnog logora iz Gospića, pa je isti sa mnom u dogovoru preuzeo osiguranje željezničke pruge Gospić-Vrhovine - do granice njihova područja, a na području ovog krila."[25]

Kao što se vidi, zapovjedništvo 1. hrvatske oružničke pukovnije ni 19. ni 30. kolovoza 1941. nije znalo kamo odlaze zatočenici iz sabirnog logora iz Gospića. Zapravo, znalo je samo to da su odvezeni u pravcu Zagreba, ali točno odredište nije se moglo utvrditi.

A kamo su upućeni transporti preživjelih zatočenika ustaških logora na Pagu i u Gospiću? Bilo je to mjesto, zapravo selo Jasenovac, koje se protezalo istočno od željezničkog mosta preko rijeke Save, njezinom sjevernom, lijevom obalom, na dužini od oko 2 km do nasuprot ušća Une u Savu. U vrijeme kada je Napoleonovu Iliriju (Ilirske provincije 1809.1814.), kao dio francuskog carstva, Sava na sjeveru dijelila od Austrije, a Una na istoku od Turske, s pravom se govorilo: "Kada pijevac kukurikne u Jasenovcu, čuje se u tri carstva!" Godine 1925. Jasenovac je imao 2111, a 1941. (prema proračunu) oko 2700 stanovnika, od kojih je nešto više od polovice bilo srpske nacionalnosti.

*

Usporedo s jačanjem i ekspanzijom nacifašizma u godinama pred Drugi svjetski rat, ustaški su rukovoditelji u emigraciji razmatrali i buduće ustrojstvo hrvatske države pod njihovom vlašću. Već tada su, ugledajući se na nacističku praksu, razmišljali i o takvim "detaljima" kao što su koncen-

[25] A. Miletić, III., str. 46-47.

tracijski (sabirni) logori. Vidi se to nedvosmisleno iz izvješća koje je nekoliko godina kasnije, odmah poslije posjeta jednog funkcionara poslanstva Trećeg Reicha u Zagrebu logoru Jasenovac u sastavu međunarodne komisije koja je posjetila logor 6. veljače 1942., napisao i dostavio u Berlin njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche. U tom izvješću našla se i rečenica: "Planove za izgradnju logora izradio je kapetan Luburić već u emigraciji. Oni su poboljšani nakon razgledavanja njemačkih instalacija."[26]

Jedan od upravitelja jasenovačkog logora, zloglasni Ljubo Miloš, poslije rata, tijekom istražnog postupka, detaljnije je objasnio uzroke koji su utjecali na ustaško rukovodstvo da se još u emigraciji opredijeli za sistem koncentracijskih logora u slučaju dolaska na vlast: "Ideja za formiranje koncentracijskog logora", izjavio je on, "potekla je još iz prve emigracije (Dopuna A). Znam da su se Pavelić i mnogi istaknuti ustaše još za vrijeme boravka u Italiji dogovorili o raznim načinima i sredstvima s kojima bi izvršili likvidaciju srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Vjerujem da je jedna od osnovnih ideja bila formiranje koncentracijskog logora. Osnutkom NDH pružena je mogućnost da se svi zamišljeni prijedlozi i ostvare."[27]

U vezi s Luburićevim "razgledavanjem njemačkih instalacija", Ljubo Miloš je izjavio pred sudskim vijećem u Zagrebu: "Nekako u isto vrijeme otišao je Luburić u Njemačku s ciljem da se što bolje upozna s organizacijom tamošnjih koncentracijskih logora."[28]

*

Zašto su ustaše izabrali baš područje Jasenovca za lokaciju novog koncentracijskog logora i kada su to učinili? O tome nijedan dokument nije pronađen, a odgovori na ta pitanja nisu dobiveni čak ni na suđenju ministru unutrašnjih poslova ustaške NDH Andriji Artukoviću, održanom u Zagrebu 1986. godine (Dopuna B). Sudeći po slijedu događaja, učinjeno je to na brzu ruku, a Ljubo Miloš, na saslušanju poslije rata, govoreći o "preseljenju logora Jadovno i Slana, jer je u te krajeve dolazila talijanska vojska", rekao je: "Kao novo središte za logore izabran je Jasenovac. Nije mi poznato tko je izabrao Jasenovac kao novi centar za logore."[29]

U elaboratu Jugoslavenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, rađenog ubrzo poslije rata 1945. godine, nalazimo sljedeće podatke: "Obaveštenje da su izgrađene prve barake za prijem logoraša kraj sela Bročice nadomak Jasenovca usledilo je 23. VIII

[26] M. Peršen, 1966., str. 96.

[27] Iz saslušanja Ljube Miloša, SUP SR Hrvatske.

[28] M. Peršen, 1990., str. 123.

[29] A. Miletić, II., str. 1052.

1941., s napomenom da će logoraši raditi na regulaciji Trebiža i Lonje, tj. na isušivanju Lonjskog polja. Prvi logoraši su počeli pristizati na železničku stanicu Jasenovac 20. i 21. VIII 1941. da bi zatim bili sprovedeni na livade kraj sela Bročice sa južne strane Struga, uz šumu Donja Kmdija i put Novska-Jasenovac. Na tom mestu su bile dve barake, a na ulazu stražara u dva stražarska tornja, sve to ograđeno bodljikavom žicom."[30]

Zbog sve bržeg priliva zatočenika ustaše su ubrzo pristupili izgradnji novog logora na livadama između sela Krapje i Plesmo, nekoliko kilometara jugozapadno od Bročica, prema rijeci Savi. Prema kazivanju zatočenika Jakoba Danona, od prvih 600 zatočenika koji su iz Gospića stigli u logor Bročice, među kojima je bio i on, njih ",oko 300, uglavnom samo Jevreja" poslije osam dana upućeno je u Krapje, gdje su "stigli prije mraka" i "prespavali na otvorenom, jer su se barake tek postavljale".[31]

*

Osim logoraša s otoka Paga i iz Gospića u jasenovački logor Bročice dovedeni su ubrzo i drugi uhićenici. To se vidi i iz brzojava koji je Eugen Kvatemik Dido, ravnatelj ustaškog Ravnateljstva za javni red i sigurnost (Ravsigur), poslao Glavnom stožeru domobranstva 11. rujna 1941. To je prvi dosad pronađeni ustaški dokument u kojem se spominje logor Jasenovac, a u njemu je stajalo: "Umoljava se dostaviti točan popis 50 komunista i četnika iz Bijeljine sa svim personalijama i materijalom ravnatelju za javni red i sigurnost Zagreb, a potom ljude otpremiti u sabirni logor Jasenovac, i to samo u ovom slučaju. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost. Ravnatelj Eugen Kvatemik v.r."[32]

Bio je to onaj isti Eugen Dido Kvatemik koji je rukovodio prvim masovnim pokoljem nedužnih srpskih seljaka u novostvorenoj NDH, u selu Gudovac kod Bjelovara 28. travnja 1941. A tko su bili "50 komunista i četnika iz Bijeljine"?

S obzirom da je brzojav poslan glavnom stožeru domobranstva, logično je pretpostaviti da se radilo o osobama zarobljenim ili pohvatanim tijekom akcije neke domobranske jedinice. Kada i gdje? Možda se odgovor može naslutiti iz teksta koji nalazimo u *Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941.-1945.* u izdanju Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (u daljnjem tekstu: *Hronologija)* pod datumom 30. kolovoz 1941.: "U rejonu s. Cmjelova (kod Bijeljine) jače ustaško-domobranske snage napale bi-

[30] Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), inv. broj 16745, 1945. godine.

[31] *Sećanja Jevreja,* str. 18-19.

[32] A. Miletić, I., str. 82.

jeljinski NOP odred podštaba Majevica. Odred se manjim delom održao u šumama uza Savu, dok se njegova glavnina 1. septembra prebacila preko reke Drine u Srbiju."[33]

U ovim borbama partizanski odred nije imao gubitaka, a moguće objašnjenje za "50 komunista i četnika iz Bijeljine", koji su se našli u neprijateljskim, odnosno domobranskim rukama, nalazimo u članku Vojina Bobara. Opisujući prvu partizansku akciju u okolini Bijeljine, on kaže: "Sutradan su došle ustaše iz Bijeljine i otjerale desetoricu seljaka u zatvor. Ustaše iz Janje zajedno su sa žandarima opkolili u Modranu i Glogovcu mjesta na kojim su radile vršalice i gdje je bilo mnogo svijeta. Većina omladinaca je uspjela da pobjegne, dok su stariji pohvatani i otjerani."[34]

O dopremi ovih seljaka u logor Jasenovac (Bročice) piše Drago H. Čolaković: "Jednog predvečerja dođe novi transport. Sve seljaci iz bijeljinskog sreza, njih oko sedamdeset. (...) U najstrožem povjerenju reče nam knez sela Obriježa da se po selima viđaju neki đaci. Bilo nam je jasno da se to odnosi na komunističku omladinu."[35]

*

Ustanak na Kozari počeo je 30. srpnja 1941. napadom na žandarmerijsku patrolu u selu Međuvođu kod Bosanske Dubice i na Dobrljin. Sutradan, 31. srpnja, ustanak se proširio na cijelo područje Knešpolja, a odmah zatim uspostavljeni su ustanički fronte oko Prijedora, Dobrljina, Bosanske Kostajnice i Bosanske Dubice. Prvi partizanski dokument u kojemu se spominje Jasenovac je pismo koje je, sudeći po sadržaju i slijedu događaja, jer datuma na njemu nema, Boško Šiljegović, jedan od organizatora ustanka na Kozari, poslao sredinom kolovoza 1941. u Bosansku Dubicu studentu Osmanu Zuboviću, koji će u svibnju 1942. pasti ustašama u ruke i kraj rata dočekati u njemačkom koncentracijskom logoru Polarni krug u Norveškoj. U tom su se pismu našli i ovi redovi: "Najveći zadatak, najveće opravdanje da mi možemo ući u Dubicu jeste samo to da pokupimo oružje i da srušimo dubički most. To je jedini zadatak koji je partija nama postavila i mi ga nismo ispunili. Zato sav problem neka ti bude most i najhitnija dobavka oružja. Da li nema gde dinamita, mina, jer posle Dubice odmah idemo u Jasenovac. To je za nas najvažnije od svega."[36] U Bosanskoj se Dubici polovicom kolovoza nalazila

[33] *Hronologija,* str. 78.

[34] Vojin Bobar, *Ustanak u selima oko Bijeljine,* "Istočna Bosna u NOB", Beograd, 1971., knjiga I., str. 316.

[35] Drago H. Čolaković, *Jasenovac,* Sarajevo, 1984., str. 53.

[36] Pismo Boška Šiljegovića, 4., prijepis u posjedu autora.

4. satnija lakog združenog odjela hrvatske legije i pedesetak ustaša i žandara, ukupno oko 180 vojnika.[37]

U trenutku kada je citirano pismo pisano još nije bila započeta izgradnja ni prvog jasenovačkog logora kod sela Bročice. Prema tome, jasno je da je Boško Šiljegović mislio na samo mjesto Jasenovac u kojemu se u tom trenutku nalazio vod od 25 domobrana iz sastava dubičke 4. satnije lakog združenog odjela hrvatske legije, sa zadatkom da osigurava tamošnji most.[38] To se, uostalom, vidi i iz dijela pisma u kojemu B. Šiljegović govori 0 izdvajanju "sa svakoga fronta po 20-30 karabina" s ciljem formiranja glavnog odreda "koji će voditi naši iskusni drugovi u borbi protiv važnih privrednih objekata, u prvom redu Jasenovac, Ljubija, Volinjski most, Kostajnički mostovi, most preko Sane".[39]

Međutim, 18. kolovoza jake ustaško-domobranske snage prešle su iz svojih garnizona oko Kozare u nastupanje. Ustanici na "dubičkom pravcu sačekali su 4. satniju lakog združenog odjela hrvatske legije i odbacili je u Dubicu. Sutradan, 19. kolovoza, pojačan na ovom pravcu s još četiri domobranske satnije, neprijatelj je ponovo prešao u nastupanje"[40] potiskujući ustanike prema Kozari. U takvim su uvjetima morali otpasti svi planirani napadi o kojima je govorio B. Šiljegović u pismu Osmanu Zuboviću, pa i onaj na Jasenovac.

Poslije te prve ustaško-domobranske ofenzive došlo je do organizacijskog sređivanja i učvršćivanja ustaničkih redova. U međuvremenu formirani 2. krajiški NOP odred brojio je polovicom studenog oko 670 naoružanih boraca.[41] Od njegovih četa prema Uni, Savi i Prosari, pa indirektno i prema Jasenovcu, djelovala je 2. dubička četa, a prema Savi, nešto istočnije, bila je orijentirana i 1. gradiško-omarska četa.

*

Jesenje kiše dovele su do toga da se opasnost od poplava nadvije i nad logorima Bročice i Krapje. To je primoralo ustaše da donesu odluku i o njihovu preseljenju. Možda je takvoj odluci, barem što se tiče logora Krapje, doprinijelo 1 reagiranje mještana obližnjega hrvatskog sela Plesmo na ustaška zvjerstva vršena u njihovoj neposrednoj blizini. Svjedočenje o tome nalazimo u knjizi *Velikomučeničkr Jasenovac* dekana Bogoslovnog fakulteta u Beogradu Ata-

[37] Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941.-1945.,* Bosanska Dubica, 1984., str. 94.

[38] *Isto.*

[39] Pismo Boška Šiljegovića, 3.

[40] D. D. Samardžija, str. 102.

[41] *Zbornik,* IV/2, str. 139; VE, 2. izdanje, 4, str. 688.

nasija Jevtića: “Logor u Plesmu - izjavila je Olga Prpić iz Jasenovca u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu 7. marta 1942. godine - ukinut je još u mjesecu novembru 1941. godine, i to na zahtjev mještana, Hrvata iz Plesma, koji su odlučno tražili da se taj logor ukine.”[42]

Sredinom studenog 1941. zatočenici logora Bročice i Krapje krenuli su ka odredištu novog, trećeg po redu jasenovačkog logora: bilo je to područje ciglane Ozrena Bačića, izgrađeno između dva rata u samom Jasenovcu. Zatočenici su morali prenijeti i svoje barake. O tome kako je izgledalo preseljenje logora Krapje svjedoči očevidac Marija Vlašić u knjizi A. Miletića: “Tada su selili u Jasenovac. Nikakvim prevoznim sredstvom nisu te barake prevozili, nego su ih logoraši morati nositi. Nosili su grede i sve u rukama u jasenovački logor. Tamo ima uvala i led se već hvatao, ali oni nikud nisu smeli skrenuti. Koji posustane, koji više ne može, toga dotuku, ili ga ostave na livadi ili ga bace u Savu.”[43]

Jedan od zapovjednika jasenovačkog logora Ljubo Miloš izjavio je na saslušanju poslije rata (9. lipnja 1948.) daje “cilj formiranja logora bio likvidacija srpstva kao cjeline” i “likvidacija Zidova te svih onih koji su se protivili postojanju ustaške vlasti”,[44] a govoreći o preseljenju zatočenika iz logora u Bročicama i Krapju naveo je da je u tim logorima “bilo od 4000 do 5000 zatočenika”. Osim toga je dodao: “Međutim, kad je formiran logor III. Ciglana u njega je moglo biti najviše dovedeno do 3000 ljudi, što znači da su svi ostali likvidirani.”[45]

*

Logor kod sela Krapje dobio je kasnije oznaku “logor br. I”, onaj kod sela Bročice oznaku “logor br. II”, dok je jasenovačka Ciglana nosila oznaku “logor br. III” (Dopuna V.).

Sve do kraja rata Ciglana će biti glavni logor u sklopu sistema jasenovačkih logora. U početku je sa sjevera, zapada i istoka bio ograđen samo bodljikavom žicom, dok je južnu “granicu” logora označivala rijeka Sava. Cijeli je logor zapremao površinu od 1,5 kn\, a unutar njega nalazio se niz zgrada te baraka za smještaj i rad logoraša, te kancelarije, “nastambe ustaških časnika” itd.

Usporedo s izgradnjom logora br. III, u samom mjestu Jasenovcu, zgrade u kojima se dotada sušila i izrađivala koža, magazini, radionice i ba-

4~ A. Jevtić, *n.d.,* str. 120.; A. Miletić, III., str. 101.

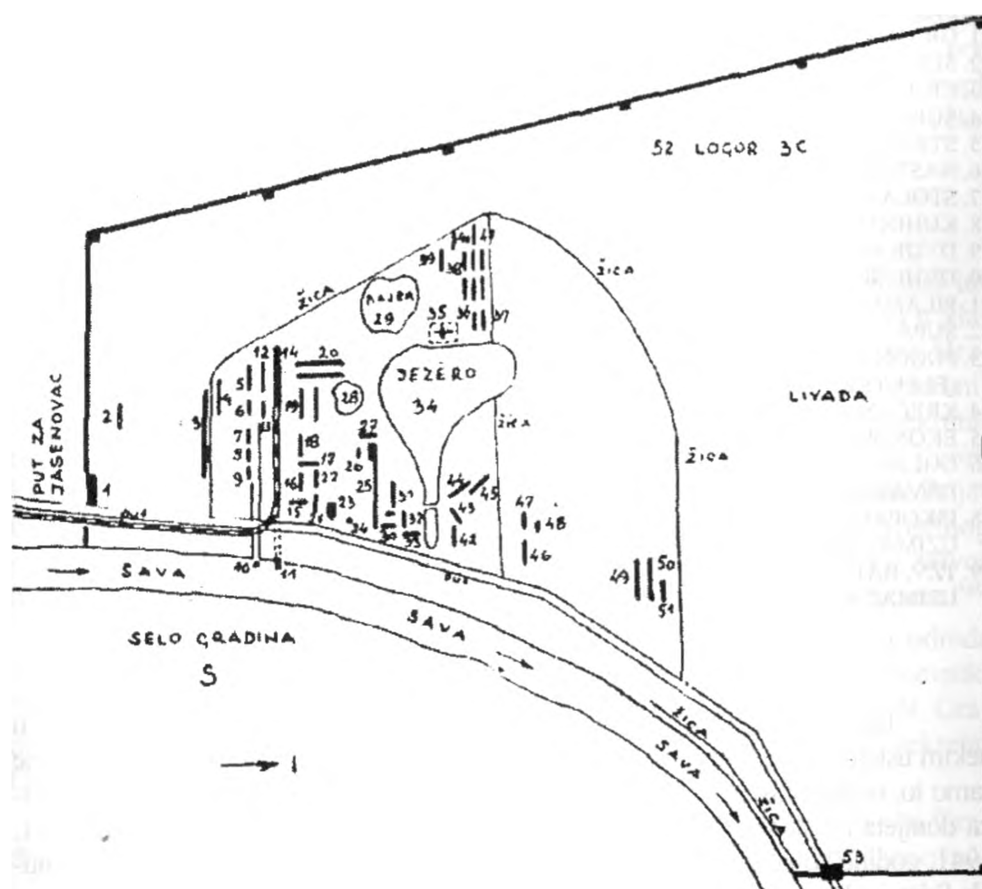
43 A. Miletić, I., str. 88; Z. Vajler, *n.* <?/., str. 321; Đorđe Miliša, *Jasenovac,* Zagreb, 1945., str. 310.

44 Optužnica javnog tužilaštva FNRJ dostavljena 17. lipnja 1948. Vrhovnom sudu NR Hrvatske pod brojem K 124/48 protiv pedeset ilegalno ubačenih ustaša u Jugoslaviju, str. 10.

45 Šime Balen, *Pavelić,* Zagreb, faksimil, str. 85.

zeni za namakanje kože, te zgrade za stanove namještenika opasani su s nekoliko redova bodljikave žice. Tako je nastao jasenovački logor br. IV (Kožara) u kojemu će stalno raditi nekoliko stotina zatočenika.

KONCENTRACIJSKI LOGOR JASENOVAC III

Shematski prikaz koncentracijskog logora Jasenovac koji je objavila Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu 1946. godine.

TUMAČ NACRTA LOGORA JASENOVAC

1. STRAŽARNICA I UPRAVITELJSTVO LOGORA (ULAZ U LOGOR)
2. RAFINERIJA
3. GLAVNO SKLADIŠTE
4. SKLADIŠTE I RADIONICE
5. ŠUPA ZA CIGLE
6. LANČARA
7. UPRAVITELJSTVO LOGORA
8. PAKETARNICA
9. ZVONARA
10. SKELA NA SAVI
11. GRANIKNA SAVI
12. ŠUPA ZA CIGLE
13. CIGLANA
14. ŠUPE, RADIONICE (TZV. TUNEL)
15. STRAŽARA
16. NASTAMBA USTAŠKIH ČASNIKA
17. STOLARIJA
18. KUHINJA I NASTAMBA USTAŠA
19. DVIJE ŠUPE ZA CIGLE
20. DVIJE ŠUPE ZA CIGLE
21. PILANA
22. ŠUPA
23. POGON S DIMNJAKOM (ELEKTRIČNA CENTRALA)
24. KREČANA
25. EKONOMIJA
26. UGLJENARA
27. DRVARA I PEKARA
28. ISKOPANA JAMNA ODAKLE SE UZIMALA ZEMLJA ZA CIGLU
29. TZV. BAJER ODAKLE SE UZIMALA ZEMLJA ZA CIGLU
30. REMENARIJA
31. ŠTALA
32. KANCELARIJA NADZORNIKA
33. KANCELARIJA GRUPNIKA I RADIONICE
34. VELIKO JEZERO S DRVENIM MOSTOM
35. ZATOČENIČKO GROBLJE
36. BOLNICA
37. AMBULANTA
38. ŠEST BARAKA ZA NASTAMBU ZATOČENIKA
39. POMOĆNA KUHINJA
40. KUHINJA
41. BARAKA OBRTNE GRUPE
42. ŠTALA
43. KUHINJA
44. MLJEKARA I MESNICA
45. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA
46. NOVA MESNICA
47. LEDANA
48. SVINJAC
49. USTAŠKE RADIONICE I NASTAMBE
50. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA
51. NO VA MESNICA
52. LEDANA
53. SVINJAC
54. USTAŠKE RADIONICE I NASTAMBE
55. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA
56. KUHINJA
57. LOGOR Ill-e
58. IZLAZ IZ LOGORA I STRAŽARNICA (ISTOČNA VRATA)

*

Još u vrijeme dok su postojali samo jasenovački logori Bročice i Krapje, u nekim ustaškim krugovima pojavio se strah da bi ih ustanici mogli napasti. To, i ne samo to, nedvosmisleno proizlazi iz sačuvanog dokumenta koji nosi naslov "Odluka donijeta na sjednici predstojništva vojne i građanske vlasti u Banja Luci 8.11. 1941. godine" u kojemu stoji i ovo: "Po pitanju načina uklanjanja Židova i istaknutih Srba iz Banja Luke odlučeno: ukloniti navedene u koncentracione logore što neprimjetnije. Ravnatelj ustaškog redarstva da učini potreban prijedlog u ovom smislu - s tim da se Jasenovac ne uzima u obzir jer je suviše blizu predjelima u kojima se nalaze odmetnici."[46]

[46] *Zbornik,* IV., 2, str. 127-128.

Pod "predjelima u kojima se nalaze odmetnici" koji bi mogli ugroziti Jasenovac, sudionici sjednice predstojništva vojne i građanske vlasti u Banja Luci mogli su početkom studenog 1941. smatrati samo Kozaru s okolinom. Međutim, strahovanje da bi kozarački odmetnici u to vrijeme mogli izvršiti napad na jasenovačke logore bila su preuranjena. Istina, još 29. rujna bosansko-dubička partizanska četa razoružala je žandarmerijsku stanicu u selu Drakseniću, 7 km južno od Jasenovca, ali u to vrijeme od pet kozaračkih partizanskih četa koje su brojile od 150 do 200 još nedovoljno naoružanih boraca samo se jedna (bosansko-dubička) nalazila, uvjetno rečeno, na sektoru južno od Jasenovca. Istodobno šire područje Jasenovca, pa i same logore u Krapju, Bročicama te Ciglanu i Kožaru u nastajanju osiguravala je 13. ustaška bojna, odnosno, po njezinu odlasku na sektor Bihaća, lička ustaška polubojna ojačana 14. satnijom Štirove bojne iz Pakraca i Lipika.[47] Uza sve to pod kraj studenog 1941. oko 5000 ustaša i domobrana te manji broj Nijemaca poduzeli su koncentrični napad na Kozaru od Banja Luke, Prijedora, Bosanske Dubice i Bosanske Gradiške.. .[48]

*

Kada se partizanska obavještajna služba, uvjetno rečeno, počela interesirati za jasenovački logor i zašto? U članku "Hapšenje komunista u Slavoniji za vrijeme priprema i pokretanja oružanog ustanka" mr. Slavica Hrečkovski konstatira: "U Novoj Gradiški uhapšeno je (22. svibnja) 13 komunista, među kojima i cjelokupno članstvo okružnog biroa na čelu sa sekretarom OK KPH Mirkom Kljajićem. Nakon višemjesečne istrage u zatvoru Kotarskog suda u Novoj Gradiški uhapšenici su 2. srpnja odvedeni na Prijeki sud u Slavonsku Požegu, gdje je nekolicina osuđena na 3 godine prisilnog rada, odnosno logor, a ostali na kraće vremenske kazne, te vraćeni u zatvor u Novu Gradišku odakle im je 24. listopada organiziran bijeg u partizane."[49]

Rade Pavlović-Stric, politički delegat slavonskog partizanskog odreda "Matija Gubec", zapisao je 28. listopada te iste 1941. godine u svoj dnevnik: "Predveče stigao kurir i doveo nam 3 druga koji su pobjegli iz zatvora N. Gradiška. (...) Iznenađenje. Prepoznajem odmah dva druga, a to su naš sekretar OK Mirko Kljajić zvani David, njegov brat i drug Gembarovski.. ,"[50]

Izgleda da se upravo sekretar Okružnog komiteta KPH za Novu Gradišku Mirko Kljajić obavještajno zainteresirao za stanje u i oko jasenovač-

[47] Dušan Lazić, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe Nezavisne Države Hrvatske,* Zbornik za istoriju broj 10, Matica srpska, Novi Sad, 1974., str. 143.

[48] M. Pekić - D. Ćurguz, *Bitka na Kozari,* Prijedor, 1976., str. 31

[49] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji,* Slavonski Brod, knjiga I. (u daljnjem tekstu: *Slavonija...),* str. 308.

kog logora. Učinio je to poslije bijega iz zatvora i dolaska u partizane, najvjerojatnije u studenom 1941. Zašto? Sudeći po spletu okolnosti zato da bi ispitao mogućnosti spašavanja komunista osuđenih zajedno s njim u Slavonskoj Požegi "na 3 godine prisilnog rada, odnosno logora" ili nekih drugih pojedinaca, iako svjedočenje Dragana Lučića (odnosno Franje Svećnjaka?) govori u prilog tezi po kojoj se radilo o pripremama "da se logor Jasenovac oslobodi" (Dopuna D).

Neki izvori ukazuju na to da su se i kozarački partizani ujesen 1941. obavještajno interesirali za stanje u jasenovačkom logoru i za utvrđenja i jačinu ustaških jedinica u njemu i oko njega. Podatke o tome pribavljala je bosansko-dubička partijska organizacija u periodu od studenog 1941. do ožujka 1942. preko svog čovjeka u Jasenovcu, u prvom redu od Bećira Adilagića, otpravnika vlakova na željezničkoj stanici Jasenovac, i Đure Tminića, nadzornika pruge u Jasenovcu. Postojala je i obavještajna veza s određenim veterinarom koji je u logoru liječio i ljude pa je dobio nadimak Doktor. Preko njega su dobivani podaci o stanju u logoru i posebno je ispitivana mogućnost oslobađanja logoraša. Međutim, u dobivenom odgovoru takav pothvat je ocijenjen neizvodivim u prvom redu s obzirom na geografski položaj logora.

U drugom izdanju svoje knjige *Ustaški logori* Mirko Peršen je konstatirao: "Prema nekim navodima, ideja o oslobađanju logora javila se još u jesen 1941. godine, ali je imala lokalne dimenzije i sve je ostalo samo na nekim informacijama o situaciji i rasporedu ustaških snaga u Jasenovcu."[51]

Postoji pravilo da prikupljeni obavještajni podaci vrijede samo onda ako ih onaj kome su namijenjeni zna i može iskoristiti. Ovaj put - s obzirom na podatke koji su prikupili Dragan Lučić, Cazinjanin Bećir Adilagić, Đuro Tminić, Doktor i drugi, Slavonci i Kozarčani ocijenili su da ne postoje uvjeti za uspješan pothvat oslobađanja Jasenovca. Naime, premda je 2. krajiški odred krajem 1941. godine porastao na oko 1000 naoružanih boraca, njegove čete morale su biti razbacane kako bi osiguravale kozarska sela od ispada iz relativno jakih neprijateljskih garnizona Kostajnice, Dobrljina, Bosanskog Novog, Prijedora, Kozarca, Ivanjske, Bosanske Gradiške, Bosanske Dubice.

Tijekom jeseni 1941. i nastupajuće zime slavonske partizanske snage bile su još suviše slabe da bi mogle sudjelovati u takvom pothvatu kao što je napad na jasenovački logor. To se najbolje vidi iz podataka o partizanskom odredu "Matija Gubec", koji je geografski bio najbliži Jasenovcu: djelovao je oko 30 km sjeverno od logora, u trokutu Okučani, Pakrac, Banova Jaruga. Za taj odred *Vojna enciklopedija* kaže da je "formiran 4. 10.

[51] Peršen, 1990., str. 195.

1941.", te daje "u početku imao svega 7 boraca". I dalje: "U blizini Okučana formirana je 11. 10. još jedna partizanska grupa od 6 boraca" koja se u studenom spojila s odredom "Matija Gubec", koji tada dobiva naziv Psunjski narodnooslobodilački partizanski odred.[52]

Ostale slavonske partizanske snage koje su eventualno mogle sudjelovati u napadu na Jasenovac posljednjih mjeseci 1941. i prvih mjeseci 1942. godine bile su također, kako brojčano tako i po naoružanju, suviše slabe za takav pothvat. Uza sve to, do proljeća 1942. godine između kozaračkih i slavonskih partizana nije postojala nikakva veza. A prvi preduvjet za uspješno izvođenje akcije oslobađanja jasenovačkih logoraša bilo je upravo njihovo zajedničko djelovanje.

*

Tijekom istražnog postupka Ljubo Miloš je, govoreći o jasenovačkom logoru, izjavio: "U samom logoru je prosječno brojno stanje bilo oko 3000 zatočenika, iako je logor mogao primiti daleko veći broj. Također su i barake građene tako da mogu primiti oko 3000 ljudi. Priznajem, bilo je slučajeva kad je logor brojio i po 5000 zatočenika, ali to stanje nikada nije dugo trajalo jer se u takvom slučaju vršila likvidacija 'viška'... Ovo likvidiranje 'viška' konstantno se provodilo od prvih dana osnivanja logora pa sve do zadnjeg dana njegova opstanka..."[53] Pred sudom Ljubo Miloš je gornju izjavu lakonski potvrdio: "Kada je broj zatočenika u logoru Jasenovac porastao od novopridošlih zatočenika, onda su bezuvjetno donašane odluke o smanjenju broja, pa bi se prvenstveno vodilo na likvidaciju stare i iznemogle te bolesne zatočenike."[54]

Kroz prizmu citiranih stravičnih riječi Ljube Miloša o načinu na koji je postizana ravnoteža između novopridošlih i starih zatočenika treba promatrati i "razpis" koji je 27. travnja 1942. izdao Glavni stan poglavnika: "Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe - Glavno pobočništvo sa V. T. br. 139/42. izvijestilo je da sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočenika. S obzirom na to, umoljava se svim svojim područnim ustanovama izdati nalog da se sve komuniste do kojih se dođe prigodom čišćenja izvjesnog područja u kojem se vrši oružana djelatnost otpremi u sabirni logor Jasenovac"[55] (Dopuna E).

Konstatacija da "sabirni logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočenika" nedvosmisleno potvrđuje činjenicu da je to, zapravo, bio logor za masovno uništavanje (Vernichtungslager) ljudskih bića. Integralan

52 VE, 5, str. 463.

53 Peršen, 1990., str. 145.

54 Š. Balen, *n, d.,* 87, faksimil.

55 *A.* Miletić, I., str. 270; M. Peršen, 1990., str. 154-155.

tekst ovog “razpisa” Glavni stožer ustaške vojske proslijedio je, pod “V. T. broj 1174”, s oznakom “Predmet: Sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočenika”, 1. svibnja 1942. godine “svim ustaškim bojnama od I. do XXVI. uključno, svim samostalnim satovima, svim uredima ovog stožera”, a sutradan, 2. svibnja 1942., Glavni stožer hrvatskog domobranstva, u raspisu (Očev. br. 638) ponavlja, zapravo ističe “da se svi komunisti do kojih se dođe prilikom čišćenja izvjesnih područja... otpreme u sabirni logor Jasenovac jer isti može primiti neograničen broj zatočenika”.[56]

A koga treba smatrati komunistom, objašnjeno je u sljedećem odlomku istog raspisa: “Dostavljajući prednje zapovijedam da se prema istome točno postupa. Ujedno se saopćava da se odnosi samo na one koji se uhvate bez oružja, dok ostale koji se uhvate s oružjem treba na licu mjesta likvidirati.”[57] Dakle, jedino komuniste bez oružja, a to se moglo odnositi samo na civilno stanovništvo oslobođenih područja, trebalo je, bez obzira na broj, otpremati u logor Jasenovac.

I sudbina Roma na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske potvrđuje činjenicu da je Jasenovac bio de facto logor za masovno uništavanje ljudskih bića. O tome rječito govori niz sačuvanih ustaških dokumenata, a među njima i raspis koji je Vrhovno oružničko zapovjedništvo pod brojem 1580 tajno dostavilo 20. svibnja 1942. zapovjedništvima oružničkih pukovnija 1-6: “Savezno zapovjedništvo stožera J. S. broj 1580 / tajno od 19. ovoga mjeseca, ustaška nadzorna služba dostavila je i pismeno pod brojem 24789 od 16. svibnja o. g. sljedeće: 'Molimo naslovno zapovjedništvo da naredi svim područnim oružničkim postajama da pokupe sve Cigane na svom području, te ih u sporazumu s mjerodavnom kotarskom oblasti prepratite u Jasenovac.'”[58] Dakle, “svim područnim oružničkim postajama” naređeno je “da pokupe sve Cigane na svom području” - znači i žene i djecu! - i da ih “preprate” u Jasenovac.

Premda su na intervenciju reis-ul-ulems, vrhovnog vjerskog poglavara muslimana, Cigani (Romi) islamske vjeroispovijedi naknadno izuzeti iz akcije ustaškog genocida, podaci o broju onih koji su našli smrt u sabirnom i radnom logoru Jasenovac različiti su i kreću se od 20 do 40 tisuća.[59]

Postoje i njemački dokumenti koji ukazuju na to daje radni i sabirni logor Jasenovac zapravo bio (logor uništenja) Vernichtungslager. Tako u zabilješci koju je rezervni kapetan Wehrmachta Arthur Häffner dostavio 17.

[56] M. Peršen, 1990., str. 154-155.

[57] *Isto.*

[58] Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti,* Beograd, 1987., str. 303.

[59] A. Miletić, *Saopćenje na “Okruglom stolu Jasenovac 1986.* ”, str. 156.

studenog 1942. njemačkom opunomoćenom generalu u Zagrebu Edmundu Glaiseu von Horstenau nalazimo konstataciju: "I posljednja naredba u pogledu Ustaške nadzorne službe ne sadrži nikakve odredbe u vezi s koncentracijskim logorima, tako daje sudbina stanovnika koncentracijskog logora potpuno prepuštena tiraniji podčinjenih organa na milost i nemilost..."[60]

Istog dana, 17. studenog 1942., kada je kapetan Häffner dostavio svoju zabilješku generalu Edmundu Glaiseu von Horstenau, taj je njemački general u 17 sati razgovarao s poglavnikom NDH Pavelićem. U točki 7 njegove zabilješke o tom razgovoru nalazimo bez ikakvog objašnjenja ili primjedbe stravičnu rečenicu: "Po svoj prilici zato što je logor Jasenovac prepun, smještaj je, u interesu logoraša, pronađen na taj način što ih je 1500 poubijano."[61] '

Premda se ne poziva ni na ustaške ni na njemačke dokumente o kojima je upravo bilo riječi, dr. Smilja Avramov u svojoj knjizi *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava* daje definiciju Jasenovca: "Jasenovački logor zvanično je kvalifikovan kao sabirni i radni. On, zapravo, nije bio nijedno ni drugo. Naziv je bio samo kamuflaža da bi se prikrila stvarna priroda logora. Ustvari, bio je to u bukvalnom smislu reči logor smrti, mesto masovne egzekucije."[62] Tu činjenicu treba imati u vidu i prilikom traganja za odgovorom na pitanje iz naslova ove knjige.

Dopune i objašnjenja

A

Pod prvom ustaškom emigracijom podrazumijeva se period između 1929. godine i travnja 1941. tijekom kojeg se Pavelić s nekoliko stotina pripadnika u siječnju 1929. ilegalno organiziranog pokreta "ustaša, Hrvatska revolucionarna organizacija", među kojima je bio i Ljubo Miloš, nalazio u emigraciji. Druga generacija ustaša počinje njihovim totalnim porazom u Drugom svjetskom ratu 1945. godine, kada znatan broj ustaša, među njima i Ante Pavelić i Andrija Artuković, uz presudnu politiku Vatikana, nalazi utočište u Atnerici, Argentini, Španjolskoj, Australiji... Kad je riječ o Ljubi Milošu, njegova druga emigracija završava se 1947. godine.

[60] V. Dedijer-A. Miletić, *Protiv zaborava,* str. 193-194.

[61] ***Isto.***

[62] S. Avramov, *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava,* str. 372.

U srpnju te godine Ljubo Miloš se s Antom Vrbanom, zloglasnim zapovjednikom ustaške satnije i jednim od vodećih dužnosnika u logoru Stara Gradiška, vraća u zemlju. Njih su se dvojica ilegalno prebacili u Slavoniju da bi tu organizirali svoje pristalice i prihvat novih ustaških grupa iz Italije i Austrije. Organi Odjeljenja za zaštitu naroda (Ozna) brzo su ušli u trag Ljubi Milošu i Anti Vrbanu i uhvatili ih. Na osnovi podataka s kojima je Ozna raspolagala o aktivnosti ustaških centara u Italiji i Austriji, te podataka dobivenih u istražnom postupku nad Lj. Milošom i A. Vrbanom, ona je osigurala kontrolu kanala kojim je ustaški centar u Austriji ubacivao svoje ljude u zemlju. Od druge polovice srpnja 1947. do početka srpnja 1948. ubačeno je u Jugoslaviju 18 grupa ustaških špijuna i terorista. Svi su pohvatani odmah nakon prelaska granice.

Tko su bili ti ljudi koji su tvorili te grupe? Petorica su ranije bili visoki ustaški funkcionari, četvorica su bili ustaški logornici, trojica pukovnici, osmorica bojnici, sedmorica satnici itd. Suđeno im je u Zagrebu i većina je osuđena na smrt. Presude su izvršene.[63]

B

U tekstu "Umjesto predgovora", objavljenom u trećoj knjizi Antuna Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti,* publicist Dragoje Lukić piše da je Miletić "marljivo istraživao i prezentirao i teže dostupnu originalnu građu koja je omogućila da uspješno odgovori i na takva pitanja kao na primjer: Zašto je koncentracioni logor formiran baš u Jasenovcu?"[64] Međutim, u vlastitom pogovoru iste knjige sam Antun Miletić nedvosmisleno konstatira da je "tačan odgovor na to pitanje zasad ne može dati" jer "dokumenti o tome nisu pronađeni".[65]

C

U saopćenju Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača broj 4547 od 15. studenog 1945., koje je početkom 1946. godine objavljeno kao zasebna knjižica od oko 80 stranica, konstatirano je da su ustaše "prve transporte zatočenika dopremili do sela Kranje, koje se nalazi oko 12 km zapadno od Jasenovca, te im zapovjedili da sagrade logorište, koje je dobilo službeni naziv Jasenovac logor broj 1. I dalje: "Kako je broj zatočenika sve više rastao, osnovan je između Jasenov-

[63] Goran Vuković, *Operacija gvardijan,* Zagreb, 1958.

[64] A. Miletić, III., str. 6.

[65] *Isto,* str. 704.

ca i Krapja drugi logor, koji je dobio naziv logor br. 2."[66] Mnogi su autori prihvatili navedeni redoslijed osnivanja i numeriranja prvih jasenovačkih logora, ali su kasnije istraživanja nedvosmisleno pokazala da je prvi logor podignut kod sela Bročice, a drugi logor kod sela Krapje.

D

Uz popis 41 uhićenika koje banjalučko Ustaško redarstvo upućuje zapovjedništvu koncentracijskog logora Jasenovac 4. studenog 1941., a koji je Antun Miletić objavio u svojoj prvoj knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti,* u bilješci se nalazi odlomak iz autobiografije Dragana Lučića: "U 9. mjesecu 1941. godine dobio sam zadatak od druga Kljajića da pod svaku cijenu odem u Jasenovac, uvučem se u logor i izvidim situaciju, jer je bio plan da se narod oslobodi. Ja sam ovo učinio, otišao sam u Jasenovac i preko Mire Jurić, moje neke daljnje sestričine, a koja je bila zaručena s Matkovićem, uspio sam s njom da uđem u logor, razgledam raspored straža i naoružanje, koje su ustaše u to vrijeme imale. Nakon povratka iz Jasenovca, poslao sam shemu rasporeda straža i tekstualno obrazloženje, ali do napada, odnosno oslobođenja logora Jasenovac nije došlo, vjerovatno zato što su u to doba bile partizanske snage preslabe, a logoru Jasenovac prilaz težak."[67]

Međutim, u istoj knjizi A. Miletić donosi izvod iz pisma štaba 5. krajiške NOU brigade od 19. oktobra 1942. štabu 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske s prijedlogom za napad na koncentracijski logor Jasenovac, pa u bilješci uz taj dokument citira odgovor štaba zone za to pismo i dodaje: "No ideja o napadu na logor Jasenovac postojala je još 1941. godine. S tim u vezi Franjo Svećnjak kaže: 'U l i . mjesecu 1941. godine dobio sam u zadatak od druga Kljajića da pod svaku cijenu odem u Jasenovac, uvučem se u logor i izvidim situaciju, jer je bio plan da se narod oslobodi. Ja sam ovo učinio, otišao sam u Jasenovac i preko Mire Jurić, moje neke daljnje sestričine, a koja je bila zaručena s Matkovićem, uspio sam s njom da uđem u logor, razgledam raspored straža i naoružanje, koje su ustaše u to vrijeme imale. Nakon povratka iz Jasenovca, poslao sam shemu rasporeda straža i tekstualno obrazloženje, ali do napada, odnosno oslobođenja logora Jasenovac nije došlo, vjerovatno zato što su u to doba bile partizanske snage preslabe, a logoru Jasenovac prilaz težak. Plan je bio da se uvučem u logor i izvidim situaciju, jer je bio plan da se narod oslobodi. Ja sam ovo učinio, otišao sam u Jasenovac i preko Mire Jurić, moje neke daljnje sestričine, a koja je bila

[66] Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločini u logoru Jasenovac (u daljnjem tekstu: ZKH), Zagreb, 1946., str. 4.

[67] A. Miletić, I., str. 88.

zaručena s Matkovićem, uspio sam s njom da uđem u logor, razgledam raspored straža i naoružanje, koje su ustaše u to vrijeme imale. Nakon povratka iz Jasenovca, poslao sam shemu rasporeda straža i tekstualno obrazloženje, ali do napada, odnosno oslobođenja logora Jasenovac nije došlo, vjerovatno zato što su u to doba bile partizanske snage preslabe, a logoru Jasenovac prilaz težak.'"[68]

Zašto je Dragan Lučića preimenovan u Franju Svećnjaka - Antun Miletić ne objašnjava. Kad je riječ o navodu pripisanom Draganu Lučiću da je u "9. mjesecu 1941. godine dobio zadatak od druga Kljajića" očito je riječ o pogrešci jer se Kljajić u to vrijeme nalazio u zatvoru. Mirko Kljajić je poginuo 2. travnja 1942. kao komesar bataljuna u borbi s ustašama na Psunju.

Mira Jurić, rodom iz Jasenovca, kasnije se udala za Ivicu Matkovića, nesvršenog pravnika, rodom iz Šibenika, koji se vratio u zemlju s grupom ustaških emigranata iz Italije, ubrzo postao ustaški tabornik u Jasenovcu, a od ljeta 1942. do 23. ožujka 1943. bio zapovjednik jasenovačkog logora.[69]

Dragan Lučić, trgovac iz Nove Gradiške, surađivao je s Mirkom Kljajićem i prije njegova uhićenja. Krajem siječnja 1942. uhićen je. Neko vrijeme je proveo u jasenovačkom logoru, a zatim bio otpremljen u Norvešku u njemački logor.

O Franji Svećnjaku je u pismu koje je "partizanska straža br. 7-Lovska" novogradiškog vojnog područja poslala 27. travnja 1943. Okružnom komitetu KPH Nove Gradiške, u vezi s eventualnom razmjenom pripadnika NOP-a koji se nalaze u ustaškim zatvorima i logorima za zarobljene Nijemce ili pripadnike oružanih snaga NDH, doslovno napisano: "Svećnjak Franjo, stolar, član OK iz Nove Gradiške, osuđen na 3 godine robije i nalazi se u Sremskoj Mitrovici imade 2 godine."[70]

E

Poslije izbijanja ustanka na teritoriju NDH, u najširoj propagandi i u internoj prepisci ustaše ustanike najčešće nazivaju četničko-komunističkom bandom. U kojoj mjeri su oni poistovjećivali jedne s drugima ilustrira izjava Vukašina Žegarca, šumarskog činovnika iz Like, zaposlenog u Novoj Gradiški, uhićenog ubrzo po osnivanju NDH, dana 10. travnja 1942. u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu: "Presuda je glasila na već odležanih 27 dana zatvora i na prinudni boravak u Staroj Gradiški na neizvesno vreme. Rihterić je svakoga od nas pitao: 'Šta volimo da budemo - ko-

[68] Isto, str. 506.

[69] A. Miletić

[70] A. Miletić, II., str. 604.

munisti ili četnici'. Svi smo odgovorili da nismo ni jedno ni drugo, a oni onda proizvoljno ispunjavali već gotove presude, i to tako da je starije označio kao četnike, a sve gimnazijalce kao komuniste."[71]

Međutim, "raspis" Glavnog stana poglavnika od 27. travnja 1942. i naredba Glavnog stožera hrvatskog domobranstva od 2. svibnja iste godine u kojima se u vezi s jasenovačkim logorom spominju komunisti, odražavaju novonastalo stanje u odnosima između ustaške NDH i četničkih grupa koje su operirale na njihovu teritoriju. Naime, nešto ranije uspostavljeni kontakti i u tajnosti vođeni pregovori o suradnji dviju strana u borbi protiv partizana završeni su prvim sporazumom, potpisanim u Mrkonjić Gradu, koji nosi isti datum kao i citirani "raspis" Glavnog stana poglavnika - 27. travanj 1942.! To je razlog što se u ustaškim dokumentima o kojima je riječ ne upotreblja-va dotada uobičajena sintagma "četnici-komunisti", već se govori samo o komunistima. Dr. Jovan Marjanović, veliki poznavatelj četničkog pokreta Draže Mihailovića, posvetio je ovom ustaško-četničkom sporazumu sljede-će retke: "Prvi sačuvani pisani sporazum između četnika i ustaša potiče od četničkog odreda 'Kočić' i njegova komandanata Uroša Drenovića i Tode Mitrovića. Sporazum je potpisan u Mrkonjić Gradu 27. aprila 1942. Prema ovom sporazumu, izražava se spremnost za prestanak neprijateljstava izme-đu četnika i ustaša; potiče se saobraćaj selo-grad, naročito razmena dobara; ustaške i četničke snage zajedno će voditi borbu protiv partizana; vlasti NDH pomagat će porodice zarobljenika i udovice poginulih; pravoslavnom stanovništvu 'garantira se slobodno ispovijedanje vjere' i čak će vlasti NDH pomagati popravljanje porušenih crkava i si. U ime NDH ovaj sporazum su potpisali zapovjednik-bojnik Emil Rataj, predstojnik Kotarskog suda Kon-stantin Urumović i kotarski predstojnik Marko Jungić. Istoga dana, verovat-no pre potpisivanja pomenutog sporazuma u Mrkonjić Gradu, četnički ko-mandant Uroš Drenović dao je ustašama sledeću pismenu izjavu: 'Potpisuju-ći izjavljujem da sam uvijek priznavao Nezavisnu Državu Hrvatsku, ali da sam otišao u šumu da spasim goli život naroda u ovom kraju, kao i sebe, koji su neodgovorni elementi počeli nemilice ubijati i pljačkati. Ujedno izja-vljujem da ću zajedno sa svojim naoružanim ljudima, kada očistimo zajedno sa hrvatskom vojskom, prema naređenjima vojnog zapovjedništva čitav ovaj teritorij od komunističkih bandi, staviti se na potpuno raspolaganje sa svo-jim ljudima domobranstvu.' U vezi s ovim sporazumom upućena je čak u Zagreb jedna delegacija da pred članovima vlade pruži obećanja o poštovan-ju sporazuma. Ustaška vlada prihvatila je sporazum, ali je naglašeno 'da se bitnost sporazuma odnosi na zajedničku borbu protiv partizana, a da će četničke organizacije za te usluge dobivati od hrvatskih vlasti odjeću,

obuću, hranu i municiju'. Posle sporazuma u Mrkonjić Gradu došlo je ubrzo do prave poplave četničko-ustaškog dogovaranja i sporazumevanja."[72]

Pola godine kasnije, njemački je poslanik u Zagrebu u zabilješci o razgovoru s ustaškim poglavnikom Pavelićem 14. studenog 1942. - deset dana po oslobođenju Bihaća i stvaranju partizanske Bihaćke republike - zapisao i to daje "poglavnik ocijenio četničkog vođu Uroša Drenovića bezrezervno povoljno".[73]

[72] Dr. Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca,* Zagreb-Beograd, 1979., str. 244-245.

[7] Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija,* Zagreb, 1980., str. 447.

II. POGLAVLJE

PRVA RATNA ZIMA

Borbe oko Jasenovca. - Gradina postaje glavno stratište, a Stara Gradiška logor br. V. - Stvaranje sigurnosnog pojasa. - Utvrđivanje logora br. III. - Posada Jasenovca pomaže Nijemcima. - Opasnost prijeti Potkozarju - Veza između Kozare i Slavonije uspostavljena, ali...

Oficir zadužen za vođenje ratnog dnevnika njemačke 718. pješadijske divizije, čiji se stožer nalazio u Sarajevu, a glavnina jedinica bila raspoređena na teritoriju NDH, završavajući posljednju stranicu dnevnika za 1941. godinu zapisao je: "31. prosinac. Bataljun 823 javlja o akciji protiv ustanika, koji su 30. na 31. prosinac napali željezničku stanicu Jasenovac (pruga Sisak-Brod)"[1] (Dopuna A).

O čemu se radilo? Zatočenik jasenovačkog logora br. III (Ciglana) Milan Gavrić pišući u knjižici *Otkosi smrti* o događanjima krajem 1941. godine kaže: "Jednog jutra oko Nove godine nismo smeli da izlazimo iz pate barake. Na rad nismo pozivani. Ja sam otvorio svoju 'opservatoriju' na krovu iznad moga boksa i posmatrao. Delovi ustaške bojne zaklanjali su se iza zgrada. Na drugoj obali Save zaštektao je mitraljez. Čuo se iznad moga krova zvižduk tanadi. To su se partizani s Kozare spustili u Knešpolje, sve do samog Jasenovca. Dva dana trajala je ova pucnjava, a ustaški dželati su bili obuzeti strahom. Unezvereno su hodali unaokolo, gde su mislili da im je obezbeđen zaklon. Trojica-četvorica su poginuli od partizanskih metaka. Poginulo ih je i nekoliko zatočenika. Pošto dva dana nismo ništa jeli, ustaše su nam dozvolile da s nekoliko kofa za vodu odemo po našu puru u kuhinju. Išao sam i ja. Tanad su i dalje zviždala kroz logor kao da su nagoveštavala slobodu. Ona se približavala, ali sporo. Približavala se sigurno. Mi smo to osetili. Osetili smo da će nas neko osvetiti, da će zločini doživeti svoj kraj, da postoji narodna sila koja je neumitna. Osetili su to i ustaše. Naši dželati, gospodari naših života, bili su zbunjeni. Nije se čula više ustaška pesma i pijane orgije. Strah koji su nam svojim ubistvima uterivali u kosti kao daje isčezao. Govorili smo u sebi: neka sada bude šta bude s nama, ustaše čeka bedan kraj.. ,"[2]

[1] NAW, T-315, roll 2265, la KTB Infanterie Division, F 363-365

[2] Milan Gavrić, *Otkosi smrti,* str. 57-58.

Dragan Čolaković, također zatočenik logora Jasenovac, potvrđuje u sjećanjima navode Milana Gavrića: "Dvadeset sedmog ili dvadeset osmog decembra pripucaše ustanici iz bosanskog sela Gradine i ubiše trojicu ustaša... Na Novu godinu popodne prođe petnaestak ustaša i ustaviše se pred našim barakama III C... Počinje odmazda... Rekoše daje otjerano i pobijeno sto trideset i pet Srba za odmazdu."[3]

Selo Gradina ležalo je na desnoj (južnoj) obali Save, preko puta jasenovačkog logora br. III. i bilo je naseljeno srpskim življem. Gornja Gradina je 1941. godine mogla imati oko 170, a Donja Gradina oko 800 stanovnika.[4] Štab II. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda u svom izvještaju o akcijama, objavljenom u prvom broju biltena *Partizan iz Kozare* od 1. siječnja 1942. saopćava: "29. XII. patrola jedne naše čete protjerala je jedan vod ustaša koji su pokušali provaliti u Gradinu sa ciljem daje opljačkaju. 30. XII. neprijatelj je ponovio pokušaj provale u isto selo. Naša patrola pustila je da neprijateljski vod priđe - prevozeći se preko Save - pod samu obalu rijeke. Kad su ustaše počeli da se iskrcavaju, otvorena je na njih paljba, kojom prilikom je nekoliko njih palo s kompe u vodu. Borba je trajala čitav dan, jer su ih pomagali vatrom teških mitraljeza sa druge obale od Jasenovca. Uveče su se pokušali povratiti, ali su ispraćeni plotunskom vatrom naših partizana. Od čitavog voda uspjelo je 4-5 ustaša pobjeći. Dva neprijateljska mitraljeza s onu stranu Save ušutkana su i naši bacači mina tukli su željezničku stanicu neprijateljska uporišta u Jasenovcu. Partizani bez gubitaka."[5]

Što se zatim događalo? Stevo Simić, zemljoradnik iz Pepelnica, koji je u logoru Jasenovac proveo sedam mjeseci, a zatim s još dvanaestoricom Srba transportiran u Beograd, izjavio je u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike pri vladi Milana Nedića 9. travnja 1942.: "Na 8. i 9. januar 1942. god. tukla je hrvatska vojska iz topova srpsko selo preko Save, Gradinu. Pučanstvo je najvećim delom pobijeno. Nešto je i pobeglo. Posle toga otišli su ustaše iz Jasenovca u Gradinu i selo potpuno opljačkali. Seljaci iz Jasenovca i Uštice po naređenju ustaša vozili su nekoliko dana stvari iz Gradine u Jasenovac... Sve ovo mi je lično poznato jer sam dodeljen tada kao mužar krava.[6]"

Oko 200 žena, djece i staraca, koji nisu uspjeli pobjeći iz Gradine u šumu, ustaše su poklali i zatim spalili u kućama. "Njihova odijela", piše D. Čolaković, "pakovali su naši drugovi, koji su presovali sijeno u Gradini."[7]

[3] Drago Čolaković, *Logori ljudskog uništenja,* Sarajevo, 1952., str. 60-61.

[4] Broj stanovništva proračunat na osnovi podataka popisa stanovništva iz 1921.

[5] *Zbornik,* IV/3, str. 26.

[6] A. Miletić, I., str. 219

[7] D. Čolaković, *n. d.,* str. 76.

Dva dokumenta - jedan partizanski, a drugi ustaški - osvjetljavaju događaje koji su uslijedili poslije nekoliko dana. U mjesečnom izvještaju štaba II. krajiškog NOP odreda upućenom Glavnom štabu NOP i DO za BiH za period od 30. prosinca 1941. do 30. siječnja 1942. stajalo je: "15. 1. neprijateljske snage iz Jasenovca prebacile se u Gradinu u jačini od 800 ljudi, a iz Dubice je krenulo oko 400 ustaša. Prebacivanje je izvršeno pod zaštitom vatre iz topova, bacača mina i teških mitraljeza. Neprijatelj je uspio da prodre do Draksenića (selo oko 8 km južno od Gradine - nap. aut.), gdje je izvršio više razbojstava nad civilnim stanovništvom. Naše snage potjerale su neprijatelja koji je pretrpio teže gubitke: oko 30 mrtvih i više ranjenih. Poginuo je 1 partizan, a 2 su ranjena."[8] U toj borbi sudjelovale su samo 2. i 3. četa II. bataljuna 2. krajiškog NOP odreda.

U izvještaju zapovjedništva II. domobranskog zbora, glavnostožernog odjela od 22. siječnja 1942. javljeno je: "15. siječnja izvršena akcija čišćenja pobunjenika južno od Save na prostoru: Bosanska Gradiška - Orahovo - Dubica - Jasenovac. Prijelaz Une s 50 domobrana i 50 ustaša izvršen je kod Tanaca. Oko 70 ustaša prešlo je Savu kod Košutarice. II/5 p. p. (6. i 8. sati) prešla je kod Trimužićeva salaša. Ove grupe naišle su na otpor južno od Čuklinca. Otpor je svladan. Zauzeto je selo Draksenić i zapaljeno. (...) Od Dubice je bio upućen 1 sat požeške doknadne bojne i ustaški sat. Ovi su naišli na jak otpor istočno od Dubice, gdje su imali 7 mrtvih i 9 ranjenih."[9]

Tanac koji se spominje u domobranskom izvještaju je selo jugozapadno od Jasenovca, a Košutarica salo istočno od Jasenovca. Trimužićev salaš nalazio se između Jasenovca i Košutarice, a Čuklinac je zaselak Draksenića na cesti Gradina - Draksenić. Oznaka II./5. p. p. skraćeni je oblik za II. bojnu 5. pješačke pukovnije. Termin sat odgovara pojmu četa. Ustaški sat koji se spominje u citiranom izvješću bila je ustvari 48. ustaška satnija, a sa 70 jasenovačkih ustaša bio je još ijedan vod domobrana. U ovoj operaciji sudjelovala je i jedna satnija domobrana iz Karađorđeva (bosansko-gradiški srez), tako da su ukupno ustaško-domobranske snage brojale oko 1200 ljudi, a njihovo nastupanje podržavale su dvije baterije haubica.[10]

Zapovjednik 2. bojne, pod čijim su zapovjedništvom bile sve ustaške i domobranske snage u ovoj operaciji, javio je u izvještaju od 16. siječnja 1942.: "Da bi se olakšao Jasenovac stalnog pritiska i uznemiravanja s onu stranu Save sa sela Gradine (Dopuna B), odakle se gotovo svakog dana pucalo na Jasenovac, to sam u sporazumu sa zapovjednikom Glavnog ustaškog

[8] *Zbornik,* IV/3, str. 116.

[9] Isto.

[10] Samardžija, str. 155.

stana, satnikom Luburićem, organizirao napad za čišćenje prostora južno od Jasenovca između Save i Une... Prijelaz Une i Save odvijao se po planu. Dobio sam dojam da se u Gradini saznalo za ovaj prijelaz iz Jasenovca, jer je tijekom noći iz Gradine sve pobjeglo... Južno od Čuklinca (zaselak Draksenića) naišli smo na prvi otpor partizana, a naročito jak otpor pred Draksenićem i u Drakseniću. Daksenić je bio u našim rukama u 13 sati. Stanovništvo iz Draksenića je na brzinu pobjeglo. (...) Draksenić je na brzinu spaljen. (...) U Jasenovac je prenijeto, a još se uvijek prenosi marva, žito i druge vrijednosne stvari. Odmah je prvog dana zaplijenjeno oko 150 goveda, oko 40 svinja i 4 ovce. U Čuklincu je prenoćilo oko 100 ustaša, koji će ostatak žita, vrijednosnih stvari i marve prebaciti u Jasenovac, a zatim će sva sela do Save i Une biti popaljena..."[11]

Prema podacima M. Pekića i D. Ćurguza, prilikom prodora ustaša i domobrana, kojima je zapovijedao Maks Luburić, u selu Drakseniću "pobijeno je 207 stanovnika ovog sela, mahom žena, djece i staraca koji su zatečeni u svojim kućama".[12] D. Samardžija navodi da su ustaše ubili oko 130, a domobrani oko 70 osoba.[13]

Borbe na bosanskodubičkom sektoru nastavljene su i sljedećih dana. Ustaše iz Jasenovca pokušali su 20. siječnja prodrijeti prema Čuklincu, ali su bili odbačeni. Sutradan, 21. siječnja, dijelovi 2. bataljuna 2. krajiškog partizanskog odreda napali su ustaše u Donjoj Gradini i četvoricu ubili. "Međutim", piše D. Samardžija u citiranoj knjizi, "zbog stalnog pritiska neprijatelja iz pravca Jasenovca, donesena je odluka da se izvrši evakuacija stanovništva iz sela na Dubičkoj ravni."[14]

*

Poslije borbi u siječnju 1942. ustaše su potpuno ovladali prostorom Gradine i pretvorili je u glavno stratište jasenovačkog logora broj III. Jasenovački zatočenik dr. Nikola Nikolić, zamijenjen u ožujku 1943. za Nijemce koje su partizani zarobili, napisao je u svojoj knjizi *Jasenovački logor smrti*: "Ustaše su izabrale Gradinu za masovne pokolje iz mnogo razloga, od kojih su najvažniji bili osamljenost, dobra prirodna zaštita i nepristupačnost stranim osobama. Nadaleko nije bilo naselja, njive su bile opkoljene vrbovim šibljem, a sa tri strane je Gradina potpuno nepristupačna, od strane Jasenovca (sjeverno) dijelila ju je Sava, od strane Uštica Una, a od strane Košutarice opet Sava, koja tu pravi nagli okret od sjevera ka jugoistoku. Gradi-

[11] Isto.

[12] M. Pekić-D. Ćurguz, *Bitka na Kozari,* Prijedor, 1976., str. 33.

[13] Samardžija, str. 155.

[14] Samardžija, str. 157.

na je izgledala kao pravi poluotok. Sa strane Draksenića i Međeđe zaštitili su se od partizana pojasom rovova, vučjih jama, čitavim nizom bunkera i karaula. Iz logora se moglo lako preći u Gradinu skelom... Skela je bila obični drveni splav, od oko 6 m širine i 16 m dužine, a bio je prevožen debelim željeznim užetom do čvrstih betonskih postamenata na jednoj i drugoj obali."[15]

Međutim, na Gradinu se ne smije gledati samo kao na stratište jer je njezina uloga u sistemu obrane jasenovačkog logora br. III (pa i logora br. IV) od napada kozarskih partizana bila veoma važna, što je posebno vidljivo iz opisa Dušana Samardžije: "Okruženo rijekama, selo Gradina liči na poluostrvo. Jedini suvozemni prilaz Gradini moguć je sa južne strane, od Draksenića za Međeđe. Sa ove strane ustaše su se obezbjeđivale rovovima, vučjim jamama i nizom betonskih bunkera. Bogatstvo vegetacije omogućavalo je zaklon od osmatranja Gradine. Iz logora Jasenovac u Gradinu prelazilo se skelom i prevožene su stotice logoraša dnevno, a da to uopšte niko ne primijeti. Da bi prikrili svoja zlodjela, ustaše se prilikom ubijanja logoraša u Gradini nisu služili vatrenim oružjem, već noževima, sjekirama i tupim predmetima, pretežno maljem."[16]

Radomir Bulatović u knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu* piše daje Gradinu štitilo sedam bunkera i dodaje: "Svi su imali vezu tranšejama, tako da se Gradina vrlo teško u ravnici mogla napasti i osloboditi." I dalje: "Bunkeri su poredani na približno istoj udaljenosti od Une do Save... Vidljivo je da su bunkeri rađeni od cigli i betona, a jedan je bio od zemlje i drveta. Podignuti su na dva sprata, da bi imali veću preglednost u ravnici. Na sprat se stizalo posebnim željeznim stepenicama što su montirane sa strane bunkera. U osnovi, bunkeri su bili veličine 4 sa 4 m. Visina im je iznosila oko 11 metara, prema konfiguraciji terena neki su bili niži ili viši."[17]

Gotovo istodobno s pretvaranjem Gradine u glavno stratište logora br. III davnašnja kaznionica u Staroj Gradišci, udaljena oko 30 km od Jasenovca, preimenovana je u jasenovački logor br. V. Bio je to visokim zidom ograđeni kompleks zgrada u nekadašnjoj tvrđavi na Savi, koja je u davna vremena štitila Austrijsko Carstvo od Turaka.

*

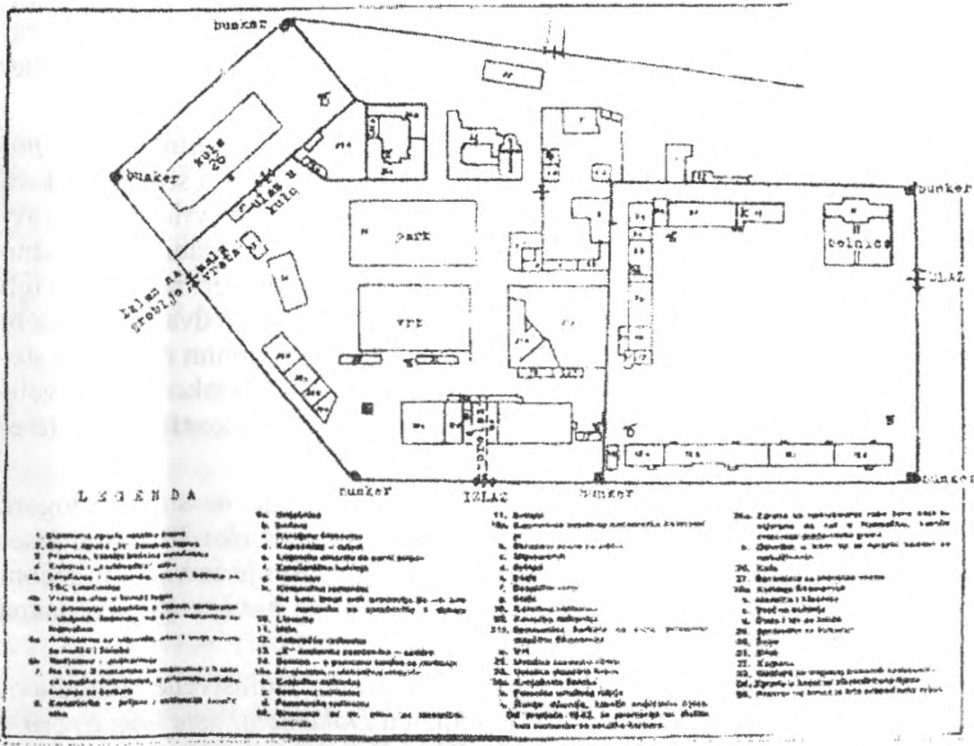
Za vrijeme rata 1944. godine *Vjesnik* Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske izdao je knjižicu *Dokumenti ustaškog terora - koncentracioni logori* - u kojoj je objavljen i članak bivšeg logoraša Zvonka

[15] Dr. Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti,* Sarajevo, 1975., str. 419.

[16] Samardžija, str. 171.

[17] Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu,* Sarajevo, 1990., str. 160.

Tkalca, a u njemu, čini nam se, najsažetiji opis jasenovačkog logora br. V: "U Staroj Gradiški bila je do rata smještena muška kaznionica i zavod sa prisilni rad. Zimi 1941 ,/42. pretvorene su one dvije kaznionice u podružnicu jasenovačkog logora. Muški logor nalazi se u zgradama bivše kaznionice, a ženski logor u nekoliko starih ruševnih kuća izvan kaznioničkog zida muškog logora. Zgrada zavoda za prisilni rad, poznata pod imenom Kula, udaljena je nekih 200 metara od muškog logora. U godini 1942. ona je uglavnom služila za zatvaranje srpskih seljaka, muškaraca, žena i djece iz ispražnjenih sela Slavonije i Bosne. U sklopu logora nalazi se i bivša kaznionička ekonomija, s nekoliko staja i hambara. Sve su ove zgrade osim svojih posebnih zidova okružene još i visokim zajedničkim zidom, rađenim od 1943. godine opekama srušene pravoslavne crkve i bedema iz turskih vremena."[18]

Shematski prikaz kaznionice u Staroj Gradiški koja je od 1942. organizacijski pripadala sistemu jasenovačkog logom

[18] A. Miletić, II., str. 383.

Ustaška nadzorna služba (UNS) bila je centralni rukovodeći organ, s naročitim ovlaštenjima, nadređen svim organima vlasti, svim ustanovama i organizacijama na području Nezavisne Države Hrvatske. U nadležnosti nje-zina Ureda III bilo je i osnivanje i upravljanje koncentracijskim logorima (odsjek za logore), a samo uhićenje, osiguranje i likvidaciju zatočenika po zatvorima i logorima obavljala je vojno-policijska organizacija Ustaška obrana, također u sastavu Ureda III.

U jesen 1941. jedinice Ustaške obrane izdvojene su iz Ureda III u samostalnu vojnu organizaciju koja je, osim osiguranja logora, organizirano provodila masovne likvidacije, pripremala i izvodila vojne operacije protiv partizanskih jedinica i vršila represivne akcije protiv stanovništva u bližoj i daljoj okolini Jasenovca.

Početkom 1942. godine ustaše su oko kompleksa jasenovačkih logo-ra organizirali tzv. sigurnosni pojas koji je obuhvaćao područje Dubice, Ja-senovca i Novske sve do Okučana, Stare i Nove Gradiške, odnosno teren sjeverno od Save do obronaka Psunja i južno od Save do Prosare. Ovo je područje bilo pretvoreno u posebno administrativno i vojnopolitičko podru-čje nad kojim organi Velike župe Livac-Zapolje, kojoj je inače pripadalo, nisu imali nikakvu vlast, a ni vojne jedinice NDH nisu mogle na njemu bez prethodnog odobrenja ništa poduzimati.

Njemačka zapovjedništva u NDH nisu se tijekom cijelog rata s vojnooperativnog stanovišta posebno interesirala za stanje u Jasenovcu i okolini. O tome je Ljubo Miloš tijekom istrage izjavio: “Što se tiče odnosa s Nijemcima, sam logor kao takav nije ih apsolutno zanimao. Dok sam ja bio u logoru, nikada niti jedan Nijemac nije ušao unutra. Mislim da to svakako vrijedi za čitavo vrijeme opstanka logora Jasenovac.”[19]

Istodobno sa stvaranjem sigurnosnog pojasa oko Jasenovca osnovan je, sa sjedištem u Lipiku, Ustaški obrambeni zdrug Ustaške obrane. Zdrug je u svom sastavu imao stožernu i motoriziranu satniju i četiri bojne sa po četi-ri satnije. Zadatak zdruga je bio osiguranje i čišćenje Psunja, koji je bio stra-tegijska baza za napad na logor Jasenovac i oslobođenje zatočenika. Bojne su uglavnom bile locirane u rajonu Jasenovca. Stare Gradiške, Lipika i Pak-raca.[20]

*

Usporedo sa stvaranjem tzv. sigurnosnog pojasa ustaše su posebnu pozornost posvetili utvrđivanju najvećeg jasenovačkog logora - logora br. III. Iako nedostaju važni primami dokumenti o ovom problemu, realna slika

[19] A. Miletić, II., str. 1065.

[20] Dušan Lazić, *Organizacija policijsko-obaveštajne službe Nezavisne Države Hrvatske (Ured III - Ustaška obrana,* Zbornik za istoriju, Matica srpska, 10, Novi Sad, 1974., str. 171-172.

o mjerama na ovom planu i njihovoj realizaciji može se steći na osnovi pojedinih njemačkih i domobranskih izvještaja o akcijama, na osnovi partizanskih operativnih i obavještajnih izvještaja, te sjećanja preživjelih zatočenika. Vjerojatno na osnovi navedenih izvora, dr. Anđelko Barbić, viši znanstveni suradnik Centra za povijest Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu, dao je u svom saopćenju na okruglom stolu Jasenovac 1986. upečatljivu sliku onoga što se na tom planu događalo: "Po naređenju zapovjedništva logora zatočenici su 1942. godine izgradili zid visine 3 metra. Od glavnog ulaza za logor na cesti što vodi pokraj Save od Jasenovca prema Košutarici i Staroj Gradiški, zid je izgrađen u dužini od 430 metara prema sjeveru i željezničkoj pruzi. Paralelno sa željezničkom prugom u pravcu istoka zatvarao je sjevernu stranu logora u dužini od 1350 m. Iza toga zid se pružao prema jugu okomito u pravcu Save i presijecao cestu prema Košutarici, gdje su se nalazila tzv. Istočna vrata. Uz Savu prema zapadu završavao se zid dugačak 250 m, dok je južna strana bila bez zida, jer se tu nalazila Sava kao prirodna prepreka da zatočenici ne pobjegnu iz logora. Pokraj glavnog ulaza bile su podignute stražamice i upraviteljstvo logora. Na zidinama se nalazilo 10 stražamica i 4 tornja - osmatračnice naoružane strojnicama i instaliranim reflektorima, dok je prostor oko zidova bio miniran. Oko logorskih zidova pa čitavom području izgrađeni su bunkeri od cigle ili drveta s posadom naoružanom mitraljezima i puškama."[21]

*

Tijekom zime i u proljeće 1942. godine veća opasnost je prijetila oslobođenim selima sjevernog i zapadnog Potkozarja od ispada ustaško-domobranskih posada na relaciji Bosanska Dubica- Jasenovac - Bosanska Gradiška nego jasenovačkom logoru smrti od kozaračkih i slavonskih partizana..

U metropoli NDH od njezina postanka nalazio se, osim poslanika i odgovarajućeg osoblja poslanstva Trećeg Reicha, i general Edmund Glez fon Horstenau kao poseban predstavnik Wehrmachta, koji će do 1. studenog 1942. nositi službenu titulu "njemački general u Zagrebu", a poslije tog datuma titulu "njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj".[22] Iz ureda toga generala poslanje 24. veljače 1942. operativnom odjelu njemačke 718. pješadijske divizije ovaj brzojav: "Tri čete ustaša iz Jasenovca, i to 17., 22. i 49. četa, s ukupno samo 230 vojnika, podčinit će se odmah 718. pješadijskoj diviziji. Smjesta uspostaviti vezu s poručnikom u Jasenovcu i o pojedinostima neposredno izdati naredbu. Dvadeset petog će u Dubicu iz Zagreba

[21] Dr. Anđelko Barbić, *Prilozi proučavanju funkcija Ustaške obrane u osiguranju koncentracionog logora u Jasenovcu,* Okrugli stol Jasenovac 1986., str 164.

[22] Slavko Odić, *Neostvareni planovi,* Zagreb, 1961., 100, faksimil.

stići ustaški kapetan Luburić koji će preuzeti zapovjedništvo nad ustaškim četama."[23]

U trenutku izdavanja ove naredbe borbena grupa Wutte iz 718. pješadijske divizije, u čiji su sastav ušla dva bataljuna 750. pješadijskog puka, dva voda 668. artiljerijske divizije i dva voda 718. pionirske čete, te jedan bataljun 724. puka 704. pješadijske divizije, pokušavala se cestom od Bosanske Dubice probiti prema Prijedoru. Naime, aktivnošću I. krajiškog (podgrmečkog) i II. krajiškog (kozaračkog) partizanskog odreda tijekom zime 1941./42. Prijedor i obližnji rudnik željeza u Ljubiji bili su odsječeni od Bosanskog Novog, pa je borbena grupa Wutte dobila zadatak da ih deblokira i izvuče iz obruča dijelove njemačkog 923. bataljuna koji osiguravali Ljubiju. Operacija se zbog snažnog otpora kozaračkih partizana nije razvijala prema planu, pa su u borbi morala biti ubačena još dva bataljuna 738. pješadijskog puka i dvije baterije 668. artiljerijske divizije 718. pješadijske divizije (borbena grupa Annacker) ojačana s "tri čete ustaša iz Jasenovca". Prednji dijelovi njemačke borbene grupe probili su se 26. veljače u Prijedor, pretrpjevši gubitke od 34 mrtva, 48 ranjenih i 15 nestalih.[24] Partizani su imali "oko 10 mrtvih i ranjenih", a zaplijenili su 11 puškomitraljeza (šaraca), 110 pušaka, 6 automata i 12 pištolja.[25]

*

U naredbi štaba II. krajiškog NOP odreda upućenog 2. bataljunu dvadesetak dana kasnije, 14. ožujka 1942., stajalo je: "Upozoravamo vas da postoji opasnost navale neprijatelja s one strane Save iz Jasenovca, kao i cestom Gradiška - Dubica, zato preduzmite sve mjere da vas neprijatelj ne bi iznenadio. Izvršite hitno sve pripreme za eventualnu evakuaciju stanovništva, stoke i žita iz sela u koja bi neprijatelj mogao prodrijeti. O svim ovim stvarima hitno obavijestiti Boška i Šošu. Obavještavajte nas stalno o situaciji kod vas."[26]

Ovu naredbu potpisao je tadašnji zapovjednik odreda Obrad (Obred Stišović), a Boško i Soša koji se u njemu spominju jesu Boško Šiljegović, tada član Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, i Josip Mažar Šoša, tada zamjenik zapovjednika odreda.

Prosljeđujući istog dana naredbu štaba odreda "drugarskim štabovima 1, 2, 3, 4. i 5. čete" politički komesar bataljuna Dušan (Misirača) naglasio je: "Preduzmite sve potrebne mjere da ne bi bilo iznenađenja od strane

23 A. Miletić, I., str. 164-165.

24 NAW, T-501, roll 250, F 762-779; *Zbornik,* XII/2, str. 272.

25 Samardžija, str. 166, 167.

26 *Zbornik,* IV/3, str. 313-314.

neprijatelja i na našem sektoru, a naročito s one strane Save iz Jasenovca, kao i cestom Gradina - Dubica. Izvršite hitno pripreme za eventualnu evakuaciju stanovništva, stoke i žita iz sela u koja bi neprijatelj mogao prodrijeti. Budite u strogoj opreznosti, u borbi primjenjivati partizansku taktiku."[27]

*

Na konferenciji vojnih i političkih rukovoditelja slavonskih partizanskih odreda i grupa, koju je Pavle Gregorić organizirao u selu Brusniku na Psunju 23. prosinca 1941., formiranje 1. slavonski bataljun u čiji su sastav, prema izvještaju Pavla Gregorića Centralnom komitetu KP Hrvatske, ušli: "odred Slavonija, kako ga je drug Gregorić nazvao u svom izvještaju CK KPH, a koji je obuhvatio partizane sa Psunja i Trokuta, brojao je 101 partizana; odred Papuk-Kmdija, ili kako se još zvao papučko-kmdijska grupa, brojao je 64 partizana; čazmansko-garešnički odred - 35 partizana, grupa ustanika pod vodstvom Jove Kosanovića - 17 članova, grupa ustanika pod vodstvom Dule Puača - 9 članova."[28]

Nepuna dva mjeseca kasnije, 16. veljače 1942, broj boraca 1. slavonskog bataljuna (tri čete) porastao je sa 226 na 292.[29] Dvadesetog ožujka 1942. bataljun je podijeljen u dva bataljuna koji su ušli u sastav novog I. slavonskog NOP odreda.

U Slavoniji se znalo za ustanak na Kozari, za pojedine akcije i uspjehe kozaračkih partizana jer su postojale rodbinske veze posavskih i bosanskih sela na obalama Save, koje su prvih mjeseci okupacije kako-tako održavane. Veze te vrste omogućile su jednom od organizatora ustanka na prostoru oko Okučana, Milanu Stanivukoviću Oficiru, da ode u Bosnu i tamo nabavi radioaparat. Međutim, veze između političkih i vojnih rukovodstava Slavonije i Kozare nisu postojale niti je prvih mjeseci u tom smislu nešto poduzimano. Tek krajem 1941. godine, formiranjem I. slavonskog bataljuna, štab bataljuna je poduzeo prve korake da uspostavi vezu sa štabom 2. krajiškog NOP odreda. Za ovaj zadatak dobrovoljno su se javiti Bogdan Kmjajić i Duka Milosavljević Ubiva. Na put su krenuli krajem siječnja 1942., sli se nisu uspjeli prebaciti preko Save i morali su se vratiti neobavljena posla.[30]

U prvoj polovici ožujka 1942. Kmjajić je ponovno krenuo na Kozaru s još dvojicom Posavaca: Milanom Rakonjićem Atletom i Milanom Ko-

[27] Isto, str. 314.

[28] Gavro Vidović, *Među slavonskim partizanima,* Zagreb, 1965., str. 125.

[29] Slavonija, II., str. 54.

[30] D. Čalić, n.d., str. 191-192.

vačevićem. Uspjeli su se prebaciti preko Save i stići u štab 2. krajiškog partizanskog odreda. Tako je veza Psunj - Kozara bila uspostavljena.[31]

“Neobično smo se obradovali”, stoji u dopisu štaba 2. krajiškog odreda štabu 1. slavonskog bataljuna od 16. ožujka 1942., “dolasku vaših kurira i uspostavljanju veze s vama, koja će od sada, vjerujemo, biti stalna i redovna.”[32]

Tri dana po formiranju 1. slavonskog NOP odreda, 23. ožujka 1942. štab tog odreda poslao je glavnom štabu NOP odreda Hrvatske izvještaj koji je počinjao riječima: “Napokon nam je uspjelo da uspostavimo vezu sa drugarskim štabom II. kozarskog NOPO.”[33]

U istom se izvješću piše: “Pod konac prošle godine poradilo se na tome da se međusobno povežu partizanske grupe koje su operisale na području Slavonije. To nam je napokon uspjelo i tako je organizovan I. slavonski NOP bataljun. (...) Danas na području Slavonije mi raspolažemo sa oko 350 pušaka i 5 puškomitraljeza i jednim lakim mitraljezom. Ovih 350 bajuneta, odnosno partizana, još ni izdaleka ne predstavljaju pravu partizansku formaciju, već, moglo bi se reći, tek prve početke prave partizanske borbe. Naše partizanske jedinice još nisu usvojile osnovne metode partizanske borbe.”[34] Dakle, tijekom prve ratne zime partizanske snage Slavonije bile su u početnoj fazi razvoja i još uvijek nespremne za izvođenje većih poduhvata.

Dopune i objašnjenja

A

Landesschützenbataiilon 823 piše 2. siječnja 1942. štabu njemačke 718. pješadijske divizije: “Predmet: Dopuna podataka o akciji od 30./31.12.41. Treća četa je u vezi s napadom u noći 30./31.12.41. ustanovila još i sljedeće: naselje Gradinu i bližu okolinu zaposjeli su četnici (200-300 ljudi). Njihova se rezerva (400-500) navodno zadržavala na području Alapinac (južno od Gradine - nap. aut.). Hrvatska posada (25 ljudi) bila je opkoljena i probila se u Ušticu tek tijekom noći. Dva mrtva i 3 teško ranjena su evakuirani. Protivničke bande su raspolagale s teškim mitraljezom i minobacačem i do 20.00 sati neprekidno su održavale vatru. Njihov minobacač je tukao željezničku stanicu Jasenovac u čijoj su blizini oko 22.00 sati pale 3 mine. Izgleda da je glavni cilj bandi bio iz-

[31] *Isto,* str. 192.

[32] *Zbornik,* IV/3, str. 315.

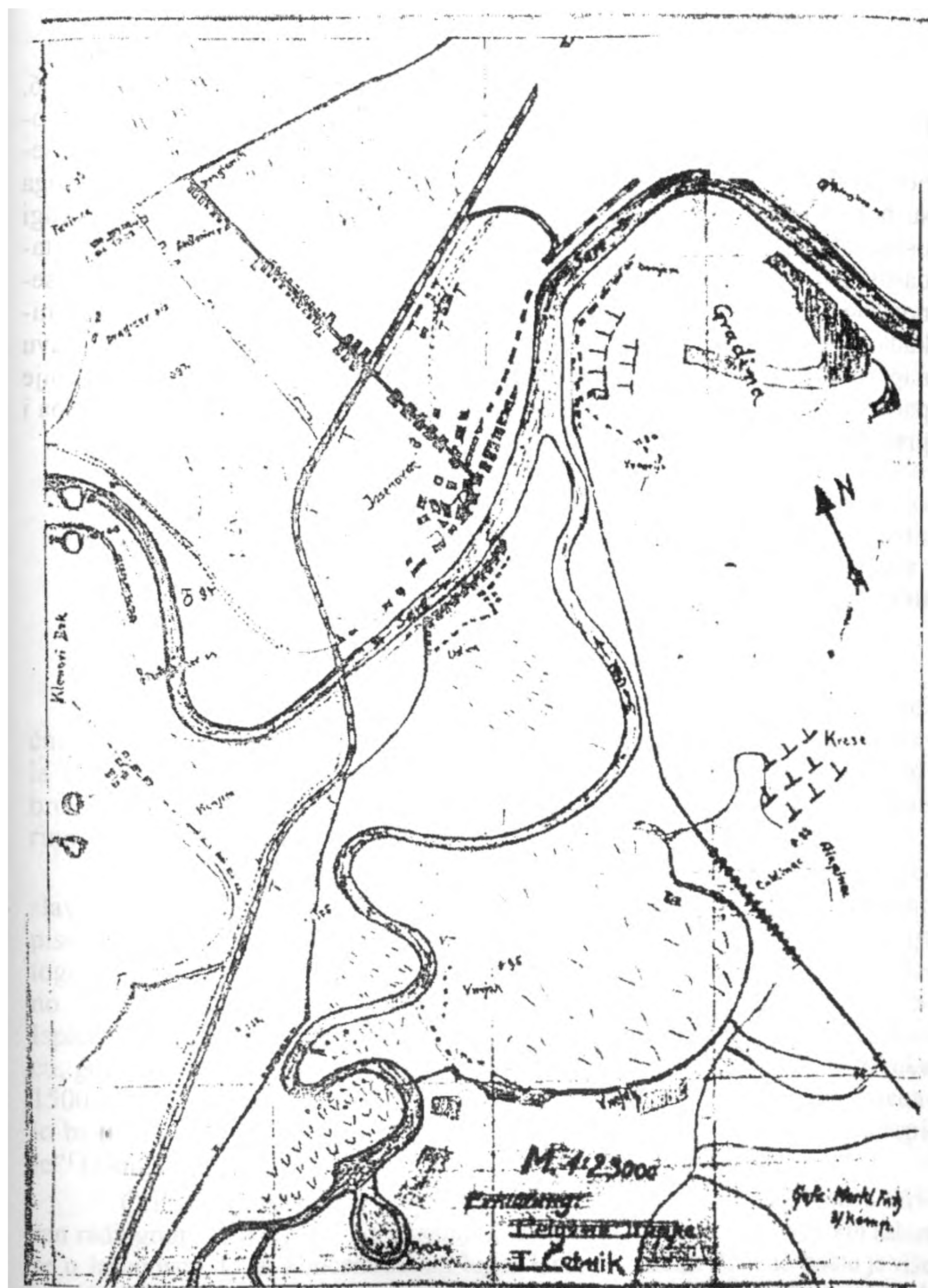
[33] Slavonija, II., str. 108.

[34] *Isto,* str. 108-109.

vlačenje zaliha životnih namirnica jer je vlastito osiguranje željezničke stanice javilo da su se zaprežna vozila cijelu noć neprekidno kretala cestom od Gradine na jug. Major, zapovjednik bataljuna."[35]

Uz ovaj izvještaj nalazi se skica terena Gradine i Jasenovca s detaljnijim rasporedom neprijatelja na lijevoj obali Save (Jasenovac) i Kozarčana na desnoj obali.

[35] NAW, T-315, roll 2266, F 000 608, 718, Infanterie-Division, la KTB, Anlage 583.

Skica terena Gradine i Jasenovca s rasporedom ustaških i partizanskih snaga

B

Branislava Milošević u referatu na okruglom stolu Jasenovac 1986. pod naslovom “Prezentacija spomen-područja-muzeja koncentracionih logora”, poslije konstatacije da su “značajne strateške pozicije područja Jasenovca i Hitlerovih planova uticala na utvrđivanje logora”, piše: “Zbog toga su pokušaji partizana u više navrata 28. XII. 1941., 31. III. 1942. i drugi ostajali bezuspješni. Jasenovac je predstavljao nepremostivu prepreku za tadašnje partizanske snage.”[36] Pokušaji partizana da oslobode zatočenike jasenovačkog logora, koje spominje B. Milošević, kao i drugi pokušaji nisu nikada poduzeti. Treba, ipak, istaći da je B. Milošević bila potpuno u pravu napisavši da je “Jasenovac predstavljaonepremostivu prepreku za tadašnje partizanske snage” ukoliko je pod tim podrazumijevala prvu ratnu zimu pa i prvo ratno proljeće.

[36] Okrugli stol Jasenovac 1986., str. 257.

III. POGLAVLJE

PRVO RATNO PROLJEĆE I TITOVA DIREKTIVA
OD 31. OŽUJKA 1942.

"R. S." u pismu od 31. ožujka 1942. - Radiogram "Djedu"'. - Odakle u Foči podaci o Jasenovcu? - Glavni štab Hrvatske nije obaviješten. -''Pošta" iz Foče stigla je Kosti Nađu 13. svibnja 1942. - Oslobođenje Prijedora. - Sudbina sela Jablanac i Mlaka. - Posljednje akcije nadomak Jasenovca pred veliku kozaračku ofenzivu. - Slavonci još nisu spremni. - Jasenovački ustaše ponovno napadaju.-U Korenici Jasenovac nije spominjan - Jedno sjećanje i potraga za istinom. - O pitanju i odgovoru. - Ratni dokument i ratna sjećanja.

Tijekom velike njemačko-ustaške ofenzive na slobodni teritorij istočne Bosne sjeverno od željezničke pruge Sarajevo - Višegrad, koja je počela 15. siječnja 1942., Vrhovni štab narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske (NOP i DV) Jugoslavije prebacio se s Romanije na Jahorinu i odatle u Foču, upravo oslobođen gradić na Drini.

Dva mjeseca kasnije, 31. ožujka 1942, zapovjednik NOP i DV Jugoslavije Tito potpisao je u istom gradiću opširno, na pisaćoj mašini otkucano pismo upućeno Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu. Poslije toga on je naknadno, vlastoručno - što je stručnom ekspertizom utvrđeno - zelenom tintom dodao ispod potpisa i pečata Vrhovnog štaba: "R. S. Ispitajte mogućnost eventualnog napada na koncentracijski logor u Jasenovcu, gdje je bilo oko 1 0.000 naših zatvorenika, a sada je ostalo svega još oko 1500 živih drugova. Sve ostalo su poubijali ustaški banditi. Taj napad trebalo bi .organizovati zajedno sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije"[1] (Dopuna A).

Četiri dana kasnije, 4. travnja 1942., iz Foče je poslan u Moskvu šifriran radiogram: "Za Djeda! Najstrašniji koncentracioni logor u Hrvatskoj nalazi se u Jasenovcu. U taj koncentracioni logor Hitlerov dželat Pavelić bacio je više od 10.000 najboljih sinova Hrvatske. Sada je ostalo svega hiljadu i pol živih

»Tito, SD, 9, str. 173-175.

ljudi, a svi ostali su bili podvrgnuti užasnim mučenjima i ubijeni. Same ustaše priznaju daje od početka njihovog dolaska na vlast u Hrvatskoj ubijeno do pet stotina hiljada ljudi, većinom Srba. Valter."[2]

Radiopostaja "Slobodna Jugoslavija", koja se nalazila u Sovjetskom Savezu, emitirala je 2. srpnja 1942. na srpskom jeziku tekst Veljka Vlahovića "Krvavi fašistički teror u Jugoslaviji". Između ostaloga rečeno je i sljedeće: "Da li naš narod zna o zvjerstvu ustaških bandi u koncentracionom logoru kod Jasenovca, gdje je od deset hiljada uhapšenih ostalo u životu svega oko hiljadu ljudi, dok su ostali ubijeni ili umoreni glađu?"[3]

Očito su Valterovi, tj. Titovi podaci o Jasenovcu dostavljeni "Djedu", tj. Komintemi, bili stigli i do Veljka Vlahovića koji se nalazio u SSSR-u.

*

Kao što se vidi iz "R. S." u pismu Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu i iz radiograma poslanog "Djedu" u Moskvu, Tito je početkom travnja 1942. u Foči raspolagao prilično točnim podacima o onome što se događalo u logoru Jasenovac tijekom prvih mjeseci njegova postojanja.

Zemaljska komisija Hrvatske utvrdit će odmah poslije rata, primjerice, "daje u prvih pet mjeseci stradalo u logorima broj I i II, što od bolesti ili iscrpljenosti, a što od ustaškog kundaka ili noža, oko 8.000 zatočenika."[4]

Ljubo Miloš, jedan od upravnika jasenovačkog logora, govoreći pred sudskim vijećem u Zagrebu poslije rata o rasformiranju logora Bročice i Krapje, rekao je: "Prema raspoloživim podacima, u ova dva logora je do kraja listopada 1941. ubijeno oko osam hiljada ljudi, različitog spola, i djece. Umorstva su vršena na različite načine: iscrpljivanjem, bolešću, motkom, maljem, sjekirom, nožem i vatrenim oružjem."[5]

*

Od koga, kada i kako su podaci o Jasenovcu stigli u daleku Foču? U knjizi *Ratne uspomene Koste Nađa - Bihaćka republika,* koju je za tisak priredio novinar i publicist Jovo Popović, opisan je i Nađov dolazak na dužnost zapovjednika Operativnog štaba za Bosansku krajinu krajem veljače 1942., a zatim je dan prikaz događaja koji su se u srednjoj Bosni, tj. na području između rijeka Vrbasa i Bosne, odigrali u nastupajućim danima.

[2] Isto, str. 187.

[3] Veljko Vlahović, *Sabrani radovi,* knjiga II., str. 290.

[4] ZKH, str. 42.

[5] Iz zapisničkog saslušanja Ljube Miloša.

Noć između 4. i 5. ožujka Košta Nađ je proveo u štabu IV. krajiškog NOP odreda koji se nalazio u selu Čelincu, jugoistočno od Banja Luke. “Spavao sam malo, ni dva časa”, zapisao je K. Nad. “Kad sam ustao, u štabu sam zatekao jednog dvadesetogodišnjaka s partizanskom trorogom kapom (Dopuna B.) Bio je to Kordunaš, komesar čete Dušan Pekić, koga su Ivan Rukavina i Vladimir Bakarić, komandant i komesar Glavnog štaba Hrvatske, poslali da 'negdje u istočnoj Bosni' pronađe Vrhovi štab i uspostavi veze. (...) Pekić nam je rekao da nosi opširni izvještaj Glavnog štaba, ali nam nije dozvolio da ga pročitamo. Tvrdio je da on to sme predati samo 'lično vrhovnom komandantu ili drugovima Tempu i Roćku'... Nismo ga pustili samog. S njim je upućen i moj pratilac, jedan od najsposobnijih krajiških kurira, Milenko Gajić, koji je već bio kod druga Tita (u Užicu), a mene je početkom novembra j>ratio do Romanije... S Gajićem i Pekićem sam poslao i hrabrog Ljubana Skundrića...”[6]

Pekić, Gajić i Škundrić krenuli su s izvještajem Operativnog štaba od 5. ožujka 1942. Krenuli su iz Čelinca 7. ožujka i poslije 20 dana pješačenja stigli u Foču.

Pod datumom 28. ožujak 1942. Vladimir Dedijer piše u svom *Dnevniku:* “Foča. - Mileva je donela vest da su stigli izveštaji iz Hrvatske i Srbije... Kad sam pročitao izveštaj i vratio se kod Starog, kod njega sede kurir Operativnog štaba Bosanske krajine i kurir iz hrvatskog štaba, stigli preko naših odreda.”[7]

Ni u izvještaju Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 5. ožujka 1942., koji je u Foču donio Milenko Gajić, ni u izvještaju Glavnog štaba NOP Hrvatske od 19. veljače 1942., kojega je u Foču donio Dušan Pekić, nema podataka na osnovi kojih je Tito mogao napisati post scriptum u svom pismu od 31. ožujka i tekst radiograma poslanog u Moskvu četiri dana kasnije. On je te podatke, sudeći po redoslijedu događaja, dobio od Ive Lole Ribara i (ili) Vladimira Velebita koji su iz Zagreba preko Sarajeva stigli u Foču 2. travnja 1942.[8] Naime, tog dana je Dedijer zapisao u svoj *Dnevnik.* “Večeras došli Lola i Vlada Velebit iz 'uljudbe'. (...) Pratio sam Lolu i Vladu do Starog.”[9] Sam Dedijer u fusnoti objašnjava da je “upotrebljen izraz 'uljudba' umesto Zagreb zbog konspirativnosti” te da 'uljudba' po Pavelićevu izumu znači civilizacija”.[10]

[6] K. Nađ, str. 29.

[7] V. Dedijer, *Dnevnik,* str. 131.

[8] Tito, SD, 9, str. 285.

[9] V. Dedijer, *Dnevnik,* I., str. 131.

[10] Isto, str. 132.

Poslije razgovora s L. Ribarom i V. Velebitom Tito ja u već potpisanom pismu Operativnom štabu za Bosansku krajinu tintom dopisao post scriptum i napisao tekst radiograma "za Djecu". Tu pretpostavku indirektno potvrđuje i činjenica da su Titov potpis na kraju pisma i tekst post scriptum pisani različitom tintom.

*

U izvještaju Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu od 5. ožujka 1942. o II. kozaračkom odredu stajalo je i to da "njegove snage vode borbe već kod Jasenovca na Savi".[11]

Odgovarajući na taj izvještaj, Tito je u dopisu koji nosi datum 31. ožujak 1942. naredio, odnosno savjetovao tom štabu: "Naročito je važno u sadašnjoj situaciji da potpomognete i dejstvo u Hrvatskoj, gdje partizanske akcije poprimaju živi karakter. Trebate uspostaviti veze i uputiti dijelove za povezivanje sljedećim pravcima: Jasenovac (dotle već dolaze vaši dijelovi) - Psunj planina - Pakrac gdje se već vode borbe; od dijelova Bosanskog Novog k Vojnici i Glini; iz predjela planine Grmeč ka Korenici.. ,"[12]

Tjedan dana kasnije, 7. travnja, Tito je također u Foči napisao opširno pismo Glavnom štabu partizanskih odreda za Hrvatsku u kojem ga je obavijestio: "Mi smo naredili Operativnom štabu za Bosansku krajinu da uhvati vezu s vama sljedećim pravcima: Jasenovac - Psunj planina i Bosanski Novi - Vojnić i u pravcu Korenice. Rekli smo im da bi upućivanje ovim pravcima i izvjesnih pokretnih dijelova imalo značaja. Zato neprekidno održavajte vezu s drugovima u Krajini."[13]

Bio je to jedini odlomak u kojemu je spomenut Jasenovac premda je ovo pismo pisano poslije unošenja post scriptuma u pismo Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 31. ožujka 1942. Zašto Tito nije smatrao potrebnim obavijestiti Glavni štab za Hrvatsku i o direktivi koju je u tom post scriptumu dao Operativnom štabu za Bosansku krajinu: "Ispitajte mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu" koji bi "trebalo organizovati zajedno sa štabom iz Hrvatske"? I ovo je jedno od pitanja na koje nema odgovora.

*

U trenutku kada su partizanske kolone već kretale prema polaznim položajima za napad na veoma jak domobransko-ustaški garnizon u Prijedoru (Dopuna C), zapovjedniku Operativnog štaba za Bosansku krajinu Kosti Nađu, koji se nalazio u selu Kozarcu ispod južnih padina Kozare, stigla je "pošta" iz Foče. O tome je u njegovim ratnim uspomenama napisano: "Naj-

[11] *Zbornik,* IV/3, str. 281.

[12] Tito, SD, 9, str. 173-175.

[13] *Isto,* str. 204.

više kurira i najviše pošte stiglo je na dan pre nego smo izdali definitivnu zapovest za napad na Prijedor, 13. maja. Dvojica kurira iz Bočca, Mile Jandrić i Savo Milić, doneli su dragoceni paket poslan iz Foče. Taj fočanski paket u Bočac je doneo Milenko Gajić, koji se konačno vratio s dalekog puta, iz Vrhovnog štaba. Po Gajiću smo 7. marta poslali naš prvi izveštaj drugu Titu (jednu kopiju), a Tito je na to naše pismo odgovorio 31. marta."[14]

U Nađovoj knjizi poslije gornjeg citata slijedi integralni tekst Titova pisma od 31. ožujka 1942. i post scriptum o Jasenovcu bez komentara.

*

Krajiški su partizani 16. svibnja 1942. izveli dotad najveći operativni pothvat NOP i DV Jugoslavije: oslobodili su Prijedor. U toj su operaciji sudjelovali dijelovi 1. podgrmečkog i 2. kozaračkog NOP odreda "Mladen Stojanović"[15] (Dopuna D) i banijska proleterska četa, koja je, na putu u Slavoniju, stigla na Kozaru 13. svibnja - ukupno oko 2500 boraca. Napad je počeo 15. svibnja u 24 sata i već 16. svibnja oko 7 sati ujutro obrana grada je bila razbijena, a posljednja uporišta u gradu likvidirana po 22 sata istog dana.[16] Neprijatelj je imao oko 100 mrtvih i ranjenih vojnika i oficira. Zarobljeno je 1100 domobrana, oko 200 ustaša, žandara i milicionara, a partizanske su jedinice imale 30 mrtvih i 65 ranjenih. Zaplijenjeno je 1200 pušaka, 15 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 5 bacača mina, dvije haubice 100 mm itd.[17]

*

Zima 1941./42. bila je veoma oštra, duga i iznimno snježna pa je proljeće u predjelima oko Jasenovca donijelo neuobičajene poplave. Međutim, manje partizanske akcije izvođene su na tom području i u takvim uvjetima i prije i poslije oslobođenja Prijedora. O njima govore sačuvani dokumenti. Tako u dnevnom izvješću br. 95 od 5. travnja 1942. Ministarstva hrvatskog domobranstva nalazimo ove redove: "Oružnička postaja iz Jasenovca javlja da je neutvrđenog dana, neodređen broj odmetnika kod sela Orahova (12 km jugoistočno od Jasenovca) prešao rijeku Savu i zauzeo selo Jablanac (1,5 km sjeveroistočno od sela Orahova). Ustaška ophodnja, koja je čamcima pokušala prijeći u selo Jablanac, nije uspjela, a suhim se putem u selo ne može doći zbog poplava."[18]

[14] K. Nađ, str. 80.

[15] *Zbornik,* IV/4, str. 149.

[16] *Isto.*

[17] *Isto.*

[18] *Isto,* str. 311.

Selo Jablanac ležalo je na lijevoj, slavonskoj obali Save, na pola puta između Jasenovca i Stare Gradiške, i 1941. godine imalo je oko 60 domaćinstava s približno 350 stanovnika. Nešto bliže Jasenovcu, također na lijevoj obali Save, nalazilo se i selo Mlaka sa 1232 stanovnika (157 domaćinstava).

U proljeće 1942. oslobođeni teritorij južno od Save na tom potezu bio je, uvjetno rečeno, operativni prostor II. bataljuna II. krajiškog partizanskog odreda. U sačuvanim dokumentima tog odreda ne spominje se ono što je zapisano u citiranom dnevnom izvješću br. 95 Ministarstva hrvatskog domobranstva vjerojatno zato jer se nije radilo o borbenoj akciji. Naime, stanovnike Jablanca i Mlake, koji su bili gotovo isključivo srpske nacionalnosti, ugrožavali su jasenovački ustaše i oni su odlučili bježati preko Save u Bosnu. Kozarčani su se s tim složili. Riješeno je da se prvo presele Jablančani, jer se radilo o manjem broju osoba i jer su se ustaše predvečer povlačili iz njihova sela u Mlaku, a potom da se presele i Mlačani. Stalna postava u Mlaki (tridesetak ustaša) nije predstavljala za Kozarčane ozbiljniju prepreku, ali su preseljavanje Mlačana odgađali, očekujući da se Sava povuče u korito kako bi mogli istodobno prebaciti u Bosnu i svoje svinje, goveda, konje, žito i drugo.

Grupa partizana - ''neodređeni broj odmetnika" - prebacila se u Jablanac, najvjerojatnije noću između 3. i 4. travnja 1942., i preselila gotovo sve Jablančane. U ovom pothvatu sudjelovalo je i nekoliko Jablančana koji su u ustanku otišli na Prosaru, odnosno na Kozaru.

O pothvatu boraca II. bataljuna II. krajiškog odreda, izvedenom nadomak Jasenovca, govori se u petnaestodnevnom izvještaju o vojnim akcijama u vremenu od 15. do 30. travnja 1942. god. štaba II. krajiškog NOP odreda pod datumom 18.-17. IV. 1942.: "Dio snaga II. bataljona prebacio se preko Save i zaplijenio 208 komada svinja koje su ustaše oduzeli od tamošnjih Srba. Tom prilikom ubijena su trojica ustaša, a od zadobivenih rana podlegao je jedan partizan."[19]

O čemu se ovog puta radilo? Saznavši da i Mlačani, poput Jablančana, namjeravaju pobjeći u Bosnu, iz Jasenovca je došlo oko 200 ustaša u njihovo selo. Oduzeli su seljanima sve čamce i noću između 13. i 14. travnja započeli bespoštednu pljačku. Nekoliko je mještana ubijeno, a sve ostale, i žene i djecu, zatvorili su u zgradu osnovne škole i u parohijski dom. Sutradan je većina njih odvedena na jasenovačko stratište Gradinu i tamo pobijena (Dopuna E). Samo je osamnaestorici mještana pošlo za rukom da se tijekom noći, u koritima, prebace na desnu obalu Save i obavijeste partizane o događajima u Mlaki.

[19] *Isto,* str. 297.

Tek u noći između 15. i 16. travnja kozarački su se partizani uspjeli čamcima prebaciti u Mtaku. U međuvremenu su ustaše uhićene Mlačane odveli u Jasenovac. Zadržali su samo njih nekoliko radi prikupljanja razbježanih svinja. Međutim, oni su im uspjeli pobjeći. Što se zatim događalo opisao je jedan od bjegunaca, Mitar Gajanić: "Bježali smo... Kada smo prešli dio puta, vidjeli smo ljude u civilu. To su bili partizani iz Bosne, koje smo od ranije iz viđenja poznavali. Oni su također došli po mlačke svinje da ih prevezu partizanima u Bosnu. Htjeli su presresti ustaše... Ova grupa partizana iz Bosne dovezla je sa sobom 10 čamaca... Mi smo znali gdje su svinje i kako se do njih može doći... Tako smo mi natovarili svih deset čamaca, preko 150 svinja koje su pripadale Mlačanima. Jedna grupa je išla sa svinjama preko Save za Bosnu, a druga je išla napraviti zasjedu ustašama. Kasnije smo sigurno prevezli preko 2000 svinja iz Mlake za partizane u Bosni."[20]

*

"Očistivši" Jablanac i Mlaku od srpskog stanovništva, ustaše će od ljeta 1942. godine pretvoriti ta dva sela u ekonomije, zapravo u pomoćna stratišta jasenovačkog logora. Zatočenica Jela Cihaber u svom svjedočenju o vremenu provedenom na ustaškoj ekonomiji Mlaka-Jablanac piše: "U sredini sela Mlake izvjestan broj seljačkih kuća ustaše su ogradile bodljikavom žicom i od toga dijela sela Mlake načinjen je logor za zatočenike koji su radili na ekonomiji. Isto tako su načinili i u selu Jablanac. Pokraj više redova bodljikave žice taj logor utvrđenje i bunkerima u kojima su se nalazili ustaše na straži s mitraljezima. Iz logora Jasenovac i Stara Gradiška dovodile su ustaše zatočenike za obradu zemlje i radove u šumi na sječi drva kao i čuvanje i timarenje stoke. Za nastambe logora samo je upotrebljavan jedan dio sela, koji je bio ograđen visokom bodljikavom žicom. Osim toga je oko logora bilo podignuto oko 12 bunkera. Na tim bunkerima su bile postavljene straže sa mitraljezima, za ženski dio logora upotrebljavano je svega tri seoske kuće, a za muški dio svega dvije seoske kuće."[21]

A zatočenica Katica Filipović u pismu poslanom (24. ožujka 1982.) spomen-području Jasenovac kaže: "Mlaka je uvijek za zatočenike bila mjesto užasa i smrti. Ma koliko bio oštar režim jasenovačkog logora, u Mlaki je bio još oštriji. 'Svuda na rad, samo ne u Mlaku', mislili su i govorili svi zatočenici; a ipak je uvijek u Mlaku odlazio veliki broj zatočenika."[22]

Ubrzo poslije "čišćenja" Jablanca i Mlake ustaše su uhitili sve stanovnike srpske nacionalnosti i u Jasenovcu. Prema nekim podacima, većinu

[20] Mile Draeić, *Tragedija sela Mlake i Jablanac u toku II. svjetskog rata 1941.-1945.*, Novska, 1989., str. 75,77.

[21] *Isto,* str. 160-161.

[22] *Isto,* str. 154-155.

uhićenika poslali su na rad u Njemačku,[23] a prema drugima, većina ih je završila u logorima br. III i br. V (Stara Gradiška), gdje je njih 242, prema prikupljenim podacima, ubijeno tijekom rata.[24]

*

U citiranom petnaestodnevnom izvještaju štaba II. krajiškog NOP odreda zapisano je i ovo: "18. 4. 1942. zasjeda snaga II. bataljona opazila je na Savi 1 motorni čamac i otvorila vatru i ubila jednog ustašu."[25]

U izvještaju o vojnim akcijama jedinica II. krajiškog NOP odreda u svibnju 1942. pod datumom 30. 5. 1942. nalazimo opis jedne nesvakidašnje partizanske akcije na prostoru između Jasenovca i Stare Gradiške: "Zasjeda naše 3. čete II. bataljona, koja se nalazila pored Save, primijetila je gdje vodom plovi jedan šlep sa tovarom od 100 metara kukuruza, 30 metara sijena i raznog drugog materijala. Naša zasjeda otvorila je vatru na posadu i od prvog plotuna ista je bila pobijena. Njihova posada uspjela je da ispuca 10 metaka sa šlepa i pucanj se više nije čuo. Kad su partizani primijetili da neprijatelj ne otvara vatru, sjeli su u čamac i pojurili prema lađi. Dočepali su se lađe i bacili bombe u motor... Šlep je sa svim tovarom pao u naše ruke. Zarobljen je sljedeći materijal: 1 puškomitraljez, 5 karabina, 2 pištolja, 400 metaka, 100 metara kukuruza, 30 metara sijena, kovački alat, raznih lanaca i nekoliko stotina metara žice, 300 kg nafte. Motor je izvađen, a prazan šlep potopljen. Naši bez gubitaka, a od neprijateljske posade samo se jedan spasio skakanjem u vodu."[26]

Prema kazivanju Nikole Dragića, Mlačanina, borca III. voda III. čete, koji je izveo ovu akciju na mjestu zvanom Grabovi, na brodu se nalazilo sedam ustaša. Partizani su prvim plotunima ubili kormilara i kuharicu ustaške posade u Mlaci. Pogibijom kormilara brod se počeo okretati. Postojala je opasnost da ga voda odnese do Mlake u kojoj je bila ustaška posada, kojoj su pripadali i ustaše na brodu. Tada su Nikola Dragić i Nikola Kojić, pod jakom zaštitom mitraljeske vatre, prišli čamcem brodu i nabacili na njega konopac pomoću kojeg su ga partizani privukli obali."[27]

Tijekom svibnja 1942. ojačana desetina probranih boraca 3. čete, s već glasovitim partizanskim diverzantom Juraj em-Juricom Kalcom, bivšim španjolskim borcem, koji je došao s Banije, prebacila se iz sela Međeđe preko Save i otišla prema željezničkoj pruzi Zagreb - Beograd. U rajonu sela

[23] D. Lazić, *n.čl.,* str. 164-165.

[24] A. Miletić. I., str. 37, 560.

[25] *Zbornik,* IV/4, str. 298.

[26] *Zbornik,* IV/5, str. 151.

[27] M. Dragić, *n. d.,* str. 136-137.

Roždanik, između Novske i Okučana, oni su, miniravši prugu, digli u zrak jedan njemački transportni vlak. Poslije niza peripetija, sukoba i borbi s ustašama, u to proljetno vrijeme na teško prohodnom prostoru između željezničke pruge i Save, oni su se nakon nekoliko dana uspjeli vratiti na Prošara, odnosno na Kozara. Trojica su tom prilikom poginuli. Među njima je bio i Kale, koji je poginuo na mjestu zvanom Jazička greda, osiguravajući odstupnicu i prebacivanje desetine preko Save.[28]

*

Partizanske jedinice u Slavoniji su se tijekom proljeća 1942. organizacijski sređivale i jačale. Međutim, u pismu koje je štab 1. slavonskog NOP odreda poslao štabu 2. krajiškog NOP odreda 10. travnja iste godine bilo je napisano i ovo: "Stanje u odredu se popravlja ali dosta sporo. Vojnički naši partizani još uvijek nisu dovoljno prekaljeni (to su mahom naši mekani Slavonci)."[29]

U izvještaju koji je štab istog odreda dostavio 26. svibnja 1942. Glavnom štabu Hrvatske rečeno je: "Danas imamo (podaci približni) 10 puškomitraljeza, 1 laki mitraljez sa 4500 metaka, 435 mauzer karabina sa 3400 metaka, 140 manliher karabina sa 4000 metaka, oko 200 bombi, 45 civilnih pušaka, oko 65 pištolja. Dakle, oko 620 pušaka (prošli izvještaj 350). Sto se tiče partizana, kvaliteta je slaba (uzrok je slabost partije), ali ljude možemo dobiti koliko hoćemo. Imamo oko 650 partizana, od toga 70 Hrvata, ostalo Srbi i tek pojedinac drage narodnosti. Socijalni sastav oko 100 radnika, 25 intelektualaca, ostalo seljaci..."[30]

O bilo kakvoj akciji slavonskih partizana usmjerenoj prema kompleksu jasenovačkih logora tijekom prve polovice 1942. godine nema spomena ni u dokumentima ni u sjećanjima-svjedočenjima.

U tom periodu djelatnost slavonskih partizanskih jedinica odvijala se uglavnom u pakračkom, garešničkom, daruvarskom i požeškom kotara, ali su sve te akcije, kako stoji u komesarskom izvještaju Vladimira Bakarića Vrhovnom štabu od 25. maja 1942., koji je potpisao i zapovjednik Glavnog štaba Hrvatske Ivan Rukavina "sitnog karaktera i sastoje se uglavnom u likvidaciji pojedinih neprijateljskih agenata i razoružanju malih straža".[31]

Izvješćujući Vrhovni štab o slabostima slavonskih partizanskih jedinica V. Bakarić piše da su "partizanske jedinice nepovezane, razbacane i u

[28] *Isto,* str. 137, 141.

[29] Slavonija, II. Str. 131, 134.

[30] *Isto,* str. 194.

[31] *Zbornik,* V/3, str. 332-333.

vječitoj trci. Iako se neprijatelj poslužio svojim dosadašnjim iskustvom te ih napada samo s velikim snagama, oni su do danas imali svega jednu borbu (i to defanzivnu) u kojoj je sudjelovala čitava četa. Inače djeluju samo desetine i vodovi... "[32]

Jasno da u takvoj situaciji, takvom organizacijskom stanju i ratnom iskustvu, uz osam metaka po mauzer puškama, nije moglo biti ni govora o akciji slavonskih partizana na jasenovački logor.

*

Partizanski napad i oslobođenje Prijedora izvedeni su toliko munjevito da okolni neprijateljski garnizoni nisu stigli reagirati. Do toga je došlo tek desetak dana kasnije, kada je u Bosansku Dubicu prebačena jedna ustaška bojna, a zatim i Crna legija pod zapovjedništvom ustaškog potpukovnika Francetića. Prema izvještaju župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški, dio ovih snaga - pet ustaških i dvije domobranske satnije - prešao je u nastupanje 25. svibnja iz Jasenovca i Bosanske Dubice.[33] Glavi napad na oslobođeni teritorij Potkozarja uslijedio je iz Jasenovca.

U izvještaju o vojnim akcijama jedinica II. K. N. O. P. odreda "Mladen Stojanović" tijekom svibnja 1942. s tim u vezi je napisano 25. 5. 1942.: "Neprijatelji - ustaše i legionari iz Jasenovca - prešli su Savu noću i s ustašama iz Dubice napali na teren našeg II. bataljona i počeli pljačkati i paliti. Neprijatelj je bio jak oko 1.000. Naš jedan vod 3. čete II. bataljona sa jednom desetinom I. čete III. bataljona uspjeli su neprijatelja protjerati uz velike gubitke po istog. Ubijeno je 25 ustaša, 3 ustaška oficira i 1 ljekar ustaški iz Jasenovca. Jedan ustaša zarobljen i strijeljan. U toj borbi zaplijenjena su 3 puškomitraljeza, 20 pušaka, preko 20.000 metaka, 14 mina za bacač, nišanske sprave za bacač i mnoge druge spreme (100 ćebadi i druge opreme). Naši gubici 2 mrtva i 4 ranjena"[34] (Dopuna F).

Šest dana kasnije, 1. lipnja, prebacili su se jaki ustaško-domobranski dijelovi ponovno iz Jasenovca preko Save i preko sela Gradine nastavili nastupanje prema selu Međeđi na cesti Bosanska Dubica - Bosanska Gradiška. Istodobno je iz Bosanske Dubice prešla u nastupanje Crna legija s nekoliko ustaških bataljuna, podržavana s četiri tenka. Dio ovih snaga je krenuo prema partizanskim položajima u rajonu Draksenić, Božići, Sreflije, a dio prema Orahovi. Osim jedinica 2. bataljuna II. krajiškog NOP odreda, u borbama je sudjelovao i udarni bataljun, koji se tih dana vratio iz srednje Bosne na Kozaru. Po-

[32] *Isto.*

[33] Samardžija, str. 193, 194.

[34] *Zbornik,* IV/5, str. 150, 151.

slije trodnevnih borbi neprijatelj je bio odbačen u polazne baze, pretrpjevši velike gubitke. Partizani su zaplijenili i dva tenka "u potpuno ispravnom stanju".[35]

Upravo u tim borbama prvi put je u Narodnooslobodilačkom ratu sudjelovala i partizanska avijacija koju su sačinjavala dva aviona: Potez i Brege. Ti avioni su s pilotima Rudijem Čajavecom i Franjom Kluzom poletjeli desetak dana ranije, 23. svibnja, s banjalučkog aerodroma u Zalužanima i spustili se kod oslobođenog Prijedora.

O napadu na ustaške kolone koje su nastupale iz Jasenovca i Bosanske Dubice Franjo Kluz je izvijestio: "4. jun. Jutros u 7,45 časova izvršio sam let sa bombardovanjem Orahova i ustaških kolona koje su se kretale u pravcu Međeđe. Bilo ih je oko 800. Kolona je sva razjurena i zaplašena, tako da su skakali u vodu i močvare pored Save, jer u Prosaru nisu smjeli bježati pošto su im naši bili za leđima na svega 200 do 300 metara. Sa našima sam uspostavio vezu.. ,"[36]

U vezi s pojavom partizanske avijacije u blizini Jasenovca zapovjedništvo zračnih snaga NDFI izdalo je već 6. lipnja 1942. naredbu br. 120/tajno: "Letenje iznad Jasenovca zabranjuje se. Ubuduće, svaki zrakoplov, čiji bi itinerer s obzirom na zadatak i cilj putovanja, vodio preko ili pored Jasenovca, imade to mjesto obići na daljini od najmanje 10 kilometara."[37]

Kad je riječ o partizanskoj avijaciji, ova naredba je ubrzo postala suvišna jer je poslije obaranja aviona kojim je pilotirao Rudi Čajavec, prilikom mitraljiranja objekta u Banjaluci 4. lipnja i drugi avion uništen neprijateljskim napadom iz zraka na partizanski aerodrom kod Lušci Palanke u Podgrmeču.

Prije početka velike neprijateljske ofenzive na Kozaru, dijelovi posade Jasenovca sudjelovali su u još jednoj borbi s kozaračkim partizanima. Dogodilo se to u trenutku neuspjelog napada dijelova II. krajiškog odreda na garnizon u Bosanskoj Dubici, a o tome je u općoj bojnoj relaciji za mjesec lipanj 1942. godine banjalučkog domobranskog zdruga zapisano 6. lipnja 1942. godine: "Bosanska Dubica. Oko 22.00 sata napali su partizani jakim snagama na Bosansku Dubicu sa svih strana. Borba je trajala sve do 01,20 sati 7. lipnja, kada je uspjelo odbaciti partizane jakom vatrom i sudjelovanjem dvaju bojnih kola iz Jasenovca."[38]

*

[35] *Isto,* str. 163.

[36] *Isto,* str. 165.

[37] A. Miletić, I., str. 30.

[38] *Zbornik,* IV/6, str. 365.

Pet dana po oslobođenju Prijedora, 31. svibnja 1942., zapovjednik operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nađ formirao je štabnu prateću četu i dio njezina ljudstva poslao u Podgrmeč "da tamo pripremi smještaj i za Operativni štab i za Povjerenstvo pokrajinskog komiteta".[39] Iz Like su se u međuvremenu Operativnom štabu javljali Ivo Rukavina, zapovjednik glavnog štaba Hrvatske, i Vladimir Popović, sekretar Operativnog rukovodstva CK KP Hrvatske, radi organiziranja sastanka na kojemu bi se dogovorili o suradnji i zajedničkim akcijama.

Tako su Košta Nađ i Lepa Perović, član Povjerenstva pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine za Bosansku krajinu. 23. ili 24. svibnja[40] krenuli u Korenicu gdje se nalazilo vojno i partijsko rukovodstvo Hrvatske.[41] Košta Nađ u ratnim uspomenama kaže da su Vladimir Bakarić i Ivo Rukavina "pisali Titu na dan našeg sastanka" izvještaj.[42] Bio je to spomenuti komesarski izvještaj Vlade Bakarića od 25. svibnja 1942., koji je potpisao i zapovjednik glavnog štaba Hrvatske Ivo Rukavina. U izvještaju je navedeno i ovo: "Uspostavili smo veze s Bosanskom krajinom, te su u toku razgovori o zajedničkim operacijama, koje će svakako donijeti koristi objema stranama. Naročito forsiramo zajedničku akciju čišćenja tromeđe Bosne, Like i Dalmacije..."[43]

Vlado Popović u izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 16. lipnja 1942. piše: "Sa drugom Kostom i Lepom održali smo sastanak prije 20 dana. Sa drugovima smo govorili o organizaciji rada povjerenstva i štaba, o izvođenju zajedničkih akcija..."[44]

O razgovorima na sastanku u Korenici Košta Nađ u ratnim uspomenama kaže: "Mi smo tražili sve moguće puteve za učvršćenje neprestane saradnje, ne samo da bismo se međusobno obaveštavali, nego da bismo što učestalije objedinjavali vojne operacije. Traženo je od nas da pomognemo drugovima u Slavoniji. Dogovorili smo se da ćemo pripremiti jednu akciju većeg stila. Razmišljali smo i o drugim većim operacijama, pa je čak iz Glavnog štaba Hrvatske potekla ideja da se zajedničkim snagama organizuje napad na Bihać. To Rukavina javlja i Vrhovnom štabu: 'Saradnja sa Bosancima: eventualna organizacija napada na Bihać.'"[45]

[39] K. Nađ, str. 105, 111.

[40] *Isto,* str. 111.

[41] *Isto,* str. 111, 112.

[42] *Isto,* str. 114.

[43] *Zbornik,* IV/3, str. 329.

[44] Izvori za povijest SKJ, dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucije 1941.-1945., serija A, knjiga 5, str. 447. (u daljnjem tekstu DCO).

[45] K. Nađ, str. 114.

Na sastanku u Korenici, kako vidimo, razgovaralo se "o izvođenju zajedničkih akcija", naročito na Tromeđi, a nabačena je i ideja o zajedničkom napadu na Bihać. Međutim, o Titovoj se direktivi da se ispita mogućnost napada na koncentracijski logor u Jasenovcu izgleda nije razgovaralo, jer o tome nije ostao trag ni u dokumentima ni u objavljenim sjećanjima. Već smo vidjeli da ni Tito o tome nije ništa pisao Glavnom štabu Hrvatske nego samo Operativnom štabu za Bosansku krajinu, te je na sastanku u Korenici razgovor o Jasenovcu mogao pokrenuti jedino Košta Nađ, jer ni Lepa Perović s tim nije bila upoznata. O Titovoj direktivi u post scriptumu njegova pisma od 31. ožujka 1942. ona je rekla: "Za Titovu direktivu u vezi s Jasenovcem nisam znala. O tome ni Košta nije govorio mada smo bili vrlo dobri. Vjerovatno nije smatrao da bi to mene moglo interesovati. U Korenici o Jasenovcu uopšte nije bilo govora."[46]

Dakle, mada je Tito u post scrptumu svog dopisa Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 31. ožujka 1942. izričito naglasio: "Taj napad trebalo bi organizovati zajedno sa štabom iz Hrvatske", Košta Nađ, očito, nije smatrao potrebnim upoznati s tim članove Glavnog štaba Hrvatske. Na sastanku se razgovaralo i o Slavoniji, pa je Glavni štab Hrvatske, kako Košta Nađ kaže u ratnim uspomenama, čak tražio "od nas da pomognemo i drugovima u Slavoniji".

*

U broju 198 od 15. studenog 1989. beogradski polumjesečnik *Svet* donio je napis "Vredelo je pokušati" (potpis: S. D., najvjerojatnije Sreto Dragaš), koji sadrži kazivanje pukovnika u mirovini Mirka Pekića, zapovjednika II. bataljuna II. krajiškog odreda, čije su čete u proljeće 1942. bile orijentirane prema Bosanskoj Dubici, Jasenovcu i Savi. Iz više je razloga interesantno svjedočenje tog istaknutog kozaračkog partizanskog rukovoditelja: "Nisam o tome pričao nikome. Vidim, kako se danas u miru ne slažemo oko nekih vitalnih stvari koje se tiču naše države, pa stoga i zaključujem da se ni u ono vreme nismo baš mogli u svemu razumeti. Ko je bio u pravu, a ko ne, to će istorija pokazati. Danas neka ova svedočenja posluže za analize, rasprave, pa i najozbiljnija sporenja ako je potrebno. Godine 1942. bio sam komandant II. bataljona II. krajiškog odreda na Kozari. Moja jedinica nalazila se na teritoriji sela Maglajci ispod Kozare. Bio je maj-juni 1942. kad nam je u jedinicu stigao jedan begunac iz jasenovačkog logora koji se nekim čudom uspeo spasiti. Zvao se Dušan Ćulum. Bio je izmučen i jadnog izgleda. Pričao nam je detaljno šta se dešava u logoru. 'Eno, i sada ubijaju vaše Kozarčane, spasavajte ljude ako Boga znate', vapio je Dušan. Dao nam je iscrpne podatke o svemu: koliko ima ustaša, naveo je cifru oko stotinjak

[46] Kazivanja Lepe Perović autorima.

koljača, detaljne položaje ustaških bojni i sve drugo što nas je interesovalo. Istog trenutka sinula mi je kroz glavu ideja da sa svojim bataljonom napadnem logor. Imao sam 300 sjajnih boraca, izuzetnih ljudi, hrabrih da bolji ne mogu biti. Uz to, znao sam da su mnogima od njih porodice i svi najdraži u logoru ili na putu ka njemu. I moji su bili zarobljeni i mogao sam sada sigurno da znam da su u jasenovačkom logoru. Valjalo je isto tako pretpostaviti da će moji borci dati sve od sebe da zauzmu i unište logor. Odmak potom odem u štab odreda, koji je bio u blizini manastira Moštanice na Kozari. Tamo u dogovoru sa Boškom Šiljegovićem, njegovim bratom Milošem, Čočem i Šošom, odlučimo da bez pogovora napadnemo logor. Da je to prava stvar i jedino rešenje, tu nije bilo nikakve dileme. Akcija je bila planirana tako što bismo prešli reku Savu, koja je u to vreme bila izuzetno plitka-bukvalno se mogla pregaziti. Dakle, forsiranje reke bilo je zahvaljujući takvim uslovima vrlo lako. A plan da ih napadnemo preko Stare Gradiške bio je taktički potez i primena iznenađenja. Sa bosanske strane trebalo je da deluju borci sa teškim mitraljezima. Osnovna ideja bila je da pobijemo koljače, srušimo žice i pustimo narod. Velika stvar je bilo i to što su mnogi od nas rodom iz tih krajeva Bosne i svi borci su znali gotovo svaki detalj na tom terenu, svaki grm, potok, šta bi se reklo svaki kamen... Naravno, morali smo da obavestimo Glavni štab Hrvatske, jer je to njihova teritorija, i da ih ujedno zamolimo za pomoć, da nam eventualno preseku nadiranje ustaških trupa sa njihove teritorije. Valja napomenuti da ovaj uslov, zapravo traženje njihove pomoći, i nije bio naročito bitan. Značajnije je to bilo kao neka zajednička operacija, pre u smislu jačanja našeg zajedničkog otpora. Ubrzo me iz štaba obaveštavaju da smo dobili negativan odgovor Glavnog štaba Hrvatske: 'Ne slažemo se, nikako napadati, mi vam ne možemo pomoći.' Šta je dalje pisalo u saopštenju ne znam, o tome zna mnogo više Boško Šiljegović, koji je lično primio poruku. Ja govorim kao vojnik i komandant bataljona o postojanju realne mogućnosti da uništimo taj logor smrti koji će nam kasnije odneti neslućeni broj žrtava. Lično sam bio zgranut odgovorom i obrazloženjem koje mije Boško preneo. Danima sam razmišljao šta da radimo. Hteo sam samoinicijativno sa svojim bataljonom da krenem u logor. Malo je falilo da to i učinim i, ako išta sebi zameram, to je šta nisam to učinio. Bio bih verovatno streljan i u slučaju uspeha i u slučaju neuspeha. Ali sve više me proganja taj neostvareni plan. Gotovo da se osećam odgovornim iako se to ne može nikako reći jer su o svemu odlučivali štabovi, pa i ovo je bila njihova nadležnost. Siguran sam da smo svesno obmanuti. Prevareni. Šta još drugo reći. To je bila izdaja srpskog naroda i svih časnih i nedužnih ljudi koji su tamo nastradali. Neko je jasno i nedvosmisleno želeo da mi tamo organizovano umiremo i da nas ima što manje. Kao vojnik, uveravam vas da je plan za uništenje logora bio vrlo realan i dobro osmišljen, a predstavljao bi za nasjednu od uobičajenih akcija. Kakav Gestapo, kakve priče o

strateški toliko dobro loeiranoj i neosvojivoj teritoriji logora! To su priče za malu decu. Neumoljiva je bila izvršna komanda koja nam je rekla NE."[47]

"Bio je maj-juni 1942", kaže Mirko Pekić opisujući dolazak Dušana Ćuluma u njegovu jedinicu i dodaje da je "odmah potom" otišao u štab odreda gdje su "u dogovoru sa Boškom Šiljegovićem, njegovim bratom Milošem, Cočem i Šošom" odlučili da se "bez pogovora napadne logor" Jasenovac. Nažalost, ni Boško Šiljegović, ni Miloš Siljegović, ni Ratko Vujović Čoče, ni Josip Mažar Šoša nisu među živima, a nigdje u našim arhivima nismo uspjeli pronaći nijedan dokument koji bi više osvijetlio ili barem samo potvrdio tu odluku i njezinu sudbinu. O toj odluci nitko ne govori ni u svojim sjećanjima, čak ni Košta Nad ni Osman Karabegović, tadašnji zapovjednik i politički komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koji bi s njom, u to nema sumnje, morali biti upoznati.

Kad je riječ o Dušanu Ćulumu, on nije pobjegao iz jasenovačkog logora ni došao u Pekićev bataljun prije početka velike neprijateljske ofenzive na Kozaru, tj. prije 10. lipnja 1942., kada se moglo razmišljati o napadu na Jasenovac. Naime, u Dnevniku Redarstvene oblasti za grad Zagreb pod datumom 13. kolovoz 1942. zapisano je: "546. Ćulum Dušan, rođ. 1913. u Muhašinoviću, kotar Visoko, sin Đoke i Perse, potražuje ga zapovjedništvo sabirnog logora u Jasenovcu 1. 8. 1942. broj 6141 radi bijega iz logora."[48]

Najzad, i u brošuri *Jasenovački logor-iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora,* tiskanoj u prosincu 1942. u oslobođenom selu Driniću pokraj Bosanskog Petrovca, nalazi se podatak daje "Dušan Ćulum pobjegao iz logora u dane velike ofanzive na Kozaru".[49]

Tvrdnju pukovnika u mirovini Mirka Pekića daje Sava "u to vrijeme bila izuzetno plitka", da se "mogla pregaziti", te daje "forsiranje rijeke bilo vrlo lako", teško je prihvatiti. Upitan za gaznost Save između Jasenovca i Stare Gradiške, pukovnik u mirovini Boris Ribarić, koji je čitav rat proveo na Kozari, kazao je 11. studenog 1992.: "Ja sam na Savi odrastao. Od svoje četvrte do jedanaeste godine živio sam u selu Jablancu, gdje mi je majka bila učiteljica. Na ovom terenu Sava nikada nije bila gazna niti je mogla biti gazna, jer je plovna od Siska do Beograda, a bageri su svakog ljeta čistili i produbljivali njeno korito. Brodski saobraćaj je bio prilično velik i stalno je održavan."[50]

Teško je prihvatiti i Pekićevu tvrdnju da su morali obavijestiti Glavni štab Hrvatske, ali da su dobili negativan odgovor: "Ne slažemo se, nikako

[47] *Svet,* 198, 15. studeni 1989., str. 28-29.

[48] A. Miletić, I., str. 424.

[49] *Isto,* str 554, 560.

[50] Kazivanja Borisa Ribarića autorima, 11. studenog 1992.

napadati..." jer se štab II. krajiškog NOP odreda s takvim prijedlogom mogao obratiti Glavnom štabu Hrvatske samo preko Operativnog štaba za Bosansku krajinu. I eventualni je odgovor, jasno, mogao ići samo tim putem. Međutim, kao stoje već rečeno, o svemu tome ne postoji nijedan dokument. Najvjerojatnije je Mirku Pekiću bio poznat prijedlog štaba II. krajiškog odreda štabu III. operativne zone Hrvatske iz listopada 1942. o zajedničkom napadu na Jasenovac i prepisaka u vezi s tim prijedlogom pa je u svom sjećanju negativan odgovor štaba III. operativne zone pripisao Glavnom štabu Hrvatske, odnosno odgovor zapovjednika zone Grge Jankesa političkom komesaru Glavnog štaba Hrvatske Vladimiru Bakariću. No, o svemu tome tek će biti riječi.

*

U lipnju 1990. beogradski časopis *On* postavio je umirovljenom generalu Milanu Basti pitanje: "Da lije tačno da postoji podatak da je još marta 1942. godine Vrhovni štab iz Foče poslao depešu Operativnom štabu NOV za Bosansku krajinu u kome se traži da se ispita mogućnost oslobođenja Jasenovca?"

Basta: "Da, taj podatak je apsolutno tačan. Ispod Titovog potpisa stajala je napomena da ta akcija mora uspjeti. Operativni štab je tu depešu proslijedio kozaračkom partizanskom odredu, koji je bio najbliži Jasenovcu. Dijelila ih je rijeka Sava. Sve te pripreme i ispitivanja bili su prekinuti velikom ofanzivom na Kozaru. Početkom juna 70.000 Kozarčana otjerano je u Jasenovac i tamo našlo smrt. Kozarački partizanski odred je desetkovan. Čak i da nije bilo kozaračke ofanzive, sa postojećim brojnim stanjem, s onakvim stepenima borbenog iskustva, nedostatkom plovnih i drugih sredstava - takav pothvat kozaračkog odreda ne bi uspio."

Ostavljajući po strani pretvaranje "R. S.-a" u Titovu pismu u depešu i samovoljnost navoda da je "početkom juna 70.000 Kozarčana otjerano u Jasenovac i tamo našlo smrt" potrebno je ukazati na činjenicu da ne postoji nijedan dokument ni bilo čije verificirano svjedočenje daje Operativni štab za Bosansku krajinu Titovu depešu proslijedio kozaračkom partizanskom odredu te da su "pripreme i ispitivanja" za napad na Jasenovac "bili prekinuti velikom ofanzivom na Kozaru".

*

Je li u Operativnom štabu za Bosansku krajinu poslije uspješne "prijedorske operacije" ili po povratku Koste Nađa (i Lepe Perović) iz Korenice razmatrana u svjetlu Titove direktive iznijete u post scriptumu pisma od 31. ožujka mogućnost napada na koncentracijski logor u Jasenovcu?

Točno mjesec dana po prijemu spomenutog Titova pisma, 13. lipnja 1942., zapovjednik i politički komesar tog štaba poslali su Vrhovnom štabu

narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske Jugoslavije opširan izvještaj, prvi, kako su sami napisali, "nakon onoga izvještaja poslanog vama 5. ožujka 1942. godine".[51] U tom izvještaju našle su se i konstatacije: "Cestu Gradiška - Dubica kao i obalu Save mi držimo. Mi držimo sav Dubički srez do Save, isključivši Dubicu"[52], ali susjedni se Jasenovac uopće ne spominje! Međutim, zapovjednik tog štaba Košta Nađ u ratnim uspomenama objavljenim 1982. godine, kaže: "Mi smo početkom juna računali da Nemci i ustaše nemaju snaga da bi uspešno izveli neku veću ofanzivu na našoj teritoriji. Sve smo napore usmerili na koncentrisanje naših snaga u nekoliko pravaca i za našu ofanzivu... Dolina Vrbasa i planinski masivi na njenim obalama, takozvane Vrhovine, bila je jedan pravac... Cilj: razbijanje četnika i stvaranje slobodnog kordona prema reci Bosni. Drugi pravac bila je dolina Sane... Imali smo na umu i Titov predlog da oslobodimo Jasenovac. Činilo se daje to izvodljivo. Tako je mislio i Grga Jankes, kojeg je Glavni štab Hrvatske poslao u Slavoniju na dužnost komandanta zone. Početkom juna bio je u našem štabu. Zajedno s Jankesom bio sam 9. juna u štabu II. Odreda, u malom kozaračkom logoru na Hajdučkom bregu, blizu izvora Golubače. Tamo je 9. juna iz CK KPH došao i član Biroa CK KPH Ivo Marinković, koji je s Jankesom išao u Slavoniju. Obojica su obećali da će 'svakako Slavonce uveriti u neophodnost brzog napada na Jasenovac'."[53]

Daljnji razvoj događaja, opisan u sljedećem poglavlju, neće, nažalost, potvrditi iznijeta sjećanja Koste Nada u vezi sa stavom Ive Marinkovića i Grge Jankesa o napadu na Jasenovac.

Međutim; ni Nađova tvrdnja: "Činilo nam se da je to izvodljivo" u odnosu na "Titov predlog da oslobodimo Jasenovac" ne temelji se na činjenicama već predstavlja, sudeći po svemu, manifestaciju apriornog afirmativnog stava prema prijedlogu vrhovnog zapovjednika. Jer u danima poslije oslobođenja Prijedora, a to znači krajem svibnja i početkom lipnja 1942. koncentracija i aktivnost većih neprijateljskih snaga na sektoru Bosanska Dubica, Jasenovac, Bosanska Gradiška, o čemu je već bilo riječi, otežane veze između slavonskih i kozaračkih partizana, čije je sudjelovanje bilo uvjet sine qua non za uspješan napad na Jasenovac i, napokon, još uvijek nedovoljna snaga i spremnost slavonskih partizanskih jedinica - činili su jedan takav pothvat, kao što je napad na Jasenovac, neizvodljivim.

[51] *Zbornik,* IV/5, str. 211.

[52] *Isto,* str. 221.

[53]-K. Nađ, str. 135.

Dopune i objašnjenja

A

Pismo poslano 31. ožujka 1942. Operativnom štabu za Bosansku krajinu jedini je dokument s Titovim potpisom u kojemu je spomenut eventualni napad na koncentracijski logor u Jasenovcu. "R. S.", o kojemu je riječ, nije potpisan, a odmah ispod njega nalazi se tekst, također pisan zelenom tintom, latinicom, ali drugim rukopisom: "U budućim izveštajima dajte nam i pregled rada političkih komesara po odredima, bilo da nam pošaljete originalne izveštaje političkih komesara pojedinih odreda (kopije), bilo da i taj pregled napišete, tako da uz svaki izveštaj o vojnim operacijama i akcijama bude i poseban izveštaj političkih komesara. Crni." Crni je bio nadimak Sretena Žujovića, člana Vrhovnog štaba.

Poslije pribilješke Crnog, napisano je crnom olovkom, ćirilicom: "Program za omlad. čete naknadno." I ispod ove pribilješke je potpis - ali nečitak. Na pismu inače nema nikakve oznake koja bi ukazivala na to kada je primljeno u Operativnom štabu za Bosansku krajinu.

U drugom tomu svog djela *Koncentracioni logor Jasenovac i suđenje Andriji Artukoviću,* koje je objavljeno 1988. godine, dr. Milan Bulajić je napisao: "Ana Požar, direktor spomen-područja (Jasenovac - nap. aut.) pronašla je jedno Titovo naređenje od 31. marta iste godine, upućeno Operativnom štabu NOP-a za Bosansku krajinu, u kome traži da se 'ispita mogućnost eventualnog napada na logor', a akciju bi 'trebalo organizirati zajedno sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije'."[54]

Doista, na 1. okruglom stolu održanom u Jasenovcu 21. travnja 1984. Ana Požar je u referatu "Jasenovac traži više istraživanja", argumentirajući tezu da se "drug Tito stalno interesirao za stanje u jasenovačkom logoru" citirala integralni tekst "R. S." Titova pisma poslanog 31. ožujka 1943. Operativnom štabu NOP za Bosansku krajinu. Međutim...

Sedam godina ranije, 1977., objavljena je knjižica Milana Gavrića *Otkosi smrti* i u njoj tekst Antuna Miletića "Umesto predgovora", u kojem se, kao dokaz da su se "za sudbinu logora Jasenovca neprekidno interesovali Vrhovni štab i lično vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito"[55] govori o Titovoj naredbi od 31. ožujka 1942., citiraju njegove dvije prve rečenice. Prema tome, tvrdnja daje spomenutu naredbu pronašla Ana Požar ne može biti točna.

[54] M. Bulajić, II.

[55] M. Gavrić, *n.d.* str. 16.

Treba napomenuti i to da su neki autori, citirajući tekst “U. S.-a” iz Titova pisma o kojem je riječ, ponekad nesumnjivo nehotično umjesto “sa štabom iz Hrvatske” navodili pogrešno “sa štabom za Hrvatsku”, što je bitno mijenjalo smisao direktive. Naime, u drugom slučaju značilo bi da je vrhovni zapovjednik zahtijevao da eventualni napad na koncentracijski logor Jasenovac bude organiziran “zajedno sa (Glavnim) štabom za Hrvatsku”, a ne sa bilo kojim za to najpodesnijim “štabom iz Hrvatske”.

O tvrdnjama da su se Vrhovni štab i osobno vrhovni zapovjednik neprekidno interesirali za sudbinu logoraša (A. Miletić), odnosno da se drug Tito stalno interesirao za stanje u jasenovačkom logoru (A. Požar), koje će mnogo puta ponoviti i niz drugih autora - čitatelj ove knjige moći će donijeti konačan sud tek onda kada zaklopi njezine korice. Ali, morat će se u tom trenutku, objektivnosti radi, prisjetiti uvjeta i vremena u kojima su takve i slične floskule nastajale i opstajale.

B

U *Vojnoj enciklopediji Jugoslavije* pod odrednicom “Uniforma JNA” stoji: “Osnovno spoljno obeležje boraca i starešina narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavijse u Narodnooslobodilačkom ratu bila je partizanska kapa - titovka, sa crvenom petokrakom zvezdom. U partizanskim jedinicama na području Hrvatske nošena je do kraja 1942. troroga partizanska kapa, a tada je zamenjena titovkom.”[56]

C

U Titovu pismu Operativnom štabu za Bosansku krajinu, koje nosi datum 31. ožujak 1942. stajalo je i ovo: “Najviše koristi biste izvukli osvajanjem Prijedora; povezali biste teritorije I. i II. Odreda, dobili biste dobro uporište za vaš dalji rad, onemogućilo bi se Nijemcima izvoženje rude.”[57]

U Oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije 1941 .-1945. (izdanje Vojnoistorijskog instituta) nalazimo rečenicu: “Tako su tek sredinom maja brojnim jačanjem 1. i 2. krajiškog odreda i prekidom komunikacija u dolinama Une i Sane stvoreni uslovi za zauzimanje Prijedora i Ljubije, iako je Vrhovni štab još 31. marta dao Operativnom štabu za Bosansku krajinu sugestiju za napad na Prijedor.”[58]

[56] VE, prvo izdanje, 10, 287.

[57] Tito, SD, 9, 174.

5§ ORNJ, 1, 233.

Povjesničar Vlado Strugar u svojoj knjizi *Jugoslavija 1941.-1945.* tvrdi: "Odredi su, po naređenju Vrhovnog štaba, napali noću 16 maja i zarobili domobransku posadu Prijedora, jačine oko 12 četa."[59]

Međutim, krajem travnja 1942., dok su se Dušan Pekić, Milenko Gajić i Ljuban Škundrić, noseći među ostalom poštom i Titovo pismo Operativnom štabu za Bosansku krajinu s datumom 31. ožujak 1942., dolazeći iz Foče tek približavali rijeci Bosni, štabovi II. kozaračkog i I. podgrmečkog partizanskog odreda, s Okružnim komitetom za Kozaru i Podgrmeč, formirali su zajednički Operativni štab sa zadatkom da izvrši pripreme i rukovodi napadom na Prijedor. Taj njihov "samovoljni" postupak nije naišao na razumijevanje u Operativnom štabu za Bosansku krajinu, koji se nalazio u srednjoj Bosni, daleko od Kozare i Podgrmeča. Došlo je do prepiske čiju bit najbolje odražavaju redovi iz pisma koje je štab II. kozaračkog NOP odreda 4. svibnja dostavio Operativnom štabu za Bosansku krajinu: "Primili smo vaš dopis 1. ovog mjeseca te u vezi s istim odgovaramo sljedeće: Što se tiče formiranja međuodredskog operativnog štaba, o čemu smo vam javili, stvar stoji ovako. Tačnoje da ste vi iz stilizacije našeg pisma dobili utisak daje to neki operativni štab formiran na svoju ruku, bez pitanja i odobrenja viših partijskih i vojnik foruma. Međutim, ovaj operativni štab napravljen je sasvim dobronamemo samo za jednu konkretnu akciju napada na grad Prijedor. Pošto je formiranje ovoga štaba bilo hitno radi hitnosti same akcije, iz toga smo vas razloga obavijestili po zaključku, a ne po prijedlogu, ali smo u isto vrijeme tražili od vas da nam odobrite ili ne ovu akciju, našto nijesmo dobili odgovora, kojim bi i pitanje ovog privremenog operativnog štaba bilo riješeno. Staviše, tražili smo da drug Košta Nađ dođe ovamo i svojim prisustvom ukaže nam pomoć. Na tom stanovištu stojimo i sada.[60]"

Primivši ovo pismo Košta Nađ je oko 10. svibnja krenuo iz srednje Bosne u Bosansku krajinu, odnosno na Kozaru.

D

Nazivu II. krajiški NOP odred pridodano je ime i prezime dr. Mladena Stojanovića, ranijeg zapovjednika tog odreda, a zatim začetnika Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koga su četnici, ranjenog nešto ranije, zarobili 30. ožujka 1942. u selu Jošavki u srednjoj Bosni i ubili. Međutim, kraljevska jugoslavenska vlada u izbjeglištvu pripisala je oslobođenje Prijedora, kao i niz drugih partizanskih pobjeda u borbama s oružanim snagama NDH i okupatorom - četnicima. Tako su se u izvještaju njezina Ministarstva

[59] Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941.-1945.,* 3. izdanje, Ljubljana-Beograd, 1978., str. 61.

[60] *Zbornik,* IV/4, str. 149.

vanjskih poslova od 30. rujna 1942. našli i oni redovi: “Prijedor i Sanski Most pali su 17. maja. Četnicima je komandovao neki doktor Stojanović iz Prijedora, koji je po zauzeću Prijedora zarobio 1500 domobrana i mnogo Talijana. Komandant domobrana bio je neki pukovnik Mrak, koji je uspio da pobjegne u Bosanski Novi. Kada je doktor Stojanović zauzeo Prijedor, on je pobio sve one muslimane i Hrvate koji su bili protiv Srba. Hodžu je objesio na katoličku crkvu, a katoličkog popa na džamiju. Četnici drže u svojoj vlasti planine Grmeč, Petrovu Goru i Plješevicu. Svi četnici i partizani na ovom dijelu Bosne priznaju kao vrhovnog vođu generala Dražu Mihailovića.”[61]

E

Sačuvan je zapisnik o izjavi koju je 25. svibnja 1945. još uvijek maloljetna Ljubica Rajković (rođena 18. listopada 1928.) dala pred Zemaljskom komisijom Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih slugu u kojem je zapisano: “Početkom godine 1942. živela sam sa mojim roditeljima, sada pok. Rajković Spasojem i pok. Anom, te sa sestrom Milkom, za koju ne znam da li je na životu, u selu Mlaka, opština Jasenovac, srez Novska. Naše je selo bilo nastanjeno isključivo pravoslavnim življem. Jednog dana početkom marta 1942. zabranjeno nam je da izlazimo iz kuće, a ustaše su nahrupili u naše domove i oterali nas sve u školsku zgradu. Tamo su razdvojili muškarce od žena i dece. Muškarci su smešteni na tavan, dok su nas decu i žene smestili na I. sprat zgrade. Kratko iza toga pojavio se među nama zloglasni krvnik Luburić Makso, govoreći nam da se sprema neki napadaj partizana pa selo i da nas treba sve ukloniti. Zasvirao je tri puta u neku sviralicu. Mi žene i deca smo se morali svrstati i pod stražom brutalnih ustaša krenuti putem Save, gde smo ukrcani na lađu za Jasenovac. Napominjem daje uzrok ovom našem odvođenju bio jedan fingirani partizanski napadaj. Banditi su naime u noći prije našega odvođenja počeli po selu pucati strojnicama i podmetnuli su tri lešine obučene u ustaške uniforme tvrdeći da su to ubijeni ustaše. Međutim, ova tri ubijena lica bili su Židovi i pravoslavci, koji su namjerno po ustašama obučeni u ustaške odore i po samim ustašama ubijeni. Dok smo mi žene i deca otpremljeni u Jasenovac, muškarci iz našeg sela delomično u selu Mlaki po ustašama su zaklani, a među. njima je bio i moj nesretni otac Spasoje, dok su drugi upućeni u Nemačku na rad.”[62]

Preko logora u Staroj Gradiški Ljubica je krajem ljeta 1942. sa starijom sestrom Milkom upućena na rad u Njemačku, odakle su obje zbog bolesti vraćene u Hrvatsku. O onome što se poslije toga dogodilo Ljubica kaže:

[61] M. Pekić-D.Ćurguz, *Borba na Kozari,* Prijedor, 1976., str. 53.

[62] A. Miletić, III., str. 522, 523.

“Pod stražom dopremljene smo moja sestra i ja u Zagreb i predane redarstvu u Petrinjskoj ulici. Nakon osam dana jedne noći moja je nesretna sestra prozvana i odvedena. Nikad je više nisam videla i ne znam kuda je dospela. Ja sam odležala još osam dana u zatvoru nakon čega sam predana zavodu za odgoj gluhoneme dece, jer sam još bila mala. Bilo mi je tek 13 godina. Iz tog doma izvadio me je moj sadašnji hranitelj Jugović Ivo, kod kojeg se i sad još nalazim.”[63]

Osvrćući se na zločine ustaškog natporučnika Vasilj Stanka, Ljubo Miloš je rekao i ovo: “To je bilo početkom 1942. kada je Vasilj digao sve stanovništvo sela Mlake i Jabanac, te ih doveo u Jasenovac. Likvidacija je izvršena preko Save u selu Grdini, i to na taj način da su isti najprije likvidirani, a onda stavljeni u pojedine kuće, te je to sve skupa bilo zapaljeno. Mislim daje ovo prva likvidacija koja se obavila na području sela Gradina.”[64]

F

Dr. Josef Konforti, liječnik travničkog okružnog Ureda za osiguranje radnika, koji je krajem ožujka 1942. s još nekoliko Židova proveden u Jasenovac, ostavio je opširno svjedočenje o ovoj ustaškoj akciji. Naime, Maks Luburić je osobno naredio dr. Konforti da od zatočenika organizira sanitetsku ekipu, dodijelivši mu, pod zapovjedništvom ustaškog vodnika, i “deset ustaških bolničara”. Dr. Konforti je u tu ekipu uvrstio nekoliko zatočenika, među kojima i dr. Igora Gasparinija, Šibenčanina, te dr. Marina Jurčeva.

Dr. Igor Gasparini se u travanjskom ratu zatekao na odsluženju vojnog roka. U jesen 1941. vratio se iz zarobljeništva u Zagreb i odmah uključio u ilegalni rad. Bio je jedan od nositelja aktivnosti za opskrbljivanje partizanskih jedinica sanitetskim materijalom i kirurškim instrumentima. Međutim, relativno brzo je otkriven, uhićen i početkom svibnja 1942. dopremljen u Jasenovac.[65]

Dr. Marina Jurčeva ustaše su uhitili u veljači 1942. kada je putovao iz Beograda u Zagreb i strpali su ga u Jasenovac. Kako je bio rodom iz Kaštel Novog kod Splita, postao je “talijanski državljanin usled aneksije” i tali-

[63] *Isto,* str. 524.

[64] A. Miletić, II., str. 1078.

[65] *Zagreb 1941.-1945. - Zbornik sjećanja (u daljnjem tekstu Zagreb...),* Zagreb, 1984., 3, str. 186.-187.

janski generalni konzul u Zagrebu intervenirao je za njega.[66] O njemu će biti još riječi na stranicama koje slijede.

I Gasparini i Jurčev molili su dr. Konfortija da ih uvrsti u svoju ekipu jer su u tome vidjeli šansu za eventualni bijeg partizanima. Prema Konfortijevu sjećanju, ustaška bojna pod Luburićevim zapovjedništvom imala je u svom sastavu "pet satnija po sto pedeset do dvesto čarkara i podoficira". Smotru bojne izvršio je u Jasenovcu osobno Eugen Kvaternik Dido i ona se oko 23 sata počela prebacivati preko Save, da bi sutradan, 25. svibnja, oko 4 sata ujutro prešla u nastupanje preko sela Draksenića prema Bosanskoj Dubici.

U daljem tekstu svjedočenja dr. Konforti govori o borbama vođenim tog dana, o pogibiji, između ostalih, i "dugačkog doktora", tj. dr. Gasparinija, koji nije uspio ostvariti svoju namjeru i pobjeći partizanima. Osim toga, u citiranom izvještaju o vojnim akcijama II. K. N.O.P. odreda stajat će daje "ubijen... ljekar ustaški iz Jasenovca".

Istinu će tek poslije rata pribilježiti dr. Nikola Nikolić, također u to vrijeme jasenovački logoraš, koji piše daje "zatvorski liječnik Gasparini, visok mladić, pokušao da bježi prema partizanima. Po pričanju Dragojla Trifunovića, Gasparini je dobio metak u leđa".[67]

Kada su tri mjeseca kasnije, u kolovozu 1942., vođeni pregovori o razmjeni Nijemaca zarobljenih u Livnu za pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta koji su se nalazili u ustaškim zatvorima i logorima, na partizanskoj se listi među 15 traženih za razmjenu našlo i ime dr. Gasparinija.[68]

Da se vratimo na svjedočenje dr. Konfortija: "U međuvremenu sam na poziv bio otrčao nazad do jednog potoka, preko koga su nosili ranjenog časnika Mujicu, poznatog koljača... Za nekoliko trenutaka je izdahnuo. Dženeza mu je bila sljedećeg dana u Dubici pred glavnom džamijom uz sudjelovanje svih časnika i drugih ustaša, domobrana i građana uz velike počasti. Od medicinara Jurina kasnije smo u logoru doznali da su dijelovi treće i četvrte satnije u priličnom neredu preko Draksenića stigli u Jasenovac kasno u noć. U ustašku bolnicu je bilo poslano toga i sljedeća dva dana oko dvadeset ranjenih ustaša."[69]

[66] Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljnjem tekstu: AVII), Beograd, Fond arhiva NDH, k 203, br. Reg. 22/3.

[67] N. Nikolić, *n.d.,* str. 356.

[68] Slavko Odić-Slavko Komarica, *Partizanska obavještajna služba,* Zagreb, 1988., 3, str. 204.

[69] *Sećanja dr. Josefa Konfortija, u:* "Sećanja Jevreja...", str. 221-227.

Tako je pod rafalima kozaračkih partizana pao ustaški zastavnik Mujica Jusić, jedan od najvećih jasenovačkih zločinaca, krvnika i koljača, koji je, prema svjedočenju zatočenika Đorđa Miliše, od ostalih koljača tražio "najbolji predlog glede načina mučenja i ubijanja zatočenika".[70]

[70] Đorđe Miliša, *Jasenovac,* Zagreb, 1945. str. 259.

IV. POGLAVLJE

LJETO I JESEN 1942.

Ofenziva na Kozaru "perspektiva Jasenovca". - Novi zapovjednik 3. zone. - ''Konkretne upute". - Krhko je ljudsko pamćenje. - Savjetovanje u štabu 3. zone. - Dvojica sudionika odgovaraju na jedno pitanje. - Prva pisma Kozarčanima. - Čudna obavještajna direktiva novog zapovjednika. - Odgovor s Kozare i izgubljeni "ključ za šifru". - Partizanske snage sve više jačaju. - Napad na Gojilo. - ''Bolujemo za akcijama." - Odgovor na ključno pitanje.-Je li se Tito interesirao za sudbinu svoje direktive? - Slavonska razmjena. - Pismo Kozarčana koje objašnjava puno toga. - Neuspjela kolonizacija i nova ofenziva na Kozaru. - Prijedlog Kozarčana načelno je odbačen. - Ponovno o ofenzivi koje neće biti. - Odlazak krajiških proletera. - Kriza u štabu 3. zone. - Posljednji izvještaj Grge Jankesa. - Malo vjerojatna verzija. - U Plesmu kod Jasenovca.

Nijemci (oko 15.000), ustaše i domobrani (oko 31.000), u suradnji s nekim jedinicama manjačkih i srednjobosanskih četnika (oko 2000),[1] s kojima su nešto ranije potpisali ugovore o zajedničkoj borbi protiv partizana, počeli su 10. lipnja 1942. sa svih strana ofenzivu na oslobođeni teritorij II. krajiškog NOP odreda "Mladen Stojanović" (oko 3500 boraca)[2] - veliku kozaračku ofenzivu. Istog dana jedna njemačka motorizirana kolona prodrla je od Banja Luke u oslobođeni Prijedor i sutradan se spojila s kolonom koja je nastupala iz Bosanskog Novog. Kozara je bila opkoljena (Dopuna A).

Obavještajna služba krajiških partizana samo je djelomično uočila ofenzivne namjere neprijatelja, a posebno se slabom pokazala u odnosu na tzv. zaprečnu grupu "Sjever", koju je u danima prije ofenzive neprijatelj postavio duž lijeve obale Une na liniji Kostajnica - Bosanska Dubica- Jasenovac, tj. ušće Une u Savu i dalje duž lijeve obale Save na liniji Jasenovac - Stara Gradiška. Radilo se o relativno većim ustaško-domobranskim pješadijskim snagama, oklopnom vlaku s njemačkom posadom na pruzi Jasenovac - Novska - Okučani, baterijama topova (selo Cerovljani, Jaseno-

[1] VE, 4, str. 674.

[2] M. Pekić - D. Ćurguz, *Bitka na Kozari,* Prijedor, 1968., str. 87.

vac, selo Mlaka) i pet monitora mađarske dunavske flotile koji su se pojavili na Savi između Jasenovca i Bosanske Gradiške.

Na savjetovanju Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, održanom po završetku ofenzive (20.-21. rujna 1942.). Joco Marjanović, politički komesar 3. bataljuna 2. krajiškog NOP odreda, čije su čete početkom lipnja bile orijentirane prema cesti Bosanska Gradiška - Banja Luka, ali i prema samoj Bosanskoj Gradiški i djelomično prema toku Save, zapadno od nje, ukazao je i na sljedeće: "Na nekoliko dana pred neprijateljski prodor u Prijedor imali smo obavještenja o pripremanoj ofanzivi. Preko naših veza imali smo obavještenja o evakuaciji civilnog stanovništva na jedan kilometar oko pruga i cesta u Slavoniji."[3]

Međutim, u vezi sa suradnjom kozaračkih i slavonskih partizana i organizacija NOP-a, na istom savjetovanju politički komesar II. krajiškog partizanskog odreda Boško Šiljegović, iznoseći "zajedničko i jednoglasno mišljenje" Okružnog komiteta,[4] rekao je i ovo: "Pitanje obavještajne službe do tada nije pravilno postavljeno kod nas u cijeloj Krajini, pa ni u odredima preko Une i Save. Na primjer, mi ni do danas nemamo podataka iz Slavonije i Banije o brojnom stanju neprijateljskih garnizona u Pakracu, Lipiku, Sisku, Jasenovcu, to jest u garnizonima koji mogu pri svakoj našoj operaciji ometati naše akcije. To neobavještavanje i neorganizovanje pravilne i konspirativne obavještajne službe ne smije više postojati."[5]

O paklu jasenovačkog logora znalo se ipak dosta i prije velike kozaračke ofenzive, i to ne samo među partizanima nego i među narodom Kozare. Proizlazi to nedvosmisleno i iz opisa posljednjih, stravičnih dana ofenzive, koji je na istom savjetovanju Miloš Šiljegović, član štaba odreda, završio riječima: "U tim časovima ljudi su bili pomalo abnormalni, trebalo je sve to doživjeti i propadanje odreda i perspektivu Jasenovca pred kojom je stajao narod. Vojska je bila izmrcvarena da bi mogla nastaviti borbu."[6]

"Perspektiva Jasenovca" bila je, znači, već sredinom 1942. godine i u širim masama naroda Kozare sinonim nečeg najstrašnijega, neopisivog užasa pred kojim se čovjek prestaje ponašati normalno i počinje ludjeti. Velika neprijateljska ofenziva na Kozaru trajala je više od mjesec dana: od 10. lipnja do druge polovice srpnja 1943. Unatoč svemu što su pretrpjeli i narod i partizani, već 10. kolovoza 1942., na mjestu zvanom Palež, duboko u Ko-

[3] *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucije 1941.-1945.*, serija A (u daljnjem tekstu: DCO), knjiga 9, str. 236.

[4] DCO, 9, str. 273.

[5] *Isto,* str. 277.

[6] *Isto,* str. 250.

zari, održana je smotra preživjelih boraca i obnovljen II. krajiški NOP odred. U stroju se našlo 900 naoružanih partizana.

*

Kada je u proljeće 1942. godine ustaška policija saznala daje rukovoditelj ilegalnog komunističkog pokreta u Zagrebu Fric ustvari Grga Jankes, njegov daljnji opstanak u glavnom gradu Hrvatske bio je onemogućen. Zato gaje Centralni komitet KP Hrvatske prvih dana lipnja 1942. povukao s dužnosti sekretara Povjerenstva CK KPH u Zagrebu na oslobođeni teritorij[7]
i odlučio ga poslati na dužnost zapovjednika 3. operativne zone NOPO Hrvatske (Slavonija i Srijem) umjesto Karla Mrazovića Gašpara, s tim da Mrazović prijeđe na dužnost političkog komesara zone. Istodobno za novog sekretara Povjerenstva CK KP Hrvatske za Zagreb i sjevernu Hrvatsku određen je Ivo Marinković Slavko, član Biroa CK KPH. Na putu za Slavoniju Jankes i Marinković, koji je dolazio iz Banije, sreli su se na Kozari prvih dana velike neprijateljske ofenzive. U tim uvjetima nekoliko njihovih pokušaja da se u pratnji grupe partizana, koju im je stavio na raspolaganje štab II. krajiškog odreda, prebace preko Save jugoistočno od Jasenovca, zatim preko rijeka Veliki i Mali Strug, puta i željezničke pruge između Novske i Okučana, i odu na Psunj, bili su neuspješni.

Grga Jankes i Ivo Marinković vratili su se tada s pratnjom na desnu obalu Save, preživjeli veliku neprijateljsku ofenzivu na Kozaru u jednom podzemnom bunkeru i zatim se ponovno povezali sa štabom II. krajiškog NOP odreda. Dobivši pratnju od sedam partizana, njih “jedanaest i jedna drugarica, s tri puškomitraljeza i dva šmajsera, bez kurira i vodiča”- kako piše Ivo Marinković u svom izvještaju Centralnom komitetu KP Hrvatske-krenuli su 1. kolovoza prema Savi. Prebacivši se na njezinu lijevu obalu, oni su “noću između 4. i 5. avgusta došli u dodir sa 2. četom I. bataljona psunjskog odreda kod Gređana”,[8] a zatim preko Psunja stigli na Papuk u štab 3. operativne zone.[9]

*

Polazeći iz Korenice na novu dužnost, Grga Jankes je nosio pismo Centralnog komiteta KP Hrvatske partijskom Povjerenstvu za Slavoniju, u kojem se naglašavalo da su mu “dana konkretna uputstva kako po vojnoj tako i po partijskoj liniji”.[10]

[7] DCO, 5, str. 390.

[8] Selo na lijevoj (zapadnoj) strani ceste Bosanska Gradiška ^ Okučani.

[9] AVII, Arhiv CK KPH, mikrofilm 11/470-471.

[10] *Zbornik,* V/5, str. 61, 63.

O tim konkretnim uputama danim novom zapovjedniku 3. operativne zone nekoliko dana poslije boravka Koste Nađa (i Lepe Perović) u Glavnom štabu NOPO Hrvatske govori se u operativnom izvještaju br. 12 tog štaba poslanom Vrhovnom štabu 15. lipnja 1942.: "Slavonskim smo partizanima dali uputstva koja se sastoje u sljedećem:

1) organizaciono povezati sve partizanske jedinice na teritoriju Slavonije i staviti ih pod komandu štaba 3. operativne zone;

2) sistematski i dobro pripremljenim akcijama s jačim snagama pristupiti čišćenju terena od neprijateljskih posada u cilju stvaranja oslobođenog teritorija;

3) na svaki način izvoditi akcije na komunikacije neprijatelja, a naročito na pruzi Zagreb - Beograd;

4) proširiti sektor djelovanja na hrvatske krajeve i uvući što veći broj Hrvata u partizane i

5) uspostaviti stalnu vezu sa našim štabom i štabom II. operativne zone."[11]

Suradnja slavonskih i kozaračkih partizanskih jedinica i Jasenovca u ovim dokumentima nije spomenuta, što indirektno potvrđuje pretpostavku da prilikom boravka Koste Nađa i Lepe Perović u Glavnom štabu Hrvatske u Korenici krajem svibnja 1942. o tim pitanjima nije razgovaralo.

*

Zapovjednik Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nađ, vidjeli smo u prethodnom poglavlju, tvrdi u svojim ratnim uspomenama da su mu 9. lipnja 1942. u štabu II. krajiškog NOP odreda Ivo Marinković i Grga Jankes obećali da će "svakako Slavonce uveriti u neophodnost brzog napada na Jasenovac". Međutim... Grga Jankes u opširnom izvještaju, poslanom 5. listopada 1942. iz Slavonije Glavnom štabu Hrvatske, kaže daje upravo tog dana "9. juna došao (sam) iz Korenice" i dodaje: "11. juna, znači isti dan kad sam stigao u (Lušci) Palanku, pao je Prijedor u ruke neprijatelja. Obzirom na tu situaciju, Košta Nađ mi je preporučio da se zadržim tamo dok ne dobije prve izvještaje o situaciji..."[12] Iz daljeg teksta Jankesova izvještaja nedvosmisleno proizlazi da je on poslušao Nađov savjet i prebacio se iz Lušci Palanke, tj. iz Grmeča na Kozaru tek 17. lipnja. Slijedi rečenica: "Pošao sam prema štabu odreda gdje sam usput sreo druga Ivu (profesora), koji je već prije mene stigao na taj teren iz Banije."[13]

[11] *Isto,* str. 93.

[12] AVII, fond Arhiv NOR, K 102 B, br. reg. 34/1-4.

[13] *Isto.*

Ivo Marinković svoj također opširan izvještaj Centralnom komitetu KP Hrvatske od 13. listopada 1942. počinje opisom dolaska iz Banije na Kozaru i kaže da je “stigao 9. juna u štab II. krajiškog odreda”, gdje su mu “kazali daje od par dana Sava blokirana”. Ne spominjući Kostu Nađa dodaje: “Odlučio sam da sačekam nekoliko dana, ali situacija se pogoršala i ja sam odlučio da se vratim k vama. Odmah na početku puta natrag sreo sam druga Frica (Grgu Jankesa - nap. aut.) u štabu II. bataljona (Vitlovska) i on mi je saopćio važnu poruku. Pošli smo natrag u štab odreda i odatle u štab III. bataljona (Tendžerići kod Podgradaca)...”[14]

Dakle, i po riječima Ive Marinkovića i po riječima Grge Jankesa do sastanka Koste Nađa s njima dvojicom u štabu II. odreda - na kojemu su, navodno, oni dali spomenuto obećanje u vezi s napadom na Jasenovac - nikako nije moglo doći 9. lipnja, kako tvrci K. Nad. Je li se to dogodilo nekoliko dana kasnije, poslije prvog susreta Ive Marinkovića s “drugom Fricom” na Kozari u štabu II. bataljuna (Vitlovska) i zajedničkog povratka u štab odreda? Teško je u to povjerovati jer opširan izvještaj Operativnog štaba za Bosansku krajinu Vrhovnom štabu s datumom 13. lipanj nosi i potpis Koste Nađa. A u tom trenutku mjesto Operativnog štaba, poslije neuspjelog napada na Sanski Most, nalazilo se u Lušci Palanci pod Grmečom, daleko od štaba II. odreda. Uostalom, teško je povjerovati u to da se zapovjednik Operativnog štaba za Bosansku krajinu 9. lipnja, dan uoči napada većih snaga podgrmečkog i kozaračkog odreda - pod njegovim zapovjedništvom - na jako neprijateljsko uporište Sanski Most, nalazio negdje u Kozari oko 50 km od poprišta bitke. Uostalom, i zapovijest Operativnog štaba za Bosansku krajinu za napad na Sanski Most, izdana 10. lipnja 1942., nosi potpis Koste Nađa.

Ivo Marinković u svom izvještaju spominje susrete i razgovore s nizom krajiških partizanskih rukovoditelja, navodeći ih poimence, ali nijedan jedini put ne spominje Kostu Nađa. A oni su se dobro poznavali. Sreli su se u Karlovcu u danima pred ustanak, a vidjeli su se i u Korenici krajem svibnja 1942. U knjizi Koste Nađa nalazimo zapisano: “U Korenici sve funkcioniše na najbolji način. Posebno me obradovao susret s Ivom Marinkovićem. Činilo mi se kao da su duge godine prošle od prošlogodišnjeg vrelog avgusta, kad smo se sastajali u Karlovcu. Ivo je sad jedan od trojice članova Biroa CK-KPH, uz Popovića i Bakarića. Odlazi na novi zadatak, opet u ilegalu: ovoga puta u Zagreb. Putovat će preko Kozare i Save u Slavoniju, a iz Slavonije u Zagreb. U žustrim razgovorima izmenjujemo prve utiske.”[15]

[14] Vidi bilješku 9.

[15] K. Nađ, str. 112.

U svijetlu svega stoje rečeno ne može se odbaciti ni pretpostavka da do susreta Koste Nada i Ive Marinkovića na Kozari nije ni došlo. Krhko je ljudsko pamćenje.

Ipak nema sumnje u to da su Grga Jankes i Ivo Marinković, pojedinačno ili zajedno, za vrijeme boravka na Kozari razgovarali s kozaračkim partizanskim rukovoditeljima o operativnoj suradnji slavonskih i kozaračkih partizanskih jedinica pa i o eventualnom napadu na Jasenovac. O dokumentima koji to nedvosmisleno potvrđuju bit će govora nešto kasnije. A to što o tome nema spomena u izvještajima Grge Jankesa i Ive Marinkovića Glavnom štabu i Centralnom komitetu KP Hrvatske - predstavlja enigmu čije je iješenje teško i nazreti.

*

Odmah po dolasku Jankesa i Marinkovića na Papuk održano je savjetovanje zapovjednog kadra, 11. i 12. kolovoza 1942., u štabu 3. operativne zone. Tom prigodom izvršena je reorganizacija slavonskih jedinica i umjesto postojećeg odreda s tri bataljuna formirani su I. i II. odred, svaki sa po tri bataljuna. Istodobno, dužnost zapovjednika 3. operativne zone preuzeo je Grga Jankes, njegov zamjenik je postao Bogdan Crnobmja, a dotadašnji zapovjednik Karlo Mrazović Gašpar prešao je na dužnost političkog komesara zone.

Savjetovanje zapovjednog kadra slavonskih partizanskih jedinica bilo je idealna prilika da novi zapovjednik 3. operativne zone upozna prisutne (ili dio njih) i s direktivom vrhovnog zapovjednika od 31. ožujka 1942. u vezi s eventualnim napadom na logor Jasenovac. Dnevni red savjetovanja bio je: “a) izvještaj zapovjednika i politkomesara; b) diskusija po izvještajima i nedostaci dosadašnjeg rada; c) politička i vojna situacija u i van zemlje; d) što nas uči neprijateljska ofanziva na Kozaru; e) zaključci.”[16]

Međutim, preslici izvještaja štaba 3. operativne zone Glavnom štabu Hrvatske, koja se nalazi u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (k. 103 B. reg. br. 16/1) nedostaje drugi list koji je, sudeći po sačuvanim dijelovima, obuhvaćao izvještaje pod točkama c) i d) i diskusiju o njima. Zbog toga se ne može ništa određeno kazati je li u okviru točke d) dnevnog reda bilo govora i o eventualnoj zajedničkoj akciji slavonskih i kozaračkih jedinica na Jasenovac, odnosno Dubicu i Staru Gradišku.

*

Ivu Marinkovića Slavka uhitila je ustaška policija početkom veljače 1943. u Zagrebu i poslije zvjerskog mučenja ubila, a Grga Jankes i Košta Nađ umrli su poslije rata u Beogradu. Obratili smo se dvojici istaknutih ru-

[16] AVII, Arhiv NOR-a, K 103, br. reg. 16/1.

kovoditelja slavonskih partizana, Bogdanu Cmobmji Tolji (zamjeniku zapovjednika 3. operativne zone od kolovoza 1942. do siječnja 1943., a zatim, do ranjavanja u ožujku 1943., zapovjedniku te zone) i Vinku Antiću (zapovjedniku psunjskog NOP odreda od osnivanja u ožujku 1942. do listopada iste godine, zatim zapovjedniku 1. slavonske, odnosno 12. proleterske (slavonske) brigade od njezina osnivanja u listopadu 1942. do ožujka 1943. i poslije toga zapovjedniku 3. operativne zone) s pitanjem: “Je li na savjetovanju u štabu 3. operativne zone 11. i 12. kolovoza 1942. bilo govora o operativnoj suradnji slavonskih i kozaračkih partizana i o eventualnom zajedničkom napadu na logor Jasenovac?”

Vinko Antić: “Ne sjećam se savetovanja o kome je riječ premda i sada imam fotografiju s drugovima koji su došli s Kozare u Slavoniju zajedno s Jankesom i Marinkovićem. Odmah moram dodati: psunjski odred je od svih slavonskih partizanskih jedinica bio najbliži Jasenovcu i Staroj Gradiški, ali mi nikada ni od koga nismo dobili zadatak da ispitamo mogućnost oslobođenja tamošnjih logora. Zapravo, na bilo kojoj dužnosti da sam se nalazio nikada nisam ni čuo da se predviđala ili planirala jedna takva akcija.”[17]

Bogdan Cmobrnja Tolja: “Dolaskom u Slavoniju Grga Jankes je reorganizovao štab 3. operativne zone, a na njegovu inicijativu reorganizovane su i postojeće jedinice i popunjeni štabovi. Grga je postao komandant zone, ja njegov zamjenik, a Karlo Mrazović Gašpar politički komesar. Izgleda daje Gašparu ovakav raspored funkcija teško pao, što će kasnije biti uzrok raznih nesporazuma, trvenja i loših odnosa između njega i Grge. Grga nije bio vojnik. Međutim, bio je vrlo hrabar čovjek, dobar organizator, uporan i bez straha, nikada se nije kolebao. Bio je čovjek od akcije, ali sklon suviše riskantnim odlukama. On je u razgovorima koje smo vodili po njegovom dolasku spominjao Jasenovac, ali na jedan usputan način. Prenio nam je da se o eventualnom napadu na taj logor razmišlja, ali je predložio napad na Borovo. S tim prijedlogom nije se niko od nas složio, smatrajući pothvat suviše riskantnim. Međutim, složili smo se s napadom na Gojilo, jer je to uporište bilo blizu, a teren nam poznat. I to je bila uglavnom Grgina inicijativa. Mi smo tada imali dva nemala odreda i jednu samostalnu četu, a i moslavački bataljon je spadao u našu zonu sve do 22. septembra, kada je Glavni štab Hrvatske imenovao članove štaba 2. operativne zone, jer isti do tada de facto nije postojao. Tada je moslavački bataljon pripao toj zoni pošto je operativno područje 2. i 3. zone razdvajala linija koja je išla rijekom Ilovom do Grubišnog polja pa dalje preko sela Pitomače na rijeku Dravu. Nakon donošenja odluke da se napadne Gojilo, obrazovali smo operativnu grupu

[17] Kazivanje Vicka Antića autorima.

od 600-650 boraca. Postavljen sam za komandanta te grupe s preciznim zadatkom: napasti Gojilo i spaliti ga. Samo to![18]"

*

Sutradan po završetku vojnog savjetovanja, 13. kolovoza 1942., novi zapovjednik 3. operativne zone Grga Jankes poslao je štabu 2. krajiškog partizanskog odreda dopis koji je počinjao riječima: "Pošto je ovih dana uspostavljena veza između nas i vašega štaba, to vam se obraćam s ovim dopisom kako bismo što bolje upotpunili našu saradnju."[19]

Obavještavajući u produžetku pisma Kozarčane da je "unazad nekoliko dana neprijatelj počeo sistematski sa pripremom ofanzive" na slavonske partizane, Jankes toj ofenzivi i pitanju prebacivanja jednog bataljuna Kozarčana u Slavoniju, o čemu su vođeni razgovori za vrijeme njegova boravka na Kozari, posvećuje ove retke: "Prema obavještenjima koja do sada imamo, a i znajući veliku važnost Slavonije i Srijema za neprijatelja, očekujmo ništa manje nego možda i jaču ofanzivu nego što je neprijatelj poduzeo prema Kozari. Mi smo obaviješteni da štab njihove divizije treba da stigne iz Valjeva u Novu Gradišku, prema tome mogu se očekivati i veće njihove koncentracije. Mi smo do kraja predostrožni i mislimo obzirom na veličinu i položaj našega terena da ofanziva neprijateljska neće imati takve posljedice kod nas kao što je imala kod vas. No, ofanziva je ofanziva. Pitanje prelaza vašeg bataljona na naš sektor, o čemu je već ranije drug komandant tamo sa vama se dogovorio i naknadno vam pisao pismo, stoji ovako: kao što je već ranije napomenuto ovde se sprema neprijateljska ofanziva protiv nas. Mi smo mišljenja i predlažemo vam da bez obzira na ofanzivu prebacite vaš bataljon na naš sektor. Dobrovoljce od kojih bi taj bataljon bio sastavljen treba dobro naoružati, politički pripremiti i upozoriti da se ovde sprema ofanziva. Mi smo o prelazu vašeg bataljona na naš sektor temeljno prodiskutovali i stvorili plan za njegovo plasiranje."[20]

Istog dana, 13. kolovoza 1942., Ivo Marinković i Grga Jankes napisali su zajedničko, manje-više privatno pismo Bošku Šiljegoviću, čiji početak glasi: "Mi smo se bez teškoća prebacili i sretno stigli do štaba. Kako sigurno znaš iz izvještaja kurira, blokada na Savi je dignuta, rovovi su prazni, u šumi između Strugova nema ništa, sela između Save i pruge još su nedirnuta, a prelaz preko pruge je lak jer prugu čuvaju samo patrole. Prema svemu tome, prebacivanje i većih snaga u Slavoniju ne bi zadavalo teškoća."[21]

[18] Kazivanje Bogdana Cmobmje autorima.

[19] AVII, Arhiv NOR-a, K 103 A, br. reg. 23-8.

[20] *Isto.*

[21] AVII, Arhiv NOR-a, K 103 A, br. reg. 13-1.

I u ovom je pismu prilično pozornosti posvećeno predstojećoj neprijateljskoj ofenzivi u Slavoniji: "Prema svim znacima neprijatelj sprema ofanzivu na Psunj. Koncentrira vojsku u Brodu, Osijeku, Pakracu i na drugim mjestima. Kopa rovove na podnožju Dilj Gore za osiguranje pruge, vrši nasilna izviđanja sa jačim kolonama, popravlja ceste, ubacuje špijune da bi ispitao položaje i jačinu partizanskih jedinica, na razne načine pokušava da demoralizira partizane i pozadinu i u tu svrhu ubacuje Nedićeve četnike. Radi ono isto što je radio i u Bosni. Drugovima ovdje će mnogo koristiti vaše iskustvo, i oni su imali već savjetovanje vojnih rukovodioca i stvorili plan za što uspješnije savladavanje neprijateljske ofanzive."[22]

Međutim, od velike neprijateljske ofenzive protiv slavonskih partizana nije bilo ništa. Proteći će više od pola godine dok se Nijemci, ustaše i domobrani odluče za jedan takav pothvat. Bit će to tzv. psunjsko-papučka operacija, odnosno operacija "Braun", izvedena krajem ožujka i početkom travnja 1943. Ni u pismu zapovjednika 3. operativne zone štaba 2. krajiškog odreda od 13. kolovoza 1942. ni u pismu koje su istog dana poslali on i Ivo Marinković političkom komesaru tog odreda Bošku Siljegoviću nema spomena ni o Jasenovcu ni o bilo kakvoj obavještajnoj ili operativnoj suradnji slavonskih i kozaračkih partizanskih jedinica.

*

U opširnoj uputi o organiziranju informativne, tj. ofenzivne obavještajne službe, koje je štab 3. operativne zone dostavio 18. kolovoza, tjedan dana nakon stupanja na dužnost novog zapovjednika zone, štabovima 1. i 2. slavonskog NOP odreda, nalazili su se i ovi redovi: "Organizaciju informativne službe treba sprovoditi sistematski. Informativa odreda neka povedu sve vojne garnizone sa sobom direktno ili preko bataljona, a također povjerenici u garnizonima neka budu povezani međusobno. I. odred treba da nađe povjerenika u Novoj Gradiški, Pakracu, Daruvaru, Virovitici i Bjelovaru. II. odred u Osijeku, Brodu, Požegi, Našicama, Đakovu i Slatini."[23]

O Jasenovcu i Staroj Gradiški ponovno ni riječi. Usto začuđuje da u popisu mjesta u čijim garnizonima I. slavonski NOP odred "treba da nađe povjerenike" nema ni Novske, ni Okučana, ni Stare Gradiške ni Jasenovca, mada su garnizoni u Novskoj i Okučanima neposredno osiguravali sa sjevera, osim željezničke magistrale Zagreb-Beograd, i kompleks logora Jasenovac. Novi zapovjednik 3. operativne zone Grga Jankes kao daje potpuno zaboravio direktivu vrhovnog zapovjednika NOP-a i POJ-a od 31. ožujka

[12] *Isto.*

[23] S. Odić - S. Komarica, *Partizanska obavještajna služba* (u daljnjem tekstu: POS), knjiga 1, str.J39.

1942. Taje direktiva, istina, bila upućena samo Operativnom štabu za Bosansku krajinu, ali on je s njom, u to nema sumnje, bio upoznat za vrijeme boravka u tom štabu sredinom lipnja te godine.

*

Dopis koji je štab 3. operativne zone poslao 13. kolovoza 1942. štabu 2. krajiškog odreda, pa sigurno i pismo Ive Marinkovića i Grge Jankesa Bošku Šiljegoviću, koje je nosilo isti datum, stigli su poslije desetak dana na Kozaru. Uslijedio je gotovo odmah, već 26. kolovoza odgovor štaba 2. krajiškog NOP odreda štabu 3. operativne zone u kojem se nalazio i odlomak: "Po pitanju prelaska našeg bataljona prema ranijem dogovoru, otpada naša zajednička odluka s obzirom da smo u međuvremenu dobili naređenje od Operativnog štaba za Bosansku krajinu da ostanemo na našem terenu sa svim snagama. Naravno, u težim situacijama mi nećemo izbjegavati manevrisanje na vašim terenima. To ne znači da ne postoji mogućnost zajedničkih akcija. Mi čak mislimo da je jedino moguće zajednički s vama likvidirati 67, 27, 48, 55, 66, 68, odnosno 72, 64, 24, 68, 77, 56, 44, 66, 64 i 58, 36, 64, 67, 55, 25, 73, 43, o čemu trebate voditi računa."[24]

Što su značili tajanstveni brojevi u ovom dopisu? Kako ih dešifrirati? U odgovoru štaba 3. zone na ovaj dopis, pisanom 31. kolovoza 1942., a koji je, sudeći po nekim detaljima, potpisao samo zapovjednik, tj. Grga Jankes (sačuvana je nepotpisana kopija), stajalo je i ovo: "Ključ za šifru izgubio sam tako da nisam mogao dešifrirati mjesta koja ste vi predložili u Vašem pismu od 26. 8. o. g. za zajednički napad. Budite tako dobri pa mi idući put zakonspirisano pošaljite ključ za šifru. Kada se budemo saglasili o nekoj akciji, uvijek ćemo poslati našeg operativca k Vama radi izrade plana i dogovora."[25]

Brojevi koje Grga Jankes nije mogao dešifrirati krili su Dubicu, Jasenovac, Gradišku. Na ovakvo objašnjenje ukazuju dokumenti o kojima će biti riječi na stranicama koje slijede. Partizanske su snage u Slavoniji tijekom ljeta 1942. godine sve više jačale. Novoformirani štab 3. operativne zone mogao je u svom izvještaju Glavnom štabu Hrvatske od 27. kolovoza 1942. napisati: "Danas naše snage broje oko 1525 pušaka, 31 puškomitraljez, 2 laka mitraljeza i 1 teški mitraljez. Tu nije ubrojeno oružje proleterske čete Banije, niti oružje nedavno prispjelih ostataka proleterskog bataljona iz Bosanske krajine. Ove snage se danas reorganiziraju u dva odreda, odnosno u šest bataljona."[26]

[24] AVII, Arhiv NOR-a, K. 1481, br. reg. 28-2/5.

[25] AVII, Arhiv NOR-a, K. 1481, br. Reg. 28-1/5.

[26] Slavonija, II, str. 395-396.

Proleterska četa Banije, koja je 25. svibnja 1942. došla preko Kozare u Slavoniju, brojila je ukupno 65 ljudi,[27] a "ostaci proleterskog bataljona Bosanske krajine", koji su se s planine Motajice, pod pritiskom Nijemaca, ustaša i četnika prebacili preko rijeke Save u Slavoniju noću između 14. i 15. lipnja, broj ili su 114 prekaljenih, dobro naoružanih boraca. O ustaškim snagama lociranim na prostoru Jasenovca sjeverno od Save u spomenutom članku Dušana Lazić je zapisano: "Teški zločini koje je izvršio I. ustaški obrambeni zdrug izazvali su negodovanje javnosti. Zbog toga je ustaško vodstvo našlo za potrebno da ukloni tu jedinicu sa Slavonije. Odmah posle toga, sredinom leta 1942., od nekih jedinica I. obrambenog zdruga, koje su se nalazile na sektoru Lipik-Pakrac, osnovan je II. ustaški obrambeni zdrug pod zapovjedništvom Frana Primorca, ustaškog potpukovnika. Zdrug je odmah prebačen u Hercegovinu. U njegov sastav je ušla I. bojna iz Jasenovca, III. bojna iz Stare Gradiške, Stožerna i Samokretna sat."[28] I dalje: "Kada se iz delova I. ustaškog obrambenog zdruga formirao II. ustaški obrambeni zdrug i I. domobranska dobrovoljačka pukovnija, u Slavoniji su ostale samo jedinice za osiguranje logora. Službeno, I. ustaški obrambeni zdrug nije nikada ukinut, ali se može reći da praktično nije postojao. Zapovedništvo nad jedinicama koje su se nalazile na osiguranju logora imao je potpukovnik Ivica Matkovitć, koji je u isto vreme bio upravitelj ureda III. i zapovednik Ustaške obrane. Za to vreme jedinice Ustaške obrane nisu vršile veće pokolje, pošto su bile brojno male."[29]

O jedinicama domobranstva i oružništva Nezavisne Države Hrvatske te njemačkim posadnim jedinicama sjeverno od Save, koje bi direktno ili indirektno mogle sudjelovati u obrani jasenovačkog logora br. III, IV. i V. (Stara Gradiška), u slučaju napada na njih, nema bližih i sigurnijih podataka za period o kome je riječ. Sudeći po nekim detaljima, one su tijekom prve godine postojanja kompleksa jasenovačkih logora samo povremeno, u razdobljima njihove koncentracije radi izvođenja ofenzivnih operacija prema Kozari, bile snaga koja se u svakom pogledu morala respektirati.

*

Slavonski su partizani 6. rujna 1942. izveli jednu od najspektakularnijih akcija tijekom Narodnooslobodilačkog rata: napali su i svladali neprijateljsku posadu u Gojilu, 30 km sjeverno do Jasenovca, između Moslavačke gore i Psunja, a tamošnje rezervoare i izvore nafte, važne za njemačku ratnu privredu, zapalili. Istog dana kada je izveden napad na Gojilo, kotar-

[27] *Isto,* str. 174

[28] D. Lazić, *n. čl.,* str. 172.

[29] *Isto,* str. 174.

ska oblast u Kutini obavijestila je Veliku župu Prigorje, čije je sjedište bilo u Zagrebu: "Danas ujutro oko 4 sata jedna grupa partizana brojčano jaka do 3000 ljudi napala je na petrolejske izvore na Gojilu. Prema još neprovjerenim podacima, gore spomenuta grupa partizana upustila se u borbu sa satnijom domobrana i jednim vodom njemačkih vojnika, kojima je bilo stavljeno u dužnost osiguranje spomenutih izvora. Nakon podulje borbe bili su domobranski i njemački vojnici savladani, većinom poubijani, dok ih se jedan dio spasio bijegom, a jedan dio vjerojatno zarobljen. Pošto su gornje posade bile savladane, partizani su spalili i uništili sve naprave za vađenje nafte: 23 tornja, tankove za privremeni smještaj nafte, ostala strojarska postrojenja, dok je djelomice spašena samo radnička kolonija. Požar je bio ogroman. Širio se velikom brzinom uz strahovitu detonaciju."[30]

Koje su partizanske jedinice izvele ovu akciju? U izvještaju štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske od 23. rujna 1942. navedeno je: "Noću između 5. i 6. 9. u 4,30 sati snage našeg I. odreda, banijske proleterske čete i jedne proleterske čete Krajišnika izvršili su napad na postrojenja petrolejskih izvora u Gojilu. Čim smo stigli u Moslavačku goru, obaviješteni smo da su se neke snage banijskih partizana prebacile također u Moslavačku goru. Odmah smo se sa njima povezali i pozvali jedan dio njihovih snaga da nam pomognu pri osiguranju, što su drugovi Banijci i učinili. Jedan njihov nepotpun bataljon vršio je osiguranje na putu Garešnica-Gojilo."[31]

Akcijom na Gojilo rukovodili su zamjenik zapovjednika 3. operativne zone Bogdan Cmobmja i zapovjednik 1. slavonskog odreda Vicko Antić. U direktnom napadu "na postrojenja petrolejskih izvora" sudjelovalo je manje od 500 partizana, a ne "oko 3000", kako stoji u ustaškim izvještajima. Podaci u tim dokumentima nesumnjivo su pokušaji opravdanja pred višim vlastima i zapovjedništvima zbog brze kapitulacije gojilskog garnizona. Reagiranje okolnih neprijateljskih garnizona na napad na Gojilo bilo je sporo i neodlučno tako da su se partizanske jedinice, izvršivši zadatke, povukle po utvrđenom planu.

*

Kako i zašto su se "neke snage banijskih partizana" našle u Moslavačkoj gori? U *Hronologiji* pod datumom 30. kolovoz 1942. zapisano je da su blizu "Capraga (na pruzi Sisak-Sunja) delovi Banijskog NOP odreda digli u vazduh nemački oklopni voz" te daje tom prilikom "ranjeno 25 nemačkih vojnika, a jedan je poginuo. Saobraćaj je bio obustavljen 15 časova."[32]

[30] POS, 2, str. 195.

[31] *Isto,* str. 200, 202.

[12] *Hronologija,* str. 326.

Taje akcija bila povezana s prelaskom triju bataljuna (trećeg, petog i udarnog) banijskog NOP odreda iz Banije preko željezničke pruge, rijeke Save i rijeke Lonje za Moslavačku goru. Štabu koji je rukovodio tom grupom bataljuna (zapovjednik Nina Maraković, komesar Đuro Čizmek) Glavni štab Hrvatske povjerio je zadatak da pomogne daljnji razvoj borbe u Moslavini i Slavoniji.

Tako su se početkom rujna 1942. na užem području našle koncentrirane relativno velike partizanske snage: dva bataljuna (prvi i treći) 1. slavonskog NOP odreda s oko 500 boraca, moslavački bataljun s oko 200 (?) boraca, tri bataljuna banijskog NOP odreda s oko 850 boraca. Banijska proleterska četa sa 65 i krajiški proleterski bataljun sa 114 boraca - ukupno oko 1730 boraca. Istodobno na prostoru Psunja i Papuka nalazili su se 2. bataljun 1. slavonskog (psunjskog) NOP odreda (oko 300 boraca) i cijeli II. slavonski (papučki) NOP odred (760 boraca).

Štab triju banijskih bataljuna svoj izvještaj dostavljen 7. rujna 1942. zapovjedniku PO Banije završava riječima: “Naše daljnje kretanje ovisi i o direktivama od vas, od zone, i od GSH. Bolujemo za akcijama i ubi nas ova očajna informativna i obavještajna služba.”[33]

Štab 3. operativne zone u izvještaju Glavnom štabu Hrvatske od 23. rujna objašnjava situaciju nastalu neposredno poslije likvidacije neprijateljskog uporišta u Gojilu: “Jedinice su se poslije ove akcije povukle na određena mjesta, gdje je izvršena podjela tijela. Na tom mjestu spojili smo se sa ostalim snagama Banije i sa svim moslavačkim snagama. Odlučeno je da se formira zajednički operativni štab. U štab su ušli komandant drug Tolja (Bogdan Cmobmja) zamjenik komandanta III. operativne zone, politički komesar drug Đuro Čizmek, zamjenik komesara Banije, zamjenik komandanta je drug Nina Maraković, zamjenik političkog komesara drug Prika (Josip Krajačić), politički komesar I. slavonskog odreda.”[34]

Što će poduzeti zajednički operativni štab, o kojim i kakvim akcijama će razmišljati, u kojem pravcu će usmjeriti aktivnost partizanskih snaga (oko 1000 boraca) koje su se našle pod njegovim zapovjedništvom, od kojih je dobar dio “bolovao za akcijama”?

Zapovjednik zajedničkog operativnog štaba Bogdan Cmobmja Tolja dao je -slijedeći odgovor na to pitanje: “Poslije uspješnog napada na Gojilo orijentisali smo se prema Bilogori. Redaju se akcije jedna za drugom. Uslijedila je naredba da se vratimo u Slavoniju. Gašpar (Karlo Mrazović - nap. aut.) je predložio napad na jako ustaško uporište Španovicu. Napad je izvršen (5. oktobra). Uporište je zauzeto. Zarobljeno je oko 160, a velik je

[33] POS, 2, str. 199, 200.

[34] *Isto,* str. 200.

broj neprijateljskih vojnika izginuo i bio ranjen. Plijen: stotinu pušaka. Tog časa stigao je radiogram Glavnog štaba Hrvatske da se Banijci odmah vrate na Baniju i Nina Maraković je sa svojim jedinicama otišao. Mi smo tada (11. oktobra) formirali 1. brigadu. Postavljen sam za komandanta 1. brigade sa zadatkom da prodremo što dalje prema Slavonskom Brodu. Moram naglasiti da sam ja bio vrlo kratko vrijeme s Grgom Jankesom u Štabu 3. operativne zone kao njegov zamjenik, možda svega desetak dana, tako da malo znam o radu samog štaba i zbivanjima u njemu i oko njega kao i o onom što se odvijalo na liniji Glavni štab Hrvatske - štab zone."[35]

*

Grupa udarnih brigada na čelu s Vrhovnim štabom, koja je 24. lipnja 1942. krenula s tromeđe Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne na "veliki marš", stigla je krajem srpnja nadomak Bosanske krajine. Gojko Nikolić, tada šef saniteta Vrhovnog štaba, piše u svojim memoarima: "Na Cincaru smo se bavili do prvih dana avgusta. U okolini bolnice nalazio se Vrhovni štab, tako da sam skoro svakodnevno bio u kontaktu s drugom Titom. U Vrhovni štab je tih dana stigao i Košta Nađ, moj saborac iz Spanije, a sada komandant Operativnog štaba za Bosansku Krajinu."[36]

Košta Nađ je na Cincar planinu, u Vrhovni štab, stigao s članom krajiškog Povjerenstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Đurom Pucarom 28. srpnja i zadržao se do prvih dana kolovoza. Za to vrijeme razmotrili su s Titom sva vojna i politička pitanja. Košta Nađ je upoznao Tita da pod svojim zapovjedništvom ima 15.000 krajiških boraca pa je odlučeno da se pristupi formiranju brigada. O daljnjim vojnim akcijama K. Nađ u ratnim uspomenama kaže samo toliko daje bilo govora o napadu i oslobođenju Mrkonjić Grada i Livna.[37]

Od prvih dana kolovoza 1942. pa do četvrte neprijateljske ofenzive, tj. do potkraj siječnja 1943., Vrhovni štab i Tito nalazili su se u Bosanskoj krajini i stalno bili u neposrednom kontaktu s Operativnim štabom za Bosansku krajinu. Istodobno su tu održani važni sastanci, konferencije i savjetovanja, poput onog koje je *Hronologija* registrirala pod datumom 23. kolovoz: "U blizini Glamoča održano savjetovanje VŠ NOP i DV Jugoslavije s komandantom GŠ NOP odreda za Hrvatsku, sekretarom Operativnog rukovodstva CK KPH i predstavnicima Operativnog štaba NOP i DV za Bosan-

[35] Kazivanje Bogdana Cmobmje autorima.

[36] Gojko Nikolić, *Korijen, stablo. Memoari,* Zagreb, 1981., str. 421.

[37] K. Nađ, *n.d.,* str. 168-170.

sku krajinu i štaba 4. operativne zone NOP odreda Hrvatske. Na njemu je zaključeno da se borbena dejstva prenesu u dolinu Save i Une."[38]

Je li Tito prilikom ovog savjetovanja ili nekom drugom prilikom postavio Kosti Nađu, odnosno Operativnom štabu za Bosansku krajinu pitanje što je poduzeto po njegovoj direktivi od 31. ožujka da se ispita "mogućnost napada na koncentracijski logor u Jasenovcu"? Na to pitanje nema odgovora ni u Titovim *Sabranim djelima,* ni u ratnim uspomenama Koste Nađa, ni u sjećanjima političkog komesara Operativnog štaba za Bosansku krajinu Osmana Karabegovića. A bilo bi logično da je Tito tako postupio ako ne ranije (ili kasnije), a ono na spomenutom savjetovanju održanom 25. kolovoza, na kojemu je, pored ostalog, zaključeno "da se borbena dejstva prenesu u dolinu Save i Une", na prostor gdje se nalazio i kompleks jasenovačkih logora.

*

Osim spektakularne akcije na Gojilo, dogodilo se rujna 1942. u Slavoniji još nešto što zaslužuje pozornost: izvršena je 23. rujna razmjena Andrije Hebranga i 32 aktivista narodnooslobodilačkog pokreta za dvojicu zarobljenih ustaških funkcionara. Neki od zamijenjenih aktivista NOP-a proveli su dulje ili kraće vrijeme u Jasenovcu (logor br. III ili br. IV) ili u Staroj Gradiški (logor br. V). Bio je to slučaj i sa samim Hebrangom. Zarobljavanje dvojice ustaških funkcionara (Mirko Vutuc i Karlo Vagner), čija je pratnja pobijena i njihova razmjena za aktiviste NOP-a odigrali su se nepunih 25 km od Jasenovca, a oko 15 km od Stare Gradiške kod sela Cage, na cesti Okučani - Lipik.

Kakve su podatke bivši logoraši dali štabu 3. operativne zone, gdje su dovedeni poslije razmjene, o jasenovačkom koncentracijskom logoru, da li su predlagali neku akciju na logor radi oslobađanja njihovih dojučerašnjih supatnika - koliko nam je poznato, nije ostalo nigdje zapisano.

*

Poslije opširnog izvještaja Grge Jankesa Glavnom štabu Hrvatske od 5. rujna 1942., u kojemu se nalazi i rečenica: "Naš kontakt sa (...) II. krajiškim odredom iskoristit ćemo za saradnju u akcijama i na političkom polju", slijedi-dopis koji je štab tog odreda poslao 25. rujna 1942. operativnom štabu za Bosansku krajinu. U dopisu stoji da se "stanje od prošle odredske smotre prilično popravilo, čemu je mnogo pridonijela veza sa vama i Slavonijom i Banijom".[39] Značaj veze i suradnje kozaračkih i slavonskih jedinica NOV-a i POJ-a istakao je i politički komesar operativnog štaba za Bosansku

[38] *Hronologija,* str. 317.

[39] -*Zbornik,* IV/7, str. 134.

;rajinu Osman Karabegović u dopisu štabu 5. krajiške brigade od 8. listopa-la iste godine: "Veze sa Slavonijom produbljujte i po mogućnosti postavite h na vojničku bazu (zajedničke akcije)".[40] Najvjerojatnije potaknut i tim [opisom štab 5. krajiške brigade poslao je 19. listopada iste godine štabu 3. iperativne zone Hrvatske opširno pismo koje zaslužuje višestruku pozornost er objašnjava, direktno i indirektno, mnogo toga o čemu je već bilo riječi, li što se samo moglo naslutiti. To pismo nosi potpise zapovjednika brigade ioše (Josipa Mažara) i političkog komesara Boška Šiljegovića), a sadrži i ljedeće odlomke: "U vezi sa našim usmenim razgovorima sa drugom jrgom i Ivom (Grga Jankes i Ivo Marinković - nap. aut.) o zajedničkim ak-ijama, do sada se nije ništa ostvarilo. Naš geografsko-strateški položaj i ijegova aktivnost u mnogome je naslonjena na vaše snage i postaje objek-ivni faktor za zajedničko djelovanje. U tome pogledu mi smo činili pismene irijedloge, o čemu od vas nismo dobili pismene odgovore. Niste nas obavi-estili ni o jačini neprijateljskih garnizona koji dolaze u obzir za zajedničke kcije. Mi ponovo predlažemo napade na Dubicu, Jasenovac i Gradišku. Po-itički bi najkorisnije za nas bilo likvidirati Jasenovac, a vojnički Dubicu. Najhitnije nam po ovomu odgovorite. Mi bismo sljedećom poštom poslali :onkretne prijedloge, a tek poslije njih zajednički sastanak vaših i naših de-egata."[41]

Dakle, s Grgom Jankesom i Ivom Marinkovićem vođeni su za vri-sme njihova boravka na Kozari (srpanj-kolovoz 1942.) "usmeni razgovori o ajedničkim akcijama" slavonskih i kozaračkih partizana; rukovoditelji ko-aračkih partizana su "činili i pismene prijedloge" štabu 3. operativne zone a zajedničko djelovanje, ali na te prijedloge nisu "dobili pismene odgovo-e"; štab 5. kozaračke brigade ponovno predlaže napade na Dubicu, Jaseno-ac i Gradišku pa tako, istodobno, dešifrira brojevima označene riječi u do-'isu štaba 2. krajiškog odreda od 23. kolovoza, koje Grga Jankes nije mo-;ao dešifrirati jer je bio "ključ za šifru izgubio".

Prijedlog Josipa Mažara Šoše - koji će se do pogibije prilikom oslo-OĐenja Travnika, točno dvije godine kasnije, 20. listopada 1944., afirmirati :ao jedan od najsposobnijih vojnih rukovoditelja Bosanske krajine, i Boška liljegovića, ponovljen u ovom pismu, da se uz sudjelovanje kozaračkih i lavonskih partizana napadnu Bosanska Dubica, Jasenovac ili Bosanska iradiška, bio je plod samo načelne procjene njihovih operativnih mogućno-ti. Jer oni sami dodaju da će tek po prijemu odgovora na svoje pismo posla-i "konkretne prijedloge" itd. U tom momentu zaslužuje pozornost i odluka taba 5. kozaračke brigade da se sa štabom 3. operativne zone "uspostavi če-

40 *Isto,* str. 214-217.

41 *Isto,* str. 295.

sta redovna veza preko zvaničnih kurira Milovana Gončina i Rade Brkovića ovog štaba, koji će poštu nositi direktno u vaš štab" kao i konstatacija: "Mi naglašavamo da nam vaša obavještajna služba može pružiti dragocjenu pomoć - daleko više nego naš operativni štab." U vezi s tom konstatacijom zanimljivo je napomenuti da su se u izvještaju štaba 3. operativne zone Glavnom štabu Hrvatske, koji nosi isti datum kao i pismo štaba 5. kozaračke brigade (19. listopad 1942.), nalazili i ovi redovi: "Informativna služba u razdoblju od 10. do 20. listopada t. g. nije dala one rezultate koje bi trebala i morala dati, ali se u mnogome popravila. Prodrlo se vezom u mnoga neprijateljska uporišta, u neprijateljske vojne centre, pa čak među odgovorne vojne ličnosti."[42]

Međutim, štab 5. kozaračke brigade nije dobio nikakve podatke do kojih je, možda, došla informativna služba 3. operativne zone, a ni njegova obavještajna služba nije uočila da neprijatelj priprema novu ofenzivu na Kozaru. A te su pripreme bile u tijeku.

*

U četvrtoj knjizi *Ustaški zločini genocida* dr. Milan Bulajić kaže: "Krajem avgusta i tokom septembra 1942. ustaške vlasti koloniziraju srpska potkozarska sela. Naseljavanje vrše življem iz Hercegovine, uglavnom porodicama ustaša i legionara. To je bilo u skladu sa ustaškom genocidnom politikom etnički čistih područja, nagrada za učešće u izvršenju zločina genocida i učešće u borbi protiv oslobodilačkih snaga."[43]

Postojala je, međutim, još jedna dimenzija kolonizacije potkozarskih sela: radilo se, očigledno, i o tome da se i na taj način obezbjede važne komunikacije Bosanska Kostajnica-Bosanska Dubica - Jasenovac te Bosanska Dubica - Draksenić - Bosanska Gradiška i ustaški garnizoni na tom području, pa i sam kompleks logora Jasenovac. Iz izvještaja predstojnika kotarske oblasti u Bosanskoj Dubici opunomoćeniku ustaške vlade za kolonizaciju vidi se da je do tada u zapadnom Potkozarju (bosanskogradiški i bosanskodubički srez) naseljeno 2000 muhadžera, dok su "ustaše iz Jasenovca naselile oko 40-50 hercegovačkih obitelji u Međeđu, selo na cesti Bosanska Dubica - Bosanska Gradiška". Međutim, ustaški planovi da se "koloniziraju srpska potkozarska sela" brzo su se pokazali neostvarivim jer to partizani nisu dopuštali. U izvještaju kozaračkog NOP odreda od 25. listopada 1942. kaže se, na primjer, da je jedna desetina boraca poslije izvršene akcije u okolini Bosanska Dubice, noću između 19. i 20. listopada "sakupila sve naseljenike iz Hercegovine, upoznala ih sa našom borbom i opomenula ih na

[42] POS, 1, str. 373.

[43] Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida,* knj. IV, str. 762.

lijep način da napuste naša sela, što su isti i prihvatili". Dio naseljenika je već u listopadu napustio zapadno Potkozarje i prebacio se na teren Hrvatske Kostajnice, a glavnina, više od 1500, otišla je u Bosansku Dubicu.[44]

Ocijenivši da poslije velike kozaračke ofenzive "u zapadnoj Bosni opet narastaju komunističke grupe na očišćenoj teritoriji u predjelu planine Kozare i u luku Una - Sana", zapovjednik njemačkih oružanih snaga na jugoistoku naredio je 16. listopada izvođenje operacije "Kozara". U sastav borbene grupe "Hoffmann" iz njemačke 714. pješadijske divizije, kojoj je povjereno izvođenje operacije, ušla su 4 njemačka, 4 domobranska i 1 ustaški bataljun (Dopuna B.) Te su snage, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, prešle 19. listopada u nastupanje.[45] Izbjegavajući borbu s daleko nadmoćnijim neprijateljem 5. kozaračka brigada sklonila je ranjenike i 21. i 24. listopada probila se u dva pravca s Kozare, preko ceste Bosanski Novi - Prijedor u Podgrmeč. Na Kozari su ostali njezini manji dijelovi, jačine dvije čete, koji će biti jezgro za obnavljanje kozaračkog partizanskog odreda.[46] Njemačko zapovjedništvo moglo je samo konstatirati: "Akcijama 714. pješadijske divizije Kozara je bila gotovo oslobođena od neprijatelja. Međutim, hrvatski položaji nisu mogli spriječiti prebacivanje jakih neprijateljskih snaga u Grmeč."[47]

*

Pismo štaba 5. kozaračke brigade pisano 19. listopada 1942., istog dana kada je borbena grupa "Hoffmann" počela operaciju "Kozara", kuriri M. Gončin i R. Brković donijeli su u štab 3. operativne zone 25. listopada. Uslijedio je, već 28. listopada, u ime štaba zone, odgovor zapovjednika Grge Jankesa, bez potpisa političkog komesara Karla Mrazovića: "Na Vaše pismo odgovaramo sljedeće: Što se tiče vašeg predloga za zajedničku akciju na mjesta J, D. i G, mi stojimo na stanovištu da te akcije zasada nisu moguće, ne samo sa naše strane nego čak i sa vaše. To su vrlo teške akcije i obzirom na vojno i političko stanje kod nas i kod vas, takve akcije treba da otpadnu (za sada). Vi ste pošli dobrim putem u vašim akcijama i taj put trebate i da slijedite: zasjeda je najbolja akcija. Treba postavljati zasjede na svim putevima i prolazima kuda se kreću neprijateljske snage. U zasjedama, ako su dobro postavljene, gubi se sa naše strane relativno malo ili ništa, a neprijatelju se zadaju smrtonosni udarci. Neprijatelj postaje nesiguran u svojim komunikacijama, što ga prinuđava da se koncentriše u njegova velika uporišta, a manja da prepušta nama. Borbom za velika uporišta mi gubimo mno-

[44] Samardžija, str. 212.

[45] *Zbornik,* XII/2, str. 793-794; Samardžija, str. 221; Zbornik IV/7, str. 55.

[46] Samardžija, str. 221; *Zbornik,* IV/7, str. 55.

[47] *Zbornik,* XII/2, str. 848.

go. Veliki broj ranjenika kod nas u zadnjim velikim akcijama koje smo vodili zabrinjava nas i moramo voditi računa da to utiče na moral partizana kao i to da mi nemamo sigurnih bolnica ni lekara ni dovoljno sanitetskog materijala za efikasno lečenje tih ranjenika. Ja mislim da kod vas isto tako stoji u pogledu ranjenika, ako ne još i gore nego kod nas. Velika uporišta mi moramo likvidirati na taj način što ćemo komunikacije prema njima preseći i onemogućiti im vezu sa ostalim delom neprijateljskih snaga. Znači, borba na putevima i železničkim prugama, rušenje tih puteva, mostova i dobro postavljene zasede na njima su najbolje sredstvo za likvidaciju neprijateljskih uporišta, pogotovo kad se kod nas ne raspolaže sa teškim i dovoljnim brojem automatskog oružja (Dopuna B). Gore spomenuta mesta doći će u obzir malo kasnije, kada mi izbacimo iz saobraćaja glavni put Beograd -Zagreb, kao i prugu."[48]

Kao što vidimo, zapovjednik 3. operativne zone Hrvatske Grga Jankes - ne znajući da je u tijeku ofenziva na Kozaru i da se 5. kozaračka brigada pod pritiskom jakih njemačkih i ustaško-domobranskih snaga u međuvremenu morala probiti u Podgrmeč, dok su na Kozari ostale samo manje partizanske jedinice - odbacio je načelno, bez imalo kolebanja, prijedlog štaba 5. kozaračke brigade "za zajedničku akciju na mjesta J(asenovac), D(ubicu) i G(radišku)" [49] A što se pak tiče njegova objašnjenja da će zajednički napad slavonskih i kozaračkih partizana na ta neprijateljska uporišta "doći u obzir malo kasnije, kada mi izbacimo iz saobraćaja glavni put Beograd - Zagreb, kao i prugu", riječ je očito o potpuno nerealnoj procjeni, u prvom redu važnosti tih prometnica za njemački Wehrmacht. Uostalom, jedinicama NOV i POJ neće poći za rukom da ono što je Jankes nagovijestio za "malo kasnije" učine do kraja rata.

Pismu Grge Jankesa od 28. listopada bilo je priključeno još jedno njegovo pismo adresirano na štab 5. kozaračke NOU brigade, koje je nosilo datum 29. listopada 1942., a sadržavalo je i ove redove: "Informativnu službu smatramo vrlo važnom i korisnom jer od nje umnogome zavise naši uspesi. Zato je naše rukovodstvo na vreme uvidelo važnost ove službe i pristupilo njenom solidnom organizovanju. Informativne veze između nas i vas od neprocenjive su važnosti jer nam i sam geografski položaj dozvoljava da ove veze - kao i sve druge - solidno funkcionišu. Obavešteni smo da neprijatelj skuplja i prikuplja snage da vrši ofanzivu širih razmera na naš oslobođeni teritorij."[50] Konstatacije iz prva dva odlomka nesumnjivo su umjesne, ali obavještenja "da neprijatelj sprema i prikuplja snage da vrši ofanzivu ši-

[48] Slavonija, III, str. 221, 222.

[49] POS, 1, str. 375.

[50] *kto,* str. 376.

rih razmera" na oslobođeni teritorij Slavonije nisu bila točna. Kao što smo već rekli, do neprijateljske ofenzive u Slavoniji doći će tek u ožujku-travnju iduće godine!

*

Krajiški proleterski bataljun koji se sredinom lipnja 1942. pod dramatičnim okolnostima prebacio s planine Motajice preko Save i od tada se borio u Slavoniji zahtijevao je u više navrata od štaba 3. operativne zone da mu odobri povratak na Kozaru, odnosno u Bosansku krajinu. Njegovu je zahtjevu konačno udovoljeno. Ne znajući daje u tijeku neprijateljska ofenziva na Kozaru, ostaci tog bataljuna, 87 krajiških proletera sa četiri kurira 3. operativie zone, koji su nosili poštu za Glavni štab Hrvatske, i 12 drugih slavonskih partizana, koji su upućeni u taj štab radi pohađanja vojno-političkog tečaja, prebacili su se s Psunja noću između 21. i 22. listopada u blizini ušća Velikog Struga na desnu (južnu) obalu Save. Neprijatelj nije zapazio pokret ove grupe partizana, a mještani sela Čovac, koji su im služili kao vodiči i pomagali u prebacivanju preko rijeke, vratili su se kućama prije zore i sačuvali tajnu. Dolazeći iz Slavonije na Kozaru, proleteri su se mimoišli s kuririma Milovanom Gončinom i Radom Brkovićem koji su nosili poštu (pismo od 19. listopada 1942.) štaba 5. kozaračke brigade za štab 3. operativne zone.

Na Prosari, odnosno na Kozari, krajiški proleterski bataljun zadržao se do kraja studenog, kada se prebacio u Podgrmeč (1. prosinca) i uspostavio vezu s operativnim štabom za Bosansku krajinu. Zanimljivo je da štab bataljuna prije polaska nije dobio od štaba 3. operativne zone bilo kakav dopis za neki viši krajiški štab o držanju proletera za vrijeme njihova boravka u Slavoniji. Međutim, pismo koje će Grga Jankes poslati štabu 5. krajiške brigade 28. listopada objasnit će barem donekle zašto se tako postupilo. U tom pismu zapovjednik 3. operativne zone dao je o krajiškim proleterima ovakvu ocjenu: "Među njima ima burgijaša, a može se kazati i otvorenih četnika koji su se vješto zamaskirali i vrlo spretno dobili pod svoj utjecaj većinu boraca te čete."[51]

Iz nekih izvještaja dr. Pavla Gregorića, rukovoditelja Povjerenstva CK KP Hrvatske za Slavoniju, dostavljanih Centralnom komitetu KP Hrvatske, vidi se daje u štabu 3. operativne zone ujesen 1942. godine došlo do netrpeljivosti i sukoba, prije svega između Jankesa i Mrazovića. Tako je dr. Gregorić 21. listopada 1942. napisao: "Moramo vas izvijestiti i o krizi koja je nastala u štabu naše 3. operativne zone, o čemu vas je vjerojatno već izvijestio drug Fatu."[52]

[51] *Isto,* 1, str. 375.

[52] *Isto,* str. 225.

Fati (Fatu) bio je Andrija Hebrang, koji je, poslije razmjene izvršene 23. rujna, mjesec dana ostao u Slavoniji, a zatim se prebacio na Kordun, odnosno u Liku, gdje su se tada nalazili Glavni štab HOP odreda Hrvatske i Centralni komitet KP Hrvatske.

U pismu od 27. listopada 1942., potpisanom sa "Čiko", a poslanom Dragutinu Sailiju Konspiratoru, sekretaru Povjerenstva, Gregorić je opširno pisao o "zategnutostima koje su nastale u štabu zone", dodajući: "Tako čujem od drugova partijaca primjedbe da Grgu Jankesa ne trpe i si. A to je proizišlo od nekih članova štaba. Pa i sam Gašpar (Karlo Mrazović) mnogo u tom pogledu griješi, napadajući Grgu čak i pred nepartijcima iako je Grga član Povjerenstva, što je uglavnom svima poznato."[53]

Podcjenjivački stav u odnosu na kozaračke partizanske rukovoditelje Grga Jankes je zadržao pa čak i zaoštrio u izvještaju koji je 20. studenog 1942. kao zapovjednik 3. operativne zone ("politički komesar: odsutan") dostavio Glavnom štabu Hrvatske: "Pokušavali smo i vojnički da surađujemo", pisao je Grga Jankes, govoreći o suradnji s Kozarčanima, "no tu nije bilo nikakve praktične mogućnosti momentalno za sada. Oni su nam predložili zajednički napad na Jasenovac i na Gradišku. Mi smo tu stvar proštudirali i vidili da oni ne bi mogli dati u jednoj i drugoj operaciji dovoljnu pomoć jer je situacija na njihovom sektoru takva da im to onemogućuje, što oni sami nisu dovoljno ocijenili (nisu dovoljno proučili ni one izvještaje o situaciji kod njih koje su nam poslali). Naše snage i situacija kod nas za sada je takva da mi te akcije nismo mogli poduzeti. Prema tome, odložili smo ih za kasnije. Sada smo međutim čuli daje kozaračka brigada otišla iz Kozare za Grmeč, a sa Grmeča nekuda dalje. Na Kozari nije ostalo nikoga i njihovi kuriri koji su se vraćali od nas sa poštom nisu tamo našli nikoga i morali su se vratiti natrag ovamo. Znači veze sa Kozarom, a zbog toga i sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu za momenat su prekinute."[54]

Bio je ovo posljednji izvještaj Glavnom štabu Hrvatske koji je Grga Jankes potpisao kao zapovjednik 3. operativne zone! Ubrzo je smijenjen jer na toj dužnosti nije zadovoljio.

*

U razgovoru s beogradskim publicistima Draganom Markovićem i Savom.Kržavcem, vođenom 13. studenog 1972. godine i objavljenom u beogradskom ilustriranom polumjesečniku *Duga,* Grga Jankes opširno govori o posljednjem partijskom sastanku u štabu 3. operativne zone, pa između ostaloga tvrdi da ga je "najpre ocrnio zamenik komesara" (Dušan Brkić - nap. aut.), te daje sastanku nazočio i Andrija Hebrang, koji je izmi-

[53] *Isto,* 1, str. 226.

[54] Slavonija, III, str. 357.

3. dalmatinska brigada formirana 12. listopada 1912.[58]

Prema tome, Vicko Krstučović je kao zapovjednik 4. dalmatinske operativne zone mogao poručiti Titu i Hebrangu "da njihove dalmatinske dvije brigade... idu na oslobađanje Jasenovca" samo u periodu između 3. listopada i 1. studenog 1942. dok su se pod zapovjedništvom njegova štaba nalazile dvije dalmatinske brigade. Međutim, Andrija Hebrang, koji je u Slavoniji razmijenjen za dvojicu zarobljenih ustaških funkcionara 23. rujna 1982, stigao je preko Banije i Korduna u sjedište Centralnog komiteta KP Hrvatske prvih dana studenog i tek tada produžio na Oštrelj, gdje se oko 10. studenog sastao s Titom. Funkciju sekretara CK KP Hrvatske on će preuzeti tek u prosincu 1942. godine.

Kad je riječ o broju od 100.000 logoraša u Jasenovcu kao i "poruci" i "planu" napada na taj logor, koji je Vicko Krstulović iz Dalmacije poslao Titu i Hebrangu - to doista spada, blago rečeno, u domenu fantastike pa nema smisla na njih se osvrtati.

Je li Stevo Krajačić prije smrti odgovorio na Cenčićevo pitanje, koje "zaslužuje čak i cijeli feljton" nismo mogli utvrditi. Ovdje moramo istaknuti samo to da je beogradski novinar-publicist Dragan Kljakić u svojoj knjizi *Dosje Hebrang*, čije je prvo izdanje tiskano 1983., dakle 14 godina poslije Cenčićeva "razgovora" s Krajačićem, objavio svoj razgovor s Vickom Krstulovićem o problematici vezanoj uz temu "Zašto logor Jasenovac nije oslobođen" ali Krstulović tom prigodom nijednom riječju nije spomenuo neku svoju poruku poslanu "ujesen 1942. godine" Titu i Hebrangu. O Kljakićevoj verziji razgovora s Vickom Krstulovićem bit će opširnije govora u sljedećim poglavljima.

*

Istodobno sa smjenjivanjem Grge Jankesa i Karlo Mrazović Gašpar je razriješen dužnosti političkog komesara 3. operativne zone. Pozvan da dođe u Glavni štab Hrvatske, koji se tada nalazio u Lici, on je krenuo na put s dr. Mladenom Ivekovićem koji je kao jasenovački zatočenik bio zamijenjen u istoj grupi s Andrijom Hebrangom za spomenutu dvojicu u Slavoniji zarobljenih ustaških rukovoditelja. U Ivekovićevoj knjizi *Nepokorena zemlja,* koja je tiskana u Zagrebu odmah poslije rata, 1945. godine, čiamo: "Noću 10. decembra 1942. prekoračio sam glavnu prugu Zagreb - Beograd i oko 6 sati ujutro stigao u Plesmo, selo u neposrednoj blizini Jasenovca. Tu sam prespavao, da bi se iduće noći prebacio do Lonje, a odavde preko Crkvenog Boka u oslobođenu Baniju. Sa mnom je putovao i Gašpar, bivši

[58] *Isto.*

3. dalmatinska brigada formirana 12. listopada 1912.[58]

Prema tome, Vicko Krstučović je kao zapovjednik 4. dalmatinske operativne zone mogao poručiti Titu i Hebrangu “da njihove dalmatinske dvije brigade... idu na oslobađanje Jasenovca” samo u periodu između 3. listopada i 1. studenog 1942. dok su se pod zapovjedništvom njegova štaba nalazile dvije dalmatinske brigade. Međutim, Andrija Hebrang, koji je u Slavoniji razmijenjen za dvojicu zarobljenih ustaških funkcionara 23. rujna 1982, stigao je preko Banije i Korduna u sjedište Centralnog komiteta KP Hrvatske prvih dana studenog i tek tada produžio na Oštrelj, gdje se oko 10. studenog sastao s Titom. Funkciju sekretara CK KP Hrvatske on će preuzeti tek u prosincu 1942. godine.

Kad je riječ o broju od 100.000 logoraša u Jasenovcu kao i “poruci” i “planu” napada na taj logor, koji je Vicko Krstulović iz Dalmacije poslao Titu i Hebrangu-to doista spada, blago rečeno, u domenu fantastike pa nema smisla na njih se osvrtati.

Je li Stevo Krajačić prije smrti odgovorio na Cenčićevo pitanje, koje “zaslužuje čak i cijeli feljton” nismo mogli utvrditi. Ovdje moramo istaknuti samo to da je beogradski novinar-publicist Dragan Kljakić u svojoj knjizi *Dosje Hebrang,* čije je prvo izdanje tiskano 1983., dakle 14 godina poslije Cenčićeva “razgovora” s Krajačićem, objavio svoj razgovor s Vickom Krstulovićem o problematici vezanoj uz temu “Zašto logor Jasenovac nije oslobođen” ali Krstulović tom prigodom nijednom riječju nije spomenuo neku svoju poruku poslanu “ujesen 1942. godine” Titu i Hebrangu. O Kljakićevoj verziji razgovora s Vickom Krstulovićem bit će opširnije govora u sljedećim poglavljima.

*

Istodobno sa smjenjivanjem Grge Jankesa i Karlo Mrazović Gašpar je razriješen dužnosti političkog komesara 3. operativne zone. Pozvan da dođe u Glavni štab Hrvatske, koji se tada nalazio u Lici, on je krenuo na put s dr. Mladenom Ivekovićem koji je kao jasenovački zatočenik bio zamijenjen u istoj grupi s Andrijom Hebrangom za spomenutu dvojicu u Slavoniji zarobljenih ustaških rukovoditelja. U Ivekovićevoj knjizi *Nepokorena zemlja,* koja je tiskana u Zagrebu odmah poslije rata, 1945. godine, čiamo: “Noću 10. decembra 1942. prekoračio sam glavnu prugu Zagreb - Beograd i oko 6 sati ujutro stigao u Plesmo, selo u neposrednoj blizini Jasenovca. Tu sam prespavao, da bi se iduće noći prebacio do Lonje, a odavde preko Crkvenog Boka u oslobođenu Baniju. Sa mnom je putovao i Gašpar, bivši

[58] *Istu.*

B

I tijekom ove ofenzive pripadnici ustaških posadnih jedinica u Jasenovcu počinili su toliko stravičnih zločina nad stanovništvom potkozarskih sela koje im je dospjelo u ruke da su se i sami Nijemci nad tim zgražali. Njemački poslanik u Zagrebu našao je čak za potrebno da na to upozori ustaškog poglavnika Pavelića. Tako se u njegovoj zabilješci o razgovoru s Pavelićem 14. studenog 1942. našla i konstatacija, odnosno Pavelićevo obećanje da "jasenovački odredi neće više poduzimati akcije izvan samog logora, osim za neposrednu obranu".[62]

C

Odakle Grgi Jankesu ideja da "borbom za velika uporišta mi gubimo mnogo", da "velika uporišta moramo likvidirati na taj način što ćemo komunikacije prema njima presjeći" itd.? Odgovori na ta pitanja, pa i više od toga, nalaze se, čini nam se, u pismu koje je Tito poslao još 7. travnja 1942. iz Foče, po kuriru Dušanu Pekiću, Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske. A Grga Jankes je morao biti, barem djelomično, upoznat s tim pismom jer se nalazio u Glavnom štabu Hrvatske kada je Pekić stigao s poštom iz Foče. U četvrtoj točki Titova pisma stajalo je: "Zauzimanje pojedinih varoši iziskuje žrtve. Zato je dejstvo između varoši po komunikacijama mnogo korisnije, dobiva se plijen, razvija se borbenost kod jedinica uspješnim dejstvom po komunikacijama i presijecanjem saobraćaja između varoši ove same padaju. Razumije se po sebi da treba neku varoš i odsudno napasti. Dakle, glavno dejstvo usredsredite na komunikacije, i to na one koje su od velike vojničke važnosti za neprijatelja. Te komunikacije vi ćete bolje odrediti, a znate i prilike neprijatelja na njima."[63] Grga Jankes nije, očito, znao za Titovo pismo Operativnom štabu za Bosansku krajinu, poslano također iz Foča samo osam dana ranije, 31. ožujka 1942., u kojem je on, zalažući se za partizanski način ratovanja i "dobro organizovano dejstvo na komunikacijama između varoši" napisao i ovo: "Za što uspješnije vođenje borbe treba noćnim napadima zauzeti i koje mjesto. Samo, jedinice ne treba vezivati za odbranu oslobođene tritorije. Njih treba bacati na osvajanje novih mjesta i prepréčavanje puteva."[64]

D

U svojoj knjizi *Zapisi ilegalca,* objavljenoj 1960. Grga Jankes piše o boravku u Španjolskoj i ovo: "Kad sam u Jugoslaviji osuđen na šest godina

[62] Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija,* Zagreb, 1980., str. 446; NAW, T. 501, R 285.

[63] Tito, SD, 9, 203.

[64] *Isto.*

B

I tijekom ove ofenzive pripadnici ustaških posadnih jedinica u Jasenovcu počinili su toliko stravičnih zločina nad stanovništvom potkozarskih sela koje im je dospjelo u ruke da su se i sami Nijemci nad tim zgražali. Njemački poslanik u Zagrebu našao je čak za potrebno da na to upozori ustaškog poglavnika Pavelića. Tako se u njegovoj zabilješci o razgovoru s Pavelićem 14. studenog 1942. našla i konstatacija, odnosno Pavelićevo obećanje da "jasenovački odredi neće više poduzimati akcije izvan samog logora, osim za neposrednu obranu".[62]

C

Odakle Grgi Jankesu ideja da "borbom za velika uporišta mi gubimo mnogo", da "velika uporišta moramo likvidirati na taj način što ćemo komunikacije prema njima presjeći" itd.? Odgovori na ta pitanja, pa i više od toga, nalaze se, čini nam se, u pismu koje je Tito poslao još 7. travnja 1942. iz Foče, po kuriru Dušanu Pekiću, Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske. A Grga Jankes je morao biti, barem djelomično, upoznat s tim pismom jer se nalazio u Glavnom štabu Hrvatske kada je Pekić stigao s poštom iz Foče. U četvrtoj točki Titova pisma stajalo je: "Zauzimanje pojedinih varoši iziskuje žrtve. Zato je dejstvo između varoši po komunikacijama mnogo korisnije, dobiva se plijen, razvija se borbenost kod jedinica uspješnim dejstvom po komunikacijama i presijecanjem saobraćaja između varoši ove same padaju. Razumije se po sebi da treba neku varoš i odsudno napasti. Dakle, glavno dejstvo usredsredite na komunikacije, i to na one koje su od velike vojničke važnosti za neprijatelja. Te komunikacije vi ćete bolje odrediti, a znate i prilike neprijatelja na njima."[63] Grga Jankes nije, očito, znao za Titovo pismo Operativnom štabu za Bosansku krajinu, poslano također iz Foča samo osam dana ranije, 31. ožujka 1942., u kojem je on, zalažući se za partizanski način ratovanja i "dobro organizovano dejstvo na komunikacijama između varoši" napisao i ovo: "Za što uspješnije vođenje borbe treba noćnim napadima zauzeti i koje mjesto. Samo, jedinice ne treba vezivati za odbranu oslobođene tritorije. Njih treba bacati na osvajanje novih mjesta i prepečavanje puteva."[64]

D

U svojoj knjizi *Zapisi ilegalca,* objavljenoj 1960. Grga Jankes piše o boravku u Španjolskoj i ovo: "Kad sam u Jugoslaviji osuđen na šest godina

[62] Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija,* Zagreb, 1980., str. 446; NAW, T. 501, R 285.

[63] Tito, SD, 9, 203.

[64] *Isto.*

robije, kažnjen sam i doživotnim gubitkom građanskih prava. Zbog toga me nisu pozivali u vojsku, tako da nisam znao rukovati ni puškom ni drugim oružjem osim pištolja."[65] Poslije dolaska u Španjolsku upućen je na vojnu obuku i učenje španjolskog jezika.

"Vojne vježbe su nam išle dosta dobro", piše on *u Zapisima ilegalca.* "Vrlo brzo smo naučili osnovne stvari, koje su za prve dane u ratu neophodne - gađanje, nastupanje, odstupanje, ponašanje pri napadu, odbrana protiv tenkova, služba veze i slično... Posle dva meseca završili smo vežbe. Jedinica se organizovala i pripremala za front."[66]

Međutim, Grga Janks nije otišao s jedinicom na frontu. Upućen je u Godelju, 18 km udaljenu od Valencije, gdje je radio na cenzuri pošte pripadnika internacionalnih brigada sve do njihova povlačenja prema francuskoj granici. A kada su interbrigadisti s granice ponovno dobrovoljno otišli na frontu Barcelone, i on se našao u tim borbenim redovima. Tri ponovno formirane internacionalne brigade (1., 12. i 15.) vodile su od 27. do 31. siječnja 1939. na frontu Barclone obrambene borbe, a zatim se pod borbom povlačile prema francuskoj granici, koju su prešle 9. veljače.

Kako vidimo, kada je Grga Jankes 1941. godine stigao u Jugoslaviju, za sobom je imao samo dvomjesečnu vojnu obuku i trinaestodnevno vojno borbeno iskustvo. Možda u toj činjenici treba tražiti ishodište nekih kasnijih nesporazuma u štabu 3. operativne zone. U *Vojnoj enciklopediji Jugoslavije* nalazi se odrednica "Jankes Grga" u kojoj stoji: "Jankes Grga (Ivanska kod Bjelovara: 12. 3. 1906.), rezervni pukovnik JNA. Član KPJ od 1926. Pre II SR bio je član sekretarijata PK SKOJ za Hrvatsku i sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Srbiju. Proveo na robiji šest godina. Od 1937. do 1939. učestvovao u španskom nacionalnooslobodilačkom ratu. Posle više od dve godine provedene u logorima u Francuskoj, prebacio se u Jugoslaviju. U NOR-u od 1941. U ratu je bio sekretar OK KPH za Bjelovar, komandant 3. operativne zone GŠ Hrvatske, a zatim član Oblasnog komiteta KPH za zagrebačku oblast. Posle rata bio: predsednik mesnog sindikalnog veća Beograda, sekretar Centralnog odbora SSJ, sekretar Centralne revizione komisije SKJ i dr. Biran za poslanika Savezne skupštine u više saziva. Objavio *Zapise ilegalca* (Beograd, I960.). Odlikovanje ONH, OZN sa zlatnom zvezdom, OBJ sa zlatnim vencem i dr."[67]

65 POS, 1,234.

66 *Isto.*

67 VE, 4,9.

E

Vjenceslav Cenčić nijednom riječju ne ukazuje na to gdje se nalazi dokument sa odgovorom Hebranga i Bakarića upućenim Vicku Krstuloviću "u kojem se eksplicitno zabranjuje bilo kakva vojna aktivnost koja bi išla na oslobađanje Jasenovca". Zato, i ne samo zato čini nam se da ne treba gubiti iz vida mogućnost da on ponekad, a možda i počesto, sam odgovara na vlastita pitanja i pripisuje te odgovore Stevi Krajačiću jer ih ovaj mrtav ne može demantirati! Nažalost, ne bi to bilo ništa novo u našoj povijesnoj publicistici.

F

Pišući o inženjeru kemije Fuadu Midžiću, koji je kao jasenovački zatočenik rukovodio dezinfekcijskom stanicom, dr. Nikola Nikolić kaže da su "preko njega i Fiksa (također logoraša - nap. aut.) išle veze do komunista i antifašista ne samo u selu Jasenovcu nego i do partizanske baze i sela Plesmo."

Na sljedećoj stranici svoje knjige dr. N. Nikolić dodaje i ovo: "Remzija Rebac, radnik iz Mostara, radio je u lančari i bio je u grupi komunista iz Zagreba koja je spremala proboj iz logora. Remzija je bio povezan s partizanima iz sela Plesmo. Kada se ta veza provalila, Remzija je s ostalim bio obješen u logoru."[68]

O Remziji Rebcu, kojega će ustaše objesiti u logoru 22. listopada 1944., kao i o radu grupe logoraša kojoj je pripadao, govori se opširnije u sedmom poglavlju ove knjige. Na ovom mjestu želimo samo skrenuti pozornost čitatelja na činjenicu daje u selu Plesmo, udaljenom nepunih 10 km od Jasenovca (kao i u samom selu Jasenovcu), postojao partizanski punkt koji je nesumnjivo mogao obavještavati partizanske štabove i o ustaškim snagama raspoređenim oko kompleksa jasenovačkog logora. A raspolaganje točnim podapima o neprijatelju oduvijek je bilo jedan od najhitnijih preduvjeta za uspješnu pripremu i izvođenje napada na njegove položaje.

[68] N. Nikolić, *rt. d.,* str. 179, 180.

V. POGLAVLJE

OD BIHAĆKE REPUBLIKE DO BITKE U KRAPJU

studeni 1942. - srpanj 1943.

Prva brošura o Jasenovcu. - Pobjegli logoraši-obavještajci! - Štab 3. zone predlaže napad "na klanicu br. 1 NDH". - Naknadno objašnjenje. - O "planiranom ustanku" logoraša koji je "obustavljen izvana". - Četiri verzije jedne bitke. - Ustaški obavještajni izvještaj. - Ponovno na Kozari. - Borba na području bivšeg jasenovačkog logora Krapje (16. srpanj 1943.). - Pogled iz logora. - Što kažu dokumenti? - Jedna konstatacija.

Prema navodima Vladimira Dedijera iznijetim u knjizi *Vatikan i Jasenovac,* Moša Pijade je krajem 1942. godine osnovao pri Vrhovnom štabu Komisiju za skupljanje podataka o ratnim zločinima (dopuna A.). Navodeći da mu je "pomagao u ovom poslu" Dedijer piše:

"Čuli smo mnogo o jasenovačkom koncentracionom logoru, trećem najvećem gubilištu nevinih ljupi u Drugom svetskom ratu. Grupa logoraša, među kojima je bio i jedan moj prijatelj, Jevrejin, uspela je da pobegne iz logora. Na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Bosni, u selu Drinić, radili smo na sređivanju njihovih sećanja i izdali knjižicu prvih svedočanstava o tome šta se zbivalo u Jasenovcu."[1]

Petnaestak dana po oslobođenju Bihaća, 18. studenog 1942., iz Drinića kod Bosanskog Petrovca, gdje se nalazila tiskara *Borbe,* član redakcije tog lista Mitra Mitrović poslala je Marku Aleksandru Rankoviću pismo u čijem su se dodatku našli i ovi redovi: "Čiča Janko (Moša Pijade - nap. aut.) nam je dao na štampanje brošuru o jasenovačkom logoru. Brošura je veoma značajna, već smo je dali na slaganje. Ali - da se nesporazumi ne bi ponovili - da li treba napisati, kao što je on to napisao, daje to izdanje Propagandnog odsjeka Narodnooslobodilačkog vijeća? Odgovori nam na to odmah da ne bi štampanje čekalo radi toga."[2]

[1] Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac,* str. 9-10.

[2] DCO, 8, str. 538-539.

U pregledu materijala koji se nalaze u tisku, uredništvo *Borbe* navelo je 25. studenog 1942. da je brošura *Jasenovački logor* tiskana u 2000 primjeraka.[3] Bio je to veoma velika tiraža za ono vrijeme.

Najzad, i u svom ratnom dnevniku Vladimir Dedijer je pod datumom 8. prosinac 1942. zapisao: "Drinići. - Radimo brošuru o Jasenovcu, jednom od najstrašnijih dokumenata današnjice. Nekoliko drugova Jevreja pobeglo je iz logora, pošto su prvo ubili stražara. Preplivali su Savu i stigli na Kozaru. Nikica Pavlić je sredio njihove utiske. U brošuri se pominju imena stotina naših poznatih drugova koji su ubijeni u tom logoru. Svratio sam u štampariju i pričam kako će ta brošura imati velikog odjeka u narodu."[4]

Brošura *Jasenovački logor - iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, prva brošura o tom najmasovnijem stratištu na jugoistoku Europe, izišla je iz tiska kao izdanje propagandnog odsjeka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. U predgovoru brošure, koju je "za štampu pripremio Nikola Pavlić", stajalo je: "Ovom knjižicom počinjemo objavljivati dokumenta o zvjerstvima fašističkih okupatora i njihovih ustaških i četničkih slugu. U ovoj knjižici objavljujemo zajedničke i pojedinačne iskaze sedmorice zatočenika koji su uspjeli da se bjegstvom na Kozaru partizanima spasu krvavog logora u Jasenovcu."[5]

Od "sedmorice zatočenika" u brošuri su poimence navedena samo dvojica: "Gabrijel Vinter, privatni činovnik iz Zagreba, koji je u jasenovačkom logoru obavljao posao kočijaša, i Dušan Ćulum, koji je pobjegao iz logora u dane velike ofanzive na Kozaru".[6] Ostali svjedoci ostali su anonimni, najvjerojatnije zbog obitelji ili rođaka koji su se, s iznimkom Mirka Rodića, rodom iz sela Busovače kod Bosanskog Petrovca, nalazili na okupiranom teritoriju. Bili su to: Marko Popović, šesnaestogodišnjak, stolar, iz okoline Slavonskog Broda; Josip Hirschberger, 38 godina, stolar, Židov iz Vinkovaca; Mirko Imre Unterberger, 31 godina, stolar iz Rume; Anton Dojč Deutsch, 30 godina, strojobravar, također Židov iz Vinkovaca. Svi navedeni bili su angažirani na poslovima izvan logora, uglavnom u mjestu Jasenovcu. Kada su 9. listopada 1942. u pratnji jednog ustaše kolima krenuli u selo Međeđa u Potkozarju po voće, iskoristili su priliku za bijeg. "Razoružali smo jednog ustašu", izjavio je Marko Popović 14. listopada na saslušanju "u štabu II. čete II. bataljona V. kozaračke udarne brigade u Kozari", "oduzeli mu karabin, svezali ga i onda pustili jer je bio dobar čovjek".[7]

[3] *Borba,* 25. studeni 1942.

[4] V. Dedijer, *Dnevnik,* knj. II, Beograd, 1979., str. 21-22.

[5] A. Miletić, I, str. 546-547.

[6] *Isto,* str. 554, 560.

[7] A. Miletić, III, str. 222-227.

*

Analiza brošure *Jasenovački logor* nedvosmisleno ukazuje na to da je i partizanska obavještajna služba na osnovi iskaza pobjeglih logoraša mogla doći do važnih spoznaja. Značajni obavještajni podaci našli su se i u brošuri o kojoj je riječ. U njoj nalazimo i ove redove u svjedočenju Dušana Culuma: "Oko jasenovačkog logora podignuta su sva sela, odnosno srpsko stanovništvo tih sela i sve njihovo prigrabljeno i opljačkano. Prvo su dignuta sela Mlaka i Jablanac. Poslije Mlake i Jablanca dignuta su sela Jasenovac i Uštica. Ona su prošla isto onako kao i prva sela. Dignuta su i sela Krapje i Gradina. U Gradini srušili su pravoslavnu crkvu, odvozili sijeno, slamu i kuruzovinu, sjekli vrbe ispred sela, uz Savu, po livadama, naročito do Bosne. Posječeno je 2-3 hiljade vrba. Sve to zbog zaštite od partizana. Logor i Gradinu veže dereglija na žici kojom je upravljala grupa Ciganina Mite, skitnice i kriminalca. Ta dereglija može da prevozi po 6 kola ili po 70-80 ljudi. Žrtve su prevozili u Gradinu šlepom."[8]

U poglavlju "Logorske radionice" našle su se i rečenice: "Jasenovački logor smješten je u ciglani, pilani i lančari u Jasenovcu, bivše vlasništvo braće Bačić. Logor se stalno proširivao na račun susjednih seljačkih imanja. Leži uz Savu prema Košutarici, opleten žicom visokom 3 metra, a širokom 5 metara. Jedna partija zatočenika cijelo ljeto radila je na podebljavanju te žičane ograde. Od grada je udaljen 1 kilometar. Čim se uđe u logor s desne strane je stražara, a s lijeve zvonara nazvana po tome što su tu ranije dovezena i slupana zvona sa pravoslavnih crkava. Građevinska grupa sazidala je sve bunkere i izvidnice oko logora."[9] Nema sumnje da su logoraši-bjegunci po dolasku u partizanska zapovjedništva i štabove dali mnogo značajnije obavještajne podatke od onih koji su se manje-više slučajno našli u brošuri *Jasenovački logor.* To potvrđuju i podaci koje je u štabu 2. čete dao Mirko Rodić: "U Jasenovcu nema domobrana. Nijemaca vrlo malo. Ponekad dođu iz Novske oficiri. Samo ustaše. I to mislim da ih nema više od hiljade. Imaju teške mitraljeze, bacače mina, a topove nisam vidio. Prije mjesec dana bio je jedan top. Od prije mjesec dana utvrđuju Jasenovac sa sjeverne strane, kopaju bunkere, a sa južne strane imaju već napravljene, ne na gusto. Prije mjesec dana došli su neki Zagorci iz tzv. pripremne bojne, balavci."[10]

Posjedovanje ovakvih i sličnih podataka, uz one o snazi okolnih neprijateljskih garnizona bilo je preduvjet za meritorno razmatranje pitanja vezanih uz eventualnu akciju oslobađanja jasenovačkih zatočenika.

[8] A. Miletić, I, str. 560-561.

[9] *Isto,* str. 562, 563.

[10] A. Miletić, III, str. 225.

*

Brošura *Jasenovački logor,* na kojoj je rađeno u vrijeme I. zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću (26. i 27. studenog 1942.) - i koja je izišla iz tiska neposredno poslije tog zasjedanja-nesumnjiv je dokaz da je ta tema morala barem tada biti prisutna kako među delegatima tako i u najvišim vojnim i političkim rukovodstvima narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, u sačuvanim materijalima o tom zasjedanju ne spominje se Jasenovac, a ne spominje se ni u sačuvanim dokumentima Vrhovnog štaba i njegovih odjeljenja i odsjeka iz tog perioda. Isto tako Jasenovac se ne spominje ni u referatima, govorima i člancima koje je Tito održao, odnosno napisao u vrijeme postojanja Bihaćke republike, među kojima su se nalazili: referat na I. zasjedanju AVNOJ-a, govor na I. zemaljskoj konferenciji AFZ-a Jugoslavije (6. prosinca 1942.), članak "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe" (napisan između 10. i 19. prosinca 1942.), govor na smotri 4. krajiške NOU divizije 6. siječnja 1943., članak "Uloga Bosanske krajine u narodnooslobodilačkoj borbi" (napisan oko 10. siječnja 1943.).

Govor na smotri 4. krajiške divizije spomenuli smo kako zbog činjenice da su znatan broj njezinih boraca sačinjavali Kozarčani čiji su najbliži bili odvedeni u logor Jasenovac tako i zbog toga što se pored Tita, dok je držao taj govor, nalazio zapovjednik te divizije Josip Mažar Šoša, koji je dva i pol mjeseca ranije (19. listopada 1942.) poslao štabu 3. operativne zone prijedlog da kozarački i slavonski partizani zajedničkim snagama izvrše napad na Jasenovac.

Članak "Uloga Bosanske krajine u NOB" posebno smo spomenuli zbog rečenice koja se nalazila u njemu: "Takvi borci, koji su prošli legendarnu epopeju Kozare, koji su tim svojim junaštvom zadivili čitav svijet..."[11] A "legendama epopeja Kozare" bila je, kao što smo vidjeli, usko povezana s "perspektivom Jasenovca".

Na ovom mjestu moramo navesti i ono što je u sjećanjima zapisao bivši logoraš dr. Mladen Iveković po dolasku na teritorij Bihaćke republike: "U Bihaću sam se sastao s drugom Titom" Potom dodaje: "Njegova je zapovijed svetinja koja se mora izvršiti, njegova je riječ zakon kojemu niko ne protuslovi."[12]

I u svjetlu ovih Ivekovićevih riječi začuđuje sudbina Titove direktive od 31. ožujka 1942. u vezi s Jasenovcem.

*

Prema planovima Vrhovnog štaba NOV i POJ, 1. bosanski i 1. hrvatski korpus trebali su krajem 1942. i početkom 1943. godine zauzeti ne-

[11] Tito, SD, 13, str. 172.

[12] Dr. Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja,* Zagreb, 1945., str. 34.

prijateljska uporišta u dolinama Une i Sane i porušiti komunikaciju Banja Luka - Prijedor -Kostajnica, a zatim je 1. bosanski korpus trebao prenijeti težište operacija na sjever, prema dolini Save.[13] Možda bi tada i pitanje logora Jasenovac ponovno postalo aktualno. Međutim, velika ofenziva na Bihaćku republiku (četvrta ofenziva), koja je započela 20. siječnja 1943., poremetila je planove Vrhovnog štaba.

Tijekom posljednjih mjeseci 1942. godine jedinice 3. operativne zone (slavonske) izvele su niz uspješnih akcija i znatno ojačale: od I. slavonske brigade, koja je preimenovana u 12., i novoformiranih 16. i 17. brigade formirana je IV. (slavonska) divizija NOVJ, koja je brojila ako 2000 boraca. Istodobno su "proširene i međusobno povezane slobodne teritorije na Papuku, Psunju, Ravnoj gori i Krndiji".[14]

Odmah u početku neprijateljske ofenzive na Bihaćku republiku odigrali su se događaji koje *Hronologija* ovako rezimira: "22./24. januara: na poziv VŠ NOV i POJ da sve jedinice pojačaju dejstva na komunikacijama. 4. (slavonska) divizija i 1. NOP odred 3. operativne zope NOV i PO Hrvatske napali delove 741. puka nemačke 114. lovačke divizije (Dopuna B) i nemačkog vazduhoplovnog građevinskog bataljona i domobranski 8. železnički stražarski bataljon u s. Rajiću, s. Okučanima i s. Draganiću (na pruzi Nova Gradiška - Novska). Posle višečasovne borbe jedinice NOVJ su se povukle zbog jakih pojačanja pristiglih iz Zagreba, Pakraca i Lipika. One su zapalile ž. st. i sve magacine u Draganiću, uništile lokomotivu sa 20 vagona i porušile prugu Novska - Nova Gradiška na šest mesta, zbog čega je saobraćaj bio obustavljen 48 časova. Zarobljeno je 118, poginula su 23 i ranjena su 32 nemačka vojnika, ustaša i domobrana. Jedinice NOVJ su imale 48 mrtvih i 69 ranjenih."[15]

Sutradan po udaru na neprijateljska uporišta duž željezničke magistrale Zagreb-Beograd, nadomak kompleksa jasenovačkog logora, na odsjeku Novska - Nova Gradiška, 24. siječnja 1943. štab 3. operativne zone dostavio je Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske opširan izvještaj koji su potpisali politički komesar Marijan Stilinović i zapovjednik Bogdan Cmobmja Tolja, a u kojemu su se našli i ovi redovi: "Akcije velikog vojno-političkog značaja koje bi se mogle izvesti: Uništavanje željezničkog čvorišta Novska, s tim u.vezi napad na klaonicu br. 1 NDH jasenovački logor i most na Savi. Za izvedbu tih akcija mišljenja smo da bi trebalo oko dvije divizije, i to izvesti sa kombinovanim snagama sjeverno i južno od Save sa glavnim pravcem dejstva Novska - Jasenovac. Vojnički bi time dobili to da bi neprija-

[13] ORNJ, 1, str. 347.

[14] VE, 8, str. 665.

[15] *Hronologija,* str. 411.

telju za dulje vreme uništili jedan od najglavnijih puteva, zatim bi se jedinicama pružila prilika da polože ispit zajedničkog sadejstva sa jedinicama drugih sektora."[16]

Dakle: štab, odnosno zapovjednik i politički komesar 3. operativne zone smatrali su u siječnju 1943., svakako samo načelno, da "bi se moglo izvesti napad na jasenovački logor", da bi za istodobno "uništavanje železničkog čvorišta Novske" i "mosta na Savi trebalo oko dvije divizije" te da bi se ta operacija morala "izvesti sa kombinovanim snagama sjeverno i južno od Save". Takav stav bio je dijametralno suprotan stavu koji je zapovjednik iste zone Grga Jankes zauzeo krajem listopada 1942., uvjetujući napad na Jasenovac, Dubicu i Gradišku prethodnim izbacivanjem iz saobraćaja glavnog puta i željezničke pruge Beograd - Zagreb.

*

U razgovoru o ovoj temi Bogdan Cmobmja je 5. travnja 1991. kazao: "Osnovni cilj snaga 3. operativne zone bio bi zauzimanje Novske i temeljito uništenje i rušenje svih objekata ove značajne željezničke raskrsnice. Angažovane snage bi nakon toga imale zadatak da onemoguće neprijatelju da priskoči u pomoć napadnutom Jasenovcu. Bosanske, odnosno krajiške snage bi istovremeno napale ustaško uporište Jasenovac, brzo ga likvidirale, oslobodile i evakuisale zatočenike. Ne sjećam se da je od Glavnog štaba Hrvatske stigao bilo kakav odgovor. Već je bila počela četvrta neprijateljska ofenziva. Ja sam u međuvremenu bio ranjen i kada sam izašao iz bolnice već je bio formiran korpus."[17]

*

Ugostitelja iz Duge Rese Miloša Carevića ustaše su uhapsili i sproveli u jasenovački logor (br. III) u travnju 1942. U njegovim sjećanjima, objavljenim u ediciji Vojnoizdavačkog zavoda JNA 1941.-1942. u svjedočenjima sudionika zapisano je i sljedeće: "Kasno ujesen 1942. počeo se intenzivnije pripremati ustanak u logoru Jasenovac. U tim pripremama je učestvovalo oko 20 logoraša. Pripreme su vršene i tokom zimskih mjeseci 1942./1943. godine, a ustanak je trebalo da počne u nedjelju sredinom marta 1943. Vezu između logora i aktivista izvan logora, te svih onih faktora koji su trebali učestovati u toj akciji, održavao je Dubrovčanin dr. Ivo Drežančić, profesor Veterinarskog fakulteta u Zagrebu, koji je također izdržavao kaznu u logoru. I logorski laboratorij je trebao da dade svoj doprinos ustanku sa zadatkom da otruje hranu ustašama."

[16] *Slavonija,* IV, str. 109.

[17] Kazivanje Bogdana Cmobrnje autorima.

U daljnjem tekstu Miloš Carević piše: "Dobio sam zadatak da likvidiram ustaše u zapovjedništvu, jer je nedjeljom, koja je predviđena za ustanak, samo dežurni oficir bio u zapovjedništvu, a ostali su se nalazili u Jasenovcu na misi. (...) Logoraš Simo Vidović je imao da ubije dva stražara na ulazu u logor, također u vrijeme kada su se ostali ustaše nalazili u crkvi, a oružje im se nalazilo u baraci gdje gaje čuvao samo jedan stražar." Napokon, po navodima M. Carevića, logoraši "Vujo Vorkapić i Mirko Carić su dobili zadatak da likvidiraju ustaše u praonici rublja - jednog kod oružja, a drugog na straži" jer "se tu nalazilo oružje cijele ustaške bojne koja je u crkvu u Jasenovac otišla naoružana samo noževima, dok je puške ostavila u barakama praonice".

No što se dogodilo? M. Carević je potpuno jasan i određen: "Da planirana pomoć izvan logora nije zatajila i da odgovorni faktori izvana nisu obustavili ustanak, on bi, bar što se nas iz logora tiče, sigurno uspio, jer većina ustaša nije bila u logoru na dužnosti, već u crkvi u Jasenovcu, udaljenoj oko 2 km od logora, još nenaoružana; čak su i ustaški stražari na osmatračnicama bili malobrojniji nego inače. Međutim, veterinar Drežančić, koji je često odlazio na teren i znao za naš plan za ustanak, pa se čak nalazio i u grupi za dizanje ustanka - najednom je uhapšen. Tada sam pomislio da smo sigurno otkriveni, pa sam zbog toga stvorio plan za bijeg, jer drugog izlaza da se spasi život nije bilo."

U ponedjeljak, 19. ožujka 1943., Miloš Carević je sa Simom Vidovićem i Vujom Vorkapićem, koji su kao i on radili u logorskoj postolarskoj radionici, krenuo zaprežnim kolima po drva za logorsku pekaru. Ubrzo po izlasku iz logora njih trojica su razoružali i ubili ustašu koji ih je pratio, a zatim, bježeći "kroz šumu ispod Novske prema Novoj Gradiški", prešli u blizini sela Rajić željezničku prugu Zagreb - Beograd i dospjeli u "Cicvare, selo koje su ustaše prije dva dana zapalili i još je gorjelo". Uspostavivši tu preko seljaka vezu s partizanima, Carević, Vidović i Vorkapić su sutradan (20. ožujka) upućeni u zapovjedništvo psunjskog područja gdje su, poslije saslušanja, "raspoređeni u 12. slavonsku udarnu brigadu". Svoj članak Miloš Carević završava riječima: "Odmah sam, kao ugostitelj, postao intendant brigade, a zatim obavještajni oficir."[18]

U istoj ediciji objavljenje i članak postolara iz Vrginmosta Sime Vidovića, ù kojem autor, djelomično doslovno kao i Miloš Carević, opisuje zbivanja u jasenovačkom logoru, pa i sam bijeg njih dvojice iz logora zajedno s Vujom Vorkapićem. Konstatirajući da je "vezu između logora i vanjskog svijeta održavao dr. Ivo Drežančić, profesor Veterinarskog fakulteta u Zagrebu", te daje "organizacijom ustanka" bilo "predviđeno da parti-

[18] Miloš Carević, *U Jasenovcu, logoru zločina,* u: 1941.-1942. u svjedočenjima sudionika, knj.-22, Beograd, 1975., str. 239, 240-242, 244.

zani oko 10 sati napadnu logor izvana, a logoraši će ustaše napasti u samom logoru, i to oružjem onih koji odu u crkvu u Jasenovac" i S. Vidović tvrdi isto što i M. Carević, tj. da "do planiranog ustanka nije došlo zbog toga što je on, na veliku našu žalost, obustavljen izvana".[19]

Među tisućama zatočenika jasenovačkih logora, na čija imena i prezimena nailazimo u dokumentima i drugim prilozima objavljenim u tri knjige Antuna Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumentima* ne nalaze se ni dr. Ivo Drežančić, ni Simo Vidović, ni Miloš Carević, ni Vujo Vorkapić. Međutim, dr. Nikola Nikolić u svojoj knjizi *Jasenovački logor smrti* na nekoliko mjesta spominje dr. Ivu Drežančića. Tako o zbivanjima tijekom 1942. godine kaže i ovo: "Dr. Ivo Drežančić, kao jablan visoki Dubrovčanin, obavljao je veterinarsku dužnost, živeći zajedno s blagom u staji. S njim je radio odličan drug, student veterine. Već tada smo govorili o ustanku u Jasenovcu i pripremali se."[20]

Saznavši da ga "partizani intenzivno traže za zamjenu", a plašeći se da bi ga ustaše zbog toga mogli likvidirati (što se ponekad i događalo), dr. Nikolić, kaže: "Spremao sam se na bijeg s nekim drugovima iz logora", među kojima se nalazio i dr. Drežančić. "Međutim", dodaje dr. Nikolić, "bježati preko Save u prosincu, koju treba preplivati, a i Unu, bilo bi jednako samoubistvu."[21]

Dakle, plan bijega o kojemu govori dr. Nikolić, a u kojemu je trebao sudjelovati i dr. Drežančić, logoraši su razrađivali u prosincu 1942. godine. Dva mjeseca kasnije, krajem veljače 1943., dr. Nikola Nikolić je odveden iz Jasenovca i razmijenjen za Nijemce koje su zarobile jedinice NOV i POJ.

Najzad, dr. Nikolić u svojoj knjizi tvrdi daje dr. Ivo Drežančić "bio osumnjičen da sprema bijeg" i strpan "u istražni zatvor" krajem 1943. godine, ali ne govori ništa o njegovoj daljnjoj sudbini (Dopuna C). Naša nastojanja da utvrdimo s kojim je "aktivistima izvan logora", po navodima Miloša Carevića i Sime Vidovića, dr. Drežančić održavao vezu i koji su "odgovorni faktori izvana obustavili ustanak" - ostala su bez rezultata.

O pripremama pojedinih grupa zatočenika za organizirani bijeg ili "ustanak" u jasenovačkom logoru br. III govori u poslijeratnim izjavama i svjedočenjima priličan broj logoraša, ali u kojoj su mjeri takve grupe bile međusobno povezane i jesu li uopće bile povezane, teško je nešto određeno reći. Naime, s obzirom na logorske uvjete života i ustaške špijune ubačene

[19] Simo Vidović, *Zatočenik smrti u Jasenovcu i bjekstvo na slobodu,* u: 1941.-1945. u svjedočenjima sudionika, knj. 21, str. 355.

[20] Dr. Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti,* Sarajevo, 1975., str.30.

[21] *Isto,* str. 329.

ili čak zavrbovane među samim logorašima, pripadnici takvih grupa morali su se najrigoroznije pridržavati pravila stroge konspiracije.

O tome indirektno govori i poslijeratno svjedočenje Zlatka Vajlera, pukovnika JNA u mirovini, koji je u noći 4./5. rujna 1943. pobjegao s dr. Pavlom Levkovićem iz jasenovačkog logora br. III i prebacio se na Kozaru: "Među ostalim Hrvatima koji su prebačeni u Staru Gradišku (lipnja i srpnja 1943.-nap. aut.) bili su i drugovi s kojima sam se svakodnevno družio: Jure Blažević, Ljubo Šarić, Miljenko Bobanac, Zubek i neki drugi, koji su, izgleda, sačinjavali partijsko jezgro u logoru. Neposredno prije njihova transporta predali su mi tri pištolja sa po jednim okvirom municije. Pištolje sam krio ispod patosa pod mojim krevetom, a njihovo posedovanje umnogome je doprinelo da se naše begstvo ubrza."[22]

U vezi s vremenom kada je, prema svjedočenju S. Vidovića, akcija oslobađanja jasenovačkih logora planirana treba uzeti u obzir i činjenicu da su se sredinom ožujka 1943. ustaške, domobranske i neke njemačke jedinice koncentrirale na području Slavonije, da bi 20. ožujka započele do tada najveću ofenzivnu operaciju protiv slavonskih partizana. U toj psunj sko-papučkoj operaciji, koja je nosila šifru "Braun", s linije Okučani-Pakrac-Daruvar, tj. s prostorije udaljene oko 30 km od Jasenovca nastupala je prema Psunju i Papuku grupa "Zapad", sastavljena od 1. i 4. brigade 1. brdske divizije "Ante Pavelić" i dijelova njemačke 187. divizije. U takvim uvjetima teško da se u partizanskim štabovima moglo i pomišljati na pothvat za oslobađanje jasenovačkih logoraša.

*

Ovladavši zadnjih mjeseci 1942. godine prostorom između Kozare, odnosno Prosare i Save ustaše su smatrali da koncentracijskom logoru Jasenovac sa svim njegovim filijalama, ekonomijama i pogonima s tog pravca ne prijeti ni najmanja opasnost. I bili su u pravu.

Međutim, štab generala Liitersa, koji je rukovodio operacijom Weiss (IV. ofenziva), sve više je zabrinjavala uporna aktivnost slavonskih jedinica NOV i POJ na komunikaciji Zagreb - Slavonski Brod. Opisujući u izvještaju od 10. siječnja 1943. stanje u razdoblju od 27. prosinca 1942. do 6. siječnja 1943., Liiters konstatira da je "situacija trenutačno dovela već do toga da se moraju reducirati i važni vojni transporti trupa, zbog čega se više ne može osigurati ni brzo, pokretno prebacivanje vojnih jedinica na poprište borbe."[23]

[22] *Sećanje Jevreja,* str. 323-324.

[23] NAW, 46764/4, Befehlshaber der deutschen Truppen in Kroatien, Ia Nr. 161/43 geh., O. U.,' den 10.1.1943., Lagebericht für der Zeit vom 27.12.42-6.1, 1943.

Sljedećih tjedana situacija se u tom pogledu nije bitno mijenjala na komunikaciji Zagreb - Slavonski Brod. A ona je bila veoma značajna ne samo za opskrbu njemačkih i Liitersovu štabu podčinjenih jedinica NDH, koje su potiskivale glavninu NOVJ na čelu s Vrhovnim štabom prema Neretvi, već i za planirani nastavak ove ofenzive (V. ofenziva). Ono što se za- :im dogodilo *Vojna enciklopedija Jugoslavije* sažela je u odrednici "Slavolija" u nekoliko rečenica: "Radi obezbeđenja pruge Zagreb - Beograd, nenačke, ustaške i domobranske snage, jačine do dve divizije, uspele su da u ;zv. psunjsko-papučkoj operaciji, posle vanredno oštrih borbi od 20. marta lo 8. aprila, i uz velike gubitke, odbace 4. slavonsku diviziju s pruge i iz Požeške kotline, ali su slavonske jedinice u protunapadu kod Šušnjara 16. iprila okružile i razbile Slavonski domobranski zdrug i zarobile oko 900 domobrana."[24]

U ediciji "Oslobodilački rat naroda Jugoslavije" nalazimo podatak: '16. aprila 12. brigada i glavnina 17. brigade potpuno su razbile Slavonsku domobransku brigadu i zarobile oko 600 domobrana."[25] U svom *Dnevniku* VTadilmir Dedijer, na osnovi kazivanja jednog od najviših slavonskih partizanskih rukovoditelja Duška Brkića, daje pod datumom 24. listopad 1943. lešto drukčiju sliku i psunjsko-papučke operacije i borbe kod Šušnjara. Nacon što opiše prve dane neprijateljske ofenzive, on kaže: "Polovinom aprila Slavonci su uglavnom povratili svu oslobođenu teritoriju, a komandant neprijateljskih snaga koje su učestvovale u ovoj ofanzivi bio je smenjen i na ijegovo mesto dopao je pukovnik Tomislav Bosnić. U želji da što pre pokaže kakav uspeh u borbi protiv slavonskih partizana, 16. aprila Bosnić je crenuo u napad sa takozvanom Slavonskom pukovnijom. Slavonci su imali Dodatke o namerama neprijatelja. Bosnićev radiotelegrafist bio je naš čovek. Bitka je trajala nepuna dva sata i naše su jedinice, uz minimalne gubitke, za- •obile čitavu neprijateljsku pukovniju zajedno s komandantom, pukovnikom Bosnićem, 24 oficira i potpunom pukovskom arhivom. Ujedno je zarobljena limuzina Bosnićeva, u kojoj je on vozio kad je išao da očisti oslobođeni te- 'itorij od partizana. Neprijatelj je u tim bitkama imao 320 mrtvih i 1.000 zarobljenih"[26] (Dopuna D).

A kako je izgledala šušnjarska bitka u verziji beogradskog publicista Dragana Kljakića, koju on pripisuje istaknutom partizanskom zapovjedniku i/icku Krstuloviću: "Početkom 1943. godine, NOP u Slavoniji poprima novi zamah, nove razmjere. Na tom području operiše sada IV. divizija (12., 16. i 17. brigada) s oko 4000 boraca, s psunjskim i diljskim odredom i bilogor-

[24] VE, 8, str. 666.

[25] ORNJ, I, str. 502.

[26] V. Dedijer, *Dnevnik,* 2, 1970., str. 495-496.

skom četom, pod oružjem se bori oko 5800 partizana. Samo u šušnjevarskoj bici, od 20. ožujka do 8. travnja 1943., neprijatelj je imao 2000 mrtvih, ranjenih vojnika i oficira, i zarobljeno je 1200 oficira i ustaša domobrana."[27]

Ne bismo se možda ni osvrtali na citirane tekstove Dedijera i Kljakića da se na Kljakićev tekst ne nadovezuje rečenica, također pripisana Vicku Krstuloviću ("Kaže Krstulović" - bez podataka kome, kada, gdje!) koja glasi: "Tim prije se nameće pitanje zbog čega u takvim okolnostima nije u štabovima jedinica, u komitetima pokrenuta akcija da se na prepad, noću, napadne Jasenovac i Stara Gradiška." Poglavlje iz knjige Dragana Kljakića *Dosje Hebrang,* u kojem se nalaze naprijed iznijeti citati, dr. Milan Bulajić donio je u četvrtom tomu svog djela *Ustaški zločin genocida!*[2]*

*

Županjska redarstvena oblast Nova Gradiška dostavila je 14. travnja 1943. Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu i na adrese još sedam ustaških i njemačkih ustanova opširan obavještajni izvještaj dobiven od kotarske oblasti Novska: "Ova je oblast sa pouzdane strane doznala da partizanske oružane snage pripremaju veliki obuhvatni napad u cilju da odredi psunjskog područja dođu u neposredni dodir sa odredima u sjeverozapadnoj Bosni (Prošara, Kozara i Grmeč planina). Ovaj napad trebao bi navodno biti izvršen najdalje do konca travnja t. g. istovremeno i po odredima Psunjskog i po odredima sjeverozapadnog bosanskog područja."[29]

Slijedi odmah: "Po ovoj obavijesti napad se imao izvršiti od 7 partizanskih brigada, od kojih bi: 12., 16. 17. i 18. brigada psunjskog područja imale napasti Novsku i dijelom Jasenovac, a sa bosanske strane prva proleterska - 5. i 6. brigada IV. divizije na Jasenovac."[30]

Dva citirana odlomka ukazuju na mogućnost da je autor ovog izvještaja bio u kontaktu s nekim tko je znao za prijedlog štaba 3. operativne zone poslan Glavnom štabu Hrvatske 24. siječnja 1943. pod naslovom "Akcije velikog vojno-političkog značaja koje bi se mogle izvesti". Međutim, nismo mogli ni naslutiti na osnovi čega je on došao do zaključka da bi "najdalje do konca travnja t. g." trebalo doći do napada "7 partizanskih brigada" na Novsku i Jasenovac. Ne postoji, koliko nam je poznato, ni dokument, ni sjećanje, ni bilo čiji tekst koji bi bacili barem nešto svjetla na tu enigmu. Kad je riječ o slavonskim brigadama koje se spominju u ustaškom

[27] Dragan Kljakić, *Dosje Hebrang,* Beograd, 1983., str. 272; Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida,* IV, str. 888.

[28] D. Kljakić, *Dosje Hebrang,* str. 273; M. Bulajić, IV, str. 888-891.

[29] AVII, fond Arhiva NDH, k. 196, br. reg. 11/14.

[30] *Isto.*

obavještajnom izvještaju (12., 16. 17. i 18.), one su se od sredine ožujka do sredine travnja 1943. doista nalazile na prostoru Psunja i Papuka, sudjelujući u psunjsko-papučkoj operaciji (ofenzivi) koju su lake njemačke i ustaško-domobranske snage izvodile na tom sektoru.

Poslije citiranih odlomaka, u ustaškom obavještajnom izvještaju slijedi: "Koliko se moglo saznati, I. proleterska brigada nalazi se u Grmeču oko Ribnika, 5. brigada nalazi se u Kozari, 2. i 6. brigada u okolici Japre Budimilića, kotar Sanski Most. Za brigade psunjskog područja doznaje se da su u koncentraciji. Međutim, prema najnovijim obavijestima, bosanske brigade /prva proleterska, peta i šesta/ su već u pokretu i njihovi dijelovi dostigli su liniju Bos. Dubica - Draksenić - Međeđa - Orahova."[31]

Izgleda daje ustaška obavještajna služba relativno bolje funkcionirala na sektoru Slavonije nego u Bosanskoj krajini. Naime, 1. proleterska brigada se već odavno nalazila daleko od Grmeča, Ribnika i linije "Bos. Dubica - Draksenić - Međeđa - Orahova". U početku četvrte neprijateljske ofenzive, krajem siječnja 1943., ona se s prostora srednje Bosne prebacila na željezničku prugu Sarajevo - Mostar, zatim vodila borbe oko Kalinovika i Glavatičeva, pa najzad, početkom travnja kod Ustikoline, forsirala Drinu. Peta i šesta brigada su se u drugoj polovici ožujka i početkom travnja nalazile manje-više na označenim prostorima, tj. "u Kozari" i u Podgrmeču ("u okolini Japre Budimilića, kotar Sanski Most").

U ustaškom obavještajnom izvještaju od 14. travnja 1943. dalje je navedeno: "Uskoro sa ovom obavijesti kruži jedna druga, da partizani uskoro namjeravaju napasti Lipik. No, čini se, međutim, vjerojatnijim da će partizani na Lipik samo fingirati napad, dok će možda u isto vrijeme glavno težište njihova napada biti Novska - Jasenovac. U ovom pothvatu partizani bi, vjerojatno, vršili i prijelaze preko Save, u prvome redu oni s bosanske strane, pa se predmnijeva da bi se ovi prijelazi mogli vršiti na više mjesta, i to: kod Bobovca, gdje su i ranije vršena prebacivanja, Crkvenog i Ivanjskog Boka, kod Orahove i Jablanca. Sva ova mjesta koliko je poznato, za sada su ili vrlo slabo čuvana ili se po našim oružanim snagama nikako ne čuvaju. Moralo bi se povjerovati da bi ovaj napad partizani morali vršiti doista sa jačim snagama, jer su Novska - istina manje, ali Jasenovac dosta dobro osigurani. No bez daljnjega dvojiti je da li bi se i koliko dugo Novska uz sadašnje svoje osiguranje mogla održati. S padom Novske dovedena bi bila u pitanje i obrana Jasenovca. Iz razloga, osim težnje, da dođu u neposredni dodir svojih snaga sa Psunja i Bosne, partizani imadu dosta. Dovoljno je samo naglasiti da je Novska željezničko čvorište, a u Jasenovcu da je sabirni logor, i kada bi ova dva mjesta svladali, da im tada nema zapreka da između psunj -

[31] *Isto.*

skog područja i područja sjeverozapadne Bosne gotovo nesmetano vrše prebacivanje svojih snaga, s većom mogućnosti i daljnjih napada. Zatišje koje sada vlada na dijelu ovoga kotara, koji je ranije bio često napadan sa psunjskog područja, treba da potvrdi obavijest o koncentraciji partizanskih grupa, a učestala čarkanja na bosanskoj strani (oko Međeđe i Draksenića) znakom su i potvrdom da se partizanski dijelovi približuju Jasenovcu. Od kolike je vrijednosti Novska kao željezničko čvorište, sa kakovim bi gubitkom i možebitnim zauzećem Novske pa i Jasenovca naše vlasti bile osjetno pogođene, ili pak obratno, koliko bi namjeravani napad i možebitni uspjeh koristio partizanima, nije potrebno naročito naglašavati. Ali, baš s obzirom na ovo ne bi se smjelo dopustiti da namjeravanu bitku izgubimo, jer bi tada izgubili i u čisto vojničkom, a i u političkom smislu."[32]

Strahovanja iznijeta u ovom izvještaju o mogućem partizanskom napadu i posljedicama eventualnog pada Novske i Jasenovca u ruke NOV i POJ rječito ukazuju na težinu izvođenja takvog operativnog pothvata. Međutim, s vremenom će se odnos snaga na jugoslavenskom ratištu razvijati na štetu okupatorsko-kvislinških jedinica pa i sam napad na Novsku i na logor Jasenovac nesumnjivo činiti lakše izvedivim.

*

Posljednjih dana siječnja i u prvoj polovici veljače 1943., 5. krajiška (kozaračka) brigada sudjelovala je u teškim borbama na Grmeču, a potom se noću između 15. i 15. veljače prebacila nazad na Kozaru. Tijekom ožujka, travnja i svibnja 1943. operirala je uglavnom na liniji Bosanska Kostajnica - Bosanski Novi - Prijedor, ali su se njezini dijelovi povremeno pojavljivali i na sjevernim padinama planine prema rijeci Savi. Tako su njezini borci 5. ožujka napali i spalili dva teretna vlaka na šumskoj pruzi Gornji Podgradci - Bosanska Gradiška, koju je neprijatelj u međuvremenu osposobio za saobraćaj i koristio za eksploataciju kozaračkih i prosarskih šuma. Tom prilikom ubijeno je 8, a zarobljeno 15 ustaša i domobrana.

Noću između 24. i 25. travnja grupa od 17 boraca 5. brigade upala je u Prijedor i razoružavši 12 stražara oslobodila iz logora Ciglana 120 zatvorenika, od kojih je većina odmah stupila u njezine redove.

-Učestala aktivnost 5. krajiške (kozaračke) brigade, a možda i neki podaci iznijeti u ustaškom obavještajnom izvještaju od 14. travnja 1943. naveli su Nijemce i ustaše da početkom svibnja s linije Bosanska Dubica - Bosanska Kostajnica - Bosanski Novi - Prijedor - Banja Luka - Bosanska Gradiška poduzmu novu ofenzivu na Kozaru - operacija Ulrich. Međutim, izbjegavajući sukobe s jačim snagama neprijatelja, 5. brigada se održala na

[32] *Jsto.*

Kozari. Po završetku operacije, 26. svibnja, od njezina 5. bataljuna oporavljenih i novomobiliziranih boraca formiran je novi kozarački NOP odred. Ubrzo zatim, 31. svibnja 1943. godine, 5. brigada je napustila Kozaru i prebacila se preko Vrbasa u srednju Bosnu.

Na Okružnoj konferenciji KPJ za Kozaru, održanoj 9. i 10. lipnja 1943., odlučeno je, između ostalog, da se poduzmu mjere za brzu popunu kozaračkog NOP odreda kako bi on preuzeo dotadašnje zadatke 5. brigade.[33] Po odlasku brigade u srednju Bosnu, jedna četa kozaračkog NOP odreda dobila je zadatak da brani slobodni teritorij Kozare od ispada ustaških jedinica iz Stare Gradiške i Jasenovca, te da održava vezu s partizanima Slavonije preko njihova punkta u selu Gređani (5-6 km južno od Okučana). Istodobno, tim putem Kozarčani su se opskrbljivali hranom, a "prihvaćanje i narod koji se vraćao iz Slavonije, gdje je bio protjeran za vrijeme kozaračke ofanzive".[34]

Pregled zbivanja na Kozari tijekom prve polovice 1943. godine nedvosmisleno govori da u to vrijeme nisu postojali potrebni preduvjeti za sudjelovanje kozaračkih partizana u eventualnoj akciji na koncentracijski logor u Jasenovcu, pa prema tome ni za izvođenje takvog pothvata.

*

Sredinom svibnja 1943. u Slavoniji je prestao djelovati štab 3. operativne zone. Od 10. divizije, u koju su ušle novoformirane 21. i 17. brigada, te od 12. (ranije 4.) slavonske divizije i nekoliko manjih partizanskih odreda obrazovanje tada I. (ubrzo preimenovan u II.) slavonski korpus sa 5200 boraca.[35]

Krajem lipnja po naredbi Glavnog štaba Hrvatske 12. slavonska divizija prebacila se u Hrvatsko zagorje. Uslijedila je ofenziva na slobodni teritorij Slavonije. Što se zatim dogodilo opisano je u *Vojnoj enciklopediji* (odrednica "Slavonske brigade"): "Da bi izbegao udar nadmoćnijih nemačkih, ustaških i domobranskih snaga koje su 9. jula napale slobodnu teritoriju Slavonije, štab 2. hrvatskog korpusa, štab 10. divizije i 17. brigada, pošto su u s. Krapju razbili ustaše iz Jasenovca, prebacili su se 16. jula preko Save;[36] u rejonu s. Crkveni Bok, Ivanjski Bok, Ilijina greda, razbili su nemački bataljon i zatim nastavili pokret u Baniju."[37]

[33] *Hronologija,* str. 490.

[34] *Jedanaesta krajiška (kozaračka) brigada,* u: "Zbornik sjećanja", Beograd, 1987., str. 52.

[35] ORNJ, I, str. 502.

[36] VE, prvo izdanje, 8, str. 668.

[37] *Isto,* str. 768.

Jedna od najvećih "bitaka jedinica NOV i POJ s vanjskim osiguranjem Jasenovca, a zatim i s dijelovima njegove posade, tijekom cijelog rata vođena je na mjestu gdje se od kolovoza do studenoga 1941. nalazio jasenovački logor Krapje. Tu bitku vodila je 17. (slavonska) udarna brigada, koja je u tom trenutku, prema navodima tadašnjeg zamjenika zapovjednika brigade Milana Joke, imala 1000 ljudi, a od naoružanja: 16 šmajsera, 738 pušaka, 10 teških mitraljeza, 39 puškomitraljeza, 5 teških i 2 laka minobacača i 1 top.[38]

Borbu u Krapju opisuje Vladimir Dedijer u svom *Dnevniku,* vjerojatno na osnovi kazivanja Duška Brkića, tadašnjeg političkog komesara 2. hrvatskog korpusa: "Naše brigade koje su bile u obruču dobile su naređenje Glavnog štaba Hrvatske da se probiju kroz neprijateljske redove i da se zatim prebace preko Save na Baniju. Slavonci su nastavili svoje nadiranje ka Savi i izbili su kod Krapja. Kad su stigli na reku kod ovog sela, napala ih je s leđa jedna ustaška bojna iz Jasenovca s tenkovima. Dok je jedan deo naših jedinica držao mostobran i odupirao se napadima ustaških tenkova, dotle su preduzete najhitnije mere da se obezbede čamci za prelaz preko Save. Ustaše su još ranije uklonile sve čamce s leve obale Save. Njihov pritisak bio je sve jači, a među Slavoncima malo je drugova bilo koji su znali da plivaju, pa su Petar Drapšin i Duško Brkić rešili da oni preplivaju Savu i dovedu čamce s one obale. Oni su se skinuli, opasali revolvere na golo telo, preplivali Savu, pronašli jedan čamac i vratili se s njim na levu obalu. Neprijatelj je i dalje uporno napadao. U borbi je poginuo komandant čete, hrabri Vladimir Gros Bosanac, koji je bio utekao iz jasenovačkog logora. Prelaz je vršen punih osam i po časova. Slavonci nisu znali da veslaju, pa je čamac vozio Vlado Janić-Capo. On je trideset puta prevezao čamac sjedne obale do druge. Najzad je prebačeno svih dve hiljade i dve stotine drugova. Ustaše su bile odbijene. Mi smo imali 17 mrtvih."[39]

Sedamnaesta (slavonska) brigada, zajedno sa štabom 2. hrvatskog korpusa i štabom 10. divizije, nije mogla imati "dve hiljade i dve stotine drugova" koji su uz to, jednim čamcem za "osam i po časova" prevezeni u 30 "tura" sjedne obale Save na drugu.[40]

Krunoslav Leontić, nekadašnji sekretar ilegalnog Vojnog komiteta u neprijateljskom garnizonu u Slavonskoj Požegi, a u trenutku bitke u Krapju informativni oficir štaba 2. korpusa, opisuje nešto drukčije događaje koji su se odigrali 16. srpnja 1943. nadomak Jasenovca: "Tokom dana probili smo

[38] Milan Joka, *Probijanje 17. slavonske brigade iz okruženja, marš u Baniju i forsiranje Save,* Vojnoistorijski glasnik (u daljnjem tekstu: BIG), 5/1951., str. 55-56. Autor za izvor podataka navodi arhiv BII, arhiv NOR-a, k. 1125, br. reg. 24/6.

[39] V. Dedijer, Dnevnik, 1970., 2, str. 500-501.

-*Isto.*

se preko ceste Pakrac - Okučani, uslijedio je naporni marš preko ceste Novska - Zagreb i onda smo izbili na Savu. Tu smo se prikupili. Voda na polju bila je iznad koljena. Mnogi su, silno umorni, naslonili glavu na deblo. Forsiranje rijeke organizirali su Vlado Janić i Radoica Nenezić. Poslali su patrole do NOO-a, koji su trebali osigurati nekoliko čamaca. Moj je zadatak bio da osiguram izviđanje. Drapšin me na jednom mjestu stigne, stavi mi umorno ruku na rame (i on je prebolio tifus) i reče:

- Ti si Dalmatinac i pomorac, treba prvi da skočiš i pokažeš kako se preplivava Sava.

Iako je već bilo ljeto, silni pljuskovi rashladili su vodu. Sava je nabujala. Dao sam oružje i opremu, kao i ostali, i onda skočio. Drapšin kao da mi nije htio dati prvenstvo, skoči odmah za mnom, a zatim skočiše mnogi drugi. Najednom ponovno bitka. Ustaše iz Jasenovca, koji su bili obavješteni da grupa partizana pokušava preći rijeku, naletjeli su na naš bataljon koji je osiguravao prelaz s te strane i bili potpuno uništeni."[41]

Treću verziju događaja o kojima govorimo dao je tadašnji zamjenik zapovjednika 17. brigade Milan Joka: "Kada su jedinice brigade došle u selo Puška, ustanovile su da je neprijatelj sve čamce prebacio na suprotnu, desnu obalu Save. Ustaše iz sela Krapje su oko 06,30 sati prešli u napad na bok brigade, ali su bili odbačeni. Puška nije raspolagala skelom. Dok se oko Krapja vodila borba, dijelovi brigade u selu Puška su pronašli jedan čamac u koji je sa svih strana ulazila voda, s tim čamcem se prebacio jedan partizan s jednim civilom i njih dvojica su prevukli dva čamca, nosivosti po 8 ljudi, na lijevu obalu Save, a zatim još četiri. U Krapju je bilo oko 200 domaćih ustaša i dijelovi brigade su ih napali jer je u Krapju postojala skela za prebacivanje preko Save. Brigadi nije pošto za rukom da likvidira ove ustaše jer su se povukli na zvonik crkve iz koje su uspješno pružali otpor i kontrolisali skelu. U toku priprema za likvidaciju uporišta u crkvi uslijedila je intervencija iz Jasenovca. Neprijateljske snage su brojile ukupno 1440 ustaša prema naših 417 boraca. Prebacivanje posljednjih dijelova brigade preko Save obezbjeđivali su ranije prebačeni dijelovi sa 8 teških mitraljeza i 4 laka minobacača s desne obale Save. Po prelazu rijeke Save, 3. i 4. bataljon zanoćili su u selu Crkveni Bok, a 1. i 2. bataljon u selu Ivanjski Bok."[42]

*

Kako je protekao 16. srpanj 1943. u jasenovačkim logorima br. III (Ciglana) i br. IV (Kožara) opisao je zatočenik Milko Riffer, kojega je uprava odredila za pisara logora III C, a zatim i za logorskog grupnika, u knjižici

[41] Krunoslav Leontić, *Plamen Zlatne doline,* Split, 1984., str. 227

[42] M. Joka, *n. čl.*

Grad mrtvih, objavljenoj u Zagrebu 1946.: "Ne znam koji je to dan bio. Znam daje bilo ljeto, i daje osvanulo krasno jutro. Na nebu ni oblaka. Poslije uobičajene jutarnje vreve logoraša, pošli su dugi redovi pod jakom stražom na vanjske radove. Oko osam sati dotrčao je iz zapovjedništva podvomik Tunja (također logoraš - nap. aut.):

- Podvomiče - poviče - Jasenovac se nalazi u opsadnom stanju. Jaki odredi partizana prodiru sa sjeverozapada put Save prema Jasenovcu. Cijela posada Jasenovca sa svim oficirima i podoficirima, osim logorske sati koja čuva logor, i 4. sati, koja danas daje stražu za vanjske radove, poslana je na položaje. Otišli su i kuriri, koji treba da vrate logoraše s vanjskih radova, da bi se i 4. sat mogla uputiti na položaje. Bit će svega, grupniče!

I zaista, oko pola deset vratili su se svi s vanjskih radova osim košarača (logoraši koji su izrađivali košare-nap. aut.), koji su se sa svojom stražom zavukli nekuda duboko u Košutaricu, pa ih kurir nije našao. Oni su se vratili, kao obično, tek navečer. U logoru nisi mogao vidjeti ni jedno uniformisano lice. Samo su kuriri na motociklima jurili drumovima i ulijetali prašni u logor pred zapovjedništvo žureći se na prvi kat, gdje su ustaški stratezi obrazovali svoj štab za vođenje operacije. Straže oko logora, pred vratima i na izvidnicama nisu po običaju pjevale, nego su budnim okom pazile na logor. Dobili su naređenje da pucaju po njemu primijete li bilo kakvo sumnjivo kretanje logoraša.

Sunce je već visoko odskočilo na nebu kad je preko 'mosta uzdisaja' ponovo preletio Tunja i bez daha se preda mnom zaustavio.

- Upravo je stolarija dobila nalog da izradi četiri lijesa i isto toliki broj križeva. König u crtaoni dobio je listu s imenima četvorice ustaša koji su danas rano ujutro pali za 'domovinu i poglavnika'. König mora napisati na križevima crnim slovima njihova imena te datume rođenja i pogibije. Za pola sata pojavio se Miljenko, Brkljačićev podvomik, s ivom viješću:

- Još tri lijesa. Vavruška su poslali u selo da nabavi cvijeća za vijence.

U daljini se čulo gruvanje topova i štektanje mitraljeza.

- Je li konačno osvanuo dan? - pitali su svi zažarenih obraza i blistavih očiju.

Logoraši su se skupljali u manjim grupama i dogovarali kako će dočekati eventualni napad partizana na logor. U Fuadovu bunkeru obrazovali smo ratno vijeće. Dovukli lopate i razne motke te ih postavili iza zidova sušenih opeka na ciglani. Te hrpe opeka poslužit će nam dobro kao grudobran, ako bi ustaše napali logor, što se vrlo lako moglo dogoditi, kad bi postojala opasnost (za nas sreća), da partizani dopru do logora. Tada ćemo im dati aktivnu pomoć.

Nitko ne radi. Radionice su opustjele. Svi su u stanju napetog očekivanja, i svatko kuje svoje planove. Danas nema ustaških nadzornika. Svi su zaposleni drugim brigama.

- Broj se popeo na devet. König ima pune ruke posla.

Oko podne bilo je već dvanaest poginulih, oko pet sati sedamnaest. Iza pet sati prestalo je puškaranje, a oko šest sati su se neki od ustaša, prašni i umorni, počeli vraćati u logor. Nekako su potišteni."[43]

Fuad, u čijem su "bunkeru zatočenici obrazovali ratno vijeć$e", bio je inženjer kemije, Sarajlija Fuad Midžić. Pušten je iz Jasenovca 1943. godine. Poginuo je u bitci za oslobođenje Sarajeva 5. travnja 1945., braneći s Vladimirom Perićem Valterom i drugim ilegalcima električnu centralu i poštu.[44] Imena i prezimena ostalih pojedinaca koje Riffer spominje u svom tekstu nismo uspjeli utvrditi. Međutim, objašnjenje zaslužuju njegove riječi "ako bi ustaše napali logor"! Radilo se o tome da su vanjsko osiguranje jasenovačkog logora br. III (i IV) vršile jedinice raspoređene u mjestu Jasenovcu i okolici, dok se u samom logoru nalazio manji broj ustaša. Jedinice vanjske obrane mogle su, po Rifferovu mišljenju, napasti, zapravo upasti u logor u slučaju približavanja partizana i kako bi spriječili njihovo oslobađanje, masakrirati ih. Teško je reći koliko je to njegovo predviđanje bilo realno. U svakom slučaju, snage NOVJ koje su 16. srpnja 1943. vodile borbu u Krapju nisu ni namjeravale ni mogle izvršiti napad na jasenovački logor br. III (i br. IV). Njihov prolaz pokraj Jasenovca i prebacivanje preko Save u Baniju bio je iznuđen taktički manevar da bi se izbjegao udar daleko nadmoćnijeg neprijatelja na prostoru Psunja i Papuka.

*

Postoje dokumenti i partizanske i neprijateljske provenijencije o bitci u Krapju. U jednom ustaškom dokumentu nalazimo i ove redove: "16. 7. 1943. u 5 sati ujutro napalo je selo Krapje 650 partizana, i to takozvana "češka brigada". Posada naša u selu Krapje povukla se na crkveni toranj, te je odatle držala borbu sa partizanima sve skoro do podne, dok nije stigla pomoć iz Jasenovca. Kroz sve to vrijeme bili su partizani gospodari situacije te su u selu zapalili općinu koja je kasnije izgorjela. Od seljaka odveden je samo jedan, ime se za sada ne zna.. ."[45]

Borbu s ustašama u Krapju vodio je i čehoslovački bataljun, koji se nalazio u sastavu 17. brigade, ("češka brigada", odnosno "brigada Jan Žiška" formirana je tek krajem listopada 1943.).

[43] Milko Riffer, *Grad mrtvih,* Zagreb, 1946., str. 167.

[44] *Sarajevo u revoluciji,* (u daljnjem tekstu: SuR), 2, 63; 3, 818.

[45] A. Miletić, II, str. 583.

Po dolasku u Baniju “štab XVII. udarne brigade NOV Hrvatske” dostavio je. 22. srpnja 1943. “štabu X. divizije N. O. V. H” izvještaj o borbi za Krapje koji počinje odlomkom: “Jedinice ove brigade kretale su se prema rijeci Savi i dana 16. o. mj. u 6 sati ujutro došle su u blizinu sela Krapje iz koga seje začula pucnjava koja je bila uperena na našu kolonu. Tu smo odmah u to selo uputili dvije čete IV. Bataljona, koje su nastupile u streljačkom stroju, koje su isto selo i napale. Pošto je bilo neprijatelja mnogo više nego što smo mi predviđali, uputili smo i naš III. bataljon i I. bataljon. Neprijatelj se zavukao u crkvu i davao je otpor i mi nismo uspjeli da ga istjeramo, a i nije nam bila u cilju borba nego da se što prije prebacimo preko vode Save. U istom selu kada se je vodila borba naišla je banda iz Jasenovca. Banda koja je došla iz Jasenovca bila je sačekana i odbijena. Sva ta borba u selu Krapje trajala je od 6 sati ujutro do 15 sati. U međuvremenu dijelovi naše kolone već su se prebacili preko Save, dok konačno nisu svi prešli, tj. ostao je naš I. bataljon koji seje prebacivao pod zaštitom naših mitraljeza preko Save. Neprijatelju nije uspjelo da nam spriječi naše prebacivanje.”[46]

Slijede podaci o plijenu (“2 puškomitraljeza, 5 karabina, 3 pištolja, 2000 metaka i ostale ratne spreme”) te podaci o gubicima neprijatelja (“15 mrtvih, među kojima je i jedan ustaški bojnik iz Jasenovca, dok se mnogo veći broj mrtvih i ranjenih uspio izvući”) [47]

Na kraju ovog izvještaja, koji je potpisao samo zapovjednik brigade Nikola Demonja (“Politkomesar, si. odsutan[1]') navedeno je daje brigada tog dana imala 5 mrtvih i 4 ranjena.

I izvještaj štaba 17. brigade koji nosi datum 28. srpanj, a odnosi se na period od 10. 7. do 28. 7. 1943 zaslužuje pozornost kako zbog onog što je Vladimir Dedijer zapisao *u Dnevniku* tako i zbog nekih detalja o prebacivanju brigade preko Save: “Stigli su 16. ujutro do Save kod sela Puške i Krapja. U tim selima nalazila se banda. Jedan odjel rastjerao je bandu od Puške, dok se banda iz Krapja pucajući povukla u crkvu dajući iz crkve otpor. Bandu smo pokušali istjerati iz crkve jer nam je smetala radi prelaza preko Save, pošto se je ispod crkve nalazila skela. Pošto nismo mogli za kratko vrijeme likvidirati Krapje, a u Puški je bilo oko 10 čamaca[48] izvršeno je postepeno prebacivanje naših'boraca sa tim čamcima. Oko jedan sat naišla je jedna grupa ustaša iz Jasenovca u pomoć Krapju, no naše jedinice su je razbili i rastjerali i pritom pobile oko 12 bandita i jednog bojnika. Jedan bandit živ uhvaćen, ali je bio ranjen ni

[46] AVII, fond arhiva NOR-a, k. 1130, br. reg. 9-2.

[47] ***Isto.***

[48] Prema nepotpisanom dokumentu pod naslovom “Borbe XVII. brigade” (AVII, fond arhiva NOR-a, k. 129, br. reg. 15/4) u “svaki čamac staje 5-7 drugova”.

dva mjesta u desnu nogu. Nakon toga su se povukle i te jedinice iz Krapja prema Savi i prebacile. Banda je nadirala iza nas tako da smo zadnje prebacivanje vršili pod zaštitom dva teška i nekoliko lakih mitraljeza sa desne obale Save. Prebacivanje je veoma dobro uspjelo. Čak smo se mogli i mnogo ranije prebaciti da smo odmah pristupili prebacivanju preko Save čamcima. Odatle su otišle jedinice ove brigade u sela Crkveni i Ivanjski Bok te Strmen, a III. bataljon ostao na položaju u šumi."[49]

Jedina pogreška u ovom izvještaju koju smo mogli utvrditi odnosi se na podatak o ubijenom bojniku. Ubijen je, naime, ustaški poručnik Knežević, zapovjednik 4. satnije I. ustaške bojne koja je pripadala jasenovačkoj posadi. O tome dr. Nikola Nikolić u knjizi *Jasenovački logor smrti* piše: "Zapovjednik IV. satnije bio je križar poručnik Knežević, koji je kasnije bio ubijen u sukobu s partizanima kod Krapje. Partizani su mislili daje to bio bojnik Pavlović, jer su našli na njemu šinjel s dokumentima dopukovnika Pavlovića, od kojega je Knežević bio posudio samo šinjel prije polaska u borbu."[50]

*

Prebacivanje više od 1000 partizana preko ceste i željezničke magistrale Zagreb - Beograd (između Kutine i Novske) bez borbe, njihov marš dug oko 15 km i izbijanje u zoru na obalu Save, također bez borbe, rastjerivanje posade u Puški, koju je prema nekim podacima sačinjavao jedan izviđački vod Ustaške obrane,[51] također bez borbe, zatim gotovo cjelodnevna bitka s posadama Krapja i Jasenovca bez intervencije bilo kojeg od okolnih neprijateljskih garnizona (Novska, Kutina, Sisak, Sunja, Bosanska Dubica) i napokon prebacivanje (ne forsiranje, kako svjedoči Krunoslav Leontić, jer ono podrazumijeva svladavanje neprijateljske obrane na suprotnoj strani rijeke) s lijeve na desnu obalu Save bez gubitaka u ljudstvu i materijalu - nedvosmisleno govore u prilog tezi daje od sredine 1943. akcija za oslobađanje jasenovačkih logoraša postala pothvat o kojem se daleko više nego ranije moglo razmišljati.

Dopune i objašnjenja

A

U knjizi *Vatikan i Jasenovac* Vladimir Dedijer piše: "Krajem 1942. partizani su oslobodili veliku teritoriju na granici Hrvatske i Bosne, uključu-

[49] AVII, arhiv NOR-a, k. 1132, br. reg. 3/20.

[50] N. Nikolić, *Jasenovački logor smrti,* 20.

[51] D. Lazić, *n. čl.* 182.

jući i Bihać, najveće mesto tog područja. Uhapsili smo nekoliko ustaša koji su učestvovali u masovnim pokoljima u tom kraju. Više od 12.000 ljudi ubijeno je. Moša Pijade, član Vrhovnog štaba, osnovao je Komisiju za sakupljanje dokaza o ratnim zločinima i genocidu nad srpskim stanovništvom ovog područja. Pomagao sam mu u tom poslu."[52]

Nastojali smo pronaći neki dokument ili nečije sjećanje na aktivnost Komisije koju je, po navodima V. Dedijera, krajem 1942. godine osnovao Moša Pijade, ali nam to nije pošlo za rukom. Međutim, u jednom izvještaju Propagandnog odsjeka Izvršnog odbora AVNOJ-a iz druge polovice prosinca 1942., pod točkom 2 spominje se "Izdavanje brošure 'Jasenovački logor' koju je pripremio i dao u štampu raniji privremeni Upravni odsek Vrhovnog štaba", a pod točkom 6. "Nastavljanje rada u sistematskom prikupljanju podataka o zverstvima četnika i ustaša". U istom dokumentu se zatim nabrajaju zadaci Propagandnog odsjeka pa se pod točkom 3. kaže: "Češće izdavanje aktuelnih brošura. Veće se rade brošure dr. Ribara o građanskim strankama i brošura o Kozari, dok su u pripremi brošure o zverstvima četnika i ustaša na osnovu prikupljenog materijala i još jedna brošura o Jasenovcu i drugim logorima u NDH na osnovu novog materijala."[53] Sudeći po svemu, planove Propagandnog odsjeka Izvršnog odbora AVNOJ-a omela je četvrta neprijateljska ofenziva koja je počela 20. siječnja 1943.

U *Vojnoj enciklopediji,* u odrednici "Moskovske konferencije", govori se o dvije konferencije održane 1941. godine i zatim o trećoj održanoj od 19. do 30. listopada 1943., na kojoj su "usvojene i deklaracije: o zverstvima pripadnika oružanih snaga nacističke Nemačke i nacističke stranke počinjenih u Evropi za vreme II. SR i kažnjavanju ratnih zločinaca: Deklaracija o zverstvima i kažnjavanju ratnih zločinaca objavljuje da će, nakon pobede nad nacističkom Nemačkom, pripadnicima nemačkih oružanih snaga i nacističke stranke, odgovornim za počinjena zverstva, suditi sudovi zemalja u kojima su vršili zločine. Deklaracija je istakla načelo univerzalnosti u progonu ratnih zločinaca; svaka zemlja dužna je da ih goni i izruči državama u kojima su počinili zločine. Deklaracija je obavezala savezničke vlade da donesu posebnu zajedničku odluku o kažnjavanju nacističkih ratnih zločinaca čiji zločini nisu vezani za određeno mesto."[54] Iste podatke nalazimo i u odrednicama *Vojne enciklopedije* - ''Odgovornost za kršenje ratnog prava" i "Ratni zločin".[55]

[52] V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac,* str. 9-10.

[53] *Bihaćka republika,* Bihać, 1965., str. 259.

[54] Ve, drugo izdanje, 5, str. 619.

[55] *Isto, 6,* str, 271; 8, str. 41.

Tek poslije II. zasjedanja AVNOJ-a, održanog krajem studenog 1943., formirane su komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koje su djelovale kao organi predsjedništava zemaljskih antifašističkih skupština.

B

Njemačka 714. pješadijska divizija, koja se nalazila na prostoru okupirane Jugoslavije od 1941., preimenovana je tek u travnju 1943. godine u 114. lovačku diviziju. Prema tome, riječ je o puku 714. pješadijske, a ne 114. lovačke divizije.

C

U zborniku sjećanja *Zagreb 1941.-1945.* nalazimo podatak da je s Veterinarskog fakuleta u Zagrebu "pet asistenata dospjelo u ustaške logore (Z. Golub, E. Maglajlić, I. Drežančić, M. Winterhalter i Marica Knežević)". Dr. Zorko Golub, dr. Ivo Drežančić i Mate Winterhalter uhićeni su na samom fakultetu. Winterhalter je kasnije zamijenjen, dok je "Golub iz jasenovačke ekonomije Obradovac organizovao uspješan bijeg i dospio na oslobođeni teritorij". Je li možda i Drežančić pobjegao s Golubom? O tome nema podataka. Dr. Ekrem Maglaj lić u članku "Studenti i nastavnici Veterinarskog fakulteta" samo konstatira da su s tog fakulteta "četiri petine nastavnika aktivno sudjelovale u NOB-u, petorica ih je prošla kroz ustaške logore", a "sedmorica su u toku rata prešli u partizane", među njima i I. Drežančić. Dr. Stjepan Rapaić, također profesor na zagrebačkom Veterinarskom fakultetu, u članku "Ilegalni rad na Veterinarskom fakultetu" samo konstatira da su "sedmorica mladih nastavnika bili u partizanima", navodeći među njima i Ivu Drežančića.[56]

D

U svojim ratnim sjećanjima *(Svjedočenje o pokoljenju revolucionara)* Dušan Calić objašnjava kako je Požeška dolina (kotlina) još u davna vremena dobila naziv Vallis aurea, tj. Zlatna dolina, pa zatim piše: "Već 1941. godine, poslije posjeta borcima i narodu izbjeglom iz popaljenih Vrhovaca i Kantrovaca spustivši se u Zlatnu dolinu, ponovo sam zahtijevao da se u požeškoj domobranskoj kasarni formira vojni komitet. No sve je već bilo privedeno kraju. U garnizon je stigao iskusan revolucionar, vičan ilegalnom radu u vojsci, Krunoslav Leontić Zane. On ubrzo formira vojni komitet, koji je u svom radu dobio izdašnu pomoć i od požeških rodoljuba. Nama partizanima zlata je vrijedio, kao i vojni komiteti po drugim domobranskim garnizonima. Tek što je u proljeće 1943. završila jedna ofanziva na nas, domobranski general Đuro Iser odmah pokreće drugu, nazvavši je

[56] *Zagreb 1941.-1945.*, u: "Zbornik sjećanja", Zagreb, 1984., 3, str. 114-119.

operacija Braun. Nadao se da će nas definitivno uništiti jer, kako ga izvije-stiše, prethodna ofanziva i tifus doveli su nas na sam rub propasti.

Na nas kreće 1600 domobrana i ustaša pod komandom pukovnika Bosnića. Za njega je to prilika da stekne slavu. No on ne zna da u njegovim jedinicama vrlo uspješno djeluje naš vojni komitet, predvođen Zanetom. Ne zna Bosnić da isto tako uspješno djeluje naš vojni komitet u domobranskim jedinicama Daruvara, kojim rukovodi Bosanac, naš obavještajni oficir. Jedinice daruvarskoga garnizona trebaju nas napasti sa zapada spojiti se s Bosnićem. Ne zna Bosnić da mi njegove naredbe doznajemo u isto vrijeme kad ih dobivaju njegovi podređeni, kojima su upućene. Ne zna Bosnić da se domobrani neće boriti protiv nas. Oni samo traže ispriku zašto nisu pucali na nas. Tu smo im ispriku savjesno pripremili. Vojni komiteti točno su nas i pravovremeno informirali o svemu što namjerava učiniti pukovnik Bosnić. Puštamo ga u dubinu našega slobodnog teritorija. On je uvjeren da se sve odvija upravo kao što je predvidio general Iser. Ležim na isturenom položaju između dva slavna komandanta: Nikole Demonje i Radoice Nenezića, iznad usjeka kojim prolazi cesta Kamensko - Voćin. Neprijateljska je artiljerija utihnula. Tu i tamo odjekne po koji pucanj ili kratak mitraljeski rafal. Znamo, zatišje pred oluju. Čekamo znanog neprijatelja. Sve o njemu znamo. Najedanput na drugom brijegu, odnosno kosi, na kojoj se smjestilo selo Šušnjari, pojavi se nekoliko domobrana, pa više, pa još više. Radoica podiže dalekozor te se obrati Nikoli i meni. Evo, uspinju se na vrh kose. Čudan vojni poredak. Sistem "Kare". Bit će urnebesa.

Uto zaista počeše štektati naši i njihovi mitraljezi, pucaju naše i njihove puške i šmajseri. Bitka se rasplamsava. Sve se češće čuju detonacije ručnih bombi. Znamo da su to uglavnom naši. Čak i neposredno osmatramo neke grupe naših boraca kako uspješno bacaju ručne bombe na neprijateljska vatrena gnijezda. Puščana i mitraljeska vatra širi se nekako kao vatrena stihija na ljetnoj žari, u suhoj šumi i makiji. Borba se prenosi i na desno i lijevo krilo Bosnićeve vojske, pa sve dublje iza njegovih leđa. Sve češće i snažnije ječi planinom gromko partizansko "ura", postajući sve jače. Promatramo povi čin drame. Grupe domobrana, pritisnute sa svih strana po grebenu kose, traže spas bježeći dalje u prosjek, kuda ide cesta, ne sluteći da smo mi-zaposjeli sve visove iznad ceste i usjeka. Brzo shvativši da su u kotlu, a mi nad njima, bacaju oružje i dižu ruke na predaju. Sve se odigralo za nešto više od sat vremena. Zarobljen je čitav domobranski gorski zdrug, sa svim oficirima na čelu s Bosnićem, sa svom artiljerijom. Velik udio u tome ima djelovanje vojnih komiteta. Garnizon Slavonske Požege i ovaj put odigra značajnu ulogu u borbi Zlatne doline za njenu slobodu."[57]

[57] Dušan Čalić, *Svjedočenje opokoljenju revolucionara,* Zagreb, 1987., str. 364-365.

A tko je, zapravo, bio "naš čovek” u štabu domobranskog pukovnika Bosnića? Nije se radilo o radiotelegrafistu, kako to navodi V. Dedijer, već o tehničkom crtaču u požeškom domobranskom Tehničkom sklopu Krunoslavu Leontiću, tada sekretaru ilegalnog Vojnog komiteta, koji je već više od godinu dana obavještajno surađivao sa štabovima slavonskih jedinica NOV i POJ. A kako se sve odvijalo opisao je Miodrag Galić u članku objavljenom u *Zborniku br. I.* Historijskog instituta Slavonije: "Poslije završenog zasjedanja neprijateljskog štaba, Leontić je ušao kroz prozor u operativnu salu i sa unaprijed pripremljenom kopijom ključa otvorio je kasu i našao kompletan materijal - vojnu zapovijest s odlukom i shemom napada. Materijale je prepisao i poslao IV. diviziji. U toku noći Leontić je obaviješten da neprijateljski štab ponovno zasjeda i da će biti izmjene u prvobitnim planovima. Ponovno je iste noći pregledao neprijateljske planove i utvrdio da je Bosnićev zdrug ojačan baterijom haubica 105 mm i da su izvršene neke taktičke izmjene. O tim izmjenama odmah je obavijestio IV. diviziju.”[58]

Ubrzo poslije šušnjarske bitke Krunoslav Leontić morao je pobjeći iz Slavonske Požege. Po dolasku na oslobođeni teritorij postavljenje za šefa informativnog odsjeka štaba 2. (slavonskog) korpusa.[59] Poslije rata objavio je sjećanja pod naslovom *Plamen zlatne doline,* čije jedno poglavlje počinje riječima: “Poslije šušnjarske bitke Slavonija je izbila na prvo mjesto u Jugoslaviji po intenzitetu ustanka. To se događalo nekoliko mjeseci prije pada Italije, u vrijeme kad su fašisti počinjali svoju petu ofenzivu protiv NOVJ. Neprijatelj je umjesto sigurne pobjede, u koju je bio uvjeren, doživio težak poraz, što je, na određen način, izmijenilo odnos snaga, barem u Slavoniji i cijeloj sjevernoj Hrvatskoj.”[60]

[58] K. Leontić, n. d., str. 191.

[59] *Isto,* str. 231.

[60] *Isto,* str. 197.

VI. POGLAVLJE

JESEN 1943.1 PRVA BANJALUČKA OPERACIJA

Vrhovni zapovjednik interesira se za kozarački odred. - Novi poraz jasenovačkih ustaša. - Partizani odvoze "svojinu Ustaške obrane iz Jasenovca". - Kapitulacija Italije i dani koji su slijedili. - Prvo oslobođenje Bosanske Dubice (12. listopad 1943.). - Je li Miloš Šiljegović predlagao napad na Jasenovac? - Bilo je i važnijih stvari, ali... - Pripreme logoraša za "samooslobođenje". Veza s Kozarom morala se uspostaviti. - Bijeg petorice logoraša. - Je li Remzija Omanović izvršio zadatak? - Pozdrav s II. zasjedanja AVNOJ-a "Jugoslavenima po kaznionicama i logorima". - Želja koja se nikada neće ostvariti. - Kako su poruke razmijenjene. - Vrhovni štab i prva banjalučka operacija. - Ne spominje se oslobađanje logoraša Stare Gradiške. - Sudjelovanje snaga 6. (slavonskog) korpusa. - Teške optužbe.

Dolazeći iz istočne Bosne, gdje se našao poslije pete neprijateljske ofenzive i bitke na Sutjesci, Vrhovni štab je u pratnji 1. proleterske brigade 4. kolovoza 1943. stigao na Petrovo polje na Vlašić planini, sjeverno od Travnika, da bi 20 dana kasnije prešao u Jajce, koje je ustaško-domobranska posada napustila bez borbe.

Još dok se nalazio na Petrovu polju Tito je 10. kolovoza poslao štabu 2. bosanskog (krajiškog) korpusa, koji se nalazio u blizini Drvara, opširno pismo u kojem je tražio sljedeće mišljenje: "Da li kozarački odred treba da potpadne pod vašu komandu jer su vaše veze s tim odredom za sada svakako bolje nego veze XII. divizije, čiji se štab nalazi oko Prnjavora?"[1]

Istog dana Tito je pisao i štabu 1. bosanskog korpusa, čije su snage operirale na prostoru srednje i istočne Bosne: "Kozarački odred do sada je pripadao štabu XII. divizije. S obzirom na teško održavanje veze između ovoga odreda i XII. divizije, štab korpusa dostavit će nam obrazloženje da li ovaj odred i dalje treba da ostane u sastavu XII. divizije, odnosno I. korpusa. Mišljenja smo da II. bosanski korpus može bolje održavati vezu i ispoljiti svoj uticaj na ovaj odred." I dalje: "Dužnost je odreda da sa susjednim

[1] Tito, SD, 16, str. 87.

partizanskim jedinicama uspostave vezu (s partizanima u Sremu i Slavoniji)..."[2] Tjedan dana kasnije, 18. kolovoza, Tito piše štabu 2. bosanskog (krajiškog) korpusa: "Pošto XII. divizija ne može održavati vezu s kozaračkim odredom, to se taj odred stavlja pod vašu komandu. Uhvatite što prije vezu s tim odredom i izvijestite nas o njegovoj brojnoj jačini, kao i o stanju na Kozari."[3]

Tako je snažni kozarački partizanski odred od oko 1500 boraca ušao u sastav 4. divizije 2. bosanskog (krajiškog) korpusa. Iz tog odreda je 8. rujna 1943.-istog dana kada je kapitulirala Italija - ponikla 11. krajiška (kozaračka) brigada (1259 boraca),[4] koja će u sastavu 4. divizije nastaviti djelovati na Kozari s preostalim relativno malim kozaračkim odredom.

*

Potkraj trećeg ratnog ljeta nadomak Jasenovca odigrala se, ponovno kod Krapja, još jedna bitka između slavonskih partizana i ustaša, pripadnika jasenovačke posade. Početkom rujna 1943. u Posavini, na prostoru između željezničke pruge Novska-Okučani i rijeke Save, pojavio se specijalni protučetnički bataljun 2. (kasnije 6.) slavonskog korpusa. Njegov osnovni zadatak bio je onemogućiti aktivnost grupe četnika koja se nešto ranije prebacila iz srednje Bosne, s planine Motajice, u Slavoniju i svoju bazu smjestila u selu Čovac u blizini Okučana (Dopuna A).

Među tridesetak zatočenika angažiranih u izgradnji telefonske linije Jasenovac-Krapje, koju su ustaše odlučili podići poslije bitke u Krapju, našao se i bivši partizan s Romanije Morie Montiljo. U svom sjećanju ("Pobjegao sam iz Jasenovca") opisuje kako se grupa logoraša u kojoj se i on nalazio povezala s dr. Marinom Jurčevom, zatočenikom-slobodnjakom, liječnikom u jasenovačkoj bolnici (o kome je već bilo govora) i zatim kaže: "I dok je organizacija radila na uspostavljanju veze, trupa od 25 zatočenika išla je svaki dan na krčenje šume i postavljanje stupova. Radovi su sporo odmicali. Veza je ipak proradila. Dr. Marin je javio da će partizani doći u pomoć. Trebalo je svakog dana očekivati partizansku zasjedu u šumi. Kada sve bude uređeno, dr. Marin će obavijestiti podignutim šeširom. Na dignuti šešir nije trebalo dugo čekati. Jednog jutra, dok smo prolazili logorom na rad, vidio sam dr. Marina kako skida šešir. Prešli smo preko skele bez teškoća. Iskrcali smo se po običaju i krenuli u pravcu šume. Prošli smo jedno 200 metara kad odjeknu pucanj. Priletio sam uz mitraljesca i tako ga snažno udario da sam mu oko izbio. Nastao je metež. Pucalo se na sve strane. Došli su partizani.

2 *Isto,* SD, 16, str. 90.

3 *Isto,* SD, 16, str. 118.

4 VE, 4, str. 685.

Bio sam teško ranjen u obje noge. Začas je likvidirana ustaška pratnja. Mene su partizani odnijeli na nosilima."[5]

Nekadašnji politički komesar 6. (slavonskog) korpusa i sekretar Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju prof. dr. Dušan Calić u svojim *Svjedočenjima o pokolenju revolucionara* posvetio je istom događaju sljedeće redove: "Obaviješteni su da ustaše svakodnevno izvode zatvorenike logora Jasenovac na sječu drva. Logoraši sijeku drva između rijeke Save i Une, kod sela Drenov Bok. Joka i Grbić odlučiše da napadnu ustaše pratioce i oslobode logoraše. Postaviše zasjedu na brisanom prostoru, nedaleko od šume. Za svaki slučaj. Kad bi se morali povlačiti, šuma je moćan zaštitnik. Ustaše dođoše, vičući i pjevajući. Osjećaju se sigurnima. Blizu je logor i njihova utvrda. Po njihovu, partizani bi bili ludi da se spuste ovamo. Idu bahato. Čelni ustaša korača držeći dlan na puščanoj cijevi. Dvadesetak ih je. Već se može razabrati što govore. Komandant Joka odluči: 'Pali!' daje znak mitraljescu. Ništa. Ponavlja drugi, pa treći put. Mitraljez opet šuti. Joka skoči sam za mitraljez i raspali po ustašama. Mitraljezac je bio zaspao od umora. Pripucaše karabini i automati. Kratka borba. Pet-šest minuta. Sve se umirilo. Partizani pokupiše automate i puškomitraljez. Čak ni puške nisu uzimali. Oslobodiše logoraše. To je bila grupa od trideset Židova. Oslobođene logoraše poslaše partizanskim vezama na slobodni teritorij."[6]

Logoraš Albert Maestro u svojim sjećanjima opisuje kako se njihova "električarska grupa" u pratnji 16 ustaša naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom prebacivala iz logora kamionom do Save, zatim prevozila skelom preko nje i odlazila do šume udaljene jedan kilometar, gdje su sjekli stabla i ljuštili ih za električne stupove, pa nastavlja: "Tu je onda operisao jedan protivčetnički bataljon. Jedna četa tog bataljona je izvršila neposredni napad, a druga je bila u zasjedi za slučaj potrebe. Ustaše, ukoliko nisu već od prvog plotuna pale, legoše u jarak na desnoj strani. Nije potrajalo više od par sekundi kad se smirilo. Čuli smo povik: 'Juriš!' Bilo je nekoliko ustaša, pored mene je ležao ustaški puškomitraljezac, i molio je partizana da ga poštedi. Partizan mu odgovori da ustašama iz Jasenovca nema pardona. Kad smo se digli i pobrojali, vidjeli smo oko nas i u jarku 13 mrtvih ustaša, 12 pušaka i jedan puškomitraljez. Tom akcijom spašeno je 20 nas zatočenika. Slučaj je htio daje Morie Montiljo bio pogođen u koljeno i mi smo ga nosili na rukama do najbližeg oslobođenog sela, oko 6 sati hoda Morie je spasitelj nas 20 logoraša. Trojica su u gužvi poginula. Jedan je partizan samo lakše ranjen u rame i Morie teže u koljeno."[7]

[5] *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac* (u daljnjem tekstu: Sećanja Jevreja), Beograd, 1972., str. 267-268.

[6] Dušan Čalić, *Svedočenja opokolenju revolucionara,* Zagreb, 1987., str. 303.

[7] *Sećanja Jevreja,* str. 137-138.

Premda se ta bitka odigrala nadomak samog Jasenovca (doduše na suprotnoj, južnoj, banijskoj obali Save), njegova posada nije ni pokušala intervenirati. Koliko je tome doprinijela brzina kojom su partizani ovu akciju izveli, a koliko strah ustaša da ne nalete na njihove jače snage, teško je reći. Vjerojatno se radilo i o jednom i o drugom. A kada je riječ o broju oslobođenih logoraša, podaci koje daje P. Maestro bliži su istini od onih koje navodi D. Calić. Uostalom, povjesničar Milorad Ekmečić lijepo je rekao "da istoričar mora sumnjati u okrugle brojeve iz jednostavnog razloga što istorijska istina nikad nije bila okrugla".[8]

*

Bataljun novoformirane 11. krajiške (kozaračke) brigade s kozaračkim NOP odredom razvijali su tijekom jeseni 1943. vrlo uspješnu djelatnost na širokom prostoru zapadnog, južnog i istočnog Potkozarja. Između ostalog, onemogućavali su neprijatelju sabiranje ljetine na potkozarskom području: "Neće se moći sabrati ljetina uslijed sve češćeg upada partizana" - javila je ustaška Kotarska oblast u Bosanskoj Dubici 20. rujna 1943., napomenuvši: "Partizani su 18. i 19. rujna po noći sakupili veću količinu kola s konjskom zapregom, te žena i ostalih, gdje su u selu Drakseniću veću količinu kukuruza obrali i otjerali u pravcu Gornjih Sreflija, svojinu Ustaške obrane iz Jasenovca. Jedina cesta kojom se odvija promet i koja još nije ugrožena od partizana jeste Bos. Dubica - Dubica (kolodvor), dok se na ostalim cestama uopće ne odvija: (B. Dubica - Prijedor, B. Dubica - B. Gradiška, B. Dubica - B. Kostajnica)."[9]

U istom izvještaju ustaška vlast konstatira da se situacija u Dubici i neposrednoj okolici stalno pogoršava "zbog pojave partizana u većim i manjim skupovima i u neposrednoj blizini samog mjesta Bos. Dubica tik pred samim bunkerima. I ugrožavaju samo mjesto Bos. Dubicu, pošto zbog odlaska njemačke vojske ne raspolože dovoljnim brojem naoružanih ljudi ni za samu obranu mjesta."[10]

*

U trenucima kapitulacije Italije (9. rujna 1943.) i u danima koji su slijedili njemačka zapovjedništva u okupiranoj Jugoslaviji morala su usmjeriti glavnu pozornost u pravcu onih dijelova Jugoslavije na kojima su se do tada nalazile, u ovoj ili onoj ulozi, talijanske trupe. Međutim, razvoj ratnih operacija na istočnoj fronti i u Sredozemlju onemogućavao je dovođenje novih njemačkih snaga, a već postojeće na tom prostoru trpjele su sve teže po-

[8] Milorad Ekmečić, *Rat i "ostali gubici",* Politika, 27. veljače 1993.

[9] Samardžija, str. 239, 240.

[10] *Isto.*

raze u borbama s jedinicama NOVJ. Istodobno, kvislinška garnitura u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zapadala je u sve težu krizu. O tome je zapovjednik njemačkog 15. brdskog armijskog korpusa, čiji se štab nalazio u Banjaluci, u svom izvještaju štabu vojno-upravnog zapovjednika jugoistoka za treći kvartal 1943. javio 1. studenog te godine i ovo: "Politička situacija se još više zaoštrila, ne samo političkim i vojnim položajem u Italiji i Sovjetskom Savezu, nego i porastom partizanske aktivnosti u zemlji. Čitav teritorij, s iznimkom većih gradova, smatra se partizanskim teritorijem. Stanje željezničkog saobraćaja i dalje se pogoršava zbog napada i prepada. Miniranja i rušenja željezničkih pruga posljednjeg mjeseca u odnosu na prethodni gotovo su se udvostručila... I saobraćaj na gotovo svim cestama je ugrožen. Vlada je potpuno podbacila. Odnosi su na svim područjima kaotični. Prijeti opasnost da komunistički ustanički pokret definitivno preuzme vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i stvori jugoslavensku sovjetsku republiku. Njemačke snage su nedovoljne."[11]

Zapovjednik njemačkih oružanih snaga na jugoistoku general-feldmaršal fon Weichs pisao je u izvještaju od 1. studenog 1943. Vrhovnom zapovjedništvu oružanih snaga o situaciji u Bosni i Hrvatskoj: "Njemačke trupe drže samo uporišta duž obale i važnije ceste i željeznice. Njihove pozadinske i bočne veze stalno su ugrožene i mnogostruko isprekidane. Partizani kontroliraju i registriraju sve pokrete trupa. Na prostranom području Bosne i Hrvatske njemačkih trupa uopće nema."[12]

Drugo zborno (korpusno) područje NDH, koje je obuhvaćalo teritorij istočno od Moslavačke gore do Zemuna, sjeverno od Save do Drave i južno od Save tuzlanski, dobojski i banjalučki srez, izvijestilo je 28. studenog 1943.: "Situacija je ozbiljna i pogoršava se iz dana u dan. Neprijatelj svojom aktivnošću, stalnim pritiskom, neočekivanim pokretima i prepadima ugrožava još postojeća uporišta te privredno i vojno značajne saobraćajne puteve. Njegove snage svakodnevno jačaju."[13]

Vrhovni zapovjednik Tito s puno optimizma uvjerava Glavni štab NOV i PO za Srbiju u pismu poslanom iz Jajca 9. studenog 1943. da su u Bosanskoj krajini skovali moćnu vojsku i dodaje: "I u Hrvatskoj, Slavoniji, Zagorju i u Srijemu i u istočnoj Bosni situacija je za nas odlična."[14]

[11] NAW, Gen. Kdo. Geb. A.K. Verw. Nr. 134/43 geh., H.Q., den 1. Oktober 1943., Verwaltungsbericht für die Monate Jul, August und September 1943. (Vierteljahrsbericht), an Militärsbefehlshaber Südost, Verwaltungssab.

[12] NAW, Der Oberbefehlshaber Südost Ia Nr. 075/43 geh. Kdos.-Chefsache, H. Q., den 1.11.1943., Beurteilung der Lage im Südostraum Ende Oktober 1943.

[13] NAW, Kroat. II Generalkommando, Op. Nr. 872/geheim, Brod, den 28.10. 1943., Lagebeurteilung vom 13. 10. 43. bis 28. 10. 43.

[14] Tito, SD, 17, str. 40-42.

U kolikoj su mjeri slavonske jedinice NOV i POJ u danima poslije kapitulacije Italije ojačale, ilustrira i Titov radiogram poslan 31. studenog 1943. štabu 3. korpusa: "Iz Slavonije se danas prebacuje 13. hrvatska brigada na Motajicu, koja će zajedno sa vašom 11. brigadom koordinirati operacije u centralnoj Bosni."[15]

*

U takvim uvjetima 12. studenog 1943. godine 11. krajiška (kozaračka) brigada i kozarački partizanski odred napali su neprijateljski garnizon u Bosanskoj Dubici, koji je predstavljao važan punkt vanjske obrane kompleksa jasenovačkih logora, naročito logora br. III i br. IV u samom Jasenovcu. Tom prilikom zarobljeno je 128 domobrana i 5 oficira, a zaplijenjene su 322 puške, 7 puškomitraljeza, 3 mitraljeza, 3 minobacača, 15 automata i drugog ratnog materijala. Most na rijeci Unije porušen.[16]

U obavještajnom izvještaju 11. krajiške (kozaračke) brigade navodi se da su jedinice, bez vlastitih gubitaka, zauzele Bosansku Dubicu za 20 minuta.[17]

Kotarska oblast u Bosanskoj Dubici izvijestila je 19. studenog: "Na dan 12. 10. 1943. u pola deset sati po podne, nakon potpune mirnoće u gradu i najbližoj okolici, i kada je sve stanovništvo bilo u kućama, izvršili su odmetnici napad na mjesto Bos. Dubica, te su u roku od nekoliko minuta zaposjeli cijelo mjesto bez da su im domobrani 2. bojne 12. p. pukovnije pod zapovjedništvom satnika Turca dali ma i najmanji otpor. Kako građanstvo nije bilo naoružano, to su jedino davali otpor oružnici, njih na broju oko 30, budući da u gradu nije bilo ni ustaša ni njemačkih postrojba."[18] Tako je prvi put od izbijanja ustanka oslobođena Bosanska Dubica. Međutim, po izvlačenju plijena, partizani su se 15. studenog prije podne povukli, a grad su zaposjeli ustaše iz Jasenovca.

*

Dimitrije Bajalica, jedan od organizatora ustanka u Mačvi, po dolasku u rodnu Bosansku krajinu, zajedno s Vrhovnim štabom, u ljeto 1942. godine, postao je ubrzo jedan od njezinih najviših vojnopolitičkih rukovoditelja (politički komesar 1. krajiškog odreda, 6. krajiške brigade, 4. i 10. divizije). U Beogradu je 3. svibnja 1991. ispričao detalj iz sjećanja na predratnog kolegu učitelja i ratnog druga, generala JNA Miloša Šiljegovića, koji je 1952. godine tragično završio život: "Miloš Šiljegović je po povratku sa Sutjeske bio dvije do tri nedjelje komandant 7., a zatim je otišao za koman-

[15] Tito, SD, 18, str. 571.

[16] *Hronologija,* str. 571.

[17] Samardžija, str. 241.

[18] *Isto.*

danta 11. krajiške (kozaračke) brigade. Dok je bio na toj dužnosti on je imao nekakav plan napada na Jasenovac i predlagao je tu akciju ujesen 1943. godine štabu 5. udarnog korpusa, ali je to prošlo bez odjeka. O tome mi je Miloš pričao u ljeto 1944. godine kada smo se našli na nekom skupu u Sanskom Mostu. Ja sam došao iz 10. divizije, a Miloš iz srednje Bosne, gdje se nalazio na dužnosti komandanta 11. krajiške divizije. O kakvom se skupu radilo, više se ne sjećam.[19] U društvu su se našli Miloš, Avdo Humo, Osman Karabegović i možda još neko. Stigla je vijest daje oslobođen Teslić,[20] pa je neko od prisutnih, manje-više u šali, napomenuo, na Milošev račun, kako u srednjoj Bosni nisu izvodili takve akcije dok je on bio tamo, a sad njegov zamjenik Đurin Predojević odmah krenuo na Teslić.[21] Miloša je to očigledno povrijedilo, ali je rekao samo toliko daje čitava akcija pripremana dok je on još bio tamo. Ljut i uvrijeđen navedenom primjedbom Miloš mi je kasnije ispričao kako je on predlagao štabu korpusa napad na Jasenovac, rekavši mi: "Kada sam ja njima predlagao akciju na Jasenovac, svi su ostali gluvi."[22]

S prijedlogom za napad na Jasenovac Miloš Šiljegović je mogao istupiti samo u periodu studeni/prosinac 1943. dok se nalazio na Kozari, na dužnosti zapovjednika 11. krajiške (kozaračke) brigade. U to vrijeme zamjenik političkog komesara te brigade bio je Živko Rodić, kome smo, poslije razgovora s D. Bajalicom, postavili pitanje: "Je li štab 11. brigade ikada planirao i predlagao akciju za oslobođenje Jasenovca?" Odgovor je bio nedvosmislen: "Ne! Nikada se u štabu brigade nije razgovaralo o Jasenovcu u tome smislu, niti je takva akcija planirana i predlagana."[23] Međutim, odgovor Živka Rodića ne isključuje mogućnost daje Miloš Šiljegović, s obzirom na obavještajne veze sa zapovjednikom dubičkoga garnizona, domobranskim satnikom Turcom, koje su dovele do predaje njegove jedinice bez borbe, razgovarao s nekim iz štaba korpusa, predloživši mu da se postojeća situacija iskoristi i krene na Jasenovac, a da to pitanje nije bilo razmatrano u štabu brigade.

*

Gotovo istodobno s napadom kozaračkih partizana na Bosansku Dubicu, ali bez međusobne koordinacije djelovanja, u Slavoniji, sjeverno od li-

[19] Radilo se o II. zasjedanju ZAVNO BiH, održanom u Sanskom Mostu od 30. lipnja do 2. srpnja 1944.

[20] Jedinice 11. krajiške divizije napale su noću 9./10. srpnja 1944. Teslić i oslobodile ga 10. srpnja u 5, 30 sati.

[21] Đurin Predojević, zamjenik zapovjednika 11. krajiške divizije.

[22] Kazivanje Dimitrija Bajalice autorima.

[23] Kazivanje Živka Rodića autorima.

nije Jasenovac - Bosanska Gradiška, jedinice 12. divizije NOVJ, postupajući po direktivi štaba 6. (slavonskog) korpusa,[24] napale su 12. studenog snažan domobransko-ustaški garnizon u Pakracu. Poslije dvodnevnih borbi neprijatelju su pristigla pojačanja iz Daruvara i Lipika i jedinice NOVJ, pretrpjevši gubitke od 35 mrtvih, 145 ranjenih i 10 nestalih primorane su na povlačenje.[25] Već sama istodobnost napada snaga NOV i POJ na Bosansku Dubicu i Pakrac te njihov tijek i ishod nameću pitanje je li u to vrijeme bilo moguće poduzeti, s realnim izgledima na uspjeh, koordiniranu akciju bosanskih i slavonskih snaga s ciljem oslobođenja jasenovačkog logora br. III i br. IV, udaljenih oko 30 km od Pakraca i 15 km od Bosanske Dubice. Ovo tim prije što u to vrijeme, mjesec dana poslije kapitulacije Italije, na dotičnom području nije bilo većih njemačkih snaga koje bi mogle intervenirati, a južno od Save nalazile su se kompletna 4. divizija i 13. brigada 10. divizije 5. bosanskog korpusa. Interesantno je da je zapovjednik 4. divizije Petar Vojnović 18. studenog 1943. napisao štabu 5. korpusa: "Naredili smo XI. brigadi i kozaračkom odredu da pripreme akciju na pruzi Prijedor - Bosanski Novi, Bosanski Novi - Kostajnica, kao i na susjedne neprijateljske garnizone, pa ukoliko bi bilo izgleda za uspjeh, iste bi akcije izvršili sa cijelom divizijom u iznenadnim naletima."[26]

Međutim, štab 5. korpusa je naredio 4. diviziji i 13. brigadi 10. divizije napad na Sanski Most. To je učinjeno i grad je oslobođen u noći između 20. i 21. listopada "posle dvanaestočasovne borbe".[27] Tom prilikom zarobljeno je 865 neprijateljskih vojnika i oficira s cjelokupnim naoružanjem![28]

Međutim, 11. krajiška (kozaračka) brigada i kozarački NOP odred u vrijeme kapitulacije Italije i tijekom jeseni 1943. godine uopće nisu imali vezu sa susjednim slavonskim jedinicama NOV i POJ. Ili, preciznije rečeno, naša traganja za dokumentima i svjedočenjima o postojanju tih veza pokazala su se uzaludnim. A, kao što je već isticano, bez sigurnih i redovitih veza na relaciji Kozara - Slavonija nije moglo biti ni govora o planiranju i izvođenju bilo kakve veće akcije na sistem ili dio sistema jasenovačkog logora.

S tim u vezi nesumnjivo je umjesno pitanje zašto Vrhovni štab, koji se od kraja kolovoza 1943. do početka siječnja 1944. nalazio u Bosanskoj krajini, u Jajcu, nije u mnogo povoljnijim uvjetima ništa poduzeo (o tome nema pisanih tragova) ni u štabu 2. bosanskog (krajiškog) korpusa ni u Glavnom štabu Hrvatske, odnosno štabu 6. (slavonskog) korpusa u smislu

[24] *Hronologija,* str. 578.

[25] *Isto.*

[26] *Zbornik,* IV/18, str. 262.

[27] *Hronologija,* str. 572.

[28] *Isto.*

vlastite direktive dostavljene 31. ožujka 1942. iz Foče Operativnom štabu NOP i DV Bosanske krajine da se "ispita mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu"?

Standardni odgovor na ovakva i slična pitanja: "Bilo je daleko važnijih stvari o kojima je trebalo voditi brigu", nije na našim meridijanima za podcjenjivanje. Ipak, bez zle namjere, nije nepotrebno s tim u vezi podsjetiti na ono što je učinio britanski premijer Winston Churchill u najtežim trenucima za Veliku Britaniju u Drugom svjetskom ratu. U jeku najžešće ofenzive Hitlerove Luftvafe ofenzive, koja je po tadašnjoj procjeni predstavljala uvod u invaziju britanskih otoka, on je 19. rujna 1940. zatražio posebnim pismom od ministra unutrašnjih poslova da mu osobno dostavi podatke "koliko je kvadratnih stopa stakla uništeno do danas", a od generalnog direktora pošta, upoznavši ga prethodno da "postoje znatne žalbe u pogledu funkcioniranja poštanske službe za vrijeme zračnih napada", da mu podnese izvještaj o tome što on radi.[29]

*

Bivši zatočenici logora u Staroj Gradiški Janez (Ivo) Gabrič i Fabijan Rukavina vodili su poslije rata razgovor snimljen na magnetofonsku traku, iz koga se vidi da su se logoraši "u 1943. godini po odluci komiteta počeli pripremati za samooslobođenje".[30]

U sačuvanom opširnom izvještaju (elaboratu), koji će sa potpisom partijskog četveročlanog rukovodstva biti poslan iz tog logora Centralnom komitetu KP Hrvatske početkom travnja 1944. godine,[31] nalazimo redove koji to potvrđuju: "U septembru 1943., pošto su prilike zahtijevale da više povedemo računa o obrani svojih života, usporedo uz ekonomski rad (Dopuna B) stvarala se vojna linija. Iz ekonomske linije odabirali su najodaniji i najsigurniji drugovi u koje je organizacija imala najviše povjerenja da će u slučaju napada pružiti otpor."[32]

Koje je mjere morala poduzeti prije svega "vojna linija" logoraša jasenovačkog logora br. V (Stara Gradiška) u kojem su, prema podacima iz izvještaja (elaborata) koji upravo citiramo, čamila "1232 Hrvata, 96 pravoslavaca i 180 Židova" u muškom logoru i "413 Hrvatica, 348 pravoslavki i Židovki" u ženskom logoru?[33]

[29] Winston Churchill, *Memoires sur la deuxieme guerre mondiale,* Geneve, 1949., str. 345.

[30] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* Biblioteka "Poruke", knj. 19, Daruvar, 1980, str. 42.

[31] Institut za povijest radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Arhiv KP 34/2296 (u daljnjem tekstu: CK KPH).

[32] CK KPH-34/2296.

[33]-*Isto.*

O tim mjerama se u izvještaju (elaboratu) partijskog rukovodstva zbog konspirativnih razloga ništa ne govori. Međutim, u jednom nedatiranom "Opisu organizacije u logoru koja priprema bijeg", čiji autor nije identificiran, ali je vjerojatno bio zamijenjeni zatočenik (?), navodi se da se u "udarnoj grupi", koja treba organizirati i izvesti "samooslobađanje", "prikupljaju zatočenici i oružje", da "ta grupa broji do danas oko 400 dobro naoružanih zatočenika", da "prikupljanje municije u samom logoru te bombi vrše zatočenici koji rade u puškami i u skladištu municije III. bojne te pisari i podvomici zapovjedništva", također zatočenici, da su im "zasada najpotrebniji revolveri, jer njih ima najmanje", "da u vezi s udarnom grupom ima ustaša koji su prisilno mobilizirani u ustaše i (da) oni drže vezu s vanjskim svijetom".[34]

Spomenuti Fabijan Rukavina, koji je 1943./44. godine bio sekretar organizacije komunista u logoru Stara Gradiška, u poslijeratnom sjećanju opširno objašnjava kako su tekle pripreme logoraša za "samooslobađanje": "Plan izvršenja postavljenog zadatka za oslobađanje iz logora bio je postavljen na ovaj način: Prvo, prikupiti podatke o drugovima koji su već odslužili vojni rok ili su bili oficiri, odnosno podoficiri i koji su naučili rukovati oružjem. Takve ljude svrstati u borbene jedinice, čete i bataljone. Izabrati rukovodeći komandni i politički kadar. Organizaciju povesti tako da se u momentu potrebe jedinice mogu u najkraćem roku svrstati sa borbu. Tačno odrediti borbeno područje svake jedinice. Odrediti plan nastupanja i povlačenja iz logora prema oslobođenom teritoriju. Osigurati sredstva za vođenje borbe. Drugo, prikupiti podatke o sredstvima u ustaškim skladištima i u operativi. Osigurati ključeve i ostalo da se materijal i druga sredstva mogu brzo uzeti i upotrebiti. Prikupiti podatke o osiguranju logora izvana i razraditi plan likvidiranja toga osiguranja. Prikupiti podatke o mjestima stacioniranja neprijateljskih vojnih formacija u bližoj okolici logora i osigurati odbranu od njih. Treće, pripremiti oružje za početak borbe i razraditi plan kako ga najdjelotvornije upotrebiti. Četvrto, uspostaviti vezu s partizanskim odredima u blizini logora radi osiguranja povlačenja i zajedničke akcije."[35] Pripreme za "samooslobađanje" obuhvatile su i ženski dio logora Stara Gradiška. O tome u opširnom izvještaju govori Štefica Serdar-Sabolić, zamijenjena 11. studenog 1943. u Slavoniji: "Vijesti o uspjesima naše borbe, komentari ustaša i ustašica, njihovo ponašanje - sve više su nas navodili na zaključak da bi u nekom odsutnom času mogli i da likvidiraju logor, a s druge strane da bi moglo doći i do oslobođenja logora od strane naših jedinica. Za sve te eventualnosti smo se počeli pripremati. U muškom logoru su drugovi, popravljajući u radionicama ustaško oružje, uspjeli da se pomalo nao-

[34] AVII, Arhiv NOR-a, mikrofilm br. 41, CK KPH, 300.

[35] Peršen, 1990., str. 249.

ružavanju, a mi u ženskom logoru, naročito u omladinskim sobama, smo počeli neke vrste samozaštitu - kako flašom udarati, lizol u oči baciti i sl. Sve više je rastao borbeni duh, duh otpora.

S drugovima iz muškog logora sve se više razrađuje ideja o oslobođenju logora iznutra što bi trebalo potpomoći partizanskim akcijama izvana. Stoga je bilo važno uspostaviti vezu s Partijom na obližnjem terenu, tj. ili s Bosnom ili sa Slavonijom."[36]

Značajno je i svjedočenje logorašice Danice Božac (Milić): "Ne sjećam se danas tačno na koji je način Štefica Serdar prilikom odlaska iz logora početkom oktobra 1943. meni predala dužnost i vezu s muškim logorom, ali je činjenica da sam tu vezu održavala opet s Ivicom Sabljakom, i to preko tkaonice, jer je to bio jedini pravac mog kretanja u logoru tada. U toku veze s Ivicom Sabljakom pripremali smo se za oslobođenje logora. On je rekao da su oni u muškom logoru spremni. O pojedinostima mi nije govorio. Nama je savjetovao da spremimo istučenog stakla kako bismo ga u danom dometu bacile u oči ustašama."[37]

*

Između koncentracijskog logora u Staroj Gradiški i slobodnog teritorija Prosare, Kozare i Potkozarja nalazila se rijeka Sava i na njezinoj desnoj obali Bosanska Gradiška s uvijek relativno jakim garnizonom od oko 1000 vojnika i oficira.

Od slavonske oslobođene teritorije logor su dijelile cesta i željeznička pruga Zagreb - Beograd s nizom manjih i većih ustaško-domobranskih uporišta. Uz to, uz cestu od Gradiške do Okučana bilo je nekoliko manjih uporišta s bunkerima. Ukratko rečeno, i uz najbolju organizaciju "samooslobađanja" bez čvrste veze i suradnje s partizanskim jedinicama Slavonije i Kozare i sinkronizirane akcije u logoru i izvan logora - bili su slabi izgledi za uspješan proboj logoraša na oslobođeni teritorij. Toga je bilo svjesno i logorsko partijsko rukovodstvo, što se vidi iz njegova izvještaja (elaborata) pisanog početkom travnja 1944. u kojem nalazimo i ove rečenice: "Kao jedno od najvažnijih pitanja trebalo je riješiti uspostavu veze s obližnjim terenom. Sve poruke i pisanje na određena mjesta ostala su bezuspješna. 4. 10. 1943. odlazi u zamjenu jedna drugarica (Štefica Serdar - nap. aut.) sa zadatkom da nas poveže sa psunjskim odredom. Javljala se je par puta, odgovorili smo, ali trajna veza nije ostvarena. Svi pobjegli nisu ništa učinili."[38]

[36] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* str. 133.

[37] *Isto,* str. 139.

[38]> CK KPH-34/2296.

Što je u takvoj situaciji uradilo logorsko partijsko rukovodstvo? U nekoliko puta citiranom izvještaju (elaboratu) četveročlanog partijskog rukovodstva, pripremi i samom bijegu zatočenika logora Stara Gradiška posvećena su dva odlomka: "Rukovodstvo je 1. 2. pripremilo bjekstvo petorice drugova sa Kozare. Otišao je jedan član rukovodstva, jedan član vojne linije, inače bivši politkom na Kozari, dva druga iz NOO ijedan partizan. Pošto je drug Remzija Omanović, član rukovodstva (član Okružnog komiteta), bio bolestan i fizički vrlo neotporan, stoga mu je savjetovano da ne odlazi, jer neće taj put izdržati, ali na sve naše nastojanje on je bio još čvršći u odluci da bježi, te poznavajući partijske funkcionere na Kozari, vjerovatno je da će moći vezu ostvariti."[39]

Bivši logoraš Hasan Dolamić u izvještaju koji je poslao Centralnom komitetu KP Hrvatske poslije rata 15. rujna 1946., napomenuvši daje u logor Stara Gradiška doveden 5. lipnja 1943., napisao je: "Doneta je odluka da se pripremi bekstvo drugovima koji će moći najbolje da uspostave vezu sa terenskom organizacijom na Kozari i, ujesen 1943. godine organizovano je prvo bekstvo od strane partijske organizacije iz logora i određeni drugovi dobili su zadatak od sekretara komiteta logorske organizacije druga Fabijana Rukavine. Tada su pobegli drugovi Remzija Omanović, Hasan Sojtarić, Esad Kapetanović i još dva druga sa jednim ustašom, čija sam imena zaboravio."[40]

Najzad, i Fabijan Rukavina, tadašnji sekretar partijskog rukovodstva u logoru Stara Gradiška, u citiranom poslijeratnom sjećanju zapisuje: "Da bismo uspostavili kontakt s partizanskim odredima u Bosni, bilo je potrebno organizirati bijeg grupe drugova iz logora. Odlučili smo da to budu drugovi koji su već u borbi ili u ilegalnom radu bili poznati. Bijeg je organiziran u jesen 1943. godine i bio je uspješan. Među ostalima, tada su pobjegli i drugovi Remzija Omanović i Esad Kapetanović."[41]

*

U pogledu datuma bijega petorice logoraša jasenovačkog logora br. V (Stara Gradiška) naišli smo na različite podatke. Zadržat ćemo se ipak na samo dva izvora.

Prema kazivanju ing. Esada Kapetanovića, jednog od petorice bjegunaca, oni su iz logora pobjegli ujesen 1943. godine, pošto su partizani zauzeli Ljubiju. Kako su dva bataljuna 8. krajiške brigade i podgrmečki NOP

[39] *Isto.*

[40] A. Miletić, III, str. 590.

[41] Peršen, 1990, str. 250.

odred zauzeli Ljubiju noću između 14. i 15. listopada 1943. godine,[42] to je i do bijega iz logora, koji je omogućio ustaša rodom iz okoline Ljubije, čije se selo tada našlo na partizanskom teritoriju, moglo doći krajem listopada te početkom studenog 1943. godine.

Drugi izvor je jedan ustaški dokument. Remzijin otac, ing. Salih Omanović, pripadao je jednoj od onih uglednih sarajevskih obitelji za koje je Olga Marasović, sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, napisala da su "odigrale neprocjenjivu ulogu u početnom, najtežem periodu stvaranja i omasovljavanja HOP-a u Sarajevu" [43] Ing. S. Osmanović je iz bečkih studentskih dana poznavao ustaškog ministra Andriju Artukovića i da bi spasio sina obratio se njemu. Intervencija je bila uspješna i "po nalogu glavnog ravnatelja" v. d. nadstojnika odsjeka političkog redarstva Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske" Benak, donio je 10. studenog 1943. odluku kojom se "Omanović Remziji skraćuje vrijeme trajanja prisilnog boravka u sabirnom logoru, tako da zatočenje prestaje danom nadnevka ove odluke".[44]

Salih Omanović je najvjerojatnije odmah 11. ili najkasnije 12. studenog krenuo s ovom odlukom iz Zagreba u Bosansku Gradišku do uprave logora, od koje je saznao daje Remzija "neposredno prije toga pobjegao iz logora u partizane".[45] Dogodilo se to u prvoj dekadi studenog 1943. godine.

Inženjer Esad Kapetanović, jedan od petorice bjegunaca iz logora, svjedoči: "U Podgradcima smo našli partizansku četu pod komandom Đure Vučenovića. Upoznali smo ga s pojedinostima našeg bijega i našim zadatkom. Nakon nekoliko dana Remzija je otišao u štab odreda, a odatle, koliko mije poznato, prema Ključu, gdje se navodno nalazio Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu. I Hasan Sojtarić je ubrzo otišao u neku jedinicu, ali mi pojedinosti nisu poznate. Ja sam s braćom Osmanom i Mustafom Džafić ostao u Podgradcima, odakle smo Mustafa i ja trebali da uspostavimo vezu s logorom u Staroj Gradišci preko neke djevojke, radnice u Bosanskoj Gradiški, ali od toga nije bilo ništa."[46]

*

Partijsko rukovodstvo u starogradiškom logoru, u izvještaju CK-u KP Hrvatske, pisanom početkom travnja 1944., u vezi s Remzijom Osmano-

[42] *Hronologija,* str. 571.

[43] *Sarajevo u revoluciji,* knj. 2, Sarajevo, 1977. str. *Ali.* (u daljnjem tekstu: SUR)

[44] Original dokumenta ustupila na korištenje Amila Omanović-Numić, na čemu joj autori zahvaljuju.

[45] Bakšić Ahmet Burgunda, *Sa Remzom od 1930. do 1944.,* rukopis na korištenje ustupila Amila Omanović-Numić.

[46] Kazivanje inženjera Esada Kapetanovića autorima.

vićem konstatira: “Prema naknadno dobivenim i neprovjerenim obavještenjima, doznali smo daje isti drug putem podlegao, dok su ostali produžili, ali se nikako nisu javili.”[47]

U knjizi *Otpor u logoru Stara Gradiška* nalazi se podatak da je Remzija Omanović “po partijskom zadatku partijskog logorskog komiteta pobjegao 1943., no iscrpljen od TBC-a uskoro zatim umro ne stigavši osigurati vezu za logorsku partijsku organizaciju.”[48]

Međutim, gornji su navodi netočni! Predratni član KPJ, student filozofije na Beogradskom sveučilištu, Remzija Omanović (rođen 1920. u Cazinu) poslije ilegalnog rada u Sarajevu otišao je krajem 1941. u partizane. Kada je u srpnju 1942. godine Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu uputio u Sarajevo Avdu Humu da obnovi ilegalnu partijsku organizaciju, razbijenu u velikoj provali, s njim su krenuli Mladen Knežević, Zaga Blažić, Sain Šainović i Remzija Omanović. Remzija je dobio zadatak da obnovi sarajevsku skojevsku organizaciju i formira mjesni komitet SKOJ-a. Pola godile kasnije, u novoj velikoj provali u Sarajevu, on je uhićen i poslan u koncentracijski logor u Staroj Gradiški. Stigavši u studenom 1943. ponovno među partizane, Remzija Omanović se, po kazivanju njegove sestre Amile Omanović-Numić, s Kozare uputio u oslobođeno Bugojno, gdje se nalazilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Tu je člana tog komiteta Avdu Humu upoznao sa situacijom u logoru Stara Gradiška i mjerama koje je logorski partijski komitet poduzeo u cilju samooslobađanja. Da bi ta njihova akcija mogla biti uspješno izvedena, Remzija Omanović je saopćio A. Humi da bi bilo potrebno da partizanske jedinice istodobno izvrše udar izvana te napadnu Bosansku Gradišku i omoguće logorašima povlačenje na oslobođeni teritorij. Dodao je daje logorski komitet organizirao njegov bijeg zato da bi on pojedinosti takvog pothvata utanačio s odgovarajućim partizanskim štabom. U daljem tijeku razgovora došlo je do burne rasprave dvojice starih drugova, prijatelja i suradnika. Pošto je uzaludno pokušavao uvjeriti Remziju da je napad na jasenovačke logore za jedinice NOVJ veoma rizičan, zapravo neizvodljiv, Avdo Humo je odlučno presjekao daljnji razgovor tvrdnjom da je takav stav zauzet na višem nivou te da on tu ne može ništa učiniti.

Nesumnjivo je Avdo Humo u danoj situaciji postupio onako kako je morao postupiti . No 1984. objavljeni su memoari Avde Hume *Moja generacija.* U njima A. Humo spominje mnoge drugove i drugarice iz ilegalnog rada partijske organizacije, između ostalih i Mladena Kneževića, i Zagu Blažić, i Šaina Šainovića, ali na 720 stranica memoara nigdje nijed-

[47] CK KPH-34/2296.

[48] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* str. 64.

nom riječju ne spominje Remziju Omanovića, pa čak ni obitelj ing. Saliha Omanovića, u čijem je domu kao ilegalac bio ponekad gost!

Teško bolestan, izmučen, ojađen i duboko razočaran nerazumijevanjem i odbijanjem na koje je naišao prijedlog partijskog logorskog komiteta za oslobođenje zatočenika iz Stare Gradiške, Remzija Omanović je ubrzo po povratku iz Bugojna u Sanski Most otišao u podgrmečku partizansku bolnicu Kozin, gdje je 20. veljače 1944. umro.

*

Na 2. zasjedanju AVNOJ-a, 29. studenog 1943. u Jajcu, Tito je podnio opširan izvještaj pod naslovom "Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi s međunarodnim događajima". Kao ni na prvom zasjedanju tog tijela u Bihaću godinu dana ranije, ni ovog puta nije spomenut Jasenovac. Međutim, iz Jajca je s II. zasjedanja AVNOJ-a poslan pozdrav i zatočenicima ustaških logora.

O tome svjedoči slovenski delegat, poznati književnik Edvard Kocbek, pribilježivši u svoj dnevnik 30. studenog 1943.: "Delegati su redom prilazili i predavali svoja punomoćja, a zatim smo uputili pozdrave Staljinu, Chercillu i Rooseveltu, Sveslavenskom odboru u Moskvi, Jugoslavenima u Sjevernoj Americi i svim Jugoslavenima na neoslobođenom teritoriju, po tamnicama i logorima."[49]

Pozdravi koje spominje Edvard Kocbek, pa među njima i pozdrav "svim Jugoslavenima na neoslobođenom teritoriju, po tamnicama i logorima", objavljeni su 1944. godine u brošuri *Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* pod naslovom "Zatočenicima fašističkih tamnica i logora! Borcima s neoslobođenog teritorija": "Borcima za slobodu naše domovine koji su pali u tamnice i koncentracione logore njemačkih zločinaca i njihovih ustaških i četničkih sudionika: borcima slobode s neoslobođenog teritorija - šalju svoje borbene pozdrave i zavjete članovi Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije sa svoje druge, historijske skupštine, na koju su se sabrali da bi, u razmaku između dvije bitke, napravili bilans svojih dosadašnjih borbi i donijeli dalekosežne odluke za naredne dane."[50]

Sljedeći odlomak posvećen je samo uhićenim pristalicama i borcima narodnooslobodilačkog pokreta: "Drugovi, zatočenici, borci! Poručujemo vam: niste sami i niste ostavljeni i zaboravljeni! Naš narod ne zaboravlja

[49] Edvard Kocbek, *Svedočanstvo; Dnevnički zapisi od 3. maja do 2. decembra 1943.*, Beograd, 1988., str. 59.

[50] *Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije,* Petrovaradin, 1944., str. 59.

borce koji su dopali ropstva i muka boreći se za bratstvo i sretnu budućnost naroda! Herojska oslobodilačka vojska našeg naroda približuje se ili već stoji pred vašim tamnicama!”[51]

Osim pozdrava upućenih uhićenim borcima antifašistima, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) osnovao je u Jajcu 29. studenog 1943. i Komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Za predsjednika Komisije postavljen je dr. Dušan Nedeljković, profesor Beogradskog sveučilišta, a ubrzo zatim formirano je i osam zemaljskih komisija koje su se dalje granale na okružne i sreske komisije. Na osnovi prikupljenih materijala i podataka Državna komisija je objavila 93 saopćenja o zločinima okupatora i njegovih pomagača i 26. prosinca 1945. podnijela Međunarodnom vojnom sudu u Niimbergu svoj izvještaj s priloženom dokumentacijom.

Međutim, s obzirom na događaje tijekom 1944. i 1945. godine, o kojima će tek biti govora, teško je oteti se dojmu da su “drugovi zatočenici”, uz sva obećanja i zavjete, u pogledu planiranja i priprema akcije za njihovo oslobođenje, ipak bili “ostavljeni i zaboravljeni”!

*

Fabijan Rukavina, sekretar komiteta u jasenovačkom logoru br. V (Stara Gradiška), pribilježio je u poslijeratnim sjećanjima: “Obavještenje o II. zasjedanju AVNOJ-a s odlukama koje su donijete i ostalim materijalom u vezi s tim primili smo već u toku decembra 1943. godine. To je za ondašnje prilike kod nas u logoru bilo vrlo brzo. Odmah smo odlučili poslati čestitku AVNOJ-u i pružiti svesrdnu podršku odlukama koje su predstavljale ostvarenje onoga za što sto se i mi borili. Ivan Sabljak je dobio zadatak da sačini tekst koji ćemo poslati. Pošto se s tim tekstom saglasila i partijska organizacija u ženskom logoru, poslali smo ga preko naše stalne veze. Razumljivo je da se danas ne mogu sjetiti tačno tog teksta.”[52]

Međutim, tekst Ivana Sabljaka je sačuvan. Adresiran Predsjedništvu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, potpisan sa “zatočenici ustaških logora u Hrvatskoj”, počinjao je riječima: “Sa oduševljenjem primili smo pozdrav upućen svim zatočenicima ustaških logora sa 11. zasjedanja AVNOJ-a. Uz pozdrave hrabrih boraca sa Psunja, Papuka i Kozare koje svakodnevno primamo preko pušaka i mitraljeza - vaš drugarski pozdrav učvrstio je još više u nama vjeru da nismo zaboravljeni i prepušteni našoj sudbini. U najtežim smo časovima gledali noću plamene krijesove koje su partizani na okolnim planinama palili na velike dane i ti su oslobodilački

[51] ***Isto.***

[52] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* str. 50.

krijesovi rasvjetljavali naše ćelije i barake, ispunjavajući nas uvijek novim nadama. Te su vatre bile prvi pozdravi slobode koje smo primili. Naša vruća želja u ovim sudbonosnim danima jeste da nam se još jedanput pruži mogućnost da zajedno s vama doprinesemo svoj dio u proganjanju, uništavanju i kažnjavanju krvoločnog okupatora i ustaških zločinaca koji su u svoje zločinačke i pljačkaške svrhe iskoristili nesreću što je snašla naš narod kad je prljava švapska čizma oskvmula našu svetu zemlju. Pa i ako nam se ova naša vruća želja ne ispuni, ako nas ustaške zvijeri u svom nemoćnom bijesu goloruke u neravnoj borbi unište, mi ćemo do posljednjeg daha dijeliti s vama radost konačne pobjede, svjesni da će to biti posljednji znak života fašističke nemani i daje došao dan potpunog oslobođenja napaćene domovine."[53]

"Vruća želja" zatočenika ustaških logora u Hrvatskoj da doprinesu "svoj dio u proganjanju, uništavanju i kažnjavanju krvoločnog okupatora i ustaških zločinaca" nikada se neće ostvariti. U poslijeratnim sjećanjima Fabijana Rukavine u vezi s porukom koju su "zatočenici ustaških logora u Hrvatskoj" uputili Predsjedništvu AVNOJ-a zapisano je i ovo: "A daje naša poruka stigla, svjedoči i drug Moša Pijade, koji je u jednom javnom govoru rekao daje ta naša poruka bila jedna od najdražih koja je stigla."[54]

=t=

Nije jasno ni kada su odluke II. zasjedanja AVNOJ-a stigle do zatočenika u Staru Gradišku i Jasenovac, ni da li je i kada njihova poruka u vezi s tim odlukama dospjela u AVNOJ. No, pođimo redom.

Prema sjećanju Fabijana Rukavine, u ustaškom logoru u Staroj Gradiški "obavještenje o II. zasjedanju AVNOJ-a s odlukama koje su donijete i ostalim materijalom u vezi s tim primili smo već u toku decembra 1943. godine."

Mogućnost da su zatočenici saznali za II. zasjedanje AVNOJ-a u prosincu 1943. mogla bi se i prihvatiti jer su oni, kako je Štefica Serdar-Sabolić izjavila 25. ožujka 1984. na godišnjoj skupštini Sekcije zatočenika Jasenovca i Stare Gradiške, saznavali o događajima izvan logorskih zidina "raznim putevima": "porukama u paketima, iz postupaka i izjava ustaša i njihove štampe u kojima bi bili zamatani artikli u paketima: izjava novodošlih logoraša, iz skrivenog radioaparata u Staroj Gradiški, iz poruka Odbora za logore u Zagrebu i s okolnog terena".[55]

[53] A. Miletić, II, str. 745-747.

[54] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* str. 50.

[55] Štefica Serdar-Sabolić, referat na godišnjoj skupštini "Sekcije bivših zatočenika Jasenovca i Stare Gradiške", 1984., pod naslovom "Prošlo je četrdeset godina. Logor Stara Gradiška 1944. godine, *2."*

Logoraš Risto Stjepanović je u jednom intervjuu dao svoju verziju o tome kako su zatočenici Jasenovca početkom siječnja 1944. saznali za zasjedanje AVNOJ-a: “Mile Bošnjaković, jedan od logoraša, čisteći ustaške kancelarije, pronašao je ustaški list 'Hrvatski narod' i u njemu pročitao reakciju ustaša na II. zasjedanje AVNOJ-a. Preko Bošnjakovića su i mnogi drugi logoraši saznali za to istorijsko zasjedanje.”[56] Stoga su riječi Fabijana Rukavine da su “odluke i ostali materijal” primljeni već u prosincu očito posljedica lošeg sjećanja. Naime, F. Rukavina u sljedećoj rečenici tvrdi da su “odmah odlučili poslati čestitku AVNOJ-u” i daje “Ivan Sabljak dobio zadatak da sačini tekst”,[57] ali na kraju sačuvane čestitke zatočenika poslane AVNOJ-u stoji datum 29. 6. 1944.[58]

No u pismu Štefice Serdar-Sabolić, koja je iz logora u Staroj Gradiški zamijenjena 11. listopada 1943, da bi odmah zatim s oslobođenog teritorija Slavonije pristupila uspostavi veze s tim logorom, u pismu F. Rukavini stoji: “Bilo bi dobro da se sjetiš o kakvom je materijalu riječ i od koga ste to dobili. Nekako se ne sjećam da smo mi tada u prosincu u Slavoniji imali o tome neki veći materijal. To je bilo kasnije. Za odluke smo, naravno, znali. Prema onom što je meni poznato iz više poslijeratnih razgovora s Danicom Milić, u to vrijeme niste imali nikakvu vezu s onima vani osim onog što sam ja poslala. Znam da nisam poslala nikakav materijal već pismo sitno pisano tušem na pauspapiru i uvaljano u tuljac od guskina pera ispečeno u kruhu. Ne pretendiram na slavu da sam vam ja javila o II. zasjedanju, jer se danas jednostavno ne mogu sjetiti što sam pisala.”[59]

Nije jasno je li i kada Moša Pijade “u javnom govoru” rekao da je poruka zatočenika “bila jedna od najdražih koja je stigla”. Da je Ivan Sabljak poruku “zatočenika ustaških logora u Hrvatskoj” uspio poslati iz Stare Gradiške (logor br. V) potvrđuje njezin sačuvani original, a u pogledu javnoga govora Moše Pijade sva naša traganja ostala su uzaludna (Dopuna C).

*

“31. decembra 1943. noću nastalo je opasno stanje u logoru”, zabilježila je u svojim sjećanjima zatočenica jasenovačkog logora br. V (Stara Gradiška) Danica Božac-Milić. “Ustaše su nas zatvorili u nastambe i nitko se nije smio kretati van. Čule smo pucnjavu, strku i viku ustaša i shvatile da se radi o borbi s partizanima. Pred jutro je pucnjava jenjavala, ali su nas

56 *Oslobođenje,* Sarajevo, 29. studeni 1975.

57 *Otpor u logoru Stara Gradiška,* str. 42.

58 A. Miletić, II, str. 745-747.

59 Pismo Štefice Serdar Sabolić Fabijanu Rukavini od 15. svibnja 1983. Autorica je ustupila pismo na korištenje, na čemu joj zahvaljujemo.

držali zatvorene još cio dan bez hrane i vode. Vodu smo dobile tek predvečer na Novu godinu 1944. Bile smo sve žene radosne u iščekivanju i svaka na svoj način borbeno raspoložena."[60]

Što se dogodilo tijekom noći 31. prosinca 1943.? U prosincu 1943. njemačke i ustaško-domobranske snage poduzele su snažne ofenzivne operacije protiv jedinica NOV i POJ u istočnoj Bosni. Da bi olakšao položaj tih snaga Vrhovni štab je naredio štabu 5. korpusa da, ojačan s dvije brigade iz 1. proleterskog korpusa, napadne Banja Luku. U "Hronologiji" 18. toma Titovih *Sabranih djela* pod datumom 27. prosinac 1943. stoji zapisano daje on tog dana "saopštio štabu 6. korpusa NOVJ da će jake snage 5. korpusa NOVJ noću između 31. decembra 1943. i 1. januara 1944. napasti Banja Luku i naredio da 6. korpus glavninom svojih snaga sadejstvuje tome napadu sadejstvujući te iste noći na magistralu Beograd-Zagreb, pri čemu će jačim snagama razoriti komunikaciju na odsjeku Novska - Slavonski Brod, a ostalim snagama izvesti demonstrativne napade na Okučane i Staru Gradišku i sve te aktivnosti nastaviti 1. januara i narednih nekoliko dana."[61]

*

U istom, 18. tomu Titovih *Sabranih djela* u vezi s njegovom depešom poslanom 4. siječnja 1944. ("Rušite prugu! javite kretanje neprijatelja!"[62] nalazimo napomenu priređivača: "Tito je još 27. decembra 1943. poslao jedno naređenje štabu 6. korpusa NOVJ, ali izvorni tekst toga naređenja nije poznat zato što nije pronađen poslani radiogram, a odgovarajući tekst koji je primljen u štabu 6. korpusa, po naređenju komandanta korpusa Petra Drapšina, nije zapisan u Knjizi depeša toga korpusa, očigledno radi toga da bi se njegova sadržina zbog izuzetne važnosti o usmjeravanju glavnine snaga korpusa, sačuvala u tajnosti" (Dopuna D). Primljeni radiogram ima i datum prispijeća i redni broj, ali je u rubrici "Sadržaj" upisano: "Depeša nije zapisana po naređenju k-ta." Međutim, istog dana (27. prosinca) štab korpusa je odgovorio Vrhovnom štabu u vezi s tim radiogramom sljedeće: "Zapovijest primili. Mjere preduzeli. Naređenje ćemo izvršiti. Petar Drapšin, Vlado Popović."[63] Iz sadržaja kasnijeg izvještaja štaba 6. korpusa, kao i iz izvještaja njegove 12. slavonske NO divizije, može se zaključiti daje Tito u radiogramu o kome je riječ obavijestio štab korpusa o predstojećem napadu na Banjaluku i naredio da 6. korpus glavninom snaga djeluje na magistrali Beograd-Zagreb i da jačim snagama sudjeluje napadu na Banjaluku raza-

[60] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* str. 139.

[61] Tito, SD, 18, str. 358.

[62] *Isto,* str. 146.

[63] *Isto,* str. 314-315, nap. 358,

ranjem komunikacija na odsjeku Novska - Slavonski Brod, da spriječi upućivanje neprijateljskih pojačanja iz Slavonije ka Banjaluci i da izvede demonstrativne napade na Okučane i Staru Gradišku. Tito je naredio da sve to mora uslijediti najkasnije noću između 31. prosinca 1943. i 1. siječnja 1944. kao i da se takva aktivnost na tom sektoru mora nastaviti i sljedećih dana.[64] Dakle, i prema mišljenju autora kronologije i po mišljenju redakcije 18. toma *Sabranih djela* Josipa Broza Tita, on je 27. prosinca 1943. naredio radiogramom (čiji izvorni tekst nije poznat) štabu 6. korpusa da izvede "demonstrativne napade na Okučane i Staru Gradišku"!

Dan ranije ili istog dana kada je taj radiogram poslan, u Jajcu, gdje se nalazio Vrhovni štab NOV i POJ, boravio je zapovjednik 5. korpusa pukovnik Slavko Rodić. Poslije razgovora s vrhovnim zapovjednikom on se odmah vratio u svoj štab, u selo Donji Ribnik, udaljeno oko 50 km od Jajca. Tako su se u zapovijedi štaba 5. korpusa za izvođenje prve banjalučke operacije, napisanoj odmah po povratku pukovnika Rodića u Donji Ribnik, našle rečenice: "Snage VI. korpusa (Slavonija) izvršit će vjerojatno demonstrativni napad na Okučane i napad na samu Staru Gradišku. Vjerojatno će slavonske snage istovremeno napasti Staru Gradišku."[65] Prilog "vjerojatno" ukazuje u oba slučaja daje zapovjednik 5. korpusa pukovnik Slavko Rodić napustio Jajce i vratio se u Ribnik prije nego što je u Vrhovni štab stigao odgovor: "Naređenje ćemo izvršiti" Petra Drapšina i Vlade Janića na Titov radiogram poslan štabu 6. slavonskog korpusa 27. prosinca 1943.

A zašto štab 5. korpusa u svojoj naredbi pravi očitu distinkciju između napada snaga 6. korpusa (Slavonija) na Okučane i napada na Staru Gradišku, definirajući samo prvi kao demonstrativan, tj. kao "dejstvo zavaravajućeg karaktera" poduzeto "u cilju vezivanja neprijateljskih snaga koje bi mogle priteći u pomoć garnizonu na koji je vršen stvarni napad"?[66] Znači li to daje Tito, po čijoj je naredbi i poduzeta prva banjalučka operacija, barem u prvom trenutku, predviđao - i s tim predviđanjem upoznao pukovnika Slavka Rodića, zapovjednika 5. korpusa-da se neprijateljski garnizon u Staroj Gradiški stvarno a ne samo demonstrativno (kao onaj u Okučanima) napadne i svlada, pa prema tome i zatočenici tamošnjeg koncentracijskog logora oslobode? U slučaju pozitivnog odgovora odmah bi se nametnula nova pitanja: Zašto je Tito izmijenio svoj prvobitni stav i kada je o tome obavijestio štab 6. (slavonskog) korpusa? Vratimo se stoga sačuvanim, odnosno pronađenim dokumentima.

[64] *Isto.*

[65] *Zbornik,* IV/20, str. 457, 462.

[66] VE, prvo izdanje, 2, str. 435, 437.

*

U zapovijesti štaba 5. korpusa za prvu banjalučku operaciju dani su najprije podaci o neprijatelju u samoj Banja Luci, a zatim se kaže: "Bosanska Gradiška: 1000 neprijateljskih vojnika, od čega 750 domobrana i ostalo policija i feldžandarmerija. Stara Gradiška: oko 250 neprijateljskih vojnika. Staru Bosansku Gradišku spaja pontonski most preko rijeke Save, koji se može paliti."[67]

Slijede precizirani zadaci "IV. grupe" (11. brigada, jedan bataljun 8. brigade, gradiško-lijevčanski odred, 1 baterija topova) kojom zapovijeda štab 11. brigade: "Brzim naletom napast će i likvidirati neprijateljsko uporište u Bosanskoj Gradiški. Najjači prodor napraviti ka pontonskom mostu. Koga odmah spaliti i minama razrušiti. Po likvidaciji uporišta držati desnu obalu Save onemogućavajući eventualne neprijateljske pokušaje prodora ka Banja Luci. (Vjerovatno će slavonske snage istovremeno napasti Staru Gradišku)."[68]

Začuđuje, doista, da štab korpusa, premda spominje Staru Gradišku, ni na na jednom mjestu, nijednom riječju, ne ukazuje na to da bi po oslobođenju Bosanske Gradiške "brzim naletom" i zauzimanjem pontonskog mosta na Savi, zapravo prije njegova uništenja, trebalo uspostaviti vezu sa slavonskim jedinicama koje će "vjerovatno istovremeno napasti Staru Gradišku" i zajedno s njima možda poduzeti nešto u vezi s više od 2000 zatočenika kaznionice, odnosno jasenovačkog logora br. V, udaljenog na puškomet od tog mosta! S obzirom na autoritet koji je Pokrajinski komitet KPJ za Bosansku krajinu imao u odnosu na štab 5. korpusa, sa sigurnošću se može konstatirati da poruka koju je iz logora Stara Gradiška donio Remzija Omanović i prenio je članu tog komiteta Avdi Humi, do tog štaba nije ni stigla! Zašto? To je još jedno pitanje bez odgovora.

*

Zapovijest štaba 6. (slavonskog) korpusa za sudjelovanje njegovih jedinica u prvoj banjalučkoj operaciji nije sačuvana, odnosno pronađena. Međutim, o tome govori nekoliko drugih dokumenata.

.Zapovijest štaba 12. divizije (zapovjednik potpukovnik Milan Stanivuković, politički komesar Mirko Bulović) izdana 30. 12. 1943. godine u 22,30 sati počinje riječima: "Prema naređenju štaba VI. korpusa NOV i POJ, naša divizija napast će neprijateljsko uporište Okučani."[69]

[67] *Zbornik,* IV/20, str. 456-457.

[68] *Isto,* str. 462.

[69] *Zbornik,* V/22, str. 529.

Slijede detaljni podaci o rasporedu i naoružanju neprijatelja, a zatim se pod točkom 1 precizira da će Operativni štab koji pod svojim zapovjedništvom ima "4 bataljona, 2. protiv, tenk. puške, vod teških bacača i ostale pripadajuće jedinice": "Napad na Okučane vršiti sa dna bataljona, bez jedne čete pravcem Cage - Čorinac - Kosovac, a potom cestom prema centru uporišta. Kao prvi cilj postavlja mu se likvidacija neprijateljskih snaga u Šumariji. Po likvidaciji istoga produžava nadiranje u pravcu centra."[70]

Usprkos jasno postavljenih zadataka podređenim jedinicama, štab 12. divizije je svoj izvještaj "O. Br. 10./44 godine", poslan "štabu VI. korpusa N. O. V. i p. O. J." počeo odlomkom: "Po naređenju Vrhovnog štaba N. O. V. i P. 0. J. da jedinice VI. korpusa izvrše fmgirani napad na neprijateljsko uporište Okučani i železničku prugu Beograd - Zagreb, u cilju olakšavanja našim jedinicama, koje se bore u Banja Luci."[71] Zatim se u izvještaju kaže: "Jedinice ove divizije izvršile su napad na gore pomenuto uporište tačno u 22 časa 31. 12. 1943. godine. Borba je trajala do 6 časova 1. 1. 1944. u samom uporištu. U 6 sati i 30 minuta 1.1. 1944. godine jedinice ove divizije su se povukle iz samog uporišta, pošto uporište nije bilo u izgledu za likvidaciju, a preko dana bi bilo vrlo teško povlačenje i da bi izbjegli nepotrebnim gubicima mi smo jedinice povukli kako je to gore navedeno."[72]

Kako i kada je štab 12. divizije došao do zaključka da je Vrhovni štab naredio "da jedinice VI. korpusa izvrše fmgirani napad (Dopuna E) na neprijateljsko uporište Okučani i železničku prugu Beograd - Zagreb, u cilju olakšavanja našim jedinicama, koje se bore u Banja Luci" - ne samo da nije jasno nego ne postoje, koliko nam je poznato, ni indicije koje bi na to ukazivale. Ipak, za našu temu, odnosno za sagledavanje stavova dotičnih štabova i rukovodstava NOP-a prema jasenovačkom logoru br. V (Stara Gradiška) daleko su važniji pronađeni dokumenti koji govore o djelovanju Posavskog odreda Zapadne grupe NOP odreda 6. korpusa, u okviru prve banjalučke operacije. Stab te grupe proslijedio je 5. siječnja 1944. štabu 6. korpusa operativni izvještaj štaba posavskog NOP odreda, čija je točka 1. počinjala odlomkom: "Pošto js 12. divizija demonstrativno napadala neprijateljsko uporište Okučani dana između 31. 12. 1943. i 1. januara 1944. god. Posavski odred je dobio zadatak da fingira napad na Staru Gradišku, Vojnović salasi Novi Varoš."[73]

Slijedi objašnjenje da se "odred prebacio 30. 12. 1943. godine preko ceste i pruge u šumu Prašnik, gdje je trebao tog dana da ostane u konspiraci-

[70] *Isto,* str. 530.

[71] *Zbornik,* V/23, str. 63-65.

[72] *Isto.*

[73] *Isto,* str. 67-69.

ji, a uveče da krene na svoj zadatak i da počne sa fingiranjem napada na sva određena mjesta, između 31. 12. 1943. i 1. 1. 1944. uveče u 22 časa", tj. na Staru Gradišku, Vojnović salaš i Novi Varoš gdje su se nalazile ustaške i domobranske posade.

Posljednji odlomak prve točke operativnog izvještaja štaba posavskog partizanskog odreda glasio je: "II. bataljun i novogradiški bataljon krenuli su na izvršenje svog zadatka iz šume Prašnika u pravcu Save pokraj Pivare i trebali su da se kreću kanalom između Donjeg Varoša i Save i napadnu kaznionu i most na Savi. Cestom je bilo nemoguće da se kreću pošto se na dotičnoj cesti nalaze neprijateljski bunkeri od Novog Varoša duž cijele ceste do same Stare Gradiške." Zatim je u točkama 4. i 6. izvještaja rečeno: "Namjere neprijatelja su bile kada je naš bataljon fingirao napad na kaznionu u Staroj Gradiški i most na Savi neprijatelj je pokušao da se prebaci čamcima iz Bosanske Gradiške i da udari našu vojsku sa leđa, ali naši su borci spriječili namjere neprijatelja. Borba je počela između 31. 12. 1943. i 1. 1. 1944. uveče u 22 časa i trajala je do 1 sat posle pola noći."[74]

U izvještaju štaba 6. korpusa o akcijama njegovih jedinica "u vremenu od 1. 1. do 10. 1. 1944. nalazimo skraćenu verziju zbivanja i ocjenu aktivnosti dvaju bataljuna posavskog odreda koji su izvodili demonstrativni, tj. fingirani napad na most na Savi i kaznionicu. "Rezultati borbe nisu postignuti onakvi kakvi su bili predviđeni zadatkom iz razloga što su jedinice koje su fingirale napad na Staru Gradišku prilikom svog prolaza kroz D. Varoš naišle na domobrane koji su tamo igrali kolo i na poziv partizana nisu se hteli predati, već su počeli da beže. Naši borci su otvorili na iste vatru i time odali svoje prisustvo. Ali i pored toga, našim borcima je uspelo da se dovuku do samog mosta i da tamo pobiju nekoliko ustaša. Oružje od svih ubijenih nije se moglo izvući usred jake neprijateljske vatre, koja je otvorena na naše borce sa obe obale Save."[75]

Slijede podaci o plijenu (2 puške) i gubicima neprijatelja (zarobljeno 6 domobrana bez oružja, ubijeno 8 ustaša, 1 ustaški poručnik i 2 domobrana) i zaključak: "U ovoj akciji štabovi su dobro rukovodili svojim jedinicama, i da nije bilo velike vode, tj. da se moglo nastupati u streljačkom stroju i sa više pravaca, rezultati fingiranog napada bili bi svakako bolji. Jedinice su morale izvršiti povlačenje ne zbog pritiska neprijatelja, već zbog brisanog terena preko koga se po planu ne bi moglo povlačiti bez velikih gubitaka, a zadržavanje preko dana na istim položajima zbog blizine jakih

[74] *Isto.*

[75] *Isto,* str. 115-116.

neprijateljskih uporišta nije moguće jer bi naše jedinice vrlo lako bile opkoljene i desetkovane."[76]

Citirani izvještaj štaba zapadne grupe NOP odreda, odnosno štaba posavskog odreda i štaba 6. korpusa jedini su sačuvani dokumenti u kojima se u okviru prve banjalučke operacije spominje kaznionica u Staroj Gradiški. Vidjeli smo u kojem kontekstu: u njima nigdje nema nijedne riječi o eventualnom oslobađanju logoraša koji su se nalazili u starogradiškoj kaznionici u jasenovačkom logoru br. V (Dopuna F). Unatoč tome, u predgovoru prve knjige Antuna Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945. Dokumenta*, koji je napisao general u mirovini Jefto Šašić, nalazimo konstataciju: "Veoma izgledan - dobro pripremljen - napad na logor Stara Gradiška prilikom banjalučke operacije 1943./1944. godine u posljednji je čas onemogućen."[77]

Antun Miletić u pogovoru svoje treće kljige *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti* kaže da su nade logoraša Stare Gradiške u oslobođenje "bile naročito podgrijane prilikom napada glavnine V. udarnog korpusa NOVJ 31. decembra 1943. godine na Banja Luku, ali zbog angažovanja jakih neprijateljskih snaga taje mogućnost otpala."[78]

Međutim, nepunih pet stranica kasnije A. Miletić se u istom pogovoru ponovno osvrnuo na prvu banjalučku operaciju: "U logoru Stara Gradiška krajem 1943. se rasplamsala nada logordša za oslobođenje. Naime, u noći između 31. decembra 1943. i 1. januara 1944. posavski NOP odred izvršio je fingirani napad na Staru Gradišku u okviru akcije slavonskih jedinica da se spreči prodor neprijateljskih snaga u pomoć opsednutoj Banja Luci. Iako je u logoru postojala ilegalna organizacija spremna da iznutra izvrši prodor ukoliko bi imala prihvat i pomoć izvana, ništa se nije dogodilo. Za napad su saznali tek kad se začula pucnjava blizu logora i kad su ustaše pred nastambe postavili mitraljeze."[79]

Sva naša istraživanja ukazuju na to daje, nažalost, točna druga Miletićeva verzija zbivanja u i oko logora Stara Gradiška tijekom noći koja je dijelila 1943. od 1944. godine.

*

U spominjanom elaboratu kojim je, tri mjeseca poslije neuspjelog napada jedinica NOV i POJ na Banja Luku i Bosansku Gradišku, četveročlano partijsko rukovodstvo logora Stara Gradiška obavijestilo Centralni komitet KP Hrvatske o odluci logoraša da "u najpogodnije vrijeme" izvedu

[76] *Isto.*

[77] A. Miletić, I, str. 12.

[78] A. Miletić, III, str. 706.

[79] *Isto,* str. 711.

svoje oslobođenje" i postavilo mu pitanje: "Da li ste u stanju da nas pomognete u toj namjeri?" nalazimo i ova dva odlomka: "20. 1. 1944. piše nam privatno jedan drug sa Žumberka gdje među ostalim kaže: 'Obaviješteni smo da su partizani prilikom napada na B. Gradišku 1.1. bili u logoru, ali vas nisu uspjeli osloboditi.' Dalje kaže da mu je s mjerodavnog mjesta odgovoreno da se o logoru vodi računa itd.

Na prvo možemo odgovoriti da prilikom napada na B. Gradišku nije niti jedan partizan bio sa oružjem u logoru, samo su nam noću granate dolazile, a na drugo kako se vodi računa - možete znati, kad nemamo nikakve veze."[80]

Kako nije dobilo nikakav odgovor na pismo (elaborat) o kojemu je riječ, rukovodstvo partijske organizacije logoru poslalo je 15. kolovoza iste godine protest Centralnom komitetu KP Hrvatske i ponovno predložilo kombiniranu akciju snaga NOV i POJ i samih logoraša radi oslobođenja logora. Slijedi u tom protestnom pismu rečenica: "Daje logorsko rukovodstvo bilo obaviješteno o napadaju na Staru Gradišku, sigurno bi prilika bila iskorištena, most srušen, a šuma u Banja Luci zauzeta. U isto vrijeme logor bi bio oslobođen, a narodnooslobodilačka vojska dobila bi preko 2000 novih članova."[81]

Četrdeset godina poslije prve banjalučke operacije, 25. ožujka 1984., na godišnjoj skupštini Sekcije bivših zatočenika Jasenovca i Stare Gradiške, Štefica Serdar-Sabolić je u svom referatu rekla i ovo: "U logoru Stara Gradiška 1944. godina je počela rasplamsanom nadom zatočenika u oslobođenje. Naime, u noći 31. decembra 1943. na 1. januara 1944. posavski NOP odred izvršio je fingirani napad na Staru Gradišku u okviru akcije slavonskih jedinica da se spriječi prodor neprijateljskih snaga u pomoć opsjednutoj Banja Luci. Iako je u logoru postojala ilegalna organizacija spremna da iznutra izvrši prodor ukoliko bi imala prihvat i pomoć izvana, ništa se nije dogodilo. Za napad su saznali tek kad se začula pucnjava blizu logora i kad su ustaše pred nastambe postavili mitraljeze."[82]

Bez obzira na to što neke tvrdnje rukovodstva KPJ u logoru Stara Gradiška o "sigurnom" ishodu prve banjalučke operacije nisu zasnovane na realnoj procjeni situacije, citirani odlomci dokumenata i riječi Štefice Serdar-Sabolić (Dopuna G) sami su po sebi teške optužbe.

[80] CK KPH-34/2296.

[81] A. Miletić, II, str. 755.

[82] Vidjeti bilješku 55.

Dopune i objašnjenja

A

Okupacija Jugoslavije zatekla je aktivnog kapetana jugoslavenske vojske Dušana Janjića, rodom iz slavonskog sela Benkovac, u Beogradu, gdje se ubrzo stavio u službu okupatora i poslije prve njemačke ofenzive na Mačvu, gdje gaje početkom prosinca 1941. Milan Nedić postavio za načelnika sreza mačvanskog. U proljeće 1942. godine on je pristupio četničkom pokretu Draže Mihailovića, koji ga je sredinom 1943. godine uputio u rodni kraj sa zadatkom da tamo organizira četničke jedinice. S grupom od 16 ljudi on se tada prebacuje sa Motajice u selo Čovac, 4 km južno od Okučana. Već početkom kolovoza imao je, prema vlastitom izvještaju, oko 40 ljudi. U noći između 16. i 17. kolovoza iste godine grupa boraca 17. (slavonske) brigade razbija Janjićevu grupu, ali ona se ubrzo ponovno okuplja. Tada štab 6. korpusa formira protučetnički bataljun koji se na prostoru između željezničke pruge Zagreb-Beograd i r. Save povremeno sukobljava i s ustaško-domobranskim jedinicama i s Janjićevim četnicima.

U izvještaju Županske redarstvene oblasti Nova Gradiška od 15. prosinca 1943. navedeno je: “12. prosinca o. g. oko 8 sati došle su u selo Gređani (5 km južno od Okučana) 2-3 satnije ustaša iz St. Gradiške i razoružali su u tom selu oko 80 četnika, koji nisu dali otpor, a potom ih pustili. Ove četnike naoružali su Nijemci u Okučanima, a većinom s talijanskim puškama. Ostali četnici koji su se nalazili u selu Čovcu (4 km južno od Okučana) na broju oko 70 po odobrenju njemačkog posadnog zapovjedništva istog dana povukli su se iz sela Čovca u Okučane, te su smješteni u Domu hrvatske mladeži, gdje se i sada nalaze. Oružnička postaja u Okučanima izvješćuje da, koliko se moglo saznati, četnici su u rasulu i imade izgleda da se neće moći duže vremena obdržati, jer se mnogi od njih vraćaju u svoje radne jedinice gdje su ranije služili, dok drugi čiji se domovi nalaze u obližnjim selima idu svojim kućama.”[83]

Napustivši u drugoj polovici 1943. godine područje Okučana, Dušan Janjić, koji je u međuvremenu unaprijeđen u čin majora, vratio se u Beograd gdje su ga tijekom listopada 1944. zarobile jedinice NOV i POJ. Poslije istrage Vojni ga je sud osudio na smrt strijeljanjem.

[83] D. Čalić, *n.d.,* 308; citat izvještaja Županske redarstvene oblasti Nova Gradiška od 15. prosinca 1943., Historijski institut Slavonije i Baranje (HISB), Slavonski Brod, K. 15/111.

B

"Ekonomski rad" odnosio se u prvom redu na ravnomjernu raspodjelu hrane, odjeće, cigareta i si. stvari dobivanih u paketima ili nabavljanih na ilegalan način, na brigu o prehrani zdravstveno ugroženih zatočenika i si.

C

Stavljajući svoje primjedbe na prvu verziju rukopisa ove knjige, Štefica Serdar-Sabolić je napisala: "Za Mošin govor čula sam od drugarica iz Odbora za uređenje spomen-muzeja Kula, Zagrepčanki. One su pronašle i pozdrav Ivice Sabljaka. Navodno je to Moša rekao u nekom govoru u Beogradu."

Beogradski publicist Slobodan Nešović u knjizi *Moša Pijade i njegovo vreme* (Beograd, Prosveta- Mladinska knjiga, Ljubljana, 1968.) detaljno obrađuje biografiju tog jugoslavenskog partijskog i državnog rukovoditelja, ali ne spominje neku njegovu izjavu u vezi s čestitkom logoraša o kojoj je riječ.

D

Što je motiviralo zapovjednika 6. korpusa NOVJ Petra Drapšina da zabrani unošenje teksta Titove depeše od 27. prosinca 1943. u knjigu depeša-teško je i naslutiti. Još teže je prihvatiti obrazloženje autora opširno citirane napomene daje to učinio kako bi se sadržaj te depeše "sačuvala u tajnosti zbog izuzetne važnosti o usmjeravanju glavnine snaga korpusa".

E

Fingirani napad je sinonim za demonstrativni napad koji su štabovi NOV i POJ često koristili. Međutim, ne nalazimo ga u jugoslavenskoj, pa ni u njemačkoj *Vojnoj enciklopediji,* ali nema sumnje u to da on dolazi od njemačkog glagola *fingieren* (simulirati), odnosno od pridjeva *fingiert* (fiktivan, tobožnji).

U odrednici "Demonstracija" *Vojne enciklopedije* stoji: "Demonstracija u operacijama ili borbi je dejstvo zavaravajućeg karaktera u sklopu mera ■ operativnog maskiranja."[84] I dalje: "Karakteristika demonstracije u NOR je u tome što su jedinice vršeći demonstraciju, ukoliko su se pokazali povoljni uslovi, prelazile u odlučnu akciju, što je još u većoj meri stvaralo zabunu kod neprijatelja. Demonstracije su najčešće izvođene u borbama oko naseljenih mesta, kad je skoro redovno odvajan deo snaga za demonstrativne napade u cilju vezivanja neprijateljskih snaga koje bi mogle priteći u po-

[84] VE, prvo izdanje, 2, str. 435.

moć garnizonu na koji je vršen stvarni napad. Prilikom napada 5. korpusa na Banja Luku, 8. brigada je izvršila demonstraciju na Prijedor sa ciljem da se vežu tamošnje snage."[85]

Istodobno, za banjalučku operaciju mnogo značajniji demonstrativni, odnosno fmgirani napad jedinica 6. (slavonskog) korpusa na Okučane i Staru Gradišku se ne spominje.

F

U bazičnim edicijama povijesti NOR Jugoslavije o napadima jedinica 6. (slavonskog) korpusa na Okučane i Staru Gradišku u okviru prve banjalučke operacije koje su poduzeli, kao što smo vidjeli, po izričitoj naredbi Vrhovnog štaba NOV i POJ, odnosno Tita, nema ni riječi.

U odrednici "Banjalučke operacije" *Vojne enciklopedije Jugoslavije* jedinice 6. (slavonskog) korpusa ne spominju se, dok je na priloženoj skici strelicom označeno daje "4. slavonski korpus" napadao samo Okučane.

U odrednicama "Slavonija", "6. slavonski korpus", "12. slavonska divizija", "18. slavonska brigada" i "daruvarski NOP odred" nema ni spomena o bilo kakvom njihovu sudjelovanju u I. banjalučkoj operaciji. Kad je riječ o zapadnoj grupi NOP odreda i njezinu posavskom NOP odredu, koji je u okviru prve banjalučke operacije napadao Staru Gradišku - njihove odrednice ne postpje u prvom izdanju Vojne enciklopedije.

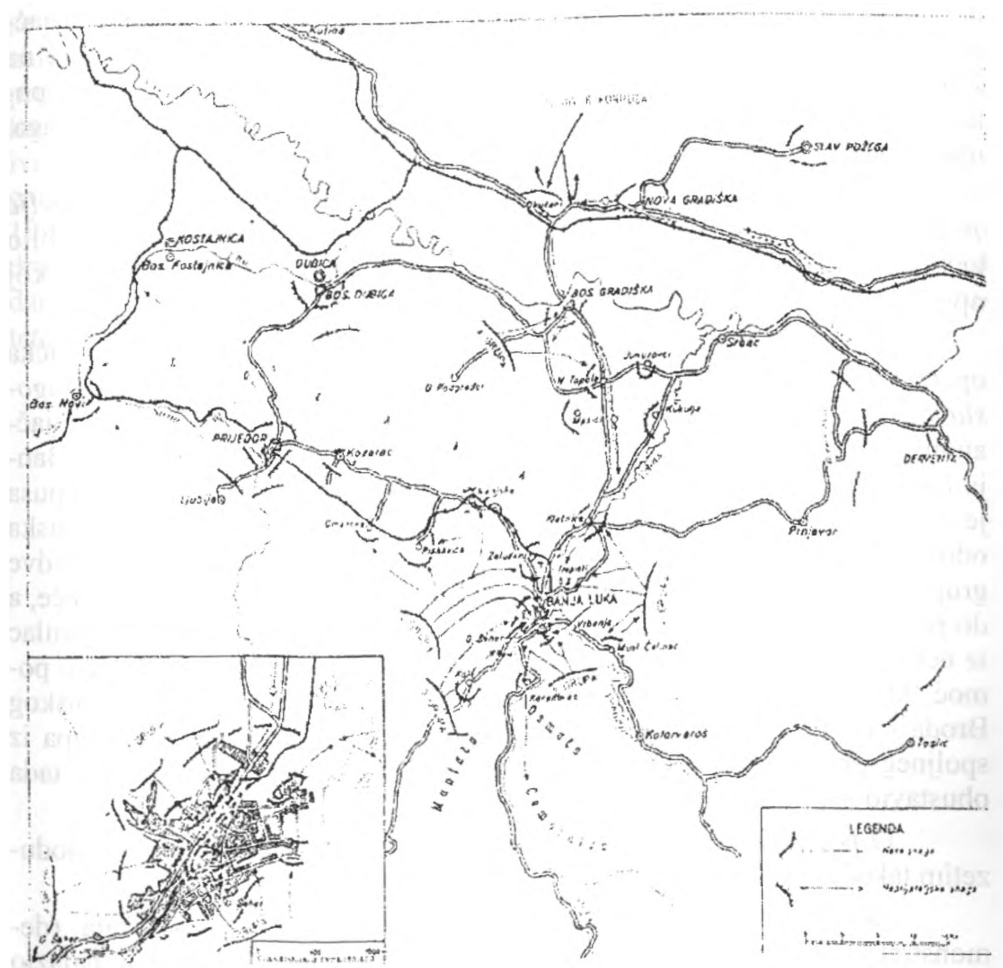
U drugom izdanju *Vojne enciklopedije* (1975.) postoji odrednica "zapadna grupa NOP odreda 6. korpusa NOVJ" s podacima da je "formirana 22. 9. 1943. u Slavoniji od posavskog, daruvarskog i bilogorskog NOP odreda", te daje "krajem decembra 1943. imala 1428 boraca", ali o sudjelovanju posavskog NOP odreda u prvoj banjalučkoj operaciji opet ni riječi. U drugom izdanju enciklopedije postoji i odrednica "posavski NOP odred 10. korpusa NOVJ", koji je "u svom sastavu imao jedan bataljon, ukupne jačine oko 100 boraca", ali ne i odrecnica "posavski NOP odred 6. korpusa", koji je u svom sastavu imao tri bataljuna.

U drugom tomu edicije Vojnoistorijskog instituta *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945.* u poglavlju "Banjalučka operacija" nalazimo samo ove podatke: "Da bi ovu operaciju obezbedio i sa drugih pravaca, Vrhovni štab je naredio 6. korpusu da napadne nemačko-ustaške posade duž komunikacija sevemo od Save i da, rušenjem i saprečavanjem na drumovima i železničkim prugama, spreči upućivanje neprijateljskih snaga iz Slavonije ka Banja Luci."[86]

[85] *Isto,* str. 437.

[86] ORNJ, II, str. 48.

Banjalučka operacija (13. prosinac 1943. - 2. siječanj 1944.)

Skica prve banjalučke operacije

I u ovoj ediciji, kao i u *Vojnoj enciklopediji,* uz spomenuto poglavlje priložena je skica na kojoj je strelicom označeno da su jedinice 6. korpusa u prvoj banjalučkoj operaciji djelovale samo u pravcu Okučana.

U poglavlju u kojem je riječ o borbama u Slavoniji krajem 1943. i tijekom prve polovice 1944. godine, u vezi s aktivnošću 12. divizije stoji i ovo: "U cilju sadejstva sa 5. korpusom pri napadu na Banja Luku, ona je po naređenju Vrhovnog štaba noću uoči 1. januara 1944. napala nemačko-ustaške posade u Okučanima i Gornjim Bogićevcima, dejstvujući i na železničku prugu na tom odseku da bi sprečila pristizanje neprijateljskih pojačanja u Banja Luku. Zbog nailaska jakih nemačkih motoriziranih snaga, upućenih ka Banja Luci, ona se povukla na Psunj."[87]

U *Hronologiji oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije 1941.-1945.* (izdanje Vojnoistorijskog instituta) nema spomena na bilo kakvo sudjelovanje jedinica 6. (slavonskog) korpusa u prvoj banjalučkoj operaciji.

Za ostale edicije karakterističan je način na koji je prva banjalučka operacija prikazana u spomenutoj knjizi povjesničara Vlade Strugara *Jugoslavija 1941.-1945.:* "Vrhovni štab dao je poseban zadatak 5. korpusu, ojačanom dvema brigadama iz sastava 1. proleterskog korpusa, da zauzme Banja Luku. Za napad na posadu Banja Luke i okolnih uporišta štab 5. korpusa je odredio tri napadne grupe - ukupne jačine šest brigada, dva partizanska odreda i tri artiljerijska diviziona - a za obezbeđenje sa spoljnih pravaca dve grupe, jačine dve brigade i tri odreda. Napad je počeo 31. decembra uveče, a do jutra se borba prenosi u grad i nastavlja toga i sutrašnjeg dana. Branilac iz nekoliko jakih otpornih tačaka pruža ogorčen otpor. Pritekao mu je u pomoć 901. motorizovani puk, dolazeći iz istočne Bosne preko Slavonskog Broda i Bosanske Gradiške gde je prešao Savu preko mosta koji grupa iz spoljneg obezbeđenja napada nije uspela da sruši. Štab 5. korpusa je tada obustavio napad!"[88]

O istodobnim djelovanjima jedinica 6. (slavonskog) korpusa, poduzetim također po naredbi Vrhovnog štaba - ni riječi.

Zašto se jedini napad jedinica NOV i POJ tijekom rata (demonstrativni, fingirani ili stvaran - svejedno) na mjesto u kojem se nalazio dio jasenovačkog logora (Stara Gradiška), kako u bazičnim tako i u svim ostalim edicijama o NOR-u, blago rečeno, zaobilazi? Je li i to jedno od pitanja na koje tek treba tražiti odgovor?

[87] *Isto,* str. 152.

[88] Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941.-1945.,* 3. izdanje, Ljubljana-Beograd, 1978., str. 151.

G

Nenadano zamoljen od autora ove knjige da detaljnije iznese sjećanja na ljude i događaje koji su se odigrali u noći između 31. prosinca 1943. i 1. siječnja 1944., Štefica Serdar-Sabolić nam je ustupila svoj rukopis "Prilozi za obradu teme o unutrašnjoj organizaciji zatočenika u bivšem ustaškom logoru Stara Gradiška", pisan u ožujku i travnju 1979., iz kojega izdvajamo sljedeće: "Krajem 1943. godine na terenu novogradiškog kotara pojavile su se jedinice XII. divizije NOV i svi smo očekivali neku akciju. Drago Zatezalo mi je javio da se sprema napad na logor. Pošli smo za odredom, prešli prugu i probdjeli u jednoj kući u selu blizu logora i onda se morali povući kad i naše jedinice. To je bilo u noći od 31. decembra na 1. januar 1944. Naivno se ponadasmo da će naša pomoć biti potrebna kod prihvata naših drugarica i drugova iz logora, pa je naše razočarenje bilo veliko. U januaru 1944. javljeno je iz Oblasnog komiteta da dužnost veze s logorom predam drugu Zatezalu i da se javim u Kotarski komitet KPH Pakrac. Nakon tri dana pozvana sam u Voćin i upućena na dužnost sekretara Kotarskog komiteta KPH Slavonski Brod."[89]

[89] Rukopis Štefice Serdar-Sabolić.

VII. POGLAVLJE

OD PRVE DO DRUGE BANJALUČKE OPERACIJE

siječanj - rujan 1944.

Kozara i Slavonija prvih mjeseci 1944. - Desant na Drvar i samovoljne tvrdnje. - Jasenovačka posada ponovno spašava dubički garnizon. - Izvještaj četveročlanog partijskog rukovodstva logora Stara Gradiška. - Nastavljaju se pripreme logoraša za samooslobođenje. - Izvještaj iz Jasenovca dostavljen preko Glavnog ureda RDS za Slavoniju. - ''Duškovo" pismo "Andriji". - Protestno pimio od 15. kolovoza 1944. iz logora Stara Gradiška. - Zašto je C. K. preimenovan u O. K.?-Odgovor od 28. kolovoza 1944.-Šesti (slavonski) korpus najbolji korpus u Hrvatskoj. - Izvještaj bez oznake adresata i adresanta. - Saveznička avijacija stupa na scenu. - Ustaše ponovno zabranjuju nadlijetanje Jasenovca. - Tko je određivao ciljeve za bombardiranje? - Stravična sudbina američkog avijatičara. - Još jedna zabrana prelijetanja Jasenovca. - Tu je i VAF. - Titove depeše operativnim štabovima NOVJ. - Napadi na ciljeve sjeverno od Jasenovca. - Razgovori u štabu generala Wilsona. - Operacija "Nedjelja štakora". - I prva lovačka eskadrila NOVJ stupa na scenu. - Zašto? - Druga banjalučka operacija. - Zatočenici Stare Gradiške ponovno zarobljeni. - Preseljenje logora Stara Gradiška. - Otkrivanje organizacije NOP-a u logoru br. III (Ciglana) i br. IV (Kožara). - Odluka o proglašenju D. Šakića za ratnog zločinca. - Dogodilo se 22. i 33. rujna 1944. - Biografija narodnog heroja Mila Boškoviće - Razbijanje organizacije NOP-a počelo je već ranije. - Vješanja u Dubici, Novskoj... - Doista, nejasno.

Po završetku prve banjalučke operacije, u prvoj polovici siječnja 1944. dolazi do ofenzive njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica na slobodni teritorij srednje Bosne i Bosanske krajine. Uspostavivši u ovoj ofenzivi svoje garnizone u dolini srednjeg toka Vrbasa, Nijemci su, osim pravaca dolinom rijeka Bosne i Une, osigurali još jedan komunikacijski pravac s magistrale Zagreb - Beograd prema jadranskoj obali i time se, uglavnom, zadovoljili.

Preko Kozare su sredinom siječnja 1944. iz Lijevča polja prema dolini rijeke Une prešle jedinice 1. kozačke konjičke divizije, ali su 11. krajiška kozaračka brigada, kozarački i gradiško-lijevčanski NOP odred-jedine snage 4. divizije 5. korpusa koje su se nalazile na tom prostoru - izbjegavali borbu s nadmoćnim neprijateljem. Prema izvještaju Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški od 24. siječnja, do sukoba je došlo 12. siječnja samo "kod sela Bjelajci, Gornje Sreflije i Pucari prilikom prolaza iz B. Gradiške za Bos. Dubicu"[1], a štab 1. kozačke konjičke divizije u mjesečnom izvještaju za period od 20. prosinca 1943. do 30. siječnja 1944. konstatira da je "neprijatelj i ovom prilikom znao da umakne te nije došlo do spomena vrijedne borbe" i da su "poslije 5 dana pukovi potpuno iscrpljeni stigli u prostor Kostajnice".[2]

Tijekom sljedećih zimskih i proljetnih mjeseci spomenute jedinice NOV i POJ na Kozari bile su orijentirane uglavnom prema Prijedoru i Sanskom Mostu, povremeno su izvodile manje akcije na sektorima Kostajnica-Bosanska Dubica i Banja Luka-Bosanska Gradiška, dok su južno od Save, na liniji Jasenovac - Bosanska Gradiška, bile u defenzivi. Takvu situaciju dobro ilustriraju detalji iz izvještaja štaba 4. divizije dostavljenog štabu 5. korpusa: "28. IV. 1943. neprijatelj iz Jasenovca i Orahove, uglavnom ustaše, prodro je na oslobođeni teritorij u selo Jablanica, Bijakovac i Pucare, u Jablanici zapalio nekoliko kuća i ubio ženu i dijete. Gradiško-lijevčanski odred odmah je pošao u pravcu neprijatelja koji je pred našim snagama pobjegao bez borbe."[3]

U nekim selima uz cestu Bosanska Dubica - Draksenić - Bosanska Gradiška u to vrijeme ustaše su povremeno imali svoje "garnizone", što je bio slučaj i s Orahovom, dok su se sela Jablanica, Bijakovac i Pucari nalazili 10-15 km južno od Save, između Prosare i Kozare.

Situacija u Slavoniji prvih mjeseci 1944. godine na sektorima s kojih se moglo neposredno djelovati i u pravcu logora Jasenovac, bila je nešto drukčija. Štab 6. korpusa je 12. i 28. diviziju, partizanske odrede i 1. diverzantski bataljun orijentirao na rušenje željezničkih pruga i drumova. Tako su te jedinice u veljači u tri uzastopna dana sprečavale svaki saobraćaj na željezničkoj pruzi Beograd - Zagreb. Zbog toga je neprijatelj ojačao uporišta na glavnim komunikacijama u Slavoniji, koristeći u tu svrhu i njemačke jedinice koje su dolazile s Istočne fronte radi reorganizacije, popune i odmora.[4] Međutim, zbog pokušaja mađarskih vladajućih krugova da se izvuku

[1] Samardžija, str. 250.

[2] *Isto.*

[3] *Zbornik,* IV/26, str. 108.

[4] ORNJ, 2, str. 152, 153.

iz "Hitlerova zagrljaja" Nijemci su 19. ožujka okupirali Mađarsku. U tom pothvatu sudjelovale su i neke njemačke jedinice koje su se nalazile u Slavoniji. Istodobno je Glavni štab NOV i PO Hrvatske naredio štabu 6. (slavonskog) korpusa da veći dio svojih snaga usmjeri prema Virovitici i Podravini radi aktiviranja tamošnjih nacionalnih manjina u borbi protiv okupatora.[5]

Nismo pronašli dokumente koji bi govorili o postojanju bilo kakvih međusobnih veza slavonskih i kozaračkih jedinica tijekom zime i proljeća 1944. godine.

*

Nijemci su 25. svibnja 1944. u zoru izvršili zračni desant na Drvar, gdje se od kraja siječnja iste godine nalazio Vrhovni štab. Tako je počela sedma neprijateljska ofenziva. U drugom tomu *Oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije* navedeno je sljedeće: "Po naređenju Vrhovnog štaba, 6. korpus je krajem maja u vreme drvarske operacije, sva svoja dejstva usmerio na železničku prugu Beograd - Zagreb."[6]

Nešto slično nalazimo i u *Vojnoj enciklopediji Jugoslavije* u odrednici "Hrvatska": "U drvarskoj operaciji krajem maja 1944. NOV i PO Hrvatske prešli su, prema opštoj direktivi VŠ, u ofanzivu i na području sevemo od Save, naročito na glavne neprijateljeve komunikacije."[7]

Međutim, u oba slučaja radi se o samovoljnim, netočnim tvrdnjama jer je Vrhovni štab tek 1. lipnja izdao opću naredbu svim jedinicama NOV i PO da "sa svim snagama stupe u napade na neprijateljske garnizone, utvrđene položaje, objekte gdje god ima neprijatelja i saobraćajne komunikacije".[8] Štab 5. korpusa tu je naredbu prenio 3. lipnja štabovima 4. i 39. divizije, koji se nisu nalazili daleko od Vrhovnog štaba.[9] Prema tome, naredba o kojoj je riječ nikako nije mogla stići jedinicama NOV i PO Slavonije, odnosno štabu 6. korpusa krajem svibnja.

Uostalom, prva akcija na željezničkoj pruzi Zagreb - Beograd poslije njemačkog desanta na Drvar izvedena je tek noću između 5. i 6. lipnja, kada su "između Novske i Nove Gradiške jedinice posavskog odreda zapadne grupe NOP odreda 6. korpusa porušile prugu na 102 mjesta".[10] Noću između,7. i 8. lipnja slijedila je akcija u kojoj su 12. divizija i dijelovi istočne

[5] *Isto,* str. 153.

[6] *Isto,* str. 156

[7] VE, 3, str. 525.

[8] Slavko Odić, *Desant na Drvar,* Beograd, 1981., str. 238; *Zbornik,* IV/26, str. 23.

[9] *Zbornik,* IV/26, str. 789.

[10] *Hronologija,* str. 789.

grupe NOP odreda na 152 mjesta porušili željezničku prugu Zagreb - Beograd između Vinkovaca i Banove Jaruge i digli u zrak tri kompozicije.[11]

*

U vrijeme njemačkog desanta na Drvar na području Kozare djelovali su, orijentirani uglavnom prema željezničkoj pruzi Dobrljin - Bosanski Novi - Prijedor - Banja Luka, 11. krajiška (kozaračka) brigada, kozarački i gradiško-lijevčanski partizanski odred. Međutim, u lipnju 1944. odigrala su se dva događaja koji govore o aktivnosti kozaračkih partizana i na cesti Banja Luka- Bosanska Gradiška, pa i na samoj rijeci Savi između Bosanske Gradiške i Jasenovca: "14. juna, poslije četveročasovne borbe s ustašama i domobranima kod s. Topole spašeno je pet američkih avijatičara koji su se spustili padobranima."[12]

U izvještaju štaba 4. divizije štabu 6. korpusa od 4. srpnja 1944. navedeno je i sljedeće: "Gradiško-lijevčanski odred potopio je na reci Savi jedan ustaški brod koji je išao od Gradiške za Jasenovac i na njemu šlep sa materijalom. Ubijeno je 10 ustaša i 4 mašinista. Istoga dana oslobođena su dva saveznička avijatičara između Orahova i Jasenovca, dok su dva pala neprijatelju u ruke."[13]

U posljednjoj dekadi srpnja 1944. odigrao se u sjevernom Potkozarju još jedan događaj. Jedanaesta brigada, kozarački i gradiško-lijevčanske odred napali su u noći između 21. i 22. srpnja važan punkt vanjske obrane logora Jasenovac - ustaško-domobranski garnizon u Bosanskoj Dubici. Pošto su uništile i spalile 16 bunkera, snage NOV i POJ prodrle su u grad. U uličnim borbama u centru grada neprijatelj je sabijen u tri-četiri utvrđene zgrade iz kojih je davao žilav otpor.

U međuvremenu bosansko-dubičkoj posadi stigla je pomoć iz Jasenovca i partizanske snage su se pred zoru morale povući, zaplijenivši jedan teški mitraljez. 11 pušaka i nešto druge opreme, uz gubitke "od 18 ranjenih od kojih su dva umrla".[14]

Više podataka o toj akciji i intervenciji ustaša iz Jasenovca nalazimo u izvještaju Kotarske oblasti u Bosanskoj Dubici od 24. srpnja 1944.: "Noću
21. srpnja (jula) 1944. oko 11 sati napali su Bos. Dubicu s teškom puščanom, stroj opuščanom, bacačkom i topovskom vatrom partizanski odredi Kozare, u jačini 1200-1500 ljudi. Tom prilikom nakon kraće borbe uspjelo

[11] *Isto,* str. 790.

[12] *Isto,* str. 785.

[13] *Zbornik,* IV/27, str. 62.

[14] Samardžija, str. 254; *Hronologija,* str. 814.

je partizanima provaliti sa svih strana u Bosansku Dubicu do pred samu glavnu ulicu. Ustaška posada koja je bila na bunkerima bila je razbijena od strane partizana i isti su se morali povući pred zapovjedništvo mjesta Bosanske Dubice i na same bunkere pred unskim mostom. Odmah je zatražena žurna pomoć iz Jasenovca, i točno u 1 sat i 30 minuta poslije ponoći stigli su motorizovani odredi iz Jasenovca kao i vojska i u 3 sata ujutro su oslobodili mjesto. Partizani su se još uvijek taj cijeli dan zadržali u okolici Bosanske Dubice i vodila seje čitavo vrijeme borba sve dok nisu bili odbijeni u okolna sela ovog kotara."[15]

Sudeći po svemu, nad Bosanske Dubice u partizanske ruke spriječila je tog puta brza intervencija ustaških snaga iz Jasenovca. Bi li se to dogodilo daje neka slavonska jedinica NOV i POJ istovremeno s napadom Kozarčana na Bosansku Dubicu demonstrirala napad na Jasenovac ili na neko od obližnjih ustaško-domobranskih uporišta sjeverno od Save? S priličnom vjerojatnošću može se odgovoriti da ne bi. No u to vrijeme nije bilo nikakve veze između slavonskih i kozaračkih jedinica NOV i POJ, niti je njihovu aktivnost bilo tko koordinirao.

*

Sačuvano je nekoliko dokumenata, a postoje i svjedočenja o djelovanju organizacija komunista u jasenovačkim logorima br. III i br. V (Stara Gradiška) u periodu između prve i druge banjalučke operacije (siječanj-rujan 1944.).

Datumski najstariji dokument iz tog perioda je opširan izvještaj četiri anonimna člana partijskog rukovodstva logora Stara Gradiška, datiran u "početak aprila 1944" i poslan - što se na osnovi sadržaja i naknadnih zbivanja može zaključiti - Centralnom komitetu KP Hrvatske. Poslije tvrdnje da od početka rada (1942.) "organizacija nema nikakve službene veze s vanjskim mjerodavnim faktorima" i napomene da su "sve poruke i pisanja na izvjesna mjesta ostala bezuspješna", slijedi pregled bijega iz logora tijekom jeseni 1943. (o čemu je bilo govora u prethodnom poglavlju) pa se zatim konstatira: "Poslije Nove goline nastalo je noćno odvođenje i klanje. Pošto je prijetila opasnost masovnijeg noćnog napada na nastambe, pripremljena je pasivna odbrana koja bi se u slučaju skupnog izvlačenja zatočenika imala suprotstaviti."

Na kraju ovog izvještaja četveročlanog partijskog rukovodstva kaže se: "Zaključili smo da u najpogodnije vrijeme izvedemo svoje oslobođenje, jer raspolažemo sa ljudstvom i sa sredstvima. Da bi ta akcija bila što uspješnija odgovorite nam: Da li ste u stanju da nam pomognete u toj namjeri? Da li je moguće u sadašnjoj političkoj situaciji da to učinimo? Ostvarite jednu

[15] Đ. Samardžija, str. 254.

trajnu vezu sa logorom putem paketa ili preko kurira. Pošaljite nešto od partijskog materijala, stav partije, vijesti, da se znademo orijentirati. Ako nam se uskoro ne odgovori ne možemo snositi nikakve odgovornosti pred pokretom, jer o nama niko ne vodi računa."[16]

*

Sekretar partijskog komiteta u logoru Stara Gradiška (Jasenovac br. V) Fabijan Rukavina, čije smo opširno svjedočenje u nekoliko navrata citirali, kaže i ovo: "U toku ljeta 1944. vršili smo pripreme za organizaciju samooslobođenja iz logora. Da ta akcija bude uspješnija, donesena je odluka da se to isto izvrši istovremeno i u Jasenovcu. Za održavanje veze s logorom Jasenovac određenje Jusuf Sabljaković. On se dogovorio s ing. Blumom da ga premjesti na rad k sebi kako bi mogao brodićem kojim je prevožena roba iz jednog logora u drugi, ići u Jasenovac i s drugovima u jasenovačkom logoru sinkronizirati akciju. Taj zadatak je bio izvršen i veza je uspostavljena."[17]

Emerik Blum, o kome je riječ, bio je od 1941. godine zatočenik logora Stara Gradiška. Kao elektroinžinjera ustaše su ga angažirali i na radovima u Jasenovcu, gdje je često odlazio.

"S pripremama za samooslobođenje" - citiramo ponovno Fabijana Rukavinu - ''dobro smo napredovali i samo smo čekali da nam drugovi koje smo poslali na oslobođeni teritorij osiguraju pomoć izvana kako bismo imali što manje žrtava prilikom prebacivanja na oslobođeni teritorij, ali očekivana poruka nikako da stigne. Veze su se stalno prekidale. Mnogi drugovi su prigovarali zašto se akcija ne izvodi jer da smo već dovoljno pripremljeni. Potkraj ljeta 1944. godine donijeli smo odluku da sami izvršimo akciju i odredili smo dan i točno vrijeme kada će akcija biti izvedena. Drug Ivo Sabljak, kad je u pratnji ustaša išao u Bos. Gradišku da nabavi namirnice za ustašku oficirsku menzu, pokušao je da još jednom preko veze u Bos. Gradiški dobije odgovor možemo li računati na pomoć izvana. U razgovoru s tim čovjekom zatekli su ga ustaški oficiri i po povratku u logor zatvorili u ustašku bolnicu, tj. u podrum gdje su bile samice, i odatle ga poslije izveli i ubili."[18]

U brošuri *Otpor u logoru Stara Gradiška* nalazi se i biografija Ivana Sabljaka u kojoj čitamo: "Pred ljeto 1944. logorsko partijsko rukovodstvo radi pa planu bijega uz pomoć kozaračkog partizanskog odreda i komunista

[16] Izvještaj četveročlanog partijskog rukovodstva iz logora Stara Gradiška, pisan početkom kolovoza 1944., Institut za povijest radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, KP 34/2296.

[17] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* Marijana Amulić Buca i Čedomil Huber, Spomen-područje Jasenovac, Biblioteka Poruke, knj. 19, str. 50-51; Peršen, 1990, str. 250-251.

[18] Peršen, 1990., str. 251.

logoraša; za tu je akciju zadužen Ivan Sabljak, te je za nju osiguravao i oružje na razne ilegalne načine: no Ustaška nadzorna služba saznala je za taj plan, bacila Ivana Sabljaka u samicu i podvrgla ga najtežem mučenju; drug Sabljak nije nikoga i ništa odavao. Jedne noći u oktobru 1944. ustaše su ga povele na strijeljanje. Nastojeći da iskoristi tu posljednju moguću priliku, Ivan Sabljak se u jednom trenutku dao u bijeg, ali je pritom ubijen. Narodnim herojem proglašenje 24. 7. 1953[19] (Dopuna A).

Bio je to onaj isti Ivan Sabljak - obućarski radnik iz Zagreba, rođen 1919. u selu Rakovici na granici Like i Korduna - koji je u ime svih zatočenika ustaških logora uputio pozdravno pismo II. zasjedanju AVNOJ-a.

Navode Fabijana Rukavine dopunjuje sjećanje logoraša Stare Gradiške Matije Šega: "Preko sekretara partijskih organizacija raspolagali smo točno s podacima o članovima i kandidatima KPJ, skojevcima, o pouzdanim i dobrim simpatizerima NOB-a. Znali smo njihovu vojnu izobrazbu i sposobnost. Tako smo formirali udarne grupe koje će u odlučnom momentu zauzeti logor, ustaške izvidnice, bunkere, zapovjedništvo i sigurnosnu službu logora. Čitav plan i organizacija udarnih grupa bili su gotovi u početku 1944. god. U udarnim grupama je bilo obuhvaćeno oko 250 zatočenika koji su bili prva udarna snaga, a naravno da bi se početkom udara i drugi zatočenici priključili. Svaka udarna grupa imala je točno razrađen zadatak što treba izvršiti. U mojoj udarnoj grupi smo bili ja kao rukovodilac grupe, Pocem Drago, Kireta Mato i Šukrija iz Maglaja. Moja grupa je imala zadatak da likvidira zapovjednika logora, da poslije toga zapalimo zgradu zapovjedništva i zadnji napustimo logor te da budemo zaštitnica zatočenicima koji bi se povlačili u pravcu Okučana."[20]

Čedomil Huber, također dugogodišnji zatočenik logora Stara Gradiška, u svojim sjećanjima o ovoj temi kaže: "Što se više približavalo ljeto, sve je očitije bilo da se priprema ustanak. Za one koji su pripadali organizaciji bilo je očito da je organizacija živnula, da nekako jača, da ju je ispunila neka visoka svijest o nečemu što treba izvršiti, o nečemu što će biti značajnije od svega onog što je do tada urađeno. Ne mogu se točno sjetiti dana, ali znam da je to bilo negdje u kolovozu. Uspostavljena je bila veza između mene i Rade Mirkovića, pravnika iz Sarajeva. Obaviješten sam tada da trebam naći grupu od 6 ljudi, po mogućnosti cijelu moju zajednicu i tu grupu pripremiti za skoru akciju. Vođa naše grupe, koja je trebala obuhvatiti 10 do 15 zatočenika, bio je spomenuti Rade Mirković. Naša grupa je imala zadatak likvidirati ustaškog vodnika Bimbu, koji je bio ustaški nadzornik na ekonomiji, ljudina od možda stotinjak kilograma, naizgled trom i spor, pa

[19] *Otpor u logoru Stara Gradiška,* str. 23.

[20] -*Isto,* str. 69.

zatim otvoriti vrata prema cesti u pravcu Okučana, provaliti kroz vrata i osvojiti bunker pred vratima, koji sa strane logora nije bio branjen, jer je branio logor od napada izvana. Za naoružanje, rečeno je, trebamo se sami pobrinuti, i to uglavnom za dobre noževe i sjekirice. Obaviješteni smo da postoje i drug grupe koje imaju druge zadatke. Saznao sam istovremeno da se iste pripreme vrše i u Jasenovcu, te da će napad na logorsku posadu biti istovremeno ovdje u Gradiški i tamo u Jasenovcu. Napokon je stigla i obavijest daje sve gotovo i da se samo čeka ugovoreni dan početka. Prepad je trebalo izvršiti prije podne, a znak za napad dala bi logorska sirena, što bi omogućila grupa zatočenika koja je radila u električnoj centrali gdje se nalazila i sirena. Kasnije sam saznao da je bila pripremljena i grupa koja je trebala provaliti u puškarsku radionicu i tamo se snabdjeti svim lakim oružjem koje je bilo na raspolaganju te likvidirati logorsku satnija, tj. logorsku posadu."[21]

Ljubo Vranješ, partizan zarobljen u velikoj kozaračkoj ofenzivi, o pripremama za proboj iz logora br. IV (Kožara) i br. V (Stara Gradiška) piše: "Bilo je to u toku 1944. godine kada je naša organizacija u logoru najsnažnije djelovala. Imali smo i sanduk bombi, koji je bio sakriven. Rukovodioci su nas upoznali s planom napada i prijelaza preko Save. Napravljen je i raspored naših borbenih grupa. Mi u logoru trebali smo likvidirati oko 30 ustaških oficira, te likvidirati nekoliko bunkera koji su se nalazili oko nas u logoru, a tako i u Gradini. Organizacija i raspored rada bili su dobro isplanirani."[22]

Dragan Roller, zatočenik jasenovačke Ciglane od sredine veljače 1942., zatim Stare Gradiške, pa ponovno od kraja rujna 1944. Ciglane, transportiran u veljači 1945. na rad u Njemačku, gdje je dočekao kraj rata, dao je iscrpan i veoma interesantan prikaz rada organizacije zatočenika u logorima br. III i br. IV: "Partijska organizacija u logoru Jasenovac imala je u toku 1944. godine tri rukovodstva, koja su djelovala odvojeno, a donekle su se i razlikovali po svojim krajnjim ciljevima borbe. Na čelu jedne grupe, i to one koja je djelovala u ustaškoj bolnici u mjestu Jasenovac (znači izvan zidina logora) bio je dr. Milo Bošković. Taje grupa ujedno bila i najjača u logoru, jer je imala povoljnije uvjete rada, a budući da su zapovjednik ustaške bolnice satnik dr. Marin Jurčev (koji je ranije došao u logor kao zatočenik) i njegova supruga Marina, kao i natporučnik dr. Ivan Belušić bili uključeni u rad narodnooslobodilačke grupe, oni su zajedno s još nekim slobodnjacima po direktivama dr. Boškovića razvili razne aktivnosti, uključivši čak slanje

[21] Čedomil Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac,* biblioteka Poruke, knj. 10, Petrinja, 1977., str. 53-54.

[22] Ljubo Vranješ, *Iz pakla u slobodu, Riječi koje nisu zaklane,* IV, biblioteka Poruke, knj. 22, str. 37.

lijekova i sanitetskog materijala partizanskim grupama koje su bile bliže logoru. Krajnji cilj te organizacije bio je ustanak u logoru i oni su ga pripremali zajedno s drugovima koji su bili u logorskom krugu i povremeno izlazili na vanjske radove. Ta grupa držala je vezu s partizanskom jedinicom u okolici Novske, vjerojatno preko nekog ilegalca ili narodnog odbora u selu. Taje veza bila moguća zato što su neki naši drugovi često išli na rad na teren, među njima je bio i sam dr. Bošković, koji je liječio neke seljake u okolici Jasenovca. Od neposrednih zadataka grupe bili su politički rad, informacije, ekonomska pomoć u hrani i odjeći, naročito grupi partizana tifusara koji su bili zarobljeni u V. ofanzivi, slanje lijekova u okolne partizanske jedinice i u bolnicu u sam logor, održavanje veze s porodicama zatočenika itd.

O toj grupi saznao sam podatke poslije pogibije njezinih članova kad smo mi iz Stare Gradiške prebačeni u Jasenovac. Šture podatke dobili smo i o drugim dvjema grupama. Druga grupa je bila logorska 'radnička grupa', s Remzijom Rebac na čelu. O njoj i njezinom radu vrlo mi je malo poznato. Znam samo daje ona uspjela preko svojih članova, koji su radili u popravljaonici oružja, sakriti neko oružje, uključivši i bombe, koje su već nakon njihove likvidacije naknadno pronađene, pa je tim povodom likvidirano još nekoliko drugova.

Treća grupa bila je tzv. stolarija (zbog centra u nastambi stolarije), a na njezinom čelu bio je Nikola Pejnović iz Siska. Ona je također provodila politički i socijalni rat na širokoj osnovi. Poznato mi je da su se te tri grupe razlikovale u pitanju kako i kada napraviti ustanak u logoru. Jedna je smatrala da organizirani otpor treba pružiti samo ako ustaše pokušaju likvidirati cijeli logor. Drugi su smatrali da ustanak treba podići vlastitim snagama, jer nisu vjerovali daje moguće na vrijeme ostvariti koordinaciju s partizanima, a treća je grupa mislila daje akcija ostvarljiva samo zajedničkim djelovanjem partizana izvana i logoraša iznutra.

U toku 1944. godine jednom je prilikom došao brodom, koji je izgrađen u Staroj Gradiški logoraš Jusuf Sabljaković, član komiteta KP za logor Stara Gradiška, i održao sastanak sa svim članovima triju rukovodstava i dao im upute te pozvao u ime Partije da se ujedine u zajedničku akciju. S obzirom na moje iskustvo iz priprema ustanka u logoru Stara Gradiška, vjerujem daje direktiva bila da se ne smije ništa poduzimati na svoju ruku bez koordinacije s akcijom izvana. Oni su se s njim složili i poslije toga je akcija bila nešto organiziranija, ali ne u potpunosti.

Poslije mog ponovnog dolaska u Jasenovac pričao mi je Ignac Nacek Vrtovnik iz Siska kako je cijela organizacija bila provaljena. Stalni kurir te organizacije bio je negdje potkraj kolovoza ili na početku rujna 1944. godine uhićen na jednoj ilegalnoj vezi izvan logora pa je pod mučenjima provalio rukovodstvo organizacije.

Dr. Bošković je zajedno s još nekima iz ustaške bolnice prebačen u logor i okovan u lance, ali se kretao po logoru. To je trajalo nekoliko dana, a onda je zajedno s ostalim uhapšenicima odveden u Zvonaru (interni logorski zatvor) na istragu i mučenja. Hapšenja unutar logora bila su vrlo brza, mislim da su svi koji su poslije osuđeni na smrt bili pokupljeni u jednoj ili dvije noći. Onaj koji je provalio sve tri grupe očito je poznavao samo dio rukovodstva jer broj zatvorenih i zatim obješenih drugova nije prešao tridesetak ljudi, a poznato je da su sve tri organizacije zajedno imale oko tristo aktivnih članova."[23]

Znači, grupa logoraša na čelu s dr. Milom Boškovićem (kojoj je pripadao i dr. Marin Jurčev) slala je čak lijekove i sanitetski materijal "partizanskim grupama koje su bile bliže logoru" i održavala "vezu s partizanskom jedinicom u okolici Novske", a i sam dr. Bošković je "liječio seljake u okolici Jasenovca". S obzirom na to daje, prema navodima Dragana Rolera, (do posjeta logoraša Stare Gradiške Jusufa Sabljakovića), jedino treća grupa predvođena Nikolom Pejnovićem smatrala da je akcija oslobođenja logora "ostvarljiva samo zajedničkim djelovanjem partizana izvana i logoraša iznutra", moguće je da su njezini pripadnici bili autori ili barem inicijatori izrade izvještaja koji će preko RDS za Slavoniju biti dostavljen 18. srpnja 1944. štabu 6. korpusa, o čemu će tek biti riječi.

Posebnu pozornost zaslužuje i napis Nade Salamon, objavljen 1984. u drugom svesku *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941.-1945.* u kojem ona opisuje i zbivanja u ženskom logoru Jasenovac, smještenom od ljeta 1943. do jeseni 1944. "na takozvanoj 'Ekonomiji' unutar muškog logora" pa zatim u poglavlju "Organizacija proboja" kaže: "Isto tako smo saznale da drugovi imaju stalnu vezu s KPJ na slobodi preko jednog svog 'slobodnjaka' koji je kao veterinar odlazio u Bosansku Dubicu. Tvrdili su da preko te veze u Bosanskoj Dubici dobivaju direktne vijesti od Glavnog štaba NOV Hrvatske. Organizacija proboja bila je planirana tako da su u muškom logoru bile formirane trojke, to jest udarne jedinice koje su u datom trenutku trebale da napadnu ustaše i stražu u logoru kako bi oslobodile put za bijeg ostalim logorašima preko Save i spajanje s jedinicama NOV. One trojke bite su i naoružane oružjem proizvedenim vlastitim snagama, ilegalno, u jasenovačkoj lančari. Bile su to male puške koje su se mogle sakriti ispod košulje na grudima.

Sam prodor trebao je biti izveden tako da jedna partizanska jedinica napadne Bosansku Dubicu i povuče glavninu ustaške vojske iz Jasenovca u tu borbu. U isto vrijeme logoraši bi sa svojim trojkama izvršili napad na ustaše koji su ostati u logoru, oslobodili ostale zatvorenike i preplivali Savu,

[23] Peršen, 1990., str. 199-200.

da bi se spojili na bosanskoj strani s jedinicama NOV. Plan je bio razrađen do najmanjih sitnica, a nama ženama bio je stavljen zadatak da također organiziramo trojke od sposobnih drugarica i da čekamo znak za napad. To je bilo u ljeto 1944. godine. Mi smo tada zaista stalno i svakodnevno čekale znak za napad, a partizanke među nama, koje su poznavale vojne vještine, učile su ostale žene kako se treba ponašati u jurišu, kako se zaklanja, puže itd. U našem logoru vrilo je kao u košnici. Bez obzira na to što su ustaše svakodnevno dopremali nove žene i čitava sela, da bi ih u roku od jedne noći sve likvidirali, naš je moral bio na visini. Svake večeri poslije teškog rada na polju plesale smo kola, pjevale pjesme, s pjesmom smo svakog jutra išle po nasipu. Naša je pjesma odzvanjala čitavim logorom, a drugovi su govorili da im ta pjesma daje veću snagu i vjeru u pobjedu. Bile smo jedinstvene iznutra, s pouzdanjem u pomoć izvana."[24]

O aktivnosti partijske organizacije u Jasenovcu Dubrovčanin Baldo Bodulić, gimnazijalac, uhićen i upućen u logor Jasenovac 1943. godine, pišući o "trojkama" i "kolektivu" kao oblicima organiziranja zatočenika, kaže: "U 'trojkama' su bili obuhvaćeni, poslije određene provjere, uhapšeni članovi NOO-a i SKOJ-a, članovi NOO-a, crvene pomoći i zarobljeni partizani. Već poslije nekoliko dana, iz logorske kancelarije dobivali smo podatke o svakom pridošlom zatočeniku. Znalo se iz dokumenata zašto je uhapšen ili zarobljen. Te podatke je, npr. u Jasenovcu dostavljao Slobodan Micić, koji je bio činovnik u kancelariji logora, ali zatočenik."[25]

Bez obzira na određene kontradiktornosti u citiranim sjećanjima i na različitu terminologiju koju autori koriste definirajući organizacijske forme zatočenika jasenovačkih logora br. III (Ciglana), br. IV (Kožara) i br. V (Stara Gradiška), njihova sjećanja nedvosmisleno ukazuju na to da su oni u ljeto 1944. bili spremni da masovno sudjeluju u pothvatu koji bi ih mogao odvesti na slobodu.

*

Osamnaestog srpnja 1944. godine Glavni ured R. D. S. za Slavoniju uputio je štabu VI. korpusa - političko-obavještajnom odsjeku dopis broj 113/44 Str. pov. koji je u cijelosti glasio: "U prilogu dostavljamo Vam prepis opširnog izvještaja iz Jasenovca sa skicom. Nadalje Vam dostavljamo obećanu skicu Donjeg Miholjca u vezi našeg zadnjeg izvještaja o Miholjcu. Niže navodimo geografski položaj objekata za bombardovanje na sektoru Miholjàc - Valpovo.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

ZaP. O. C.

P. S.

[24] *Isto,* str. 207.

[25] *Riječi koje nisu zaklane,* IV, str. 104-105

Još Vam dostavljamo dvije skice izvještaja Jasenovac, jedna u razmeru 1:100.000, a druga u razmeru 1:33.330. Nadalje skicu uporišta Drenov Bok. Takođe prilažemo skicu o miniranju železničke stanice Novska."[26]

Obavještajna služba NOV i POJ nosila je u Slavoniji od listopada 1943. "u svrhu postizanja bolje konspiracije rada naziv Ratna dopisna služba (RDS)",[27] a iz sačuvane preslike citiranog dokumenta ne vidi se tko gaje za P. O. C., tj. za Pomoćni obavještajni centar potpisao. No izvan svake je sumnje daje taj centar pokrivao cijelu Slavoniju. Kad je riječ o opširnom izvještaju iz Jasenovca, koji je u sjedištu Glavnog ureda R. D. S. za Slavoniju prepisan, odnosno pretipkan na pisaćoj mašini, on je počinjao riječima: "Dragi drugovi! Šaljemo vam sledeće podatke: ovde se nalazi I. obrambeni zdrug sa stožerom." Potom slijede detaljni podaci o brojnom stanju, naoružanju i dislokaciji tog ustaškog zdruga, s pojedinostima kao što su, primjerice: "2. satnija broji oko 180 ljudi (49 Dalmatinaca, 46 Hercegovaca, 44 Slavonca, ostalo Ličani i Bosanci). Drže drvene i zidane izvidnice oko logora. Svaka izvidnica ima 1 bacač, 2 teške i 1 laku strojnicu. Izvidnica na uglu između željezničke pruge i nasipa (kod vaktame)[28] ima 1 stražarsko mjesto na pruzi kod rampe, a ostalih 15 ljudi su u samoj izvidnici. Izvidnica prema Košutarici ima 10 ljudi, a prema Savi 1210."[29]

O strojničkoj satniji koja se "upotrebljava za obranu Jasenovca i okolice u slučaju napada" daju se isto tako detaljni podaci o sastavu, naoružanju i rasporedu, a zatim dolazi rečenica: "Sada se počela za njih na brzinu graditi nova nastamba koja će se uz cestu nalaziti prema Jasenovcu iz logora u samome uglu što ga čini zavoj željezničke pruge. Sada je 4 sat u Puskoj na košenju livada i u zasjedama."[30]

U izvještaju se zatim govori o II. bojni, odnosno o njezine četiri satnije; o Nosačkoj bojni, sastavljenoj "uglavnom od nenaoružanih i neobučenih novomobilisanih ljudi, među kojima ima mnogo djece od 14, 15, 16 godina"; o Brzom sklopu (130 ljudi od kojih su 40 motociklisti, 60 biciklisti) koji raspolaže i s "tri talijanska tenka od po 4 topa sa po 2 lake strojnice, 2 tenka od po 7 tona. Dvoja borna kola"; o Bitnici s konjskom zapregom koja "ima dva protutenkovska topa i 1 haubicu, 4 bacača mina (1 teški) "; oružništvu od 40 ljudi; Časničkoj školi čiji "pitomci ne pripadaju ni jednim satni-

[26] V. Dedijer - A. Miletić, *Protiv zaborava i tabua,* str 41.

[27] Mr. Slavica Hrečkovski, *Slavonski Brod i NOB u socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.,* Slavonski Brod, 1982., str.231.

[28] Riječ nastala od njemačke riječi Wächter (stražar), Wacht (straža, stražamica); upotrebljava se u smislu stražamice (općenito) i željezničke stražamice.

[29] A. Miletić. III, str. 698.

[30] *Isto,* str. 699.

jama", a koja na tornju od crkve ima zasseu od 6 ljudi naoružanih sa 1 teškom strojnicom i 1 lakim bacačem"; Njemačkoj vojsci od 80 vojnika sa radiostanicom; domobranima kojih "ima 80 naoružanih sa protiavionskim čehozbrojotopovima 15 mm, 4 komada na Savskom mostu..."; Strojničkom satu od 120 ljudi raspoređenih "u bunkerima koji se nalaze duž ceste i pruge, tj. od Savskog mosta do mosta na Strugu" i s tim u vezi detalj: "Bunkeri koji se nalaze na cesti gde se križa pruga (blizu stanice) imaju po 12 ljudi. U jednom su sve Muslimani-Bosanci, koji jedva čekaju da bude napad ili neki prevrat"; Stožernom satu nastanjenom "u novim zidanim nastambama iza logora" i sastavljenom od 160 starih iskusnih boraca ("113 Hercegovaca, 13 Bosanaca, ostalo miješano"); Logorskom satu od 40 podoficira, radiostanice zdruga, telefonskoj centrali i telefonskim linijama, bunkerima, bodljikavoj žici, minskim poljima itd.

Za Gradinu se kaže: "Ima 40 ljudi, 1 laki bacač, 4 teške strojnice. Od Gradine 5 km daleko prema Prosari prave se ubrzano drveni bunkeri. Preko dana nalazi se tamo 40 zatočenika na gradnji, a preko noći se vraćaju natrag."[31]

Pošto je u izvještaju poimence nabrojeno više od 50 najvećih "jasenovačkih krvnika" dolazi napomena: "Imena tih krvnika ne objavljivati jer se većina od njih koleba i to bi ih onda sjedinilo u očajničkom činu potpunog našeg uništenja uvidevši da im nema spasa. Ovako se mnogi brane da nisu ubijali, a mi im to povlađujemo."

Posljednji odlomci dokumenta sadrže konkretne prijedloge za koordiniranu akciju avijacije, vanjskih i unutrašnjih (logoraških) snaga s ciljem oslobođenja logora. S tim u vezi stoji: "U prilogu Vam šaljemo traženi nacrt u kojem su označeni zelenim mastilom objekti gde moraju biti puni pogodci, zelenom crtom su označeni stanovi ustaških oficira i podoficira. Za sve ove zgrade nisu potrebne bombe teškog kalibra jer su zgrade male izuzev zdruga i brzog sklopa. Tu će trebati upotrebiti jače. Prvi nalet aviona treba da bude uperen na nemačku radiostanicu i njihovu nastambu, zdrug gde se nalazi ustaška radiostanica brzi sklop i strojnički sat te stožerni sat. Ovo uspjeti uništiti u tom prvom iznenadnom naletu tolikog je značaja da će Jasenovac kroz pola sata biti osvojen i oslobođen. Treba napomenuti pilotima da neko vreme krstare naročito po obali Save i žitu jer smo do sada vidjeli kuda oni bježe kad naši avioni lete. Kad avijacija uspije to uništiti, onda neka se dade na bunkere i izvidnice, a ako bi bilo više aviona, onda se može na sve navaliti i usporedo. Napominjemo Vam iz dosadašnjeg iskustva da avijacija koja bude došla treba iznenada da naleti i da koji avion više logora kruži i da drži mitraljeskom vatrom neprijatelja da nam se ne bi mogao prik-

[31] *Isto,* str. 700.

ljučiti, odnosno približiti ovako golorukom dok nam ne spustite oružje koje smo Vas molili. Mi ćemo biti raspoređeni u male jedinice koje će stajati nedaleko stražare logorske časničke kuhanje, bunkera i izvidnice kraj Save da bi mogli priskočiti odmah poslije izvršenog bombardovanja gore rečenih objekata i prihvatiti se oružja. Oružje koje Vi mislite nama baciti trebalo bi pasti na mjesto koje će se vidjeti po tome što će po danu jedan od naših drugova okretati oko svoje glave crvenu zastavicu, a po noći davati sa baterijom znakove ove:---------. . .--------na vidnom mjestu. To mjesto moglo bi biti podesno nedaleko zidanih dimnjaka jer se tu avion može nisko spustiti (skoro na 15 metara). Vrlo je važno da nam javite dan i sat akcije radi dočeka. Mi držimo daje najpodesnije vreme nedjelja prije podne do 10 sati, kada je vojska u crkvi, ili na praznik koji je u to doba, ili pak običnog dana radnog poslije 19 sati kad su svi zatočenici na okupu.

Napomena: ako bi ustaše opazili da se ma s koje strane približujete sa pješadijom, mi tada postajemo potpuno nemoćni zato jer se oni prihvate oružja i postave jake zasjede po samom logoru, a i njihova vanjska vojska bude jako oprezna i pod oružjem. O ovome vodite računa. U ustaškoj bolnici imademo lijepi broj vrlo dobrih drugova zatočenika koji će imati svoju dužnost da isto prihvate oružje. Trebalo bi nam pomoći dok nas još ima da izvojujemo zajedničkom akcijom iznutra, iz zraka i spolja naše konačno oslobođenje. Sve ove tri akcije zajedno jednako su važne i ne izostane li bilo koja - uspjeh će biti osiguran."[32]

Napomena o strahovanju da ustaše ne opaze približavanje partizanske pješadije logoru, bila je, nema sumnje, umjesna i o njoj se moralo voditi računa. Međutim, bitka kod Krapja u srpnju 1943., aktivnost protučetničkog bataljuna na prostoru između magistrale Beograd - Zagreb i rijeke Save i neopaženo prebacivanje bataljuna posavskog NOP odreda gotovo do samog starogradiškog logora uoči prve banjalučke operacije (o čemu je bilo riječi) nesumnjivo ukazuje na to daje neopaženo približavanje partizanskih snaga jasenovačkim logorima, osobito noću, bilo moguće.

Dirljiva je u najmanju ruku posljednja rečenica ovog izvještaja: "U svojoj većini slabo prosvijećeni mi smo ipak dio naroda, onog istog koji je poveo divovsku borbu protiv krvavih fašističkih zavojevača i skutonoša u svojim odlukama 27. marta 1941. 'Bolje rat nego pakt', 'Bolje grob nego rob' i nastavlja tu borbu sve većom žestinom do konačne pobjede."[33]

Na kraju izvještaja stoje inicijali „L. M. K.", što bi se moglo dešifrirati kao Logorski Mjesni Komitet. Kakvi se zaključci mogu izvući iz izvještaja iz Jasenovca koji smo opširno citirali? Prije svega očito je riječ o odgo-

[32] *Isto,* III, str. 701-702.

[33] *Isto.*

vorn na upit neke ustanove ili štaba NOV i POJ ("U prilogu Vam šaljemo traženi nacrt"), pisanom u ljeto ("Sada je 4 sat u Puskoj na košenju livada...") Između pošiljatelja i primatelja izvještaja već je vođena prepiska ("... dok nam ne spustite oružje koje ćemo Vas molili... Oružje koje vi mislite nama baciti..."), a sam izvještaj pisanje poslije prvih bombardiranja (mitraljiranja) jasenovačkih logora br. III (Ciglana) i br. IV (Kožara) ("jer smo do sada vidjeli kuda oni bježe kad naši avioni lete"... "Napominjemo Vam iz dosadašnjeg iskustva da avijacija koja bude došla...") koja su se odigrala početkom ljeta 1944. godine.

Autor(i) ovog izvještaja, sudeći po tekstu kao i po priloženoj skici, imao je određenu vojnu naobrazbu ili vojno iskustvo, ali, što je daleko važnije, bio je duboko uvjeren da "zajedničkom akcijom iznutra, iz zraka i spolja" zatočenici jasenovačkih logora br. III (Ciglana) i br. IV (Kožara) mogu biti oslobođeni (Dopuna B).

*

Prijepis originalnog izvještaja iz Jasenovca dobiven od Glavnog ureda R. D. S. za Slavoniju brzo je stigao iz političko-obavještajnog odsjeka štaba VI. (slavonskog) koipusa, koji se nalazio "nedaleko od Voćina u podnožju Papuka", na Kordun, u Topusko, gdje je bilo sjedište i Glavnog štaba Hrvatske i Centralnog komiteta KP Hrvatske. Sačuvan je dokument koji u cjelini glasi: "Dragi druže Andrija! U prilogu ti dostavljam prepis pisma koje su Glavnom štabu uputili zatočenici logora Jasenovac. Istovremeno Ti dostavljam i depešu Vrhovnog štaba koja se odnosi na način vojničke djelatnosti. Ujedno prilažem i depeše koje smo primili, a koje se odnose na stanje u narodu i komentar povodom sporazuma Tito - Šubašić. Smrt fašizmu - Sloboda narodu! Drugarski pozdrav. Duško"[34] (Dopuna V).

Ovo pismo je bez sumnje upućeno Andriji Hebrangu, tadašnjem sekretaru CK KP Hrvatske koji se 25. srpnja 1944. nije nalazio u sjedištu CK (i Glavnog štaba) u Topuskom, već negdje u blizini na oslobođenom teritoriju Korduna (Dopuna D). Depeša Vrhovnog štaba koja se u njemu spominje poslana je 21. srpnja 1944. i Duško je svakako njezin prijepis dobio od Glavnog štaba Hrvatske. Za ostalim depešama koje su očito bile direktno poslane CK Hrvatske nismo tragali.

A tko je bio Duško? Uspoređivanje potpisa nedvosmisleno pokazuje da se radilo o Dušku Brkiću, bivšem zamjeniku političkog komesara 3. operativne zone (1942.) i bivšem političkom komesaru 2. hrvatskog korpusa (1943.) koji je sredinom 1944. prešao u CK KP Hrvatske i nešto kasnije postao član njegova Biroa.

[34] *Isto,* str. 357.

*

Tijekom druge polovice 1944. godine zapovjednik Glavnog štaba Hrvatske bio je Ivan Gošnjak, politički komesar Rade Žigić, a načelnik štaba pavle Jakšić. Od njih trojice jedini je objavio sjećanja na ratne dane Pavle Jakšić *(Nad uspomenama,* Beograd, 1990). Međutim, premda se prilično opširno u nekoliko navrata osvrće na problem oslobađanja jasenovačkih logoraša on ne spominje njihov izvještaj, odnosno “prepis pisma koje su Glavnom štabu uputili zatočenici logora Jasenovac” preko Glavnog ureda R. D. S. za Slavoniju. Zašto?

Sudeći po svemu taj dokument nikada nije stigao u Glavni štab Hrvatske, jer je iz političko-obavještajnog odsjeka štaba 6. (slavonskog) korpusa-po nekoj postojećoj (usmenoj?) direktivi o tome kako postupati s dokumentima u vezi s jasenovačkim logorima - poslan direktno CK KP Hrvatske i tako preko Duška Brkića dospio u ruke Andrije Hebranga. U prilog ove hipoteze govore prije svega činjenice:

a) da Pavle Jakšić pišući u memoarima o Andriji Hebrangu kaže da Hebrang “kao najodgovorniji čovek u partizanskoj Hrvatskoj, koji je lično video (ako je video?!) strahote logora u Gradiški i Jasenovcu” - objektima pažnje partijsko-političkog rukovodstva CK KPH i ZAVNOH-a nikada nije za mog načelnikovanja ni načelno postavljao Glavnom štabu Hrvatske pitanje mogućnosti likvidacije tih logora.

b) da će odgovor na pismo-izvještaj o kome je riječ uslijediti 28. kolovoza 1944. od strane Centralnog komiteta KP Hrvatske, odnosno njegovog povjerenstva, a ne od strane Glavnog štaba Hrvatske.

*

Približno mjesec dana pošto je L. M. K. jasenovačkog logora br. III (i br. IV) poslao preko Glavnog ureda R. D. S. za Slavoniju opširan obavještajni izvještaj s prijedlozima za poduzimanje zajedničke akcije u cilju oslobađanja logoraša 15. kolovoza 1944. rukovodstvo Komunističke partije u logoru Stara Gradiška poslalo je Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske pismo koje, s obzirom na sadržaj, također zaslužuje posebnu pozornost. U njemu se kaže: “Drugovi! Mjeseca aprila t. g. poslali smo Vam iscrpan prikaz prilika u koncentracionom logoru Stara Gradiška. Uz naš izvještaj uputili smo Vam nekoliko pitanja od velike važnosti za nas i naš rad u logoru čiji je smisao sljedeći:

1. Kakav je Vaš stav prema logorima općenito?

2. Da li ima mogućnosti nešto učiniti i da li se išta radi u cilju promjene stanja u kome se nalazimo, a koje je uslijed silnih udaraca Crvene armije i saveznika te junačke narodnooslobodilačke borbe u zemlji svakog dana pogoršava i prelazi postepeno u potpunu likvidaciju svih zatočenika?

3. Šta namjeravate učiniti da se spriječi ova postepena i potpuna likvidacija svih zatočenika, koju će po našem mišljenju i prema sadašnjem držanju ustaša - svakako pokušati učiniti?

4. Kakvo je Vaše mišljenje o jednom organizovanom udaru iznutra u cilju našeg oslobođenja koji bez pomoći izvana ne bi imao mnogo izgleda na uspjeh, jer bi odstup i spajanje sa obližnjim odredima Kozare i Psunja bio vrlo težak s obzirom na nezgodan položaj logora sa jedne strane Sava, a s druge željeznička pruga i dva veća mjesta, Okučani i Nova Gradiška, sa jakom posadom?

Stoga je u cilju sprovođenja jedne ovakve akcije traženo da se u uspostavi veza između logora i odreda na Psunju i Kozari, te da se u najzgodnijem momentu izvrši akcija koja bi sigurno uspjela. Smatrajući da su ova pitanja delikatna i da ih je nezgodno pismeno tretirati predložili smo Vam istovremeno da putem zamjene povučete iz logora jednog člana našeg rukovodstva koji je upoznat sa svim radom i mogućnostima u logoru, a koji bi Vam mogao dati najbolje podatke i dobro poslužiti prigodom rješavanja svih pitanja koja bi doticala logor i zatočenike. Taj drug bi bio s naše strane predložen. Pored toga traženo je, ako u dogledno vrijeme nema izgleda da će se logor osloboditi, da se putem zamjene povlače najbolji drugovi i drugarice iz logora prema prijedlozima logorskog rukovodstva. Na sva ova pitanja i zahtjeve do danas poslije 4 i pol mjeseca nismo dobili nikakav odgovor. Svjesni smo težine rada koji leži na Vama u ovim odsutnim časovima, svjesni smo također i poteškoća oko uspostavljanja i održavanja veze između Vas, kao najužeg foruma, i logora, ali nas nitko ne može uvjeriti da se do danas nije mogla uspostaviti veza sa odredima na Psunju i Kozari. Stoga osuđujemo drugove iz Centralnog komiteta pod čiji djelokrug spada ovaj logor i ukazujemo na njihovu aljkavost, jer se nisu potrudili da za tri godine uspostave vezu sa logorom. Oni to ne mogu pravdati nemogućnošću, jer su nam poznate mogućnosti koje im stoje na raspolaganju. Kada smo tražili da se zamjene vrše prema našim prijedlozima, nitko od nas nije tražio da on bude prvi zamijenjen, nitko nije predlagao svoje lične prijatelje, već bi se predlagali najbolji drugovi i drugarice, partijci, partizani, simpatizeri i pošteni građani koji su do hapšenja dali sve od sebe za partiju i narodnooslobodilačku borbu. Međutim, nama po ovom nije ništa odgovoreno, zamjene su i dalje vršene po rodbinskim vezama ličnim i prijateljskim poznanstvima iako u logoru postoji organizacija već dvije i pol godine.

U prvim počecima postojala je veza sa Zagrebom koja je prekinuta i tek u martu o. g. ponovo uspostavljena, što je svakako (vjerojatno nedostaju riječi: za osudu - nap. aut.), pa ma tko bio kriv za to. Drugaricu i njene suradnike iz Zagreba koji sada održavaju vezu sa logorom - pohvaljujemo i ističemo kao primjer savjesnog vršenja povjerene dužnosti, ali primjećujemo da se drugovi kojima naša veza prenosi poruke ne trude da nam odgovo-

re na njih. Istina, bilo js nekoliko drugova koji su i zaslužili da budu zamijenjeni, takvim je logorsko rukovodstvo dalo dužnost i upute što će i kako će učiniti da se uspostavi veza logora sa odredima, ali su i oni zakazali. Da li su oni krivi ili pak nerazumijevanje drugova na terenu, nije nam poznato. U svakom slučaju, i ovo je za osudu. Ovaj naš protest nije glas malodušnika, nije glas očaja gubljenja borbenosti i napuštanja borbe protiv neprijatelja. Drugovi! Smatramo da ćete nas razumjeti i naš protest uvažiti, naročito kada je on upućen protiv aljkavosti i neispravnosti pojedinih drugova.

Na koncu tražimo da nam se odmah dostavi odgovor na postavljena pitanja koja su za nas od životne važnosti. Ukoliko to ne dobijemo i ovaj put ističemo da otklanjamo od sebe svaku odgovornost za sve što se dogodi sa oko 2000 zatočenika i zatočenica..."[35]

Uz ovo pismo dostavljen je i popratni akt u kome je stajalo: "Molimo da priloženi protest drugova iz logora što hitnije moguće pošaljete na teren C. K. KP. za Hrvatsku, a odgovor koji bi imao uslijediti pošaljete istim putem na naš odbor. Izvještaj koji spominju drugovi u protestu predan je pred pet mjeseci po našem odboru na M. K. Zagreb, koji je isti trebao poslati na teren, no do danas još nije stigao nikakav odgovor. Molimo da se ovo shvati kao vrlo hitna i ozbiljna stvar te za odašiljanje istoga smatramo odgovorne drugove u Zagrebu. Drugarski pozdrav Odbor za pomoć logorima Cveba."[36]

Cveba, koju u svom pismu protestu od 15. kolovoza, kao i njezine suradnike, rukovodstvo partijske organizacije u logoru Stara Gradiška pohvaljuje i ističe "kao primjer savjesnog vršenja povjerene dužnosti" bila je Anđela Šnidaršić. A Cvebini navodi potvrđuju iznijetu pretpostavku da je izvještaj tog rukovodstva, pisan početkom travnja, "predan pred pet mjeseci po našem odboru na Mjesni komitet Zagreb", koji ga je trebao proslijediti na adresu CK KP Hrvatske koji se nalazio "na terenu", odnosno na oslobođenom teritoriju.

Zašto CK KP Hrvatske nije odgovorio na pitanja postavljena u tom izvještaju? Zašto nije odgovorio ni na pismo koje mu je iz logora Stara Gradiška poslano s Cvebinim "popratnim aktom"? Na čelu CK KP Hrvatske tijekom proljeća i ljeta 1944. godine nalazio se Andrija Hebrang, a pa funkciji organizacijskog sekretara CK-Ivan Krajačić Stevo. Jesu li izvještaj s početka travnja 1944. i pismo od 15. kolovoza 1944. stigli do nekog od njih dvojice nismo mogli sa sigurnošću utvrditi. Međutim, nema razloga za pretpostavku da se to nije dogodilo, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da je pismo-izvještaj poslano preko R. D. S. za Slavoniju Glavnom štabu Hrvat-

[35] AVII, Arhiv NOR-a, mikrofilm CK KP Hrvatske br. 42, 221-223.

[36] *Isto,* 220.

ske stiglo u Hebrangove ruke. Naime, i Hebrang i Krajačić su se između travnja i kolovoza 1944. nalazili gotovo neprekidno u sjedištu Centralnog komiteta (Plitvice, Gornji Budački i Pema na Kordunu, Topusko). Jedino je sigurno daje u prvoj polovini srpnja Stevo Krajačić boravio nekoliko dana na Visu u Vrhovnom štabu. Prilikom povratka, u noći između 16. i 17. srpnja, britanski avion u kojemu se i on nalazio imao je nesreću na aerodromu Cememica kod Topuskog. Poginuli su posada i nekoliko "putnika", dok je Stevo Krajačić bio među lakše ranjenima.[37]

*

Dokument o kojemu je upravo bila riječ, Antun Miletić donosi u svojoj drugoj knjizi pod naslovom *Pismo rukovodstva KPJ logora Stara Gradiška od 15. avgusta 1944. CK KPH u vezi sa zamenom logoraša iz logora.* Međutim, to je pismo ustvari protest ("Ovaj novi protest nije glas malodušnosti" stoji na dva mesta u njemu, a protestom ga naziva i Cveba) zbog nebrige koju CK KP Hrvatske pokazuje prema logoru Stara Gradiška (Jasenovac br. V).

I još nešto u vezi s ovim dokumentom: i u knjizi A. Miletića i u knjizi M. Peršena u tom pismu čitamo i ovo: "Stoga osuđujemo drugove i O. K. pod čiji djelokrug spada ovaj logor i ukazujemo na njihovu aljkavost".[38]

Međutim, u mikrofilmu originala ovog pisma taj dio rečenice glasi: "Stoga osuđujemo drugove iz C. K. pod čiji djelokrug spada ovaj logor..." itd. Zašto je ono "drugove iz C. K. ", tj. "drugove iz C. K. Hrvatske zamijenjeno sa "drugove i O. K.", odnosno "drugove i Okružni komitet"? Je li riječ o tiskarskoj pogrešci ili?...

*

U Zagrebu je godine 1966. u izdanju novinarske izdavačke kuće Stvarnost izišla iz tiska knjiga zagrebačkog novinara i bivšeg jasenovačkog zatočenika Mirka Peršena *Ustaški logori.* U poglavlju "Nada i otpor" nalazi se sljedeći odlomak: "U pismu koje je 28. avgusta 1914. godine poslano rukovodstvu u logoru od povjerenstva CK KP Hrvatske najprije se dosta detaljno objašnjava vojna i politička situacija u zemlji, a zatim se odgovara na konkretan prijedlog o organiziranju akcije za oslobođenje. U vezi s tim navodi seda 'zamisao o oslobađanju iz logora u sadašnjim prilikama nije provediva i značilo bi baciti u sigurnu smrt najveći broj drugova'. Pomoć strane avijacije kako je vi zamišljate nepovrediva je u sadašnjim prilikama, a isto tako naše jedinice izvana ne mogu vam pružiti u sadašnjoj vojničkoj situaciji sigurnu pomoć. Pruga je, naime, još uvijek takva zapreka daje nemo-

[37] Tito, SD, 21, str. 326.

[38] A. Miletić, II, str. 756.

guće baciti u ravnicu između Save i pruge naše veće snage. Mi o svemu vodimo računa. Situacija je danomice povoljnija za nas i možda će uskoro situacija biti takva da ćemo moći prići izradi konkretnog plana vašeg oslobođenja. Ukoliko Vi imate ponovno neke prijedloge javite nam, ali nemojte računati sa stvarima kao što su na primjer avijacija i slično."[39]

U drugom dopunjenom i prerađenom izdanju Peršenove knjige *Ustaški logori* (Zagreb, 1990.) citirani odlomak nalazimo u poglavlju "Logor V. Stara Gradiška", dok ga povjesničar A. Miletić donosi u drugom tomu knjige *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenta* u opširnoj fusnoti uz pismo rukovodstva K. P. u logoru Stara Gradiška upućeno 15. kolovoza 1944. CK KP Hrvatske, s napomenom daje tekst uzeo iz knjige Mirka Peršena *Ustaški logori,* Zagreb, 1966. Međutim, pismo koje je 28. kolovoza 1944. godine poslano rukovodstvu u logoru od Povjerenstva CK KP Hrvatske nema nikakve veze s tim pismom (protestom), već je to odgovor na opširan izvještaj iz Jasenovca koji je 18. srpnja 1944. godine Glavni ured ratne dopisne službe za Slavoniju poslao štabu 6. korpusa NOVJ za njegov političko-obavještajni odsjek.[40]Naime, sudjelovanje avijacije u oslobođenju logora ne spominje se u prvom već samo u drugom dokumentu od 18. srpnja 1944.

I jedna usputna opaska: argumenti koje nalazimo u upravo citiranim dijelovima pisma Povjerenstva CK KP Hrvatske veoma podsjećaju na argumente kojima se poslužio zapovjednik 3. operativne zone Grga Jankes kada je dvije godine ranije, 29. listopada 1942., odbacio prijedloge štaba 5. kozaračke brigade za poduzimanje zajedničke akcije na Jasenovac, Dubicu i Gradišku: "Te akcije za sada nisu moguće", "spomenuta mjesta doći će u obzir malo kasnije kada mi izbacimo iz saobraćaja glavni put Beograd-Zagreb kao i prugu" (vidjeti IV. poglavlje).

*

Duško Brkić je 25. srpnja 1944. proslijedio Andriji Hebrangu "prepis pisma koje su Glavnom štabu uputili zatočenici logora Jasenovac". No zašto Andrija Hebrang, odnosno Politbiro CK KPH nije odgovorio na to pismo, već je taj zadatak, prema M. Peršenu, povjerio Povjerenstvu CK KPH? Krajem srpnja 1943. odlukom CK KPH prestalo je s radom njegovo Povjerenstvo u Zagrebu, ali je početkom listopada iste godine formirano Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku (Anka Berns, Marko Belinić, Milutin Baltić i Josip Hmčević) sa sjedištem na Kalniku, a zatim u blizini Čazme,

[39] Peršen, 1966., str. 130.

[40] V. Dedijer- A. Miletić, *Protiv tabua...*, str. 41.

koja leži oko 60 km sjeverozapadno od Jasenovca.[41] (U ožujku 1943. prestalo je s radom Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju, a njegovu funkciju preuzeo je novoizabrani Oblasni komitet čiji je prvi sekretar bio D. Čalić.)[42] Samo je Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku moglo odigrati ulogu posrednika između CK KPH i organizacije zatočenika jasenovačkog logora (M. L. K.) koja je sredinom srpnja 1944. preko Glavnog ureda R. D. S. za Slavoniju poslala "opširan izvještaj iz Jasenovca". A zašto je Andriji Hebrangu, tadašnjem sekretaru CK KPH, bio potreban takav posrednik? To je još jedno pitanje bez odgovora. U to vrijeme, sve do listopada 1944. Politbiro CK KPH sačinjavali su: Andrija Hebrang kao sekretar, Ivan Stevo Krajačić kao organizacijski sekretar te Karlo Mrazović, Pavle Gregorić, Marko Belinić, Anka Berus, Rade Žigić i Duško Brkić kao članovi. M. Belinić i A. Berns bili su istodobno i članovi Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku te su vjerojatno bili upoznati sa sadržajem pisma organizacije jasenovačkih logoraša na koje je odgovarano, dok ostali članovi Politbiroa, osim Duška Brkića i Stevu Krajačića, s njim možda nisu ni bili upoznati. No i to su samo pretpostavke.

*

Na osnovi onoga što je objavio Mirko Peršen (Dopuha E) nedvosmisleno se može zaključiti da su i molbe i konkretni prijedlozi organizacije jasenovačkih logoraša (M. L. K.) sa izvođenje koordinirane akcije njihova oslobađanja ("iznutra, iz zraka i spolja"), u pismu Povjerenstva CK KPH od 38. kolovoza 1944. odbačeni oholo i grubo uz argumente koje je stvarnost iz dana u dan pobijala. Bacimo samo djelomično pogled na ono što o ratnim zbivanjima tijekom kolovoza i rujna 1944. na području sjeverno od kompleksa jasenovačkih logora (Jasenovac - Stara Gradiška) nalazimo u drugoj knjizi edicije *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945.:* "Udruženim naporima jedinica 6. koipusa, partizanskih odreda, vojnopozadinskih organa i naroda uspešno je izvršen posao oko žetve. Najveći deo žita prebačen je preko Save do jedinica 4. korpusa."[43] "Po naređenju Vrhovnog štaba, štab 6. korpusa je noću 23./24. jula prebacio 21. brigadu 28. divizije na Motajicu. Noću 13./14. septembra 28. divizija je prešla Savu na odseku Kobaš - Duboko, u Bosni prihvatila svoju 21. brigadu, prebacila se u Srbiju i-ušla u sastav 12. korpusa."[44] "Štab 6. korpusa je 29. avgusta naredio podčinjenim jedinicama da na svojim operativnim područjima pristupe rušenju komunikacija. Za nekoliko dana 28. divizija porušila je prugu Beo-

[41] Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937.-1945.,* Ljubljana, 1981., str. 218.

[42] *Isto,* str. 222.

[43] ORNJ, 2, str. 452.

[44] *Isto,* str. 452, 454.

grad-Zagreb na 238 mjesta i više objekata na njoj, a 12. divizija tu istu orugu na 360 mjesta i više bunkera.”[45]

Kao što je spomenuto, tadašnji načelnik Glavnog štaba Hrvatske Pavle Jakšić usporedio je u svojim memoarima napad na jasenovački logor s prebacivanjem slavonskog žita preko Save: “Mislim da bi ova operacija - diverzantska ili prava vojna-kao napad na relativno male snage obezbjeđenja za našu tadašnju vojsku bila prava šala. Ona sa stanovišta izolovanja i operativnog obezbjeđenja od Zagreba, Siska i Broda - što bi predstavljalo glavni problem, ne bi bila mnogo teža od slavonsko-banijske operacije 'Veliki transport', u kojoj smo preko glavne evropsko-balkanske magistrale i reke Save prebacivali hiljade zaprežnih kola natovarenih slavonskim žitom, namenjenih gladnim borcima Like i Gorskog kotara, kojima je Hebrang uskraćivao hranu iz Pokuplja”[46] (Dopuna F).

Odlazak 21. slavonske brigade, pa zatim i cijele 28. divizije preko Save u srednju Bosnu, pošto je to početkom novembra 1943. već učinila 12. slavonska brigada, također po naredbi Vrhovnog štaba - svjedoči o nesumnjivo visokom stupnju razvoja koji su jedinice NOV i POJ dosegle na prostoru Slavonije u danom periodu. Premda će Veljko Kovačević, koji je sredinom srpnja 1944. postao zapovjednik novoformirane 40. (slavonske) divizije NOVJ, 40 godina kasnije, kao general u mirovini, u anketi jednog beogradskog lista tvrditi da je logor Jasenovac “predstavljao za naše snage nepremostivu prepreku” - vrijedi, radi ilustracije stupnja spremnosti i uspješnosti koji su u drugoj polovici 1944. dosegle slavonske jedinice NOVJ i njihov zapovjedni kadar, citirati nekoliko odlomaka iz njegovih memoara, posvećenih oslobođenju Pakraca, udaljenog oko 30 km od Jasenovca i Stare Gradiške, 13./14. rujna 1944.: “Oslobađanje Pakraca sada i najveće akcije naših jedinica u Hrvatskoj poslije kapitulacije Italije. U naše ruke palo je ogromno naoružanje, između ostalog i 12 topova i preko 10 vagona artiljerijske i druge municije. Tek pošto su Pakrac i Lipik pali u naše ruke, i sve se smirilo, okrenuh telefon da raportiram zapovjedniku korpusa Mati Jerkoviću. Zora je bila na pomolu.

Druže komandante, javljam ti da su Pakrac i Lipik pali u naše ruke. Zarobljena je ili uništena gotovo čitava neprijateljska pukovnija.

- Šta kažeš? Jesi li lud? Kakav Pakrac?

Stekao sam utisak daje Mate još sanjiv.

- Sve je gotovo, dođi i vidi. Pripazi putem, nemoj se uplašiti, ide ti u susret preko hiljadu zarobljenika i mnoštvo seoskih kola sa ratnim plijenom.

[45] *Isto,* str. 453.

[46] Pavle Jakšić, *Nad uspomenama,* I, Beograd, 1990., str. 522-553.

- Prosto ne mogu da vjerujem - on će - dolazim odmah."[47]

I još nekoliko redaka o zbivanjima u drugoj polovici 1944. iz memoara Veljka Kovačevića zaslužuje pozornost: "Uspjesi slavonskih jedinica krunisani su i velikim priznanjem od strane Glavnog štaba Hrvatske koji je još prije nekoliko mjeseci raspisao međusobno takmičenje svojih pet korpusa... Šesti korpus je zahvaljujući posljednjim uspjesima proglašen za najbolji."[48]

Unatoč svemu, moramo to reći, od (istina, uvjetnog) obećanja ("možda će uskoro situacija biti takva da ćemo moći prići izradi konkretnog plana vašeg oslobođenja") koje je jasenovačkim zatočenicima uputio CK KP Hrvatske preko svog Povjerenstva 28. kolovoza 1944.-neće biti baš ništa do kraja rata koji će potrajati još punih osam mjeseci.

*

U Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (Mikroteka CK KPH) nalazi se izvještaj bez oznake adresata i adresanta s dva naslova: "Stara Gradiška" i "Opis organizacije u logoru koja priprema bijeg". Iz tog izvještaja može se zaključiti daje autor bio zatočenik logora Stara Gradiška od lipnja 1942. do rujna 1944., kada je, vjerojatno pred drugu banjalučku operaciju, zamijenjen. Naime, u izvještaju, pisanom očito po njegovu dolasku na oslobođeni teritorij, nalazimo i podatke da je "Nikola Gagro, sada ustaški zastavnik u logoru u kolovozu ubio pred savskim vratima logora zatočenika Vinka Pavelića te da mu je "na polasku iz logora bilo naređeno da se prebaci u 'psunjski odred'."

Pošto je iznio, pored ostalog, opširne podatke o ustaško-domobranskim posadama oko Stare Gradiške (Gređani, Uskoci, Jablanac) autor u drugom dijelu izvještaja "Opis organizacije u logoru koja priprema bijeg", kaže: "Sam udar u logoru bez navale izvana nemoguć je jer su ustaše u zasjedi noću sa strojnicama pred ulaze u nastambe. Za sada su najpotrebniji revolveri, jer njih imamo najmanje te je bezuvjetno preko veze za logor slati iste. Na polasku iz logora bilo mi je naređeno da me se prebaci u 'psunjski odred' gdje se nalaze pojedini zatočenici iz logora koji se spremaju za udar, te da stupim odmah u vezu sa drugom Dragom Zatezalo, koji je pobjegao iz logora u-jesen 1943., a drži stalno vezu sa našom udarnom organizacijom u logoru. Budući da poznajem u tančine logor i okolicu logora to sam tamo vrlo potreban. Udar na logor se mora izvesti odmah navečer, čim ustaše prime večeru koja će im biti zasoljena morfijem, kojeg smo dobili putem veze te ga imamo u dovoljnoj količini za 11. logorsku satniju i 9. sat koji se nala-

[47] V. Kovačević, *n.d.* str. 158, 159.

[48] *Isto,* str. 163.

zi u Gređanima za osiguranje ceste Gređani - most Bosanske Gradiške. Navala izvana mora biti iz tri strane. Prva treba odmah udariti u selu Uskocima gdje se nalaze dvije satnije ustaša, i to 10. sat, koji je najbolje naoružan, i novoformirani novački sat koturaša. Taj novački sat jest tako jak da bi nas 30 logoraša natjerali cijelu satniju u bijeg. Druga navala bi morala biti u samu Bos. Gradišku tako da privuče snage iz Bos. Gradiške kojih ima po prilici 1000, te držati obalu da se ne mogu prebaciti preko Save. Treća navala morala bi biti na sam logor, koja bi imala početi navaljivati počam od zatočeničkog groblja pa do izvidnice kod postolarije. Za udar izvana trebalo bi bar jedan dan prije javiti putem veze da se zatočenici porazmjeste na pojedina mjesta, te da se sakriveno oružje na vrij em podijeli među njih. Ujedno da se javi na ekonomiju Gređani da se "zasoli" ustašama koji drže bunkere do Bos. Gradiške. Organizirani su pojedinci koji će zajedno s ustašama zaposjesti izvidnice te provaliti u zgradu zapovjedništva. Najviše se plaše vojske koja se nalazi u Bos. Gradiški. Te bi trebalo prije samog napada na logor poslati samo 4 Kozarčanina, da malo mitraljiraju i bombardiraju Bos. Gradišku koja je sva pretvorena u bunkere od kako je bila napadnuta. Vojska u Bos. Gradiški, kada vidi naše Kozarčanine, napusti Gradišku, bježi u polje koje je zasađeno kukuruzom. Pred 14 dana preletjeli su Bos. Gradišku u visini skoro od 150 metara te su pustili jedan rafal iz strojnice. Pučanstvo i vojska seje razbježala te je Gradiška ostala prazna."[49]

Autor izvještaja očito je bio čovjek koji nije imao ni najosnovniju vojnu naobrazbu, a usto nije bio baš vičan peru. Najvjerojatnije mu je netko od članova logorskog komiteta rekao da se po dolasku na oslobođeni teritorij (razmjene su tada vršene u Pisarovini između Karlovca i Zagreba) prebaci u Slavoniju, na Psunj, poveže s Dragom Zatezalom i, s obzirom da poznaje u tančine logor i okolicu logora, posluži kao vodič partizanskoj jedinici koja bi, dolazeći s tog pravca, napala vanjsku obranu logora. Međutim, njegova tvrdnja da Drago Zatezalo, koji je samoinicijativno, radeći kao logoraš na utovaru kamiona u Okučanima, pobjegao u kasnu jesen 1943. "drži stalnu vezu sa našom udarnom organizacijom u logoru" nije u skladu s onim što stoji u izvještaju partijskog rukovodstva logora dostavljenom početkom travnja i 15. kolovoza 1944. Centralnom komitetu KP Hrvatske.

Napokon, napominjući da je Bosanska Gradiška "sva pretvorena u bunkere otkako je bila napadnuta" autor, svakako, misli na napad izvršen u okviru prve banjalučke operacije u noći između 31. prosinca 1943. i 1. siječnja 1944. godine.

*

Donoseći u svojoj knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac* izvještaj o kojemu je upravo bila riječ, povjesničar Antun Miletić, poslije konstatacije

[49] AVII, Arhiv NOR-a, mikrofilm CK KPH br. 41, 300; A. Miletić, II, str. 775-778.

nepoznatog autora ovog izvještaja da bi "trebalo prije samog napada na logor poslati samo četiri Kozarčanina" ubacuje iza ovog teksta, u uglastim zagradama, bez napomene čija je to primjedba, riječi: "ne znamo što misli pod tim!?" Našli smo se i mi pred istim pitanjem. Odgovor smo pokušali pronaći u okviru teme, koja nam se i inače nametala, pod radnim naslovom "Logor Jasenovac i avijacija", odnosno, da budemo precizniji, pod naslovom "Mogućnosti korištenja avijacije u oslobađanju logora Jasenovac".

Napadom na Niš 20. travnja 1943. angloamerička avijacija izvršila je prvo bombardiranje jednog grada na teritoriju okupirane i raskomadane Jugoslavije. Na čiju inicijativu, zahtjev ili prijedlog - nismo istraživali. U svakom slučaju, ni Vrhovni štab ni bilo koji drugi štab NOV i POJ s tim pothvatom nije mogao imati bilo kakvu vezu. Na takav zaključak upućuje i opširan telegrafski izvještaj brigadira Armstronga, britanskog šefa savezničke vojne misije pri štabu Draže Mihailovića, prenošen zbog dužine teksta od 7. do 23. studenog 1943. u kojem se on kritički osvrće na "bombardiranje Niša i Skoplja", napominjući da "su bila u potpunosti nekoordinirana s bilo kakvim aktivnostima Mihailovićevih snaga, usprkos njegovim stalnim molbama za izvođenjem kombiniranih operacija".[50]

Ubrzo poslije kapitulacije Italije, posljednjih dana rujna 1943., jedinice I. proleterske divizije NOV pripremale su likvidaciju ustaških uporišta u Livnu i Kupresu. S tim u vezi Tito je 1. listopada dostavio štabu te divizije radio-depešu: "Naređujem da napad na Livno i Kupres odložite za 3. noću, jer će Englezi vjerovatno bombardirati ova mjesta, a oni to mogu tek 3. po danu..."[51]

Ovo je prvi dokument koji smo pronašli u kojem se spominje sudjelovanje avijacije zapadnih saveznika u jednoj operaciji jedinica NOVJ. Mjesec dana kasnije, 7. studenog 1943., Tito je štabu 2. korpusa dostavio radiogram koji je počinjao rečenicom: "Javite nam mjesta koja treba bombardirati."[52]

Sedamnaestu knjigu Titovih *Sabranih djela* pripremio je za tisak i napisao napomene i kronologiju pukovnik Mehmedalija Bojić. On je uz ovu rečenicu stavio napomenu: "Štab 2. korpusa NOVJ je sutradan, 2. studenog 1943., javio Vrhovnom štabu da bi trebalo bombardirati Cetinje, Podgoricu i Nikšić.^ Podgoricu su saveznički avioni bombardirali prvi put 25. oktobra 1943. u 13 časova. Tom prilikom je poginulo oko 15-200 njemačkih vojnika

[50] D. Martin, *Mreža dezinformacija. Čerčilova jugoslavenska pogreška,* Beograd, 1991., str. 353.

[51] Tito, SD, 17, str.7

[52] *Isto,* str. 169.

i četnika i velik broj stanovnika, a uništenje i njemački vojni aerodrom kod Podgorice."[53]

Prvog studenog 1943. Tito je dostavio i Glavnom štabu Hrvatske radiodepešu s rečenicom: "Javite koja mjesta treba bombardirati."[54] M. Bojić je uz ovu rečenicu stavio napomenu: "Glavni štab NOV i PO Hrvatske javio je 2. novembra 1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ da hitno treba bombardovati Gospić, Bihać, Sisak, Karlovac i željezničke stanice Zagreb i Novsku."[55]

Najzad, 2. studenog 1943. zatražio je Tito radio-depešom i od štaba 3. korpusa da javi "mjesta neprijateljskih koncentracija koje treba bombardirati".[56] Uz tu depešu M. Bojić je stavio napomenu: "Štab 3. korpusa NOVJ obavijestio je 3. novembra 1943. Vrhovni štab NOV i POJ da su jedinice 17. i 27. NOU divizije zauzele Sokolac i Mokro i daje potrebno bombardovati Sarajevo-logor, aerodrom u Butmiru, Doboj, Brčko i Brod. Saveznički avioni su bombardovali Sarajevo 29. novembra 1943., ali nisu pogodili vojne objekte kako je to tražio Vrhovni štab NOV i POJ već stambena naselja."[57]

U međuvremenu 3. studenog 1943. saveznički avioni prvi su put bombardirali jedan grad u Dalmaciji. Bio je to Zadar. Uslijedilo je odmah zatim bombardiranje Knina, pa Šibenika, Drniša...

*

Prvog listopada 1943. veća formacija bombardera i lovaca 15. američke zračne vojske, polazeći s baza u južnoj Italiji, preletjela je teritorij NDH da bi napala ciljeve u Bečkom Novom Mjestu. Već sutradan, 2. listopada, ustaško Zapovjedništvo bojnog zrakoplovstva izdalo je naredbu "br. 157/tajno" u kojoj je stajalo: "Zabrana letenja preko Jasenovca (Operativni). Pošto je zbog nesigurnih veza teško dojavljivanje preleta zrakoplova protuzrakoplovnoj bitnici Jasenovac, to je istoj bitnici izdan nalog da od 1. listopada o. g. otvara vatru na svaki zrakoplov, bez obzira na oznake koje nosi, a koji bi se približio postavu te bitnice u Jasenovcu ili zbirnom logoru u istom mjestu na udaljenost manju od 5 kilometara. Radi toga zabranjujem svako prelijetanje označenog prostora. Ovu naredbu saopćiti cjelokupnom letačkom osoblju."[58]

[53] *Isto,* str. 345.

[54] *Isto,* str. 171.

[55] *Isto,* str. 346.

[56] *Isto,* str. 174.

[57] *Isto,* str. 347.

[58] A. Miletić, II., str. 669-670.

U Britankom centralnom državnom arhivu nalazi se radiogram koji je Tito 10. prosinca 1943. iz Jajca uputio osobno britanskom generalu H. M. ilsonu, vrhovnom zapovjedniku savezničkih snaga za Srednji istok, a u kome se, u vezi sa šestom neprijateljskom ofenzivom, kaže i sljedeće: “Molim Vas, generale, da nas u ovim teškim časovima naše borbe na život i smrt podržite s Vašim zračnim snagama. Ako možete, molim Vas, hitno izdajte naredbe Vašim bazama u Italiji da počnu s bombardiranjem ciljeva koje ćemo naznačiti. Za sada je najpreča potreba da se bombardira Bihać, gdje se nalazi oko 20.000 vojnika 373. i 114. njemačke lovačke divizije. Razorite sve komunikacije koje vode iz Knina i Srba, gdje su koncentrirane dvije njemačke divizije, i to 264. i glavna 114. lovačka. Osobito je neophodno napasti Livno i Duvno i sva sela u kojima se nalaze kvislinzi između gradova Duvna, Posušja i Mostara. Osim toga, još i aerodrome u Mostaru i Nevesinju, gdje je smještena SS divizija 'Princ Eugen'. Također je neophodno da budu bombardovani Travnik-Šarajevo-Butmir kao i Ilidža-Sarajevo, te područje Banja Luke. U istočnoj Bosni neophodno je napasti Rogaticu i (Pljevlja) u Sandžaku. Takva vaša podrška imala bi ogroman značaj za ishod naših sadašnjih teških borbi.”[59]

Glavni zapovjednik američkih strategijskih zračnih snaga u sjeverozapadnoj Africi general-major N. Doolitlle obratio se Vrhovnom štabu NOV i POJ početkom prosinca 1943. preko delegacije NOV i POJ u Bariju, sa zahtjevom da se njegovoj avijaciji dopusti da napada njemačka uporišta na jadranskoj obali.

Primivši Doolitlleovu poruku sa zakašnjenjem zbog poremećaja u radiovezama, Tito je iz Jajca 20. prosinca poslao štabu mornarice NOVJ za delegaciju NOV i POJ u Bariju depešu: “Ne samo da dopuštam nego i molim da američka avijacija podupre naše operacije. Saopćite generalu Doolotlleu da hitno pošalje jednog oficira avijatičara da mu damo ciljeve.”[60]

Velike angloameričke zračne formacije često su od jeseni 1943. bombardirale ciljeve u Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj i Rumunjskoj. Istodobno, pod usputnim udarom tih, specijalno za to upućenih formacija našli su se i ciljevi na teritoriju NDH. *U Hronologiji* je zabilježen podatak daje Zagreb bombardiran već 22. veljače, a zatim 12. travnja i 30. svibnja 1944., no *Vojna enciklopedija Jugoslavije* u odrednici “Zagreb” bilježi samo ovo: “Saveznička avijacija bombardovala je grad 14. 4. 1944. i tom prilikom oštetila željezničku stanicu, a na aerodromu uništila 64 aviona.” Za Beograd *Vojna enciklopedija Jugoslavije* kaže: “Teške gubitke i razaranja pretrpeo je Beograd i od angloameričkog vazduhoplovstva 16. i 17. 4. i 18. 5. 1944.”

[59] Tito, SD, 18, str. 40.

[60] *Iste,* str. 88.

Na čije je zahtjeve ili prijedloge angloamerička avijacija u zimu 1943./44. i u proljeće 1944. bombardirala spomenute (i nespomenute) ciljeve u okupiranoj Jugoslaviji nemoguće je reći, jer dokumenata (bilo čije provenijencije) o tome nema ili ih barem nije bilo u nama dostupnim izvorima. Povijesne istine radi moramo napomenuti da je Tito dostavio 5. veljače 1944. iz Drvara Glavnom štabu NOV i PO Srbije pismo u kojem ga obavještava daje odobrio upućivanje majora Džona Henikera u taj štab i dodaje: "Sve vaše želje u pogledu pomoći savezničkog vazduhoplovstva on će dostavljati Savezničkoj misiji pri Vrhovnom štabu, koja će vašu želju saopštiti Vrhovnom štabu. Vrhovni će štab pak odlučiti da li će predloženi cilj da se bombarduje s obzirom na opštu vojnu situaciju u Jugoslaviji."[61]

Međutim, isto tako povijesne istine radi, ne smije se zaobići ni radiogram koji je Tito 19. travnja 1944. uputio štabu 2. korpusa, u kojem se nalazi i ovaj odlomak: "Javite nam odmah koja mjesta treba bombardovati. Znajte da ovo opet ja primam na dušu i, prema tome, dolaze u obzir samo važni vojnički objekti."[62]

U vezi s drugom rečenicom ovog navoda u 20. knjizi Titovih *Sabranih djela* nalazi se napomena priređivača Dimitrija Brajuškovića: "Tito upozorava na žrtve koje je pretrpjelo civilno stanovništvo pri prilikom savezničkog bombardovanja njemačkog garnizona u Nikšiću 7. i 8. aprila 1944., o čemu je štab 2. korpusa 11. aprila poslao izvještaj Vrhovnom štabu NOV i POJ."[63]

*

Angloamerički su avijatičari bili često primorani ili iskakati padobranima iz svojih oštećenih aviona nad teritorijem Jugoslavije ili prinudno aterirati. Jedan od takvih slučajeva opisao je u svom izvještaju nepoznati zatočenik logora Stara Gradiška: "U mjesecu travnju prilikom prisilnog spuštanja savezničkih avijatičara s avionom u blizini ekonomije Jablanac, dao je nalog zapovjednik sati (satnije - nap. aut.) XII. natporučnik Kaić da opkole selo Orahovu, gdje su se spustili, te su uspjeli uhvatiti jednog avijatičara kog su na mjestu zaklali, a njegov padobran i odoru, svu krvavu, odnijeli u logor, gdje je ista čišćena u bojadisaonici logora. Iz istog padobrana dao si je zapovjednik X. sata, ustaški natporučnik Marinko Polić, napraviti odijelo.[64]"

*

[61] Tito, SD, 20, str. 8.

[62] Tito, SD, 20, str. 10.

[63] *Isto,* str. 258.

[64] A. Miletić, II, str. 772.

Jedanaestog travnja 1944. pukovnik Rogulja, odnosno Zapovjedništvo bojnog zrakoplovstva NDH ponovno je izdalo naredbu o zabrani prelijetanja Jasenovca, kojom se upozoravaju svi zrakoplovi da ne prelijeću područje Jasenovca jer se time izlažu "opasnosti da budu oboreni od protuzrakoplovne bitnice, koja se tamo nalazi na postavu radi zračne obrane". Slijedi rečenica: "Ova bitnica imade točno određen zadatak da otvara odmah vatru na svaki zrakoplov, bez obzira na pripadnost, koji nije najavljen ili koji nadlijeće mjesto Jasenovac ili logor."[65]

U prvoj dekadi lipnja 1944. u sastavu britanskog zrakoplovstva (RAF) organizirana je posebna formacija pod nazivom Balkanske zrakoplovne snage (Balkan Air Force - BAF) čiji je sektor djelatnosti preciziran samim nazivom. Najvjerojatnije s tim u vezi Vrhovni štab NOV i POJ koji se, poslije neuspjelog njemačkog zračnog desanta na Drvar, noću između 3. i 4. lipnja prebacio sovjetskim avionom s Kupreškog polja u Bari (Italija), a zatim britanskim brodom na oslobođeni otok Vis, dostavio je 11. lipnja 1944. svim štabovima NOV i POJ s kojima je bio u radiovezi, radiogram: "Saveznička zrakoplovna pomoć našim snagama od sada će biti veća. Da bi se ovo ostvarilo, naređujem da se savezničkim vojnim misijama i specijalno odaslanim zrakoplovnim oficirima stalno daju sljedeći detaljni podaci:

1. Sva neprijateljska kretanja, koncentracije, namjere neprijatelja, različita slagališta, aerodromi i aktivnost neprijateljske avijacije.

2- (•••)

3. Zahtjeve za bombardiranjem trenutačnih taktičkih ciljeva neka postavljaju sami štabovi.

4. Vrhovni štab NOV i POJ obezvrijedit će bombardiranje u skladu većih operacija naših snaga, strategijska bombardiranja, davati prvenstvo bombardiranja na pojedinim sektorima itd."[66]

Samo dva dana nakon što je Vrhovni štab NOV i POJ uputio podređenim štabovima citiranu šifriranu radioporuku 13. lipnja 1944. uslijedila je još jedna naredba ustaškog Zapovjedništva zrakoplovstva koju je, ovaj put, potpisao general Kren: "Zabrana preletanja sabirnog logora St. Gradiška (Operativni). Kako su u zadnje vrijeme učestala prelijetanja nekih zrakoplova preko sabirnog logora u St. Gradiški i kruženje nad logorom, to zapovijedam da nijedan zrakoplov ne smije prelijetati niti kružiti iznad sabirnog logora u St. Gradiški, jer će se u protivnom na taj zrakoplov otvoriti vatra."[67]

[65] *Isto,* str. 731-732.

[66] Tito, SD, 20, str. 147.

[67] A. Miletić, II, str. 742.

Oko 180 savezničkih aviona bombardiralo je 27. lipnja 1944. u devet naleta Slavonski i Bosanski Brod. Tri dana kasnije angloamerička avijacija ponovno je nad Slavonskim Brodom, a zatim bombardira i željezničku prugu prema Okučanima.[68] Govoreći o ilegalnim aktivnostima u Slavonskom Brodu tijekom prve polovice 1944., Slavica Hrečkovski dodaje: "Česta bombardiranja grada, a osobito ona izvršena 8. srpnja 1944., prekinula su daljnju aktivnost u tom pravcu. Zbog velikih razaranja stambenih zgrada članstvo KP i antifašističkih organizacija napustilo je u većini grad i otišlo u šumu ili se povuklo u obližnja sela... Dalje bombardiranje pretvorilo je Slav. Brod u ruševine (60%). Stanovništvo je svako jutro napuštalo svoje domove i vraćalo se navečer."[69]

Snažna aktivnost savezničke avijacije na magistrali Zagreb-Beograd zahvatila je sljedećih mjeseci i ustaško-domobranske i njemačke garnizone oko Jasenovca pa i sam Jasenovac.

*

Koji su štabovi NOV i POJ i kako te djelatnosti usmjeravali i koordinirali vidi se iz Titovih radiodepeša slanih glavnim štabovima i štabovima korpusa. Tako je 9. srpnja 1944. Tito neposredno podčinjenim Operativnim štabovima NOVJ, tj. glavnim štabovima i štabovima korpusa dostavio radiodepešu: "Savezničkim misijama (kod vas) dajte precizne podatke o njemačkim slagalištima nafte, benzina, rafinerijama."[70] Uslijedile su 16. i 24. srpnja još dvije važne Titove radiodepeše: "Operativnim štabovima NOVJ. Saveznici će tući saobraćaj na svim putevima. Naznačite savezničkim misijama koje puteve i saobraćaj ne trebaju tući.[71] (...) Glavnom štabu NOV i Po Slovenije. Bombardovanje taktičkih ciljeva, tj. neprijateljskih koncentracija koje su za nas važne, možete tražiti direktno od savezničke misije kod vas bez specijalne dozvole Vrhovnog štaba NOV i POJ. Na taj način već surađuje saveznička avijacija s našim snagama u drugim krajevima. Samo za bombardovanje gradova potrebna je prethodna dozvola Vrhovnog štaba NOV i POJ)."[72]

*

Rezultati suradnje štaba 6. korpusa NOVJ i savezničkog zrakoplovstva na sektoru sjeverno od kompleksa jasenovačkih logora, ostvareni u srpnju i kolovozu 1944., vidljivi su već i iz navoda *Hronologije:* "8. jul 1944. - saveznička avijacija u dva naleta bombardovala ložionicu u Nov-

[68] *Hronologija,* str. 794.

[69] S. Hrečkovski, n.d., str. 279.

[70] Tito, SD, 21, str. 90.

[71] *Isto,* str. 154.

[72] *Isto,* str. 233.

skoj i železničku stanicu. Oštećeno je 5 lokomotiva.[73] (...) 26. jul - saveznička avijacija bombardovala železničku prugu Zagreb - Beograd i neprijateljske transporte kod ž. stanica: Banova Jaruga, Lipovljani, Raić i Popovača. Uništeno js 12 .lokomotiva i više vagona.[74] (...) 3. avgust-kod železničkih stanica: Staro Petrovo Selo, D. Vrba, Rajić, Ludina i Kutina (na pruzi Beograd-Zagreb) saveznička avijacija bombardovala neprijateljske transporte.[75] (...) 7. avgust-kod s. Lipovljana, s. Novske, s. Rajića i Dragalića saveznička avijacija bombardovala neprijateljske transportne vozove na železničkoj pruzi Beograd-Zagreb. Oštećene su 4 lokomotive.[76] (...) 16. avgust- saveznička avijacija bombardovala Novsku. Oštećeni su koloseci i 3 vagona-cisteme, a 8 vagona je izgorelo. (...) 17. avgust - saveznička avijacija je bombardovala železničke stanice Sibinj, Novu Kapelu - Batrinu, Novsku, Novu Gradišku i Rajić, a u Gojilu zapalila dva skladišta sa naftom."[77]

*

Šestog kolovoza 1944. prijepodne Tito je na čelu delegacije Vrhovnog štaba NOV i POJ s viškog aerodroma odletio avionom u Italiju, u štab generala Wilsona, vrhovnog zapovjednika savezničkih snaga za Sredozemlje. Istog dana popodne održanje u Caserti sastanak delegacija koje su predvodili Tito i Wilson. U britanskom zapisniku navedeno je i ovo: "General Wilson je s maršalom Titom razmatrao problem kako bi partizani zajedno s ratnim zrakoplovstvom za Balkan mogli preuzeti inicijativu od Nijemaca. General Wilson je skrenuo pozornost na uspjehe koje su partizani postigli tijekom koordiniranih zajedničkih napada na željezničke pruge tijekom prošlog lipnja i predložio da se i sada poduzme nešto slično, samo u većim razmjerima. Maršal Tito se složio s ovim prijedlogom. Vicemaršal zrakoplovstva Eliot rekao j da je ratno zrakoplovstvo za Balkan u stanju pomoći ostvarenju tog plana. Naglasio je daje ratno zrakoplovstvo za Balkan relativno malo i da ne može osigurati zračnu podršku nad cijelim prostorom Jugoslavije, ali može napadati pojedine ciljeve i hoće pomoći napadima na te specifične ciljeve.

General Wilson je podvukao od kolike je važnosti da zapovjednici koji se nalaze pod zapovjedništvom maršala Tita šalju (za zrakoplovstvo) podatke o ciljevima i obavještenja koja se odnose na pokrete neprijateljskih jedinica. Maršal Tito s tim se složio.

[73] *Hronologija,* str. 818.

[74] *Isto,* str. 821.

[75] *Isto,* str. 850.

[76] *Isto,* str. 951.

[77] *Isto,* str. 953.

Zatim je odlučeno:

a) Da maršal Tito svojim trupnim zapovjednicima postavi zadatak da izvijeste koje bi specifične ciljeve oni mogli napasti. Poslije toga bi ratno zrakoplovstvo za Balkan razmotrilo kako ono može pomoći u tim napadima, a također i koje bi sljedeće ciljeve moglo napasti. Tada bi se napravio jedan usaglašeni plan po kojem bi se određenog datuma izvršili opći napadi na neprijateljske komunikacije u cijeloj Jugoslaviji. Dva tjedna kasnije uslijedili bi ponovni napadi iste vrste.

b) Maršal Tito učinit će sve što je moguće da se iz Jugoslavije dostave potrebni obavještajni podaci."[78]

*

Deset dana kasnije, 17. kolovoza, Tito je sa Visa štabu 6. slavonskog korpusa poslao naredbu u kojoj je stajalo: "U vezi s opštim savezničkim planom, NOVi POJ dobili su zadatak da naročito od 1. do 7. septembra ruše komunikacije na cijelom jugoslavenskom ratištu i tako ukoče manevrenost okupatorskih trupa. Kao i do sada, stalo mi je do toga da naša vojska izvrši ovaj važni zadatak. U tom cilju naređujem:

1. Potrebnim snagama rušit će sljedeće komunikacije: željezničku prugu Zemun - Stara Pazova (2). (zapriječite) rijeku Dunav od Fruške gore do Beograda (l).[79]

2. Potrebnim snagama rušit ćete sljedeće komunikacije: željezničku prugu Vrpolje - Brod - Novska (1), željezničku prugu Vrpolje- Osijek (2).[80]

Pored navedenih komunikacija treba u vremenskom periodu od 1. do 7. septembra dejstvovati i na druge važne komunikacije, tako da neprijateljski saobraćaj bude paralizovan.

3. Savezničko vazduhoplovstvo sadejstvovat će vašim akcijama. Ono će dejstvovati danju, prvenstveno tekući neprijatelja i saobraćaj. Vaše jedinice dejstvovat će na komunikacije noću. Po danu uklanjat će se s komunikacija kako ne bi trpjele gubitke od savezničkog vazduhoplovstva. Ako, pak, pojedine važne jedinice treba da ostanu na osvojenim dijelovima komunikacije, potrebno je prethodno obavijestiti savezničkog oficira za vezu da vazduhoplovstvo ne tuče dotični sektor komunikacije. Sa savezničkim vazduhoplovstvom potrebno je uspostaviti što tješnju vezu kako bi njegovo dejstvo došlo do punog izražaja. Nastojati da se u samoj zemlji obezbijede baze za uzlijetanje aviona i regulisanje najužeg taktičkog sadejstva.

78 Tito, SD, 22, str. 305-306.

79 *Isto,* str. 89.

80 *Isto,* str. 95.

Savezničkom vazduhoplovstvu naročito treba pokazati mjesta gomilanja i grupisanja neprijateljskih trupa uslijed prekinutog saobraćaja. (...)

5. Broj naznačen pokraj komunikacije označava prioritet i važnost njenog rušenja: (1) - komunikacije prvenstvene važnosti, (2), (3) i (4) - drugostepene, trećestepene važnosti. No, razumije se, sve te komunikacije treba rušiti."[81]

Istovjetne radiodepeše s izmijenjenim naznakama komunikacija koje treba rušiti dostavljene su svim glavnim štabovima i štabovima korpusa NOVJ. Radilo se o provođenju operacije koju je general Wilson predložio 6. kolovoza Titu na sastanku u Cazerti, a koju su Britanci nazvali "Coordinated operation against enemy cotmmuniacions in Yugoslavia" (Koordinirane operacije protiv neprijateljevih komunikacija u Jugoslaviji) i dali joj šifriran naziv Ratweek (Nedjelja štakora).[82]

Ova operacija bit će uspješno izvedena od 1. do 7. rujna, a u njoj će osim aviona iz sastava balkanskih zrakoplovnih snaga sudjelovati i avioni Američkih zračnih snaga na Sredozemlju (Mediterranean American Air Force), koji će djelovati danju, dok će jedinice NOVJ djelovati uglavnom noću.

*

Manje-više igrom slučajnosti sutradan po izdavanju Titove naredbe za sudjelovanje snaga NOV i POJ u operaciji "Nedjelja štakora", 18. kolovoza 1944., na nebu iznad Jugoslavije pojavili su se prvi put modemi lovci-bombarderi s crvenim petokrakim zvijezdama na trupovima. Bili su to avioni Prve lovačke eskadrile NOVJ, koju su u travnju iste godine kod Bengazija u Libiji formirala 227 Jugoslavena koji su pristupili NOP-u. Poslije četveromjesečne obuke oni su, s baza u Italiji a u sastavu i pod zapovjedništvom Balkanskih zračnih snaga poletjeli sa 16 borbenih aparata tipa Spitfire u prve akcije. (Nešto kasnije, 13. listopada iste godine, njima se priključila i II. eskadrila NOVJ u sastavu VAF-a koja je raspolagala sa 16 aviona tipa Hurricane MK IV.

Samo avioni Balkanskih zrakoplovnih snaga, a među njima i I. jugoslavenska eskadrila mogli su se u ljeto 1944. pojavljivati na nebu iznad Jasenovca i Stare Gradiške. A kako su neki od njih prilazili s juga u niskom letu preko Kozare ciljevima na magistrali Zagreb-Beograd na odsjeku Novska-Okučani-Nova Gradiška, zatočenici jasenovačkih logora nazivali su ih Kozarčanima (Dopuna G).

[81] *Isto,* str. 89, 90, 95.

[82]-/,to, str. 357.

*

Jesu li nade zatočenika jasenovačkih logora da bi i avijacija, koja je sve intenzivnije napadala njemačko-ustaška uporišta i kolone na obližnjim komunikacijama, a u nekoliko navrata i same logore (čija se protuzračna obrana nije pokazala efikasnom), mogla uzeti udjela i u njihovu oslobađanju bile opravdane? I letimičan pogled na suradnju jedinica NOV i POJ i savezničkog zrakoplovstva tijekom 1944. godine, naročito poslije formiranja Balkanskih zrakoplovnih snaga i stupanja u akciju I. jugoslavenske eskadrile - uvjerava nas da odgovor na ovo pitanje mora biti potvrdan. Međutim, kao što smo vidjeli, "netko" je našao umjesnim da se na detaljno obrazložen prijedlog jasenovačkog komiteta (L. M. K) o istodobnoj akciji iznutra, iz zraka i izvana, koji je preko Glavnog ureda R. D. S. za Slavoniju političko obavještajnog odsjeka štaba 6. korpusa i Duška Brkića dospio u ruke Andrije Hebranga, lakonski i hladno odgovori: "Nemojmo računati sa stvarima kao što su npr. avijacija i slično." Zašto?

*

U drugoj knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945.* nalazi se konstatacija da je "6. korpus do polovine septembra (1944.) oslobodio čitavu Požešku i Daruvarsku kotlinu i prostor zapadno od Daruvara i Pakraca sve do rijeke Ilove".[83] Noću između 6. i 7. rujna 1944. brigade 4. krajiške divizije timarskog i podgrmečkog partizanskog odreda napale su njemačko-ustaške posade u Prijedoru, Ljubiji i nizu manjih neprijateljskih uporišta između Prijedora i Bosanskog Novog.[84]

U *Vojnoj enciklopediji Jugoslavije,* u odrednici "Prijedor" o toj akciji čitamo: "Grad su oslobodile 6. i 11. krajiška brigada 7. 9. 1944., kad je u Prijedoru i Ljubiji savladana posada od preko 2500 neprijateljskih vojnika (delovi nemačke 373. divizije, domobranska 7. lovačka pukovnija, bojna ustaša, nešto muslimanske milicije i četnički timarski odred), a preko 2000 domobrana se predalo."[85]

Bilo je to drugo oslobođenje Prijedora tijekom NOR-a. Taj grad nikada više nije pao neprijatelju u ruke, a slobodni teritorij Bosanske krajine protezao se do kraja rata od linije Bosansko Grahovo-Glamoč-Donji Vakuf na jugu pa do Save na sjeveru, na čijoj se lijevoj strani nalazio kompleks jasenovačkih logora. Predviđajući da će poslije oslobođenja Prijedora moći uz podršku avijacije zauzeti i Banja Luku, štab 5. korpusa je odlučio izvesti

[83] ORNJ, I, str. 455.

[84] Ve, 7, str. 315.

[85] *Isto.*

drugu banjalučku operaciju. Koliki je značaj u toj operaciji pridavan Bosanskoj Gradiški i tamošnjem mostu preko Save vidi se iz njegove zapovijedi od 16. rujna 1944., kojom se 4. diviziji naređuje: "Sa jednom brigadom napast će Bosansku Gradišku s ciljem rušenja pontonskog mosta preko Save, likvidacije neprijateljskog garnizona i zauzimanja Bosanske Gradiške. Most preko Save shvatiti kao najvažniji zadatak koji uslovljava uspjeh cijele akcije, zato most srušiti pod svaku cijenu."[86]

Istom zapovijedi štab 5. korpusa predviđao je i sudjelovanje avijacije u predstojećem napadu na Banja Luku: "U ovom napadu će sadejstvovati naša avijacija tukući ciljeve: most na Savi kod Gradiške i samu Gradišku, Citadelu, Kaštel, Petričevac, Trapiste, Gornju i Donju Topolu. Početak dejstva avijacije bit će 18. ovog mjeseca u 19 časova."[87]

Međutim, ni u ovoj zapovijedi, kao ni u onoj za prvu banjalučku operaciju (31. prosinac 1943.-2. siječanj 1944.) nijednom riječju nije spomenut jasenovački logor br. V. - Stara Gradiška (niti Jasenovac uopće). Nasuprot prvoj banjalučkoj operaciji, u drugoj nije ni bila predviđena suradnja slavonskih snaga NOV i POJ, premda je Vrhovni štab, koji se nalazio na Visu, na vrijeme bio obaviješten o njoj. A on je bio nadležan za koordinaciju aktivnosti snaga NOV i POJ južno i sjeverno od rijeke Save. Usto, od kraja 1943. godine Vrhovni štab je imao direktnu radiovezu kako sa štabom 5. bosanskog tako i sa štabom 6. slavonskog korpusa.[88] Rezultat je bio porazan: u periodu od 18. do 28. rujna 1944., koliko je trajala druga banjalučka operacija, u *Hronologiji* nije registrirana nijedna nije akcija slavonskih jedinica koja bi imala direktnu ili indirektnu vezu s njom. Naprotiv, neprijatelju je ostavljena mogućnost da svojim snagama iz Jasenovca i Stare Gradiške intervenira protiv jedinica 5. bosanskog korpusa. Vidi se to i iz jugoslavenskih iz neprijateljskih dokumenata. Tako se u podacima o neprijateljskim snagama, priloženim uz korpusnu zapovijed za napad na Banja Luku od 16. rujna 1944. nalazi i odlomak: "Prema najnovijim podacima, u uporište Bosanska Gradiška stigli su ustaše iz Stare Gradiške radi obrane ovoga uporišta."[89]

U sastavu njemačke borbene grupe Von Pannwitz (iz 1. kozačke konjičke divizije), koja je krajem rujna prodrla od Bosanske Gradiške (koja ni ovog puta neće biti oslobođena niti most na Savi porušen) u Banja Luku, u kojoj sp držalo još samo jedno njemačko-ustaško uporište (Kaštel) našao se i ustaški bataljun iz Jasenovca.[90]

[86] *Zbornik,* IV/29, str. 354

[87] *Isto,* str. 355.

[88] Tito, SD, 18, str. 146; SD, 20, str. 101.

[89] *Zbornik,* IV/29, str. 364.

[90] *Isto,* str. 642, 654.

Najzad, u zaključku operativnog izvještaja 4. divizije 5. korpusa za mjesec rujan 1944. piše da su “ustaške formacije u Banja Luci, kao i one koje su stigle iz Jasenovca, pretrpjele velike gubitke”,[91] a u ratnom saopćenju o akciji na Banja Luku, koje je štab 5. bosanskog korpusa dostavio podčinjenim jedinicama 10. listopada 1944., stoji da su se u sastavu “neprijateljske operativne grupe” pod zapovjedništvom štaba 69. njemačke divizije (čiji je zapovjednik general-major von Dewitz zarobljen našle i “ustaške posade logora Gradiška i Jasenovac (800 ljudi).”[92]

*

Anđela Šnidaršić Cveba, koja je u ime odbora za pomoć logorima potpisala popratni akt uz pismo rukovodstva K. P. u logoru Stara Gradiška poslano 15. kolovoza 1944. na teren C. K. KP za Hrvatsku, pojavila se mjesec dana kasnije u sjedištu Okružnog komiteta KPH za Novu Gradišku, na oslobođenom teritoriju Slavonije. S tim u vezi taj je komitet 19. rujna dostavio povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku pismo u kojemu potvrđuje njezin dolazak “s propratnicom” i ističe da su “istu odmah povezali preko veza koje postoje s logorom Jasenovac”, da “u Jasenovcu postoji Mjesni komitet logora Jasenovac, kao i partijska organizacija” i antifašistički odbor. Slijede redovi: “Postoji udarna brigada pod imenom 'Brigada smrti' koja broji do sada oko tri stotine udarnika podijeljenih na trojke. Mjesni komitet rukovodi njima. Vezu sa njima održavamo redovito. Imamo šifru i preko nje se dopisujemo. Čudi nas da u vašem dopisu nama navodite da nismo učinili ništa po tom pitanju. Mi smo prije dva mjeseca o svemu ovom izvijestili naš oblasni komitet, a oni su nam kazali da će oni obavijestiti vas i daje to njihova stvar. Mi se smatramo krivim radi toga što nismo direktno izvještavali o tome vas. Od sada ćemo to činiti redovito.”[93]

Na kraju pisma Okružni komitet za Novu Gradišku dodaje: “Sa logorom Gradiška nemamo organizirane veze”, ali da će redovitu vezu s njima uspostaviti uz pomoć Anđele Šnidaršić. Povjerenstvo CK KP za sjevernu Hrvatsku je, dakle, u svom dopisu-koji, nažalost, nismo uspjeli pronaći - na određen način kritizirao Okružni komitet za Novu Gradišku što se nije aktivirao oko uspostavljanja veze s logorašima u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Sa svoje strane taj okružni komitet odgovara kako je o svemu još “prije dva mjeseca izvijestio Oblasni komitet za Slavoniju, koji je kazao da će oni obavijestiti povjerenstvo. Uslijedio je izvještaj Anđele Šnidaršić Cvebe upućen povjerenstvu CK KP za sjevernu Hrvatsku: “Dana 19. 9. stigla

[91] *Zbornik,* IV/30, str. 144.

[92] *Isto,* str. 192-193.

[93] A. Miletić, II, str. 778, 780.

sam na O. K. Nova Gradiška odakle su me drugovi poslali na kotarski komitet Nova Gradiška radi uspostave veze sa logorom u Staroj Gradiški, dok vezu sa logorom Jasenovac imadu i održavaju oni sami, kako su Vas odmah nakon mog dolaska izvijestili. Čim sam stigla ovamo na kotarski komitet, odmah sam poduzela sve da uspostavim vezu preko Bosanske Gradiške, no nije se moglo ništa učiniti budući da su se već vodile borbe u samom mjestu, te se do tamo nije moglo prodrijeti. U međuvremenu dok su se vodile borbe u samoj Bosanskoj Gradiški i okolici ustaše su preselili cijeli logor u Jasenovac."[94]

Pismo okružnog komiteta KP Hrvatske za Novu Gradišku pisano u trenutku kada su se već vodile borbe za Banja Luku i Bosansku Gradišku (19. rujna) nedvosmislen je dokaz da taj komitet pa, prema tome, ni rukovodstvo organizacije jasenovačkih logoraša nisu ništa znali o predstojećem napadu jedinica NOV i POJ na Banja Luku i Bosansku Gradišku, tj. za drugu banjalučku operaciju, koja je započela 18. rujna u 22 sata. To isto, indirektno, potvrđuje i Anđela Šnidaršić u svome upravo citiranom izvještaju. Ponovilo se, dakle, ono što se dogodilo prilikom prve banjalučke operacije: zatočenici jasenovačkih logora bili su zaboravljeni. Navodi Anđele Snidaršić o tome da su ustaše "dok su se vodile borbe u samoj Bosanskoj Gradiški i okolici (...) preselili cijeli logor u Jasenovac", uglavnom su bili točni. U članku "Novi zločini ustaških koljača u Jasenovcu", objavljenom u sklopu KP Hrvatske *Naprijed 6.* veljače 1945. napisano je: "Ujesen 1944. ustaški koljači započeli su evakuaciju zatočenika iz Stare Gradiške. Najprije su pobili sve Srbe. Tako je 21. rujna 1944. ustaški vodnik Ruljaš odveo 100 Srba i likvidirao ih u selu Uskocima nedaleko od Gradiške. 23. rujna pokupili su Runjaš i neki ustaša Đenon sve žene Srpkinje iz "Kule", kao i djecu, te 282 muškarca Srbina i odveli ih, žicom vezane, u Uskoke, gdje su ih likvidirali. Toga dana krenula je prva grupa od 684 zatočenika, također vezanih žicom, pješke u Jasenovac."[95]

Josip Erlih iz sela Koška kod Osijeka, koji je kao četrnaestogodišnji dječak krajem kolovoza 1942. priveden u logor Stara Gradiška, a poslije nekoliko mjeseci prebačen u jasenovački logor br. III (Ciglana), napisao je u svojim sjećanjima: "Logor Stara Gradiška bio je likvidiran, nešto preostalih logoraša, Jevreja i Hrvata, bilo je prebačeno u Jasenovac, dok su Srbi svi pobijeni još u Staroj Gradiški. Njihovo prebacivanje do Jasenovca bilo je strašno. Cestom ih nisu smjeli voditi, bojeći se partizana. Vodili su ih pokraj Save. Terali su ih trčeći, a onaj koji nije mogao ili je zastao, bio je ubijen i

94 *Isto,* str. 781.

95 *Isto,* str. 886.

bačen u Savu. To je svakako bila trka života. Među logorašima koji su došli iz Stare Gradiške bio je i moj ujak."[96]

Slično J. Erlihu svjedoči i Jakica Finci, koji je u Jasenovac doveden u ožujku 1942. iz Sarajeva i poslije mjesec dana prebačen u logor Stara Gradiška: "U mjesecu septembru počela je likvidacija logora St. Gradiška. Na dan 21.9. 1944. odveli su oko dvije stotine Srba i likvidirali ih, vjerovatno u Kuli. Sutradan su opet odveli dvije stotine Srba. Na 23. 9. ustaše su naredili da se izbroje svi zatočenici Hrvati, muslimani i Jevreji, te da se svi spreme za put, a preostali Srbi su odvedeni u Kulu i ondje ubijeni. Kako smo se spremili, krenuli smo pješice za Jasenovac uz Savu. Putem su nas tjerali i tukli toliko da smo skoro svi pobacali stvari. Svakog koji nije mogao da ide, ubili su na putu. Na put je krenulo oko sedam stotina zatočenika, a poginulo je oko dvjesta."[97]

*

Istodobno s prebacivanjem gotovo svih zatočenika logora Stara Gradiška u jasenovački logor br. III (Ciglana), a manjim dijelom u Lepoglavu, u logoru br. III dogodilo se ono o čemu je u saopćenju Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača napisano: " U mjesecu rujnu 1944. godine saznala je uprava logora preko svojih doušnika da u logoru postoje izvjesne grupe zatočenika koje podržavaju veze sa licima izvan logora. Po tvrđenju doušnika, te su grupe bile povezane s partizanima i stvarale plan za pobunu i bijeg iz logora."[98]

Postoji nekoliko verzija o tome kako su ustaše saznali za postojanje grupe logoraša povezanih s partizanima. Teško je utvrditi koja je od njih najbliža istini. Zatočenik Dragan Roler saznao je pojedinosti o provali organizacije po prebacivanju iz Bosanske Gradiške u Jasenovac: "Poslije mog ponovnog dolaska u Jasenovac pričao mi je Ignac Nacek Vrhovnik iz Siska kako je cijela organizacija bila provaljena. Stalni kurir te organizacije bio je negdje potkraj kolovoza ili na početku rujna 1944. godine uhvaćen na jednoj ilegalnoj vezi izvan logora pa je pod mučenjima provalio rukovodstvo organizacije."[99]

Ignac Nacek Vrhovnik, trgovački pomoćnik, kao član Mjesnog komiteta SKOJ-a u Sisku uhićenje 1935. i osuđen 1936. godine u Petrinji.[100] S izbijanjem ustanka 1941. krenuo je putem ostalih svojih drugova, a taj put

[96] *Sećanja Jevreja,* str. 280.

[97] *Isto,* str. 194.

[98] *Zločini u logoru Jasenovac,* Zagreb, 1946., str. 59.

[99] M. Peršen, 1999., str. 200.

[100] *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.,* str. 507, 582-585.

gaje doveo u logor Jasenovac. Dugogodišnjem jasenovačkom logorašu Otu Breueru pošlo je za rukom da 26. rujna 1944. pobjegne iz logora. U izjavi danoj Okružnoj komisiji Banije za utvrđivanje ratnih zločina 25. travnja 1945. on je o zločinima u koncentracijskom logoru Jasenovac kazao i slje-deće: "Nekako pred moj odlazak iz logora ustaše su dale povješati 25 zatoč-enika zbog toga što su imali vezu s partizanima. Do otkrića te veze došloje na taj način što je jednog veterinara zatočenika, Mateja Lacija rodom iz Broda, prokazao jedan civil iz Dubice, prijavivši ustašama daje on za vrije-me svog boravka u Dubici, kamo je bio odlazio po službenom poslu pod pratnjom ustaša, razgovarao s jednim civilom koji je kasnije otišao u parti-zane. Nakon toga ustaše su veterinara stavili na strahovite muke i on je, ne izdržavši to mučenje, odao nekoga od zatočenika koji je s njim sarađivao, a taj drugoga i tako su ustaše pohapsili veliki broj, oko 30 zatočenika i slo-bodnjaka te nekoliko ustaša, i podvrgli ih strahovitom mučenju. Nakon mu-čenja njih je 24 uhićenika, među njima dvojica ustaša, dva slobodnjaka i 20 zatočenika, osuđeno na smrt vješanjem. 20 osuđenika obješeno je na elektri-čne stupove u logoru III, a 4 u mjestu Jasenovac."[101]

Spominjani zatočenik Ljubo Vranješ, koji je kao partizan zarobljen na Kozari, napisao je: "Neposredno nakon dolaska u logor Jasenovac - ruj-na 1943. godine, drug Milo Bošković rekao mi je da u logoru djeluje ilegal-na partijska organizacija. Primljen sam u organizaciju i uključen u njen ile-galni rad. U organizaciji je djelovao i zatočenik - veterinar Laci. Kada je jednom prilikom s ustaškim stražarom krenuo u Hrvatsku Dubicu, povjere-no mu je da sa sobom ponese plan logora Jasenovac i ostale podatke koje je trebalo dostaviti do partizana na Kozari. Pismo je, na nesreću, došlo u ruke ustaša. Veterinar Laci i ustaša koji gaje pratio bili su uhapšeni. Izloženi su strahovitim mučenjima jer su ustaše imali pismo, a i imena nekih mještana Jasenovca, tako da su ih s tim mogli teretiti."[102]

*

U odluci o proglašenju Dinka Šakića, jednog od upravnika jasenova-čkog logora, ratnim zločincem navedeno je i ovo: "U mjesecu septembru 1944. izbila je u logoru Jasenovac velika afera. Bile su navodno otkrivene dvije grupe zatočenika od kojih jedna daje imala veza sa partizanima, a dru-ga s četničkim pokretom (Dopuna H). Povodom toga vođena je istraga, gdje su svi oni koji su bili preslušavani neobično okrutno i zvjerski mučeni. Po-red ostalih istragu je vodio i pomagao kod mučenja lično sam Šakić Dinko. Specijalno sredstvo za mučenje bila je tzv. letlampa, kojom su palili tijelo

1(11 A. Miletić, II, str. 912.

102 Ljubo Vranješ, *Iz pakla u slobodu, Riječi koje nisu zaklane* IV, str. 37.

žrtvama, a Šakić Dinko je nazvao to sredstvo mučenja “V. br. 1” (Dopuna I). Ova istraga svršila se tako daje 21 osoba obješena dana 22. 9., a pet osoba dana 33. 9. 1944. Među ustanovljenim koji su stradali tada bila su sljedeća lica: dr. Bošković Mile, liječnik, Laci Mateo, veterinar, Pejanović Nikola iz Siska, Marić Tomo iz Zagreba, Mustafija Hajnrih, Bošković Dmitar, inženjer iz Zagreba, Rebac Remzija, dr. Branko Konić, sudac, dr. Milanović, zubar, Živković Stevan, student iz Mitrovice, Sekulić Boro iz Vukovara, Vojnović Branko iz Bosne, Krajnović Pero iz Zagreba, Lubura Jovo, radnik iz Bosne, Hadžija i Rajić iz Sarajeva. S tom grupom likvidirani su i neki ustaše slobodnjaci zatočenici, koji su politički surađivali s tim grupama, a to su bili dr. Jurčev Marin, ust. satnik i liječnik bolnice i njegova žena, Belušić, ust. natporučnik, te slobodnjaci Janković Žarko i Rukavina Franjo.”[103] Na kraju odluke za Dinka Šakića je rečeno: “Imenovani je još u bjekstvu i prema nekim obavještenjima kreće se od Austrije do Španije.”[104]

*

Dok se u Banja Luci i oko Bosanske Gradiške već peti dan vodila ogorčena borba između jedinica NOV i njemačko-ustaških garnizona, u jasenovačkom logoru br. III (Ciglana), pred strojem svojih supatnika stajao je ispod vješala 21 istragom izmrcvareni zatočenik. Prvi je obješen veterinar Mateo Laci, a šta se onda dogodilo opisao je u novinskom članku bivši, tu prisutni logoraš Dragutin Škrgatić: “Dr. Mile Bošković u času kad je trebao biti obješen prilazi banditu Šakiću i, pokazujući mu na vješala, kaže: 'Ovo nije za ljude, tražim da umrem po crnogorskom običaju od metka. Mene možete ubiti, ali moja ideja je neuništiva.' Šakić mu naređuje, vadeći pištolj, da se okrene, a on odgovori: 'Crnogorac se ne okreće.' Šakić puca, a drug Bošković pada mrtav”[105] (Dopuna J). Jakob Danon, logoraš koji je u Jasenovcu proveo više od tri pol godine, radeći uglavnom kao brijač, izjavio je odmah poslije rata (26. svibnja 1945.) pred Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača daje početkom rujna 1944. godine grupa zatočenika - njih 21 -osumnjičena da je imala veze s partizanima u šumi te da su se u toj grupi, između ostalih, nalazili “Laci Mateo, veterinar, dr. Mile Bošković, liječnik, Nikola Pejnović iz Siska, Tomo Marić iz Zagreba...” Slijedi konstatacija da su s tom grupom bili povezani “neki ustaše, i to dr. Jurčev Marin, satnik liječnik u bolnici i njegova žena, zatim natporučnik

[103] A. Miletić, III, str. 503-504.

Isto. Poslije uhićenja u Argentini, Šakić je izručen Hrvatskoj, gdje je poslije sudskog procesa u Zagrebu 4. listopada osuđen na 20 godina zatvora. Više u: M. Bulajić, *Jasenovac na sudu. Suđenje Dinku Šakiću*. Beograd, 2001.

[105] Dragutin Škrgatić, *Najtragičnije razdoblje logora Jasenovac*. Omladinski borac, glasilo Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske, br. 16, 19. srpanj 1945., str. 6.

Belušić, Janković Žarko i Rukavina Franjo, oslobođeni zatočenici, pisari logora" i ponovno konstatacija da su "svi navedeni osumnjičeni kao komunisti i da imadu veze s partizanima".[106] J. Danon najzad kaže daje "ta tzv. komunistička grupa obješena, njih 21 na broju, dne 23. 9. 1944., i to zatočenici u logoru pred našim nastambama, a ustaše i slobodnjaci u selu Jasenovac".

U vezi s onim što se u jasenovačkom logoru br. III dogodilo 22. rujna 1944. Adolf Fridrih, također zatočenik jasenovačkog logora od osnivanja pa do njegovih posljednjih dana, napisao je ove retke: "Ustaške zvijeri se nisu zadovoljile samo ubijanjem i klanjem, nego su priređivale svakih nekoliko dana i vješanja pred čitavim logorom. Tako su jednog dana odredili oko 30 zatočenika i odveli ih u Zvonaru, okovali ih u lance i 14 dana ih mučili najstrašnijim mukama. Palili ih benzinskim lampama i zabadali im čavle pod nokte, rezali im debelo meso i solili otvorene rane. Među tim zatočenicima su se nalazili stolar Nikola Pejnović iz Siska, braća dr. i ing. Bošković, Crnogorci iz Beograda, gdje je dr. Bošković bio šef jedne bolnice. Zatim Ladislav Matej, veterinar iz Zagreba, Milan Grbić, student šumarstva, Ivica Živković, trg. pomoćnik iz Zagreba, Musafija iz Sarajeva i drugi. Poslije četmaestodnevnog mučenja u Zvonari, objesili su ih na stupu pred svim logorašima. Zatim je upravitelj pročitao neku osudu po kojoj se osuđuju, da su imali veze sa partizanima, što je nepobitno istragom utvrđeno, pa su zbog toga bili osuđeni na smrt vješanjem. Osuda je izvršena na sljedeći način. Pred barakama su bila postavljena duga vješala, na koja su objesili 12, a ostale su objesili o klinove koje su zabili na obližnje telefonske stupove. Sve su obješene ostavili tako da vise 24 sata, da ih zatočenici gledaju. Istovremeno je u mjestu Jasenovcu pred crkvom obješen šef ustaške bolnice dr. Marin sa ženom i njegov zamjenik, ustaški poručnik dr. Belušić, jer su održavali vezu između logoraša i partizana"[107] (Dopuna L).

*

U jeku priprema za prvu banjalučku operaciju Tito je 27. prosinca 1943. radiogramom poslanim iz Jajca naredio Centralnom komitetu KP Hrvatske: "U zamjenu tražite dr. Mila Boškovića koji je u Jasenovcu."[108] Međutim, do razmjene dr. Boškovića nije došlo iako je, kako stoji u napomeni redakcije 11. toma Titovih *Sabranih djela* uz ovaj radiogram, "Andrija Hebrang stavio Mila Boškovića na listu za razmenu". Premda je proglašen narodnim herojem 27. rujna 1953., u ediciji *Narodni heroji Jugoslavije,* koja je objavljena pet godina kasnije (1958.), nema dr. Mile Boškovića. Među-

[106] M. Bulajić, II, str. 215.

[107] *Sećanja Jevreja,* str. 49-50.

[108] Tito, SD, 18, str. 114.

tim, u novom izdanju edicije, tiskanom 1980. godine, dani su o njemu prilično opširni podaci. Tu je, pored ostaloga, zapisano daje završio medicinu i diplomirao u Bologni 1937. godine, da je postao član KPJ 1940. u Beogradu, gdje je poslije okupacije krio ilegalnu partijsku tiskaru. Kako gaje tražila njemačka policija, otputovao je početkom srpnja 1942. kao domobranski satnik Vinko Tomašević u Zagreb s ciljem da se preko partijskih veza odatle prebaci na oslobođeni teritorij do Vrhovnog štaba. Međutim, ustaška policija uhitila gaje 14. srpnja. Premda strahovito mučen (Dopuna M) Mile Bošković nikog nije izdao tako daje tiskara u Beogradu nastavila rad. Zatim je upućen u logor Stara Gradiška, odakle je u prosincu te iste 1942. godine prebačen u Jasenovac. Pri kraju odrednice o dr. Mili Boškoviću lakonski se konstatira: “Sa nekoliko drugova pripremao je bekstvo iz logora, ali su ih logorske ustaše otkrili. Posle ovoga su ih strahovito mučili, a zatim ih je preki ustaški sud osudio na smrt vešanjem.”

Slijedi detaljan opis onoga šio se dogodilo na dan izvršenja smrtne kazne 22. rujna 1944. godine: “Odbio je da mu pred streljanje vežu oči, a posle prvog pucnja u njegove grudi je doviknuo: 'Nepobjediva je ideja komunističke partije! Ona ne umire smrću Mile Boškovića. Živjela Sovjetska Rusija, njena nepobjediva Crvena armija i naši Titovi partizani! Živjelo bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca! Živio Staljin.' Ustaša je bio zbunjen, a onda je nastavio prazniti svoj šaržer u Boškovićeve grudi.” I konstatacija: “Centralni komitet KP Hrvatske uvrstio je Milu kao prvog u spisku lica za zamenu, ali je ustaška nadzorna služba uvek našla načina da se on ne zameni za nemačke i ustaške oficire.”[109]

I to je sve. O postojanju logorskog komiteta na čelu s dr. Milom Boškovićem, koji je u vezi s jedinicama NOV i POJ pripremao akciju s ciljem oslobađanja logora ili njegovoj suradnji s tim komitetom - ni riječi.

*

Ono što se 22. rujna 1944. odigralo u jasenovačkom logoru br. III (Ciglana) i sutradan u samom Jasenovcu bilo je dio posljednjeg čina šire ustaške akcije usmjerene na otkrivanje i razbijanje organizacije NOP-a u jasenovačkom logoru, akcije koja je otpočela najvjerojatnije još krajem srpnja 1944. O čemu se radilo? Vidjeli smo da su 11. krajiška (kozaračka) brigada, kozarački i gradiško-lijevčanski partizanski odred u noći između 21. i 22. srpnja 1944., “nakon kraće borbe”, zauzeli gotovo cijelu Bosansku Dubicu. Svjesni činjenice da su brz i relativno lak prodor partizanskih jedinica u grad, koji bi se završio potpunim uspjehom da posadi nisu priskočili u po-

[109] *Narodni heroji,* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1980., I, str. 99.

moć motorizirani odredi iz Jasenovca i vojska, omogućili njihovi suradnici u gradu i garnizonu, ustaše su poslije ove akcije domobransku posadu zamijenili ustaškom. Istodobno su mještane na važnijim funkcijama u aparatu vlasti zamijenili činovima dovedenim sa strane. Poslije tih izmjena mjesno zapovjedništvo Bosanske Dubice je tijekom kolovoza izvršilo brojna uhićenja da bi otkrilo partizanske veze i suradnike. Za istragu interesantnije uhićenike prebacivalo je za daljnju "obradu" u Jasenovac. Ostale su noću između 18. i 19. rujna 1944. poubijali. Tom prilikom su u Krečani (kod Hrvatske Dubice) zaklali trgovkinju Ginu Rakić, učiteljicu Ljubicu Borović, domobranskog kapetana Boška Radivojevića i njegovu majku i još oko 50 seljaka iz okolice Bosanske Dubice.[110]

*

Da su uhićenja u Bosanskoj Dubici, Jasenovcu i Novskoj bila jedinstvena ustaško-policijsko akcija, potvrdio je indirektno Miroslav Filipović Majstorović na saslušanju poslije rata (29. srpnja 1945.): "U 1944. g. u mjesecu rujnu bio sam član prekog pokretnog suda u Jasenovcu, a članovi su bili Josip Mataja, ustaški satnik; Martin Milković, ustaški natporučnik; Ličanin Dinko Šakić, ustaški natporučnik iz Bosanskog Broda. Mi nismo sudili, nego samo potpisivali osude. Osude je izrađivao i nama davao na potpis dr. Mihovil Prpić, šef pravosudnog odjela za područje Jasenovac. Tako sam potpisao smrtnu osudu Marinu Jurčevu, ustaškom satniku, liječniku, i njegovoj ženi Mariji, Vinku Belušiću Vinku, ustaškom natporučniku, Žarku Jankoviću, električaru iz Pakraca, Franji Rukavina, bivšem financu. Ove smrtne osude donesene su navodno radi veze koju da su imali s partizanima. Isto tako sam potpisao smrtne osude civilima iz Dubice, mislim sedamnaestorici, a koji su bili optuženi zbog veze s partizanima. Ovih 17 obješeno je u Dubici. Napokon, potpisao sam kao član prekog suda osam smrtnih osuda u Novskoj željezničarima, te su i ovi obješeni. Sva ova vješanja izvršena su ujedan dan."[111]

Nismo uspjeli pronaći nijedan dokument, čak nijedno svjedočenje koje bi bacilo više svjetla na ono što se događalo u Novskoj tijekom rujna 1944. O zbivanjima u Bosanskoj Dubici prilično opširno i upečatljivo govori "Abwehr oficir pri njemačkom opunomoćenom generalu u Hrvatskoj" u izvještaju br. 1615/44 od 6. listopada 1944. On, između ostaloga, kaže: "20. rujna u 17.00 sati pred džamijom u Bos. Dubici I. ustaška obrambena brigada iz Jasenovca objesila je

[110] *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera,* redigirali i izdali Joža Horvat i Zdenko Štambuk, Zagreb, 1946., str. 29.

[111] *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera,* redigirali i izdali: Joža Horvat i Zdenko Štambuk, Zagreb, 1946., str. 29.

ovih 17 uglednih ličnosti iz Bos. Dubice..."[112] Slijede imena, prezimena i osnovni podaci o obješenima (među kojima su se našli i žandarmerijski narednik Bogdan Gluvić, star 41 godinu, Berta Babić, 80, Viktorija Ornek, 16 godina...) pa zatim tekst: "Pogubljeni su većinom muslimanske i rimokatoličke vjeroispovijesti."[113]

*

Što su ustaše htjeli postići formiranjem sudova koji će suditi, zapravo samo potpisivanjem presude već davno osuđenim zatočenicima jasenovačkog logora smrti? O tome je u saopćenju Zemaljske komisije Hrvatske rečeno: "Cemu je služio ovaj sud, pokraj utvrđenih činjenica da su ustaški zločinci nekoliko stotina hiljada ljudi bez ikakva osnovana razloga, bez ikakva postupka i bez ikakvog ma i ustaškog suđenja na najgroznije načine pobili - nije jasno."[114]

Dopune i objašnjenja

A

U Zborniku narodnih heroja Jugoslavije (1958.), za Ivana (Nikole) Sabljak kaže se daje uhićen u Zagrebu krajem 1941., otpremljen u logor Jasenovac, a odatle ubrzo prebačen u logor Stara Gradiška, gdje je bio "rukovodilac partijske organizacije sve do ubistva". Slijede redovi: "Radeći kod jednog ustaškog vodnika u zatvoru kao posilni, Ivan je uspeo preko nekih zatočenika koji su pod stražom odlazili van grada, da uspostavi preko Bosanske Gradiške vezu s kozaračkim odredom. Ovaj odred imao je zadatak da izvrši napad na Gradišku i da, uz pomoć komunista i drugih logoraša oslobodi sve osuđenike. Za tu akciju Ivan je pripremio komuniste i oružje koje su krah od ustaša iz samog logora. Jednom u proleće 1944. godine išao je van logora u pratnji ustaša. I pored straže uspeo je da dođe do drugova koji su bili u vezi sa logorom i sa kojima se dogovorio o akciji oslobođenja. Međutim, Ustaškoj nadzornoj službi je pošlo za rukom da otkrije plan akcije. Poslije toga Ivan je opet bačen u samicu, bio je strašno mučen i tučen, ali nije otkrio organizaciju bekstva. Jedne noći poveli su ga u Kulu na streljanje. On je to shvatio i počeo da beži, ali je u bekstvu ubijen."[115]

[112] *Zbornik,* IV/30, str. 817; AVII, mikrofilm London br. 8, 302, 602; Samardžija, str. 255.

[113] *Zbornik,* IV/30, str. 818.

[114] *Zločini u logoru Jasenovac,* str. 59.

[115] *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije,* BP "Omladina", Beograd, 1958., str. 704.

Gotovo istovjetan tekst nalazimo u ediciji *Narodni heroji Jugoslavije*, koju je pripremio Institut za savremenu istoriju u Beogradu i objavio 1975. U njoj se jedino precizira da je "oslobođenje zatočenika bilo planirano da se izvrši u ljeto 1944. godine, no ustaška nadzorna služba uspjela je da otkrije plan akcije". Ovi podaci se ponavljaju i u drugom izdanju, objavljenom 1982. godine. Nastojali smo pronaći bilo kakav dokument ili bilo čije svjedočenje koji bi (osim izjava samih logoraša) potvrdili postojanje veza i planirane akcije logoraša Stare Graciške i kozaračkog (ili bilo kojega drugog) partizanskog odreda, ali sva naša nastojanja ostala su uzaludna. S obzirom na ishod misije Remzije Omanovića u jesen 1943. - o čemu je opširno bilo riječi u prethodnom poglavlju - rezultat naših nastojanja, izgleda, nije ni mogao biti drukčiji.

B

Tek je u trećem tomu svog djela *Koncentracioni logor Jasenovac -Dokumenta* (1987.) Antun Miletić donio, in extenso, kao posljednji dokument (broj 18) ovaj izvještaj i - ne stavljajući ispod njega potpis "L. M. K" i ne spominjući popratni akt Glavnog ureda R. D. S. za Slavoniju - dao mu naslov "Pismo Mesnog komiteta logora Jasenovac na čelu sa dr. Milom Boškovićem šestom korpusu NOVJ o ustaško-domobranskim snagama u Jasenovcu i oko Jasenovca i mogućnost da se u sadejstvu sa avijacijom i snagama spolja i iznutra oslobodi logor Jasenovac". U sadržaju iste knjige tekst naslova iznad ovog dokumenta nešto je drukčiji: "Pismo Mesnog komiteta logora Jasenovac o ustaško-domobranskim snagama koje obezbeđuju Jasenovac i mogućnosti da se oslobodi koncentracioni logor Jasenovac". Na osnovi čega je A. Miletić zaključio da se radi o pismu "Mesnog komiteta logora Jasenovac na čelu sa dr. Milom Boškovićem" upućenom "šestom korpusu NOVJ" - nejasno je.

C

Fotokopiju Duškova pisma Andriji donio je Antun Miletić u trećoj knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti* na str. 357 bez i jedne riječi komentara ili objašnjenja, samo s legendom "Faksimil dokumenta br. 188". Međutim, tiskanog teksta tog dokumenta, kako je to uobičajeno, u knjizi nema niti se on u njezinu sadržaju spominje, a pod brojem 188, na str. 357 i 358, nalazi se tekst dokumenta "Pismo Ivana Sabljaka iz logora Stara Gradiška od 25. maja 1944. godine", koji nema nikakve veze s Duškovim pismom Andriji.

D

U Debeloj kosi na Kordunu 30. srpnja 1944. održanje povodom proslave treće godišnjice ustanka veliki narodni zbor na kojem je, uz

ostale, govorio i Andrija Hebrang. Zboru je prisustvovao i Pavle Jakšić, u čijoj knjizi *Nad uspomenama* (drugi tom, str. 464) nalazimo fotografije koje to potvrđuju.

E

Očito je Mirko Peršen bio jedini (dosad) novinar-publicist koji je imao u rukama integralan tekst pisma Povjerenstva CK KPH od 28. kolovoza 1944. S tim u vezi u najmanju je ruku indikativna metamorfoza rečenice koja u prvom izdanju njegove knjige *Ustaški logori* (1966.) počinje riječima: "U arhivu Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske sačuvano je još nekoliko originalnih pisama i izvještaja..." (129). U drugom (proširenom i dopunjenom) izdanju te knjige (1990.) citirana rečenica počinje riječima: "U Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske sačuvano je još nekoliko originalnih pisama i izvještaja..." (262).

Zašto je autor u drugom izdanju izostavio ili izbjegao spomenuti arhiv? Znači li to da su dokumenti ("nekoliko originalnih pisama i izvještaja"), pa među njima i pismo Povjerenstva CK KPH od 28. kolovoza 1944., izdvojeni iz ratnog arhiva CK KP Hrvatske (koji je prema nekim podacima prebačen u Institut za povijest radničkog pokreta Hrvatske) i da se (i dalje) čuvaju u CK KP Hrvatske? Možda pod nekim posebnim tretmanom. Zašto? Razmatrajući ovo pitanje ne treba gubiti iz vida činjenicu da se Mirko Peršen od rujna 1969. do veljače 1972. nalazio na dužnosti stručno-političkog radnika u CK KP Hrvatske.

F

Prvih dana listopada 1944. Pavle Jakšić je uoči napada šestog korpusa na Viroviticu došao iz Topuskog u Slavoniju. S tim u vezi on u svojim sjećanjima piše: "Slavonske partizanske jedinice - sastavljene od potomaka slavonskih Krajišnika -'pandura barona Trenka'- čvrsto vezane za NOP i izvanredno borbene - ostavile su na mene snažan utisak."[116]

Uslijedili su oslobođenje Virovitice i neuspjeli napad jedinica NOVJ na Koprivnicu, a onda: "Tih dana oslobođen je i Beograd", piše P. Jakšić u sjećanjima. "Naš Vrhovni štab, pretpostavljajući da će doći do opšteg brzog nastupanja dolinom Save, naredio je 6. i 10. korpusu da se prebace na komunikaciju Slavonski Brod - Zagreb."[117]

Može se postaviti pitanje: Zašto u takvoj situaciji, kada se velike snage NOVJ prebacuju na komunikaciju u čijoj se neposrednoj blizini nalazi kompleks jasenovačkih logora, načelnik Glavnog štaba Hrvatske, Pavle Jakšić, nije štabu 6. (i 10.) korpusa nabacio ideju da se (barem) ispitaju mogući-

[116] P. Jakšić, *n.d.*, str. 548.

[1,7] ***Isto.***

nosti za poduzimanje akcije u cilju njihova oslobađanja? Pogotovo ako je smatrao, kako sam kaže, da bi takva operacija "za našu tadašnju vojsku bila prava šala" i da "ne bi bila mnogo teža od slavonsko-banijske operacije 'Veliki transport'."

G

Bivši jasenovački zatočenik Egon Berger, koji je neposredno poslije rata radio u propagandnom odjelu Zapovjedništvu grada Zagreba, u svojoj knjizi *44 mjeseca u Jasenovcu*, ne precizirajući vrijeme kada se događaj odigrao, napisao je i sljedeće: "Tada se najednom pojave dva mala aviona iza Kozare i stadoše bacati bombe na savski most... Za nas su ovi mali avioni, na kojima smo prvi put vidjeli petokraku, značili novu nadu. Dali smo im simbolično ime Prcandusi, kako smo u logoru zvali naše omladince. Sada je nadmetanje savezničkih aviona postalo svakodnevno, ali pravo i najveće veselje bili su Prcandusi za koje smo od ustaša saznali da su partizanski. Baš smo se nalazili kod ručka i uživali u šumu aviona, kojih je bilo na stotine, kad se pojavi pet Prcandusa i počeše bacati letke. Promatramo te letke kako se spuštaju sve niže i niže. Ah, da nam je doznati šta na njima piše! Leci su se spuštali, ali ih je vjetar nosio dalje od logora, tek je jedan sletio na bure sa vodom. Otišli smo po vodu i uzeli letak. Tako je logor saznao najnovije vijesti."[118]

H

Naišli smo na malo podataka o postojanju grupa zatočenika jasenovačkog logora koje nisu organizirali komunisti, odnosno aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta. Spomenuti logoraš Dubrovčanin Baldo Bodulić u sjećanjima objavljenim u zbirci *Riječi koje nisu zaklane* napisao je i ovo: "Po čuvenju i prepričavanju poznato mi je da je u logoru postojala i organizacija, odnosno koliko se sjećam tačnog naziva, Odbor jugo-nacionalista. Kako smo i o tome raspravljali u 'trojkama', sjećam se da smo bili obaviješteni daje to uski krug jugo-nacionalista, koji nemaju svoje baze među zatočenicima, ali da naše rukovodstvo zna za njihovo postojanje. Pričalo se daje predsjednik toga odbora jugo-nacionalista bio Laci. Laci je bio prvi obješen na insceniranom stratištu, rujna 1944. godine, zbog pokušaja pripreme pobune u logoru Jasenovac."[119]

Zatočenik Jakob Danon, koji je radio u logorskoj brijačnici namijenjenoj ustaškim funkcionarima, što mu je omogućivalo da čuje mnogo toga, a uz to je, prema navodima logoraša dr. Josefa Konfortija "smio ući u selo bez

[118] Egon Berber, *44 mjeseca u logoru Jasenovac,* Zagreb, 1966., str. 77-88.

[119] *Riječi koje nisu zaklane,* str. 106.

čuvara”,[120] u opširnoj zapisničkoj izjavi naveo je: “Početkom IX. 1944. izbila je u logoru velika afera. Bile su navodno ulovljene 2 grupe zatočenika: 1. grupa zatočenika, njih 21, osumnjičena je daje imala vezu s partizanima u šumi. Među tim osumnjičenima nalazili su se: Laci Mateo, veterinar, dr. Mile Bošković, liječnik. Svi navedeni osumnjičeni su kao komunisti i da imadu veze s partizanima.” I dalje: “Zajedno s ovom istragom vodila se istraga i protiv petorice zbog četništva. Među tim osumnjičenim nalazio se je Branko Vojnović i neki Hadžija, Lubara Jovo, a petog se ne sjećam.”[121]

Kako je konstatirao da su i logoraši koji su obuhvaćeni istragom “zbog četništva” (naveo je, kao što ćemo vidjeli, imena samo trojice) “sigurno mučeni i tučeni” te daje “tzv. komunistička grupa obješena, njih 21 na broju, dne 23. 9. 1944.” J. Danon izjavljuje: “Drugi dan obješeno je navedenih 5 zatočenika (pravoslavci). Ovo sam drugo vješanje morao ja gledati, jer me je na to prisilio Dinko Šakić.”[122]

U presudi na smrt vješanjem, izrečenoj 11. listopada 1946. Erihu Lisaku, koji je neko vrijeme bio ravnatelj Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, odnosno državni tajnik (sekretar) u Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, stajalo je daje, između ostalog, kriv i zato što je po njegovu nalogu “obješen dr. Milo Bošković i drugovi, obješen Branko Vojnović i drugovi.”[123]

U sjećanjima jasenovačkih zatočenika naišli smo i na opise golgote kroz koju je prošla grupa četnika dopremljena u logor. Tako je Josip Erlih napisao: “Negde 1944. godine, tačnog datuma se ne sećam, u logor je, pored svakodnevnih transporta novih zatočenika koji su stalno pristizali iz svih krajeva tadašnje NDH, doteran i transport pravih četnika. Ne mogu tačno reći koliko ih je bilo, ali ih je bilo podosta. Navodno da su oni namamljeni kao saveznici ustaša do blizu Jasenovca, i tu su ih jednostavno pokupili i strpali u logor. Zatvorili su ih u jednu posebnu baraku da tu čekaju svoju sudbinu. Bili su u dobrim vojničkim uniformama bivše jugoslovenske vojske i imali su skoro svi nove cokule na nogama. Da li su im davali i nešto hrane, nije mi poznato, jer njihovoj baraci se od logoraša nije mogao niko približiti. Jednog dana nastala je strašna oluja i da nesreća bude veća sruši baš njihovu baraku, i to pravo na njih. Verovatno da ih je tu nešto i stradalo, ali nakon izvesnog vremena gomile njihovih stvari stajale su pred skladištem. Znači, i njih su likvidirali na isti način kao i druge logoraše.”[124]

[120] *Sećanja Jevreja,* str. 222.

[121] A. Miletić, III, str. 534.

[122] *Isto,* str. 535.

[123] A. Miletić, II, str. 784.

[124] *Sećanja Jevreja,* str. 280.

Osvrćući se vjerojatno na isti slučaj koji je opisao J. Erlih, jasenovački zatočenik Adolf Fridrih u svojim je sjećanjima zabilježio: "Krajem septembra doveli su oko 160 četnika iz sela Živaje. Sve su okovali u lance i ostavili tako 8 dana bez hrane. Zatim su ih tako izgladnjele i nemoćne jedne noći po 10 u grupama vezali i odveli na isti način preko Save i pobili."[125]

I

Po navodima logoraša Jakoba Danona, upravnik jasenovačkog logora Dinko Sakić je letlampu, kojom su mučili logoraše pod istragom, nazvao Fau 1 po letećim bombama (Vergeltungswaffen - oružje za odmazdu - V-l) kojima su Nijemci od lipnja do rujna 1944. bombardirali London. Po njemu, Šakić je "javno rekao u brijačnici 'V-l' daje uspio",[126] što je trebalo značiti da su barem neki od zatočenika pod mukama bili prisiljeni na priznanja.

J

O dr. Marinu Jurčevu, kojega logoraši u svjedočenjima i sjećanjima nazivaju dr. Marin, dr. Jurin ili dr. Jurčević, bilo je riječi na prethodnim stranicama: krajem svibnja 1942. kao jasenovački zatočenik namjerava prebjeći partizanima; godinu dana kasnije, kao upravnik jasenovačke bolnice s činom ustaškog poručnika i satnika u ulozi partizanskog obavještajca organizira oslobođenje logoraša koji rade na postavljanju telefonske linije Jasenovac - Krapje; na kraju, vidimo ga na ustaškim vješalima. Ustaška je policija početkom 1942. godine uhitila Marina (Antunova) Jurčeva, 30 godina "na putu iz Beograda u Zagreb" i uputila ga u logor Jasenovac. Međutim, kako je bio "rođen i zavičajan u Kaštel Novom kod Splita", s područja priključenog Italiji, uslijedila je intervencija talijanskog konzuata u Zagrebu, a 13. lipnja iste godine i telegram Zaštitnog redarstva Zagreb poslan zapovjedništvu sabirnih logora Jasenovac da mu se "preprati" Marin Jurčev.

Sto se s M. Jurčevom zatim događalo, kako se i zašto, ako je uopće bio upućen u Zagreb, ponovno našao u Jasenovcu (sa suprugom Marijom) i kao liječnik (slobodnjak) u činu ustaškog poručnika pa zatim satnika postao upravnik logorske bolnice - nismo mogli utvrditi. U citiranom članku Dragutina Škrgatića nalazi se i odlomak: "U vezi s provalom u logoru obješeni su u mjestu Jasenovcu: Franjo Rukavina, fmanc-opskrbnik ustaške bolnice, slobodnjak (prije zatočenik), dr. Marin Jurčev, liječnik ustaške bolnice (pri-

[125] *Isto,* str. 49.

[126] A. Miletić, III, str. 534.

je zatočenik), Zvonko Belušić, medicinar, Marija Jurčev, žena dr. Marina Jurčeva (obješena zbog njega), Žarko Janković, električar."[127]

Nekoliko logoraša prikazalo je u svojim sjećanjima dr. Jurčeva, a s njim i dr. Belušića u najljepšem svjetlu. Čini nam se daje to ipak najupečatljivije učinila Nada Salamon: "Na naš politički život u logoru imali su velik utjecaj ustaški liječnici dr. Marin Jurčev i dr. Ivan Belušić. Oni su zapravo bili zakamuflirani aktivisti NOP-a, izaslanici logorskog komiteta, koji su nosili ustašku uniformu u činu satnika, ali su sav svoj rad posvetili NOP-u i logorašima. Preko njih dobivale smo iz ustaških magazina najnevjerojatnije stvari. Bilo je dovoljno da mi, preko naše logomice, napravimo popis potrebnih stvari, kao što su lijekovi, odjeća, obuća, hrana itd., pa da sve to u traženim količinama dobijemo u najkraćem roku u naš krug. To je značilo da drugovi iz muškog logora drže u svojim rukama sve važne pozicije, to jest skladišta, radionice, magazine, kancelariju, bolnicu, namijenjene ustašama, te da sve to koriste za nas logoraše. Sve navedene stvari dostavljao je u naš krug Mirko Majić, logoraš iz Zagreba, koji je po ustaškoj liniji bio zadužen za opskrbu našega kruga pitkom vodom i vodom za pranje iz Save, a dovozio ju je kolima s konjskom zapregom. Međutim, u njegovim kolima bilo je uvijek svega više od same vode. Nadalje, preko dr. Jurčeva i dr. Belušića mogle smo tražiti da nas dovedu na liječenje u ustašku bolnicu u Jasenovac, ako se želimo oporaviti ili samo posavjetovati s drugovima. Preko njih prebacile su se bolesne i slabe žene, posebno omladinke, u logor Stara Gradiška, gdje su bile snošljivije prilike jer nije bilo tako teških radnih uvjeta. Preko ovih liječnika dobivale smo vijesti s frontova, zatim informacije o ustaškim namjerama i zločinima, u razgovoru s njima određivali bi se taktički stavovi itd. Neopisiva je bila hrabrost i odanost KPJ drugova Jurčeva i Belušića, koji su za svoj rad dali svoje živote i živote svojih obitelji."[128]

Nakon što je opisala vješanje zatočenika, izvršeno u logoru 22. rujna 1944., Nada Salamon dodaje: "Kratko vrijeme nakon pogibije ovih drugova obješeni su javno drugovi dr. Marin Jurčev i dr. Ivan (prema nekima Zvonko ili Vinko - nap. aut.) Belušić, te Marinova žena. Čule smo da su ih grozno mučili, jer je Luburić bio posebno bijesan na njih, s obzirom na to što je mislio da su njihovi."[129]

Tko su bili dr. Marin Jurčev i dr. Ivan (odnosno Zvonko ili Vinko) Belušić (ili Bjelušić), koji su svoje životne putove završili na ustaškim vješalima u Jasenovcu? U drugom tomu knjige Antuna Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac - Dokumenti* nalazimo napomenu da se u "glasilu spo-

[127] A. Miletić, II, str. 778.

[128] M. Peršen, 1990., str. 206.

[129] *Isto,* str. 208, 209.

men-područja 'Poruke' od 1970. do 1984. spominju brojni logoraši Jasenovca i Stare Gradiške, kao npr. (...). Slijedi više od 300 imena i prezimena (tu je i Ladislav Mathe), ali među njima nema ni Jurčeva ni Belušića. Postoji doista više razloga zbog kojih bi trebalo osvijetliti ulogu njih dvojice, posebno Jurčeva, u održavanju veze logorske organizacije KPJ s partizanskim jedinicama i s ciljem da se oslobođenje logora izvrši istodobnom akcijom izvana, iznutra i iz zraka! Zašto to dosad nitko nije ni pokušao učiniti? I to je još jedno pitanje bez odgovora.

K

Na okruglom stolu održanom 15. i 16. studenog 1986. u Jasenovcu profesor dr. Zvonimir Šeparović, dekan zagrebačkog Pravnog fakulteta i predsjednik Svjetskog viktimološkog društva (kasnije jedan od ministara inozemnih poslova Republike Hrvatske), odgovarajući na vlastito pitanje: "Koje su specifičnosti na primjeru Jasenovca?" iznio je i obrazlagao tezu o povijesno uvjetovanoj neagresivnosti, zapravo neborbenosti "židovske rase" i dodao: "Nasuprot tome, ovaj naš narod ovdje se nije predavao. Narod je ovdje buntovan, ratoboran i ne da se lako pod nož. Ovdje je došlo do organiziranog pokušaja i u Staroj Gradiški, oslobođenja iz logora. Prvi pokušaj je propao. Bili su javno obješeni komunisti koji su organizirali pokušaj bijega s kombiniranom akcijom iz zraka partizanskih jedinica."[130]

Očito je riječ o vješanju grupe jasenovačkih logoraša na čelu s dr. Milom Boškovićem, koji je jedini strijeljan. Međutim, nije jasno zašto Z. Šeparović akciju oslobađanja jasenovačkih logoraša i "pokušaj bijega" povezuje samo s "kombiniranom akcijom iz zraka partizanskih jedinica" kada se u izvještaju koji je Glavni ured R. D. S. za Slavoniju proslijedio štabu 6. korpusa 18. srpnja 1944. govori jasno i određeno o kombiniranoj akciji iznutra, iz zraka i izvana. Osim toga, njemu je morao biti poznat i odgovor koji su od Povjerenstva CK KP Hrvatske dobili zatočenici ("Nemojte računati sa stvarima kao što su na primjer avijacija i slično").

Teza dr. Šeparovića da Židovi u Drugom svjetskom ratu "tako reći, stavljaju glavu pod nož" te daje, za razliku od naroda na ovom prostoru, koji se "nije predavao", "židovska rasa u tom vremenu i u tom pogledu neagresivna, ne može prihvatiti. Prema podacima u studiji dr. Jaše Romana *Jevreji Jugoslavije 1941 .-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* (Beograd, 1980.) u NOP-u i NOV i POJ Jugoslavije sudjelovala su 4572 Židova. Već 1941. godine našlo se u ustaškim redovima 1320 Židova, od kojih je 908 poginulo tijekom rata, a 150

130 Okrugli stol "Jasenovac, 1986.", str. 129.

preživjelih nositelji su partizanske spomenice 1941. Deset jugoslavenskih Zidova proglašeno je narodnim herojima.

L

U članku “Najtragičnije razdoblje logora Jasenovac” Dragutina Škrgatića, koji je kao logoraš nazočio događaju koji opisuje, nalaze se i ovi redovi: “Vezu s partizanima održavao je Ladislav Vinter zvan Matej. Preko njega logor je primao direktive i materijal koji je bio potreban. On je kao veterinar bio jedini u mogućnosti da odlazi u Bosansku Dubicu i na taj način održava vezu s partizanima. U prvoj polovici septembra 1944. bio je Vinter u Bos. Dubici i tamo se zadržao u razgovoru s nekim ustaškim zastavnikom koji je - navodno - drugi dan pobjegao u partizane. Iza bijega tog bandita zatvore Vintera. Optuže ga da je imao vezu s tim ustašom i daje znao za njegov bijeg. Sada dolazi do onoga do čega u ovakvim slučajevima obično dolazi. Dojavljivanje je počelo, drugovi padaju jedan za drugim. Drugovi su prebijani, paljeni, rezani, a u otvorene rane stavljale su im ustaše sol. Kada nisu ništa htjeli priznati, osudi ih prijeki sud na smrt vješanjem.”[131]

U prvom izdanju (1966.) knjige *Ustaški logori* Mirko Peršen ne spominje citirani članak Dragutina Škrgatića, ali u drugom, proširenom i dopunjenom izdanju (1990.) donosi iz njega opširne odlomke, pa i bazični podatak daje “vezu s partizanima održavao Ladislav Vinter zvan Matej”, te da je “preko njega logor primao direktive i materijal”. Međutim, čovjeka tog prezimena (Winter) nijedan logoraš u svojim sjećanjima ne povezuje s događajima koji su se u jasenovačkom logoru odigrali tijekom rujna 1944., a ne nalazimo ga ni u citiranoj odluci o utvrđivanju zločina okupatora, koja se odnosi na Dinka Šakića. Tko je mogao biti čovjek koji je održavao vezu između organizacije jasenovačkih zatočenika i partizana? U indeksu paketamice logora Jasenovac među logorašima koji su tijekom 1944. godine primali pakete nalazi se pod brojem 1961 “Mathe dr. Ladislav, Rafaela”. A u izvještaju “Ekonomije” jasenovačkog logora, dostavljenom logorskoj sigurnosnoj službi 6. rujna 1944. navedeno je: “Izvješćujete se da su se danas vratili iz Dubice zatočenici dr. Mathe Ladislav i Handler Vilko tako da se u Dubici više ne nalazi zatočenika Ekonomije. Grupnik (potpis nečitak).”[132]

Jakov-Jakica Danon, koji je, kao što smo već rekli, odmah poslije rata radio kao namještenik Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, stavio je u spomenutom indeksu uz ime dr. Mathe Ladislav (Rafaela) napomenu: “Obješen 21.9. 1944.”, pogri-

[131] *Omladinski borac,* 19. srpanj 1945.

[132] A. Miletić, II, str. 777.

ješivši, svakako nehotice, samo u datumu (21. umjesto 22.), jer je spomenuti Mathe Ladislav bio onaj isti čovjek kojega su u svojim izjavama bivši jasenovački logoraši nazivali Laci Mateo, Matej Laci, Mataj Laci... i najzad gaje u svom članku Dragutin Skrgatić nazvao Ladislav Viter, Zid, zvan Matej".

Sudeći prema citiranom ustaškom dokumentu do uhićenja dr. Mate Ladislava moglo je doći samo poslije 6. rujna 1944., poslije čega je uslijedilo zatvaranje određenog broja zatočenika u Zvonaru, istraga nad njima i konačno viešanje 22. rujna. Do detaljnijih podataka o dr. Mati Ladislavu nismo, nažalost, mogli doći. Međutim, u knjizi dr. Jaše Romana *Jevreji u Jugoslaviji 1941.-1945.* čitamo daje "Mate Rafaila ing. Andor (Andija), rođen 1898. u Slavonskom Brodu, godine 1919. učestvovao u mađarskoj revoluciji. Po dolasku ustaša na vlast prebegao u Dalmaciju odakle je interniran od Italijana početkom juna 1943. u logor na Rabu. Po oslobođenju iz logora stupio septembra 1943. u NOP." Kako je, prema nekim podacima, i Mate Ladislav rodom iz Slavonskog Broda, od oca Rafaila, vjerojatno su on i Andor (Andija) bili braća.

M

Tvrtko Švob, koji se kao zatvorenik u srpnju 1942. nalazio u zagrebačkoj Zakladnoj bolnici, u članku "Sličice iz ustaških zatvora", objavljenom u ediciji Zbornik sjećanja, Zagreb, 1941.-1945. piše: "Jedne noći oko dva sata donesen je na nosilima jedan zatvorenik. Sav povijen, imao je na licu masku od sadre koju su mu stavili liječnici. Hripao je i pištao. Jedva se razabralo: 'Ubijte me, drugovi, ubijte me!' Tek što je bio smješten u krevet od strahovite boli strgao je masku s lica i skidao povoje. Vidjelo se da mu je cijelo lice, cijela glava tamnocrvena, gotovo crna i natečena tako jako da se u toj oteklini nisu oči gotovo ni razabirale. Svi prednji zubi bili su izbijeni, donja vilica slomljena, usne nevjerojatno ispupčene. Ta glava činila se kao neka čudnovata mješina stavljena na vrat. Zglob noge bio mu je, kao što je kasnije ustanovljeno, razbijen na dvanaest komada. Dobio je i potres mozga. U početku se nije znalo tko je. Svi smo bili duboko uvjereni da neće preboljeti. Ipak, iako desetak dana nije ništa mogao jesti, on se polako, ali sigurno oporavljao. Konačno smo saznali njegovo ime. Bio je to dr. Mile Bošković, Crnogorac, asistent Veterinarskog fakulteta u Beogradu, sjajan drug i borac. Agenti su ga tukli i napokon "bacili s drugog kata na Trg N., i tako je dobio one strahovite ozljede" (knj. 3, str. 318-319).

VIII. POGLAVLJE

JEDNA PJESMA I POGIBIJA DVOJICE ZAPOVJEDNIKA

Stihovi i razmišljanja Danice Opačića. - Anketa beogradskih *Večernjih novosti.* - Komentar jednoga generala, dva povjesničara i jednog pjesnika. - O dva korpusa i dvojici zapovjednika divizije. - Životni put Nikole Demonje. - Slavonsko ljeto 1944. i prvi potvrdan odgovor. - Pogibija zapovjednika divizije u napadu na Požegu (6. rujna 1944.). - Romansirana verzija Milana Nožinića. - Brošura Mate Jerkovića. - *Memoari* Veljka Kovačevića. - *Ratni dnevnik* Ivana Šibla. - *Svet* i *Politika* donose svjedočenje M. Kevića. - Nesklad između tvrdnji i činjenica. - Verzija bez zrna istine. - Životni put Milana Stanivukovića Oficira. - Tko je u pravu: Malobabić i Čalić ili Kević? - Drugi potvrdan odgovor.

Stanko Opačić Danica, predratni član Komunističke partije Jugoslavije, nesumnjivo najistaknutiji kordunaški prvoborac, član Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, čovjek koji je otvorio I. zasjedanje AVNOJ-a, član ZAVNOH-a i CK KP Hrvatske, poslijeratni ministar u vladi Hrvatske, a od 1951. zatočenik Golog otoka, našavši se ponovno na slobodi, napisao je i prvi put objavio u zbirci *Put u bespuća,* tiskanoj u Zagrebu 1974., pjesmu "Jasenovac":[1]

"Jednom komandant divizije reče:
'Ja mislim drugovi a vjerujem da to znate i vi,
da od Jasenovca sada nema ništa preče.'
Sad na dvije obale Save
dva partizanska korpusa stoje, a krvnici gomile naroda dave -
Jasenovac to zoblje ko zmje proje.
Grijeh je i sramota, jer mi partizani
Ovdje, pa i u svijetu, već beremo slavu,
narod nas pita, a mi ne znamo reći

[1] *Književna reč,* glasilo Književne omladine Srbije, str. 256, 10. svibanj 1985.

zašto toj aždaji ne pokušamo odvmuti glavu,
jer ovdje smo od nje snažniji i veći.
Ćutanje, svijet u čudu blene,
u Jasenovac i dalje transporti nejači stižu,
i dalje on guta ljude, djecu i žene,
tužne se vijesti nižu.
Za nekoliko dana pogibe komandant i svašta se šuška
a na Jasenovac do svršetka rata
ne planu partizanska puška.
Nikada niko ne reče zašto se čeka,
gdje škripi, - pitanja se nameću ljuta,
ali sve do danas to ostade zagonetka."

*

Beogradski novinar Milomir Marić u svojoj knjizi *Deca komunizma,* posvetio je poglavlje "Zauzdavanje 'ajduka' na Kordunu" Danici Opačiću. Po ustaljenom dobrom običaju i tu se autor oslanja u prvom redu na ono što mu je "junak priče" sam ispričao pa konstatira da je Danicu Opačića "kopkalo zašto na jasenovački logor nije tokom rata ispaljen nijedan partizanski metak, iako su slavonske partizanske jedinice bile u stanju da zauzmu i veća utvrđenja".[2]

U knjizi kazivanja *Srbin u Hrvatskoj* Stanko Opačić objašnjava podrijetlo pitanja koje gaje, prema navodima M. Martića, "kopkalo": "Kada je 1948. objelodanjena saradnja Hebranga sa ustašama za vrijeme rata, čuo sam u narodu bezbroj pitanja i komentara. Najviše je pitanja bilo o onome što je narod najviše boljelo, kao na primjer: Zašto u Slavoniji na Jasenovac nije pukla nijedna partizanska puška, ni onda kad su Slavonci imali korpus i zauzimali mnoge utvrđene gradove? Zašto ne oteše ni jedan transport naroda iz ovih krajeva i Bosne, koji su slani u tu kasapnicu? Jesu li u povjereništvu CK KPH za Slavoniju bili slijepci ili Hebrangovi ljudi?"[3]

*

Jedanaest godina poslije njezina objavljivanja u zbirci *Put i bespuća* pjesmu "Jasenovac" donosi 10. svibnja 1985. beogradski časopis *Književna reč.* Odmah zatim, početkom lipnja iste godine, to čini i najtiražniji beogradski dnevnik *Večernje novosti* (navodeći pogrešno da je prvi put tiskana

[2] Milomir Marić, *Deca komunizma,* Beograd, 1987., str. 294.

[3] Stanko Opačić Danica, *Srbin u Hrvatskoj,* Beograd, 1989., str. 77.

1947.) donoseći s njom u vezi intervju s četvoricom istaknutih rukovoditelja NOP-a Slavonije i Kozare. Prvi među njima je nekadašnji zapovjednik 6. slavonskog korpusa, general-pukovnik u mirovini Veljko Kovačević, koji "ističe da ne zna ni za jedan slučaj u Drugom svetskom ratu daje napadnut neki fašistički logor na način kako to u svojoj pesmi zamišlja Opačić". U nastavku teksta čitamo i ovo: "Osvrćući se na Opačićevu tvrdnju daje pod misterioznim okolnostima poginuo komandant divizije koji je predlagao da se napadne logor Jasenovac, Kovačević kaže: 'Iako reči tog komandanta stavlja pod znak navoda, Opačić ne spominje njegovo ime. Ako misli na Nikolu Demonju, komandanta 12. divizije, onda je pokušao da podmetne veliku laž. Taj legendarni 25-godišnji partizanski komandant poginuo je herojskom smrću u napadu na Slavonsku Požegu. Bilo je to početkom septembra 1944. Bio sam u toj krvavoj borbi. Demonji niko nije pucao u leđa. Kao i svi mi, i Demonja je želeo da napadne Jasenovac. I nije mu, kao ni nama ostalima, nedostajala hrabrost za tu akciju. Ali je mi nismo smeli preuzeti. Bila bi to vrlo skupo plaćena hrabrost.'"

Sutradan, 7. lipnja 1985., *Večernje novosti* donijele su sljedeći napis: "Boško Šiljegović i Obrad Stišović ističu daje ponovno objavljivanje pesme 'Jasenovac' Stanka Danice Opačića pokušaj da se teško okleveta narodnooslobodilačka borba i poseje sumnja u vrednosti naše revolucije. To je, kažu oni, perfidan pokušaj da se na savest onih koji su se borili protiv fašizma utisne krvava jasenovačka mrlja."

Konačno, 8. juna 1985., u *Večernjim novostima* nalazimo opširan intervju s jednim od rukovoditelja NOP-a u Slavoniji, general-pukovnikom u mirovini Jeftom Šašićem. On je, između ostaloga, kazao: "Osvrćući se na preštarnpavanje pesme 'Jasenovac' Stanka Danice Opačića u *Književnoj reči,* Šašić kaže daje redakcija ovog literarnog lista, nabrajajući u fusnoti Opačićeve funkcije (član GŠH, AVNOJ-a, ZAVNOH-a, ministar, pukovnik u mirovini), ispustila da spomene jedan ne tako nebitan moment iz njegove biografije: da se Opačić 1948. izjasnio za Rezoluciju IB. (Dopuna A): 'Tvrditi danas da smo mogli osloboditi taoce, a da to - kako nam imputiraju Opačić i *Književna reč,* nismo hteli - ravno je, po mom dubokom uverenju, zločinu', zaključuje Šašić. 'Ako Opačić i oni koji su našli za shodno da povodom 40-godišnjice pobede nad fašizmom štampaju njegov rimovani pamflet zaista žele da nas optuže za izdaju svojih zatočenih majki, očeva, braće i sestara, neka ne podmeću kukavičje jaje. Neka iznesu argumente. Neka kažu ime komandanta naše armije koji je ubijen zato što je predlagao da napadnemo ustaško mučilište u Jasenovcu.'"

*

General Pavle Jakšić, od kraja ožujka 1944. do početka ožujka 1945. načelnik Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, što se ne smije gubiti iz vida, u

svojoj knjizi *Nad uspomenama* (1990.), ne spominjući pjesmu Danice Opačića, tvrdi: “U međuvremenu sam saznao preko autentičnih svedoka da su napad na Jasenovac bili zaplanirali sredinom 1942. Krajišnici Mažar-Šoša, M. Pekić i braća Siljegović, a sredinom 1943. slavonski vojnopolitički rukovodioci - Drapšin, Demonja, Marinković, Stanivuković. Daje te akcije autoritativno sprečio tadašnji politički komesar Glavnog štaba Hrvatske Vladimir Bakarić, dok su gotovo svi planeri ovog više političkog nego vojnog poduhvata tokom vremena završili život na misteriozan način, ili doživeli neobične političke i moralne lomove.”[4]

Preko otvorenog telefona beogradskog dnevnika Politika odgovarao je 10. kolovoza 1990. na pitanje čitatelja o genocidu protiv Srba, Židova i Roma u Drugom svjetskom ratu povjesničar dr. Rastiilav Petrović. S tim u vezi, tri dana kasnije, novinar *Politike* Slobodan Kljakić napisao je u svom listu: “Što se tiče napada na Jasenovac, nekome je odgovaralo da se to ne desi, konstatovao je Rastislav Petrović, navodeći u prilog toj tvrdnji poznati slučaj s pesmom Stanka Danice Opačića, kordunaške legende, koji je neposredno posle rata, a tada je bio ministar u hrvatskoj vladi, napisao jednu pesmu i u njoj naveo slučaj partizanskog komandanta koji je rekao da treba osloboditi Jasenovac da bi sutradan bio ubijen s leđa.”[5]

U knjizi *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću* dr. Milan Bulajić ukazuje na pitanje zašto jedinice narodnooslobodilačke vojske nisu ranije oslobodile zatočenike ustaškog logora smrti u Jasenovcu: “Dosta zabune je, u vezi s tim problemom, unijelo objavljivanje pjesme 'Jasenovac' Stanka Danice Opačića 1974. u Zagrebu (u zbirci *Put i bespuća)* i 1985. u Beogradu.”[6]

Ni istaknuti srpski pjesnik, predratni komunist i robijaš, organizator ustanka i politički komesar II. šumadijskog partizanskog odreda Tanasije Mladenović nije želio zaobići svjedočenje Danice Opačića. U beogradskom polumjesečniku *Svet* objavljen je u rujnu 1990. njegov intervju pod naslovom “Mi smo prevarili srpski narod”, iz kojeg izdvajamo pitanje i odgovor: “Kako danas objašnjavate činjenicu da je fabrika smrti u Jasenovcu radila sve do poslednjih dana rata? - Videlo se iz izjave Danice Opačića i one njegove pesme objavljene u *Književnoj reči* da je jedan slavonski general bio pripremio plan napada na Jasenovac. Ali, napravio je grešku i svoju akciju prijavio Glavnom štabu Hrvatske. A tamo je sedio Bakarić, koji je bio u stalnoj vezi sa Brozom. I Bakarić je zabranio da se izvrši napad na Jaseno-

[4] Pavle Jakšić, *Nad uspomenama,* I, Beograd, 1990., str. 523.

[5] *Politika,* 13. kolovoz 1990., str. 7.

[6] Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine,* I, Beograd, 1988., str. 90.

vac, jer će tamo da stradaju logoraši! I tu se, dakle, ogleda frankovačka politika."[7]

*

Moramo se prije svega vratiti na stihove Danice Opačića: "Sad na dvije obale Save dva partizanska korpusa stoje". Dakle, sve ono što se po njemu događalo moglo se dogoditi tek poslije formiranja 1. slavonskog korpusa, tj, poslije 17. svibnja 1943., jer je bosanski korpus, čiji se operativni prostor protezao do južne (desne) obale Save, bio formiran ranije. A tko je bio zapovjednik divizije "koji za nekoliko dana pogibe" (ono "sutradan bio ubijen - s leđa", sudeći po svemu, dodao je povjesničar Rastislav Petrović na svoju ruku), očito zbog inzistiranja da se izvrši napad na Jasenovac, i o čijoj se pogibiji "za nekoliko dana (...) svašta šuška"? Mogao je to samo biti Nikola Demonja, koji je kao zapovjednik 12. slavonske divizije prema službenoj, recimo tako, verziji poginuo od neprijateljskog metka 6. rujna 1944. prilikom napada na garnizon u Slavonskoj Požegi, ili Milan Stanivuković, koji je kao zapovjednik iste divizije, opet prema službenoj verziji, poginuo 27. prosinca 1944. od njemačke minobacačke mine kod Levanjske Varoši, u blizini Đakova.

*

Nikola Demonja, rođen u selu Vlahović kod Gline - stolarski radnik i vojnik-artiljerac koji u travanjskom ratu nije imao priliku ispaliti nijednu granatu - došao je u Slavoniju krajem svibnja 1942. kao zapovjednik banijske proleterske čete. Imao je tada 22 godine. Poslije niza bitaka u kojima se dokazao kao odličan zapovjednik i veoma hrabar borac, upućen je krajem rujna za zapovjednika bataljuna u kalnički NOP odred. Ranjen u jednoj borbi, već krajem listopada vraća se u Slavoniju i po izlasku iz bolnice postaje zamjenik Radojice Nenezića, zapovjednika novoformirane 17. slavonske brigade, da bi pola godine kasnije, u svibnju 1943., postao zapovjednik iste brigade. U srpnju 1943. Demonja se sa svojom brigadom, zajedno sa štabovima 2. hrvatskog (slavonskog) korpusa i 10. divizije, poslije borbe s jasenovačkim ustašama u Krapju, nadomak logora Jasenovac br. III i br. IV, prebacuje preko Save u svoju Baniju. Međutim, po naredbi Glavnog štaba Hrvatske, 17. brigada se već početkom kolovoza vraća u Slavoniju, a on dobiva obavijest da je promaknut u čin majora NOVJ. Gotovo godinu dana Demonja sa svojom brigadom ratuje širom Slavonije, a onda je u ljeto 1944. postavljen za zapovjednika 12. slavonske divizije. U vezi s osiguranjem žetve i prebacivanjem žita iz Slavonije preko željezničke magistrale Zagreb - Beograd pa zatim i preko Save početkom srpnja 12. divizija se s Dilja prebacuje u požešku kotlinu, a zatim krajem tog istog mjeseca sa 28. i 40.

[7]-*Svet,* 219, 5-18. rujan 1990.

divizijom te posavskim, daruvarskim i bilogorskim partizanskim odredom u daruvarsku kotlinu, gdje 2. kolovoza 1944. zauzima neprijateljsko uporište Badljevinu, oko 35 km sjeveroistočno od Jasenovca.

"Devetog avgusta" - čitamo u ediciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* -"na poziv štaba 12. divizije predao se neprijateljski garnizon u Končanici... Sutradan se 12. divizija prebacila u rajon Sirača, južno od Daruvara, gdje je do 1 8. avgusta vodila svakodnevne borbe s neprijateljem koji je, radi odbrane uporišta, vršio česte ispade."[8]

Dok su ostale jedinice 12. (i 40.) divizije zatvarale pravce od Daruvara, Velikih Zdenaca i Bjelovara, njezina 12. brigada napala je 18. kolovoza 1944. jak neprijateljski garnizon u Grubišnom Polju i oslobodila to mjesto. Poslije toga, radi sudjelovanja u operaciji "Nedjelja štakora", o kojoj je bilo riječi u prethodnom poglavlju, cijela Demonjina divizija se, po naredbi štaba 6. korpusa od 29. kolovoza, prebacuje na komunikaciju Zagreb - Beograd i prvih dana rujna ruši željezničku prugu između Novske i Bosanske Gradiške na 380 mjesta![9] Tako bi u najkraćim crtama izgledao pregled aktivnosti 12. slavonske divizije od dolaska Nikole Demonje na njezino čelo.

*

U ljeto 1944., kao što je već rečeno, jedinice NOV i POJ u Slavoniji toliko su ojačale daje, osim 12. slavonske brigade, koja je prebačena preko Save u srednju Bosnu još u studenom 1943., to isto učinjeno, po naredbi Vrhovnog štaba, krajem srpnja 1944. i s 21. brigadom 28. divizije, pa će najzad, noću između 13. i 14. rujna, iz Slavonije u srednju Bosnu prijeći cijela 28. divizija koja će sudjelovati u oslobađanju Beograda. Napokon, relativnu lakoću kojom su slavonske jedinice NOV i PO svladavale u ljeto 1944. godine put i željezničku prugu Zagreb - Beograd i rijeku Savu ilustrira i činjenica da su u to vrijeme (uostalom kao i godinu dana ranije) iz Slavonije u Baniju, za potrebe boraca i naroda Korduna i Like, prebacivane cijele kolone zaprežnih kola natovarenih žitom.

O situaciji kod neprijatelja u ljeto 1944. u ediciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* kaže se: "Zauzete na ostalim frontovima, okupatorske i kvislinške jedinice nisu bile u stanju da u Hrvatskoj u to vreme preduzmu neke ofanzivne poduhvate, već su se orijentisale uglavnom na odbranu komunikacija, važnijih saobraćajnih čvorova i naseljenih mjesta."[10] Je li Nikola Demonja, u svijetlu svega što je rečeno, po izbijanju njegove divizije na komunikaciju Zagreb-Beograd sjeverozapadno od Jasenovca prvih dana ruj-

[8] ORNJ, 2, str. 451-452.

[9] *Isto,* str. 453.

[10] *Isto, 2,* str. 451.

na 1944., u jeku operacije "Nedjelja štakora", mogao doći na ideju "da od Jasenovca sada nema ništa preče", kako je to napisao kordunaški prvoborac i ratnik Danica Opačić"? Odgovor je svakako potvrdan.

*

Što se zatim dogodilo? Štab 6. korpusa odlučio je osloboditi Slavonsku Požegu u kojoj su se nalazili dijelovi 8. lovačkog domobranskog puka, oko 300 vojnika 1. kozačke konjičke divizije i nešto ustaša. Taj zadatak povjerenje 12. brigadi Demonjine 12. divizije. Napad je trebao početi 5. rujna nakon što avioni savezničkih Balkanskih zrakoplovnih snaga bombardiraju Požegu. Premda do sudjelovanja savezničke avijacije, iz nepoznatih razloga, nije došlo, borci 12. brigade prešli su u napad. Poslije neprijateljskog neuspjelog protunapada došlo je do demoraliziranja domobrana i njih se 400 predalo. Brigada je prodrla u grad i otpočela likvidaciju ostataka posade - piše u ediciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije.* U međuvremenu se 3. bataljon 8. domobranskog puka iz Pletemice probio kroz položaje jedinica NOVJ na osiguranju i spojio se s jedinicama u Slavonskoj Požegi. Zbog toga su se jedinice 12. brigade, poslije kraće borbe, morale povući iz grada." U citiranoj ediciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* ne spominje se pogibija Nikole Demonje, dok Vojna enciklopedija u odrednici "Slavonija" ne spominje ni sam napad na Slavonsku Požegu. Samo je *Hronologija* registrirala pod datumom 6. rujan daje: "Pri napadu na Slavonsku Požegu poginuo komandant 12. divizije NOVJ Nikola Demonja, narodni heroj."[12] Nikola Demonja promaknut je u čin potpukovnika NOVJ nekoliko dana prije pogibije. Proglašenje za narodnog heroja 19. lipnja 1945. godine.

*

Pogibiju Nikole Demonje opisao je sredinom 50-ih godina u romanu *Demonja,* očito rađenom i na osnovi dokumenata, njegov suborac i zemljak, Banijac Milan Nožinić. Sve se odigrava 6. rujna 1944. u rano jutro:

"Stara visoka zgradurina dočekala je Demonju kao kamena stijena...

Gestapovci nisu dali k sebi. I Demonja je zatražio bombe od komandanta bataljona kad se ovaj bijaše sav čađav vratio iz dima.

- Šta će ti bombe, druže komandante?

- Odmah da mi ih stvoriš - naredio je Demonja - deset, dvanaest komada.

Kad je dobio bombe, Demonja zakrenu na kanal uz kaldrmu. Bombaši potrčaše za njim. Vatra našeg bataljona strugala je prozore zgrade i ot-

[11] *Isto,* str. 453-454.

[12] *Hronologija,* str. 894.

vore bunkera. Demonja je ispočetka jurio poguren, kanal ga vodio baš do bokova perifernog bunkera, koji se činio prazan. I u slobodnom trku kraj tog bunkera Demonja najednom posmu, zatetura, zavagnu desnim ramenom. Ali se ipak prihvati rukama za beton. I pođe dalje. Obiđe i drugi bunker. Ali tada klone u rupčagu. No dočekao se na koljena. Podigao se brzo i opet je učinio nekoliko koraka prema onom bunkeru, koji je bio po središtu obrane i iz kojega su gestapovci neprekidno pucali.

Uspio je da baci samo jednu bombu. Otvora nije pogodio, a kako je iza bombe polegao da ga ne ubije, više nije mogao da se digne. I prije nego je komandant bataljona vidio daje Demonja ranjen, Čerkezi i Jakšića najuriše u Požegu. Dočekala ih je češka brigada na cesti između Jakšića i Mihaljevca, ali su pijanim galopom probili zasjedu i u vrijeme dok je Demonja ležao kraj bunkera tukli se s Radovanovim bataljonom u dijelovima grada na lijevoj obali Orljave."[13]

Tako je u verziji Milana Nožinića poginuo Nikola Demonja.

*

U ediciji Narodne armije "Likovi revolucionara" pojavila se 1977. godine brošura "Nikola Demonja" iz pera Mate Jerkovića, koji se u vrijeme Demonjine pogibije nalazio na dužnosti zapovjednika 6. korpusa. U brošuri nalazimo razgovor između političkog komesara korpusa Vlade Janića Cape i (neimenovanog) političkog komesara 12. divizije Otmara Kreačića, vođen ubrzo po Demonjinu ranjavanju. Na Janićevo pitanje: "Pa kako? Kako je to bilo moguće? Što je njega nosilo tamo, pred tu zgradu?" u brošuri neimenovani politički komesar 12. divizije (Otmar Kreačić) odgovara: "Razgovarao sam s komandantom bataljona koji je napadao zgradu. On kaže da je Demonja došao do njega i pitao ga kakva je situacija, kako to da još nije zgrada pala. Komandant bataljona je rekao daje vrlo tvrda, daje teško, daje nemoguće prići zgradi.

- Ama, kako nemoguće! - uzviknuo je Demonja. - Da vidimo!

I tada su oba zajedno počeli da se privlače toj prokletoj zgradi koliko je god bilo moguće bliže. - Komandant divizije - kaže komandant bataljona -jedno vrijeme je osmatrao, zatim mi je izdao potrebna uputstva o tome kako da organiziramo vatru, kako da zatvorimo vatrom osmatračnice i puškamice neprijatelja, a zatim mi zatražio deset ručnih bombi... Nisam znao tačno šta hoće, ali pretpostavljao sam. No, šta sam mogao? Izvršio sam njegova naređenja. Dao sam mu i deset ručnih bombi koje je tražio. A zatim, kad su u određeni čas svi naši puškomitraljezi počeli da tuku zgradu, ko-

[13] Milan Nožinić, *Demonja,* Zagreb, 1962. str. 556-557.

mandant Demonja je poletio kao strijela preko brisanog prostora. No nije stigao do zgrade. Pogodio gaje metak u stomak.

- Odmah su ga izvukli naši borci. Evo ga sad leži tu u susjednoj sobi -završio je muklim glasom komesar divizije."[14] ,

Što se događalo po dolasku članova štaba korpusa u kuću gdje je ležao ranjeni Demonja, svjedoči sam Mate Jerković:

"Prišli smo Demonji. Ležao je na krevetu pokriven čaršavom. Teško je disao, bio je blijed kao zid. Hladne kapljice znoja orosile mu čelo. No još je bio pri svijesti.

- Zašto si to uradio, Nikola? - upitao sam ga blagim glasom, ali ipak s izvjesnim prizvukom prijekora...

Demonja ništa nije odgovorio. Odmah smo ga automobilom prevezli u Orljavac u kirurško odjeljenje korpusa.

Korpusni kirurg, doktor Oberhofer pregledao je ranu, opipao puls. Na lice mu se navukla teška zabrinutost.

- Stvar je beznadna... nema spasa... - rekao je tiho.

- Ne, ne, doktore, nije gotovo, ima spasa - suprotstavio mu se komesar korpusa uzbuđenim glasom. - Treba izvršiti operaciju...

- Da, operaciju, i to odmah! - pridružih se svom komesaru."[15]

Poslije operacije:

"Vrata operacione sale tiho su se otvorila. Doktor Oberhofer dao nam je glavom znak. Ušli smo. Demonja je otvorena trbuha ležao na bijelom operacionom stolu... bez svijesti... Teški samrtni hropac...

Prišao sam sasvim blizu. Crijeva su mu bila potpuno iskidana. Pomiješala se nečist, voda, sukrvica, krv.

- Nema spasa - ponovio je jedva čujno doktor Oberhofer. Nekoliko minuta poslije toga Demonja je izdahnuo.

Komesar korpusa, drug Janić, zario je lice u dlanove. Plakao je. Plakao je onako kako bi za Demonjom plakali rođeni otac Ilija i majka Ljubica.

Milan Stanivuković, moj načelnik štaba, okrenuo se prozoru. Tresla su mu se ramena. Ovaj divni drug i neustrašivi slavonski prvoborac gušio se u suzama."[16]

Tako je smrt Nikole Demonje opisao zapovjednik 6. slavonskog korpusa Mate Jerković 1977. godine.

*

[14] Mate Jerković, *Nikola Demonja,* Beograd, 1977., str. 72, 73.

[15] *Isto,* str. 73-74.

[16] *Isto,* str. 74-75.

Još jednu verziju pogibije Nikole Demonje nalazimo u memoarima Veljka Kovačevića, zapovjednika 40. slavonske divizije koja se u tom trenutku također nalazila u blizini Slavonske Požege. On piše: “Komandant Demonja ocijenio je daje naš prepad izazvao pravi dar-mar kod neprijatelja, u prilog čemu je govorio i izlazak domobranskog bataljona da se preda. Zato je trebalo brzo djelovati i zauzeti Požegu. Na brzinu izdaje naređenje da se jedinice divizije usmjere ka Požegi, a on, ne gubeći časa, uzeo je najbližu svoju četu i uputio se s njom trčeći u grad. Ostajući vjeran sebi, on se sa svojom četom, onako u maršu, probio bez i jednog metka gotovo do samog centra Požege. Još uvijek je vladala tišina koju odjednom naruši jedan dugačak rafal mitraljeza i isprve ga pokosi. Garnizon ponovo oživje snažnom vatrom. Ustaške i kozačke jedinice su se pribrale. Smrt legendarnog momka, od nepunih dvadeset i pet godina, Nikole Demonje, odjeknula je bolno širom Slavonije, kako u jedinicama tako i u narodu. Demonja je bio istinski heroj.”[17]

*

Ivan Šibi, koji je u ljeto i jesen 1944. bio politički komesar 10. (zagrebačkog) korpusa posvetio je pogibiji Nikole Demonje, pridajući joj posebno značenje, poglavlje (“Mrtav je Demonja”) svog *Ratnog dnevnika* objavljenog 1960. u Zagrebu:

“Iz štaba 6. korpusa javljaju: 'Dne 6. septembra, prilikom napada na Slavonsku Požegu, poginuo je Nikola Demonja, komandant 12. udarne divizije.' Napali su domobransko-ustaški garnizon u Slavonskoj Požegi. Neprijatelj je pružao otpor samo još iz nekih izoliranih utvrđenih objekata u gradu; borba se približavala kraju. Kod jednog od tih objekata, u posljednjim časovima borbe, pao je Demonja. Kao i uvijek, borio se u prvim linijama. Otkrio se da baci bombu i smrtno je ranjen mitraljeskim rafalom. Kao daje jurišni pionir, a ne komandant divizije. Umro je na putu do bolnice. Ali neka se nitko ne usudi reći daje poginuo ludo i nepotrebno. Neka nitko ne ponavlja uobičajene fraze da komandantu divizije nije mjesto među bombašima i da dobar komandant ne juriša nego rukovodi operacijama sa komandnog mjesta. Jer to su samo općenita pravila, koja mogu vrijediti za svaku vojsku, pa i za našu, ali koja ne mogu vrijediti za ratne heroje tipa Nikole Demonje. Nesreća je što je Demonja poginuo, ali nije nesreća što je pao u direktnom okršaju s bombom u ruci. Nije volio da za vrijeme borbe bude u štabu. Ali je bio odličan komandant, bolji od onih komandanata koji rukovode nagnuti nad specijalke, sa šestarima, crvenim i plavim olovkama, preko telefona i depeša. To je Demonja uvijek prepuštao drugima; sam je upravljao borbom s najboljeg mjesta, čas s komandantske osmatračnice, čas iz zaklona naj-

[17] Veljko Kovačević, *Memoari, Dani koji ne zalaze,* II, Beograd, 1985., str. 155.

bližeg neprijateljskom položaju. Pa i tu, pred neprijateljskim utvrđenim objektom, gdje je poginuo, nalazio se zato što napad njegovih boraca nije bio dovoljno odlučan. Htio je da im pokaže kako treba napadati. Pogođen je i što da se radi. Jednom je morao biti pogođen. Da nema boraca i starješina kakav je bio Demonja, ne bi ni naša armija bila takva kakva jest. Junaštvo i požrtvovnost, osobno zalaganje i predn̄jačenje u borbi najveće su vrline partizanskih starješina. Zato ih borci cijene i vjeruju im; zato se i oni žrtvuju. Na dan smrti Demonja je navršio dvadeset pet godina. Mladi su naši komandanti i mladi ginu. Leži na odru u ratnoj spremi. Već dva dana je mrtav, ali nije se mnogo izmijenio. Da mu podignu očne kapke, bio bi kao živi Demonja. Bacio sam grudu zemlje u njegov grob...

Kod nas u 10. zagrebačkom korpusu formirana je nova brigada. Nazvali smo je 1. srpska brigada Nikole Demonje."[18]

Beogradski polumjesečnik *Svet* donio je u broju od 15. studenog 1989. pod naslovom "Jasenovac ne sme pasti", svjedočenje najmlađeg oficira Narodnooslobodilačkog rata, Milana Kevića. Dva dana kasnije, 17. studenog, to svjedočenje prenio je, u skraćenoj verziji, dnevnik *Politika* pod naslovom "Zašto Jasenovac nije oslobođen".

U kratkom uvodu autor napisa u *Svetu* (Sreto Dragaš) konstatira da su mnoga pitanja oko jasenovačkog logora i "dan-danas nerasvetljena" i dodaje: "Najmisterioznije je: Zašto ovaj logor nije u toku rata napadnut? Zašto partizani nisu uništili ovo strašno gubilište prevashodno srpskog naroda?" Slijedi napomena da *Svet* "ekskluzivno donosi nepoznate podatke o napadu na logor Jasenovac" i zatim kratki podaci o partizanu koji je trebao sudjelovati u ovoj akciji: "Milan Kević je prvoborac, kurir i bombaš slavnog komandanta Nikole Demonje i najmlađi oficir Narodnooslobodilačkog rata. Postao je poručnik kada mu je bilo četrnaest godina."[19]

Godine 1943., bez bližeg određenja mjeseca i datuma, Milan Kević je - čitamo u tekstu: "Predložio je svom komandantu Nikoli Demonji da se napadne Jasenovac. Predlogje odbijen. Ali...

- Prošlo je dva-tri dana od tog razgovora kad sam se vratio iz Kalnika sa zadatka i nađem moj štab u selu Vrhovci kod Psunja. Tu zateknem Demonju koji mi sav ozaren kaže: 'Čuj, mali, odlučili smo da napadnemo Jasenovac. Samo, nikom ni reči' - oštro me upozori Demonja."[20]

Po Kevićevu kazivanju, događaji su zatim tekli ovako: "Ubrzo se pristupilo razradi plana. U svakoj kombinaciji članova štaba bilo je večito prisutno pitanje kako da postupamo sa oslobođenim logorašima, za koje

[18] Ivan Šibi, *Ratni dnevnik,* Zagreb, I960., str. 383-384.

[19] *Svet,* 15,. studeni 1989., str. 27.

[20] *Isto,* str. 27.

smo znali da ne mogu ni da hodaju a kamoli da beže. Poslali su me u bolnicu 6/5B u Papuk da sa još dva vojnika dovedemo Nikolu Gubareva, kapetana i partizanskog lekara. Vratili smo se tek uveče u štab, lekar je ušao u šator, a ja sam stajao ispred sa naredbom da nikoga ne smem pustiti unutra. Čuo sam jasno Demonjin glas: 'Druže kapetane, šta mislite kako da te izmučene ljude spasimo ako budemo u situaciji da ih povedemo?' Lekar je strpljivo objašnjavao daje siguran da su ljudi u logoru stravično izmoreni i veoma iscrpljenog organizma. Ali, ako vide da su slobodni i da su spašeni, to će im dati snagu. 'Samo', upozoravao je lekar, 'ne smete da im dajete pikantnu hranu, već eventualno po dve-tri kocke šećera.'

Kasnije se sve odvijalo po planu. Štab je odlučio da se napadne logor a operacija je dobila i šifru. 'Savom više ne plove leševi'. Odlučeno je da se odmah pristupi konkretnim zadacima. U operaciji je trebalo da učestvuje oko 150 do 200 boraca, onih najsposobnijih koji su vladali i određenim veštinama, poput jednog borca koga smo zvali Kinez i koji je sjajno baratao nožem. Mogao je na velikoj udaljenosti da pogodi precizno svaku metu. Obuka je izvođena na Ravnom kamenu, a sa borcima su radila četiri instruktora. Jedna grupa se obučavala za napad na telefonske i elektroobjekte, druga za likvidaciju Nemaca, treća grupa za likvidaciju straže i ustaša koji su se nalazili u barakama. Opšte mišljenje je bilo da su ustaše razularena i nedisciplinovana rulja koja se opijala i orgijala u logoru. Sigurno nisu mogli nikako pretpostaviti da bi neko mogao da ih napadne. Mi smo imali automatsko oružje, izuzetan motiv i, kao glavno, potpun uvid i informacije šta se sve dešava u logoru i kakva je neprijateljska snaga."[21]

Milan Kević zatim tvrdi: "Te informacije dostavljala su naša dva obaveštajca iz logora. Jedan se zvao, ili smo ga bar mi zvali Vingert, a drugi Čedo, Vingertov ađutant. Vingert je bio nemački kapetan, ali naš čovek, negde iz Banata ili Srema. Imali smo skicu kompletnog logora kao na dlanu. Sve je bilo ucrtano, gotovo svaki ustaša, svaki objekat i svi važni punktovi u logoru. Vingert i Čedo, razume se, dolazili su u civilnom odelu. Poznavao sam ih odlično, čak sam od Vingerta dobijao bombone kao najmlađi i rastom najmanji borac. Svi njihovi kontakti sa nama, odnosno sa štabom, čuvani su u najvećoj tajnosti. Trebalo je da to bude munjevita akcija koja bi trajala najviše sat i po. Za to vreme nije se moglo dogoditi nikakvo iznenađenje, da nas neko spreči ili osujeti napad. Znali smo gde se nalaze ustaške trupe, kao i to da se u samom logoru nalazi 106 ustaša koljača.[22]

Borci koji su se obučavali nisu znali za koju akciju se spremaju. I onda, sredinom jula 1943. godine, zatraženo je od glavnog štaba Hrvatske

[21] *Isto.*

[22] *Isto,* str. 27-28.

da nam daju odobrenje da izvršimo napad na logor. Ne sećam se na koji način je poslata poruka štabu Hrvatske, mislim putem radiostanice, a traženo je da nam odobre napad preko Novske. Zašto je naš štab pogrešno izvestio štab Hrvatske da će se napad izvesti preko Novske - kad se znalo da ćemo biti preko Stare Gradiške i Mlake putem koji je vodio ka Jasenovcu-ne znam. Međutim, ubrzo smo dobili odgovor da se glavni štab Hrvatske ne slaže da izvršimo napad jer oni nemaju neka sigurna uveravanja da će akcija uspeti i šta će se dogoditi sa narodom. Drapšin, Demonja, Ivo Marinković i ostali bili su vrlo nezadovoljni odgovorom koji je lično potpisao Vladimir Bakarić. Već u avgustu poslali smo ponovo zahtev da izvršimo akciju, sada već naslovljenu kao neizostavnu i da više nema čekanja. Ubrzo je stigao novi odgovor da se ponovo odbija naš zahtev, između ostaloga i zbog razloga što se u logoru upravo nalazi jedan visoki funkcioner CK Hrvatske. Po njihovom mišljenju, naša akcija bi ugrozila njegov život. Umesto da napadnemo jasenovački logor, oni nam savetuju da tu akciju sprovedemo na logor Lepoglava. Bio sam prisutan kad su u štabu čitali pismo i svedok opšteg nezadovoljstva i potištenosti.

- Nema, Baćo, od Jasenovca bar za sada ništa - rekao mi je tih dana Demonja. Ostat će mi večito upamćena slika i izraz njegovog lica kad mi je to saopštio. Još i danas mogu da prizovem taj tihi protest mog komandanta. Njegovo ćutanje rečito je govorilo o nezadovoljstvu i nerazumevanju za našu planiranu akciju. Uzgred da napomenem da smo ispoštovali predlog da napadnemo Lepoglavu i da smo to veoma spretno učinili iako je utvrđenje bilo itekako teško."[23]

Poslije tvrdnje da Nikolu Demonju "nije hteo neprijateljski metak, ali jeste partizanska granata", slijedi Kevićevo svjedočenje: "Bio sam četrdeset četvrte godine kurir u 6. korpusu. Svu poštu donosio sam Ivi Marinkoviću, ideologu i glavnom planeru akcije za napad na logor u Jasenovcu. Jednog dana doneo sam poštu, a drugi kurir paket na kome je bio rukopis Ivine majke. Samo što sam predao poštu i izašao napolje, u baraci gdje je bio štab korpusa odjeknula je stravična eksplozija. Ivo je dobio u paketu paklenu minu. (Dopuna B). Samo nekoliko dana kasnije Delmonja i Stanivuković rekoše nam daje ubijen i Vingert. Ne prođe ni deset dana, a čujemo ubili i Čedu negde kod Pakraca."[24]

*

Da bi prikrili pripreme planiranih operacija i spriječili neprijateljsku obavještajnu službu da za njih pravovremeno sazna i saveznički i njemački štabovi davali su tim operacijama šifrirane nazive. (Desant na Drvar - Rös-

[23] *Isto,* str. 28.

[24] *Isto,* str. 28-29.

selsprung, IV. ofanziva - Weiss, peta - Schwarz, spomenuta operacija savezničke avijacije i jedinica NOVJ -''Nedjelja štakora" - Ratweek itd.). U narodnooslobodilačkoj vojsci takva praksa nije postojala, pa ni u arhivi Glavnog štaba Hrvatske kao ni u arhivi slavonskih jedinica NOVJ - brigada, divizija i korpusa - nismo našli nijedan dokument koji bi mogao imati bilo kakvu vezu s famoznom Kevićevom operacijom "Savom više ne plove leševi". (Da i ne govorimo o tome da bi takva "šifra" više upozoravala neprijatelja kakva se operacija priprema nego što bije prikrivala!) Mada se nećemo zadržavati na takvim "sitnicama", kao ni na tome da u biltenu Vrhovnog štaba za cijeli ratni period među imenima promaknutih nismo pronašli "poručnika Milana Kevića", ipak se moramo, prije nego što čitatelja upoznamo s njegovom verzijom Demonjine smrti, osvrnuti na neke najhitnije Kevićeve tvrdnje koje nikako nisu u skladu s činjenicama:

1. "Sredinom jula 1943. godine zatraženo je od glavnog štaba Hrvatske da nam daju odobrenje da izvršimo napad na logor"-kaže Kević. Međutim, 9. srpnja te godine neprijatelj je započeo veliku ofenzivu na slobodni teritorij Slavonije, što je prisililo štab korpusa i štab 10. divizije da se sa 17. brigadom (čiji je zapovjednik tada bio Nikola Demonja) prebace 16. srpnja u Baniju gdje će ostati do početka kolovoza, o čemu je već bilo govora. Nemoguće je i pretpostaviti da bi neki slavonski partizanski štab u tim uvjetima predlagao izvođenje napada na logor Jasenovac.

2. Po navodima M. Kevića, Glavni štab Hrvatske u odgovoru ("koji je lično potpisao Vladimir Bakarić") javio je (kome?!) da se ne slaže s prijedlogom o napadu na logor Jasehovac. "Već u avgustu", dodaje Kević, "poslali smo ponovo zahtev da izvršimo akciju. Ubrzo je stigao novi odgovor da se ponovo odbija naš zahtev. Umesto da napadnemo jasenovački logor oni nam savetuju da tu akciju sprovedemo na logor Lepoglava. Uzgred da napomenem da smo ispoštovali predlog da napadnemo Lepoglavu i da smo to veoma spretno učinili iako je utvrđenje bilo itekako teško." Kako je Glavni štab Hrvatske mogao u kolovozu savjetovati (kome?!) da se ta akcija usmjeri na logor Lepoglava kad je Lepoglava napadnuta i oslobođena u noći između 13. i 14. srpnja, i to su učinile jedinice 12. divizije u kojoj se nikada nije nalazila 17. brigada čiji je zapovjednik tada bio Nikola Demonja?!

3. Jovo Marinković, zvani Ivo, bio je 1944. godine obavještajni oficir štaba 6. (slavonskog) korpusa. U pravu je Kević kada kaže daje on poginuo primivši "u paketu paklenu minu" ali: "Samo nekoliko dana kasnije Demonja i Stanivuković rekoše nam daje ubijen i Vingert..." tvrdi zatim Kević, a to je nemoguće. Naime, Marinković je poginuo 27. listopada 1944., a Demonja mjesec i dvadeset dana ranije, 6. rujna iste godine.

Što reći o "dva naša obaveštajca iz logora", o Vingertu koji je, po Keviću, "bio nemački kapetan, ali naš čovek, negde iz Banata ili Srema", i o

njegovu ađutantu Čedi? Tragali smo za njima i utvrdili da nikada u jasenovačkom logoru ni kraće ni duže vrijeme nije boravio (sa ili bez ađutanta) neki njemački oficir. Usto, da je Kević u pravu, Vingert bi bio jedini oficir Wehrmachta koji je već tijekom prve polovice 1943. godine radio za partizansku obavještajnu službu. A takvog nije bilo.

*

Dosljedan svom sjećanju (ili mašti) kao jedinom mogućem izvoru povijesne istine (a *Svet* i *Politika* dosljedni - svakako iz njima znanih razloga-u prihvaćanju i prenošenju te povijesne istine čitateljima), Milan Kević nastavlja kazivanje u pero novinara *Sveta* opisom zbivanja neposredno poslije ranjavanja Nikole Demonje prilikom napada na Slavonsku Požegu: “Nisam bio u toj borbi jer sam imao drugi zadatak. Međutim, vratio sam se i zatekao teško ranjenog Demonju kome je granata raznela desnu šaku. Užurbano su postrojavali borce koji su trebali da daju krv. Bio sam u tom stroju. Lekarka je hitro vadila borcima krv, ali, na žalost, ni jedna krvna grupa nije odgovarala. Tu pored nas stoje dvojica iz Glavnog štaba Hrvatske.

- Nemate odgovarajuću krvnu grupu - panično saopštava lekarka.

A njih dvojica: “Ko te pita za grupu, daj krv.”

Naravno, ne prođe dugo, a Nikola Demonja je umro. Slušao sam sve to svojim ušima. I laiku je bilo jasno da je gurnut u sigurnu smrt. Pitao sam borce gdje je i kako ranjen Demonja. Pošli smo na položaj da lično vidimo kako to izgleda. U jednom malom rovu zatekli smo ostatke ručne granate, one koja ima drvenu dršku, na zidovima rova jasno su se videli ostaci drveta. 'Na njega je tu granatu', pričali su mi borci, 'bacio jedan naš oficir.' Vrlo je čudno da je Demonja bio sam na položaju, jer do tada to se nije moglo dogoditi. Uvek su pored njega bili njegovi kuriri i nekoliko boraca. Kako i otkud on ovaj put sam u rovu, to mi nikad neće biti jasno.”[25]

Ne objašnjavajući kako je on s nekoliko boraca pošao na položaj da osobno vidi taj “mali rov” u kojem je na Demonju “jedan naš oficir” bacio granatu, kada su to područje, po odbacivanju partizana, držali domobrani i Kozaci, Kević prelazi na opis poslijeratnih zbivanja: “Tek 1945. godine primili su me u KNOJ. Sedim jednog dana u nekoj krčmi kad dođe kod mene jedan moj saborac. Reč po reč poče priča o Demonji. 'Znaš li ti ko ga je ubio?' pita me on. 'Ma čuo sam nešto, međutim ne mogu da verujem,' kažem ja.

'Ubio ga je naš oficir, a zove se Gubec. Evo ga upravo u Pakracu u komandi mesta.'

[25] *Isto,* str. 29.

Kao po naređenju nas trojica krenusmo u Pakrac da to proverimo. U komandi mesta nađemo zamenika komandanta, ali on nema pojma da se takav tu nalazi. Neka partizanka Danica reče da ona zna da se u Vladičinom dvoru nalazi jedan oficir i da bi on mogao biti taj koga tražimo. Odemo tamo i pravo u sobu. Nismo nikog našli osim automata, nekoliko bombi i mnogo municije. Rekoše nam daje taj čije je oružje u duševnoj bolnici. Potrčimo tamo. Na kapiji nas sačeka lekar.

'Tražimo Gubeca', kažemo mi, 'ima li takav kod vas?'

'Mi svakog dana primamo po kojeg borca' - odgovori lekar. Jedan od prisutnih reče da će ga on potražiti. Ode negde na sprat kad posle izvesnog vremena odjeknu eksplozija. Potrčasmo gore kad u klozetu nađosmo mrtvog čoveka."[26]

Nigdje, ni u jednom sačuvanom dokumentu, ni u jednom svjedočenju, sjećanju nismo naišli na podatke koji bi dali naslutiti da u verziji Milana Kevića ima barem poneko zrno istine.

Na početku ovog poglavlja vidjeli smo da general Pavle Jakšić tvrdi da je "saznao preko autentičnih svedoka da su napad na Jasenovac bili zaplanirali sredinom 1943. slavonski vojnopolitički rukovodioci - Drapšin, Demonja, Marinković, Stanivuković..." Ako ono "1943." nije tiskarska pogreška, ne možemo ni naslutiti tko bi mogli biti ti autentični svjedoci.

*

Milan Stanivuković rođenje 1912. u Kleniku, selu koje leži u ravnici između padina Psunja i Save, oko 20 km istočno od Jasenovca. Završivši Pješadijsku školu služi u garnizonima Sarajevo i Banjaluka, a onda, sredinom 30-ih godina, prelazi u ađutantski odjel Ministarstva vojske. U Beogradu narednik Stanivuković dolazi u dodir s lijevo orijentiranim ljudima i u kolovozu 1940. postaje član KPJ.[27] *(U Vojnoj enciklopediji* stoji: "Član KPJ i u NOR-u od 1941."[28]) Unaprijeđen u čin potporučnika odlazi na službu u Slovensku Bistricu odakle se, po raspadu kraljevske jugoslavenske vojske, uspijeva domoći rodnog sela. Na čelu male grupe ustanika, koji mu daju nadimak Oficir, Milan Stanivuković se noću između 12. i 13. studenog 1941. spušta na željezničku prugu Zagreb - Beograd, ispod sela Lađevca, drugog sela idući od Okučana prema Zagrebu. S ključem što gaje član njegove grupe Jovan Savurdić iskovao u svojoj kovačnici u Kleniku, zaseoku Vrbovljana, polazi im za rukom da izvade jednu tračnicu. Naišao je teretni vlak. Prva diverzija je uspjela. Sutradan, 13. studenog, u Ministarstvo hrvatskog domo-

[26] *Isto.*

[27] Dušan Čalić, *Svjedočenja o pokoljenju revolucionara,* Zagreb, 1987., str. 176.

[28] VE, 9, str. 43, Milan Stanivuković.

branstva stigao je brzojav: "Noćas ujedan sat i pedeset i pet minuta izvađena je spojnica na željezničkoj pruzi kod Okučana, km 291, po nepoznatim osobama, uslijed čega je lokomotiva sa 17 teretnih vagona pala u grabu kraj pruge. Ozlijeđen je jedan kočničar, a jedan zbog mraka nije pronađen."[29]

Pošto su ispalili nekoliko metaka u pravcu Okučana, "kako bi stvorili dojam da su partizani s Psunja izvršili diverziju i tako otklonili sumnju sa Posavaca", diverzanti su se razišli. Međutim, "bilo je opasno i za Milana i za njegovu grupu da se duže zadržavaju u Posavini. Otišli su u partizanski odred na Psunj",[30] koji je ubrzo kao četa ušao u sastav novoformiranog I. slavonskog No bataljuna.

U brošuri Nikole Malobabića *Milan Stanivuković Oficir* čitamo: "Došla je i prva ratna zima. Kao čovjek od akcije i stalno u pokretu, Milan Stanivuković je tražio da samostalno izvodi zadatke u Posavini. Vukla ga je želja u okučansku Posavinu. Uostalom, tamo je dobro poznavao ljude i imao razvijene veze i saradnike. Računao je na njihovu pomoć i podršku. Obradovao se kada je dobio saglasnost da sa svojim vodom krene u svoj kraj i tamo pojača borbenu aktivnost. Htio je da iznenadi ustašku posadu na salašu Gige Vojnovića, čovjeka kojeg su ustaše bile protjerale, a salaš i oko 90 jutara zemlje mu oduzeli. Računao je i na to da će tu dobiti nekoliko pušaka od stražara koi'i su čuvali zatvorenike iz Stare Gradiške što su tu zemlju obrađivali."[31]

Do napada na stražare "koji su čuvali zatvorenike iz Stare Gradiške" nije došlo. Prilikom prelaska željezničke pruge, a te noći je padao snijeg, primijetio ih je terenski noćni stražar i obavijestio čuvara na dojavnici, koji je odmah telefonski javio žandarmerijskoj stanici u Okučanima "kako sumnja da su partizani prešli prugu". Dvadeset sedam žandara je s puškama i jednim puškomitraljezom odmah krenulo. Trag u snijegu doveo ih je do kuće Milanova oca u Kleniku. Opkolili su kuću i štalu u kojima je Milan s petoricom drugova zanoćio između 24. i 25. prosinca 1941. godine. Došlo je do borbe u kojoj su Milanovi drugovi izginuli, a on se, ranjen, probio iz obruča. Neko se vrijeme skrivao po posavskim selima, ali se nigdje nije mogao dugo skrasiti. Za njim su bile stalno potjere. Najzad je bio prisiljen da se, uz pomoć rođaka u Jablancu, prebaci preko Save na Kozaru i pridruži krajiškim partizanima.[32]

[29] D. Čalić, *n.d.,* str. 181.

[30] *Isto,* str. 182.

[31] Nikola Malobabić, *Narodni heroj Nikola Stanivuković Oficir,* Beograd, 1986., str. 26.

[32] D. Čalić, *n.d.,* str. 187-189.

Među kozaračkim partizanima - u četi 2. bataljuna kojom je zapovijedao Mirko Pekić - Milan Stanivuković je proveo tri zimska mjeseca, a zatim se krajem ožujka 1942. vratio u Slavoniju, gdje postaje zapovjednik 5. čete 1. bataljuna novoformiranog I. slavonskog NOP odreda, koja razvija aktivnost između Okučana i Novske, najbliže Jasenovcu i Staroj Gradiški od svih slavonskih jedinica. Kao operativni oficir štaba odreda sudjeluje 5. rujna u napadu na Gojilo. Već 11. listopada iste godine Milan Stanivuković je načelnik štaba 12. slavonske brigade, a u studenom, ubrzo poslije trećeg ranjavanja (u borbi s Nijemcima kod sela Gradište 28. listopada), postavljen je za načelnika štaba 3. operativne zone. Zapovjednik zone tada je bio Grga Jankes, koji je krajem listopada odbio prijedlog zapovjednika i političkog komesara 5. kozaračke brigade Josipa Mažara Soše i Boška Šiljegovića da se dogovore o zajedničkim akcijama na Jasenovac, Dubicu i Staru Gradišku, a zatim o tome opširno obavijestio Glavni štab Hrvatske.

Je li Milan Stanivuković Oficir saznao, odnosno znao nešto o tome? Na izvještaju poslanom Glavnom štabu Hrvatske koji nosi datum 20. studeni 1942. nalazi se samo potpis zapovjednika zone, a lijevo od njega stoji: "Politički komesar: odsutan." To, međutim, nije mogao biti slučaj s načelnikom štaba, pogotovo zbog okolnosti o kojima se u spomenutoj brošuri (čiji su recenzenti Otmar Kreačić i Vicko Antić) kaže: "U novembru, sa zavojima na sebi, Milan dolazi za načelnika štaba III. operativne zone, koji se nalazio u udobnoj zgradi u Zvečevu. Bilo bi za njega povoljno da sa onako nezaliječenom ranom na miru obavlja štapske poslove, ali on nije mogao da bude miran, da sjedi, prima poštu, piše izvještaje - odvojen od jedinica, borbe i ljudi koji se bore. 'Hoću da se borim, a ne da sjedim u štabu', govorio je tražeći prostor za kretanje i djelovanje."[33]

Međutim, unatoč protivljenju Milan Stanivuković je ipak morao ostati u štabu zone sve do početka 1943. godine, kada je postavljen za načelnika novoformirane 4. divizije (kasnije preimenovane u 12.). Treba napomenuti još nešto što začuđuje: u brošuri koju smo upravo citirali ni jedan jedini put se ne spominje Grga Jankes, koji se nalazio na dužnosti zapovjednika 3. operativne zone puna četiri mjeseca: od početka kolovoza do početka prosinca 1942.

Kada je u svibnju 1943. formiran 1. (kasnije nazvan 2. hrvatski pa 6.) slavonski korpus, za čijeg je zapovjednika postavljen dotadašnji zapovjednik 4. (buduće 12.) divizije Petar Drapšin, na njegovo mjesto dolazi Milan Stanivuković Oficir. Među akcijama koje izvodi divizija pod njegovim zapovjedništvom je i oslobođenje Lepoglave, 14. srpnja 1943., a kada uoči 1944. godine snage 5. (bosanskog) korpusa napadnu Banja Luku ona će, po

[33] N. Malobabić, *n.d.,* str. 51.

naredbi Vrhovnog štaba štabu 6. korpusa, istodobno napasti Okučane i zatvoriti pravac prema Novoj Gradiški i Novskoj.

*

Milan Stanivuković - promaknut u čin potpukovnika - godinu dana je bio zapovjednik 12. divizije, a onda je u ljeto 1944. predao dužnost Nikoli Demonji jer je bio postavljen za načelnika štaba 6. (slavonskog) korpusa. Međutim, u štabu korpusa ne ostaje dugo: odmah po Demonjinoj pogibiji ponovno, sada s činom pukovnika, staje na čelo 12. divizije. Od 23. prosinca 1944. godine 12. udarna divizija u rajonu Đakova vodi teške borbe s njemačko-ustaškim snagama. Štab divizije je u Levanjskoj Varoši. U hladno zimsko jutro 27. prosinca neprijatelj prelazi ponovno u nastupanje. Što se zatim događa, opisao je Nikola Malobabić u brošuri *Milan Stanivuković Oficir.* “Vidjevši kako se topovski par zaprežnih konja, preplašen eksplozijom, oteo borcima i pobjegao, Milan naređuje zapovjedniku osječke brigade da odredi četu koja će zaštititi i izvući top. Kritična situacija nastaje izbijanjem Nijemaca na lijevo krilo osječke brigade, što je prijetilo daje odvoji od 12. proleterske brigade. Bataljon koji je tamo upućen nije stigao. Nijemci su bili brži.

Bio je to trenutak za Milanovu presudnu odluku: da se osječka brigada prebaci na nove položaje. Traži organizovano izvlačenje četa. Sa ličnim pratiocem Burom Drekovićem on izbija na uzvišenje iznad Levanjske Varoši, koju su njemački minobacači i topovi bili zasuli vatrom. Milan se ne obazire na eksplozije. Zanijelo gaje povlačenje bataljona osječke brigade, koji su trpjeli jaku vatru. Pored Milana su padali borci. Pao je i komandant I. bataljona Marko Kljajić, iz Milanova sela. U tome artiljerijskom paklu Milana napušta sreća. Tek stoje poslao Drekovića malo dalje da osmatra drugi pravac, eksplodirala je minobacačka mina i zasula ga smrtonosnim gelerima. Đuro Dreković mu pritrčava u pomoć. Milan je posljednjom snagom zatražio vode. Borba se još vodila. Drago Perić stiže sa svojom jedinicom na mjesto Milanove pogibije. Milan je ležao na leđima. Dolamicu mu izrešetali geleri. Kraj njega pištolj s kojim je vojevao u tolikim bitkama, torbica sa vojnom sekcijom i dvogled. Drugovi su ga prenijeli kroz šumu u selo Čaglin. Njegovo tijelo je stavljeno u kovčeg i motornim vozilom otpremljeno do sela Prgomelja, gdje je, nedaleko od Demonjinog groba, sahranjen u prisustvu mnoštva naroda i boraca.”[34]

Jedno poglavlje svoje knjige *Svjedočenje opokoljenju revolucionara* (Zagreb, 1987.) prof. dr. Dušan Čalić, koji se tijekom rata nalazio na dužnosti političkog komesara 6. (slavonskog) korpusa i sekretara Oblasnog komi-

[34] *Isto,* str. 89-90.

teta KP Hrvatske za Slavoniju, naslovio je "Pogibija Milana Stanivukovića Oficira". Pri kraju poglavlja nalazimo i ove redove: "Dvanaesta divizija zaposjela je krajem prosinca 1944. godine selo Levanjsku Varoš. U selu je i štab divizije. Komanda divizije bila je svjesna da će Nijemci poduzeti sve što mogu daje potisnu sa sektora "Đakovo - Slavonski Brod što dalje na zapad i što dalje od glavne pruge. Toga 27. prosinca očekivao se napad Nijemaca iz pravca sjevera, odnosno od Osijeka. Ali neprijatelj nije došao iz očekivanog pravca, već s jugoistoka i jugozapada, iz Đakova. Naišao je na naš streljački stroj, koji je prihvatio borbu. Razvio se ogorčen boj. Neprijatelj dovlači nove snage i ubacuje ih u napad. Nadmoćniji su. Naše se jedinice povlače prema selu Paučju.

Milan u svom stilu i po svom običaju ostaje - da bi direktno komandirao borbom. Neprijatelj pojačava artiljerijsku paljbu po položajima bataljona. Ubacuje u napad i tenkove. Milan je procijenio da se divizija mora povući kako bi se izbjegle nepotrebne, velike ljudske žrtve. Odlučuje da osobno rukovodi povlačenjem. Stoji iznad sela i izdaje naređenja. Neprijatelj je već zauzeo pola sela. Neprijateljska artiljerija je sve snažnija. Milan se na to ne obazire, već komandira povlačenje. No, sreća ga je napustila. S vjernim drugom i pratiocem Đurom Drekovićem brzim koracima kreće prema brdu iznad Levanjske Varoši. Treba svladati visok uspon uz brdo, a on je sve umorniji. Na sedlu brda nalazili su mrtve i ranjene. Neprijatelj nije bio daleko, na odstojanju puščanog pogotka. Trebalo je svladati još jedno brdo da bi se dokopali šume u pravcu sela Paučja. Milan se obratio vjernom Đuri: 'Đuro, prebaci se iza onog grma i pripazi na neprijatelja dok se ja malo odmorim.' Đuro je požurio. Nije uspio ni leći iza grma kad začuje eksploziju granate minobacača i Milanov jauk. Potrči prema komandantu. Još je pokazivao znakove života. Tražio je vodu. Ubrzo nakon toga Milan Oficir, komandant, izdahnuo je. Kad je izvještavao o komandantovoj pogibiji, Đuro, načelnik štaba divizije, plakao je. 'Plač je lijek, ali ne može pomoći', tješio gaje načelnik. 'Navečer ćemo prenijeti komandantovo tijelo.'

Borba se i dalje vodila. Na mjesto pogibije došli su Milan Mesić, ađutant osječke brigade, i Drago Perić, komandant bataljona. Milan je ležao na leđima. Žuta dolamica bila je rasječena na leđima od eksplozije granate. Uz njega su ležali njegov pištolj, kojim je prolazio kroz mnoge borbe, njegova komandantska torbica i njegov dvogled. Milan Mesić i Drago Perić prenesoše Milana do ruba šume. Predadoše mrtvo tijelo borcima da ga nose dalje.

Poginuo je komandant bataljona Marko Kljajić, Milanov suseljanin. Dva komandanta iz sela Vrbovljana dadoše živote istog dana. Pali su na pragu slobode, poslije četverogodišnjeg Milanova ratovanja i trogodišnjeg rato-

vanja mladog komandanta Marka. Čitavom Slavonijom ovladala žalost. Osobito je bila velika u okučkom kraju, u selu Vrbovljanima."[35]

U opširnom kazivanju Milana Kevića o tome zašto u ljeto 1943. nije izveden pripremljeni napad slavonskih partizana na logor Jasenovac i o pogibiji Nikole Demonje, o čemu je bilo riječi u ovom poglavlju, nalazimo i sljedeću tvrdnju: "Milan Stanivuković poginuo je na neobičan način. Ubila su ga trojica ustaša kada je Milan posle jedne borbe svratio kod sestre. Čudno da jedan komandant divizije tako olako pogine, baš čudno."[36]

Čudno je, doista, i to da baš nigdje nismo našli trag koji bi barem u nekom detalju potvrdio Kevićevu verziju. Milan Stanivuković Oficir proglašen je narodnim herojem još tijekom rata, 13. ožujka 1945. godine.

*

Nikola Demonja je poginuo istog dana, 6. rujna 1944., kada su snage 5. bosanskog korpusa NOVJ započele prijedorsku operaciju južno od Save na liniji Jasenovac - Stara Gradiška, koja će dovesti do konačnog oslobođenja toga grada na južnim obroncima Kozare, a jedinice Crvene armije, goneći Hitlerove divizije kroz Rumunjsku, izbile kod Turn Severina na jugoslavensku granicu. Nekoliko daha kasnije Bugarska je prešla iz fašističkog u antifašistički tabor i objavila rat Njemačkoj. Jedinice Wehrmachta, pod zapovjedništvom generalpukovnika Alexandera Lohra, zapovjednika grupe armija E, povlačile su se iz Grčke prema sjeverozapadu. Njemački povjesničar Walter Gorlitz u djelu *Drugi svjetski rat* piše:

"Iz užarenih vrućina Grčke stigle su njemačke divizije koje su se povlačile u jesenske kišne oluje Makedonije i u oporu zimu balkanskih planina, pod neprestanim udarcima odreda 15. savezničke zračne flote iz Italije, te pod udarcima Titovih partizana kao i grčkih i albanskih gerilaca."[37]

O situaciji u kojoj su se našle njemačke i kvislinške snage poslije oslobođenja Srbije i Beograda Walter Görlitz kaže: "U mjesecu studenom počela je pod vodstvom Grupe armija F izgradnja tako važnog srijemskog fronta između Drave i Dunava, da bi se ovdje spriječio ruski prodor do Zagreba. Raspoložive snage nisu nikako bile dovoljne. Divizija oklopnih grenadira "Brandenburg" predstavljala je tek okosnicu i njezina izgradnja nije nikada dovršena. Trideset prva SS-divizija, koju su formirali Nijemci iz Bačke, raspolagala je samo s okvirnim osobljem, iz Italije je bez kapi benzina i bez ikakvog teškog oružja stigla divizija grenadira Reicha "Hoch und Deutschmeister", a iz Dalmacije jedna pješadijska divizija, koja je pretrpjela

[35] D. Čalić, *n.d.,* str. 346.

[36] *Svet,* 15. studeni 1985., str. 29.

[37] Walter Görlitz, *Der Zweite Weltkrieg 1939.-1945.* (poglavlje "Slom Jugoslavije").

mnoge gubitke u borbama s banditima. Unatoč prodoru Rusa krajem studenog do Pečuha i u jugozapadnu Mađarsku, uspjelo je Grupi armija E da uz pomoć novopridošlih jedinica očuva zapadnu Slavoniju, to jezgro Hrvatske, kao i koridor prema sjevernoj Bosni. Krajem 1944. godine povučena je 2. oklopna armija u Mađarsku i time je Grupa armija F rasformirana, njezin je štab povučen, a ukupno tako čudno sakupljene snage koje su se sastojale od njemačkih lovačkih i brdskih divizija, kozačkog konjičkog korpusa, hrvatskih domobranskih i ustaških jedinica te četnika ušle su u sastav Grupe armija E pod zapovjedništvom general-pukovnika Löhra. Njegov je štab istodobno bio i vrhovna komanda jugoistoka, koja je imala svoje sjedište u Zagrebu. Te jedinice su kroz više mjeseci držale sjevernu balkansku frontu. Hrvatska država doživjela je, dakako, sličnu krizu kao i drugi satelitski režimi."[38]

Na sve ovo dodajmo citat iz *Vojne enciklopedije:* "Krajem 1944. narodnooslobodilačka vojska imala je oko 500.000 boraca, svrstanih u 17 korpusa sa 51 divizijom, 2 vazduhoplovne divizije, Mornaricu i Rečnu ratnu flotilu, veći broj partizanskih odreda i druge manje jedinice. Tada je prvi put na svom ratištu bila brojno jača od neprijatelja."[39]

Je li u takvoj situaciji novi (zapravo stari) zapovjednik 12. slavonske divizije Milan Stanivuković Oficir mogao doći na ideju "da od Jasenovca sada nema ništa preče"? Odgovor je, kao i u slučaju Nikole Demonje, nesumnjivo potvrdan. Međutim, moramo konstatirati da bez obzira što su srpnja-prosinca 1944. vladali dotada vjerojatno najpovoljniji uvjeti za napad na logor Jasenovac i oslobođenje nekoliko hiljada njegovih zatočenika, ne postoje (ili ih mi nismo uspjeli pronaći) materijalni dokazi (dokumenti), a ni vjerodostojna svjedočenja koja bi pogibije zapovjednika (12. slavonske) divizije Nikole Demonje ili Milana Stanivukovića dovodili u vezu s njihovim eventualnim prijedlozima, planovima ili zalaganjima za izvođenje tog napada. Znači, barem zasada, sve što se o tome "šuškalo" ili "šuška" samo su hipotetične misaone konstrukcije.

Dopune i objašnjenja

A

Tvrdnju "da se Opačić 1948. izjasnio za rezoluciju IB" Opačić odlučno pobija u svojoj knjizi *Srbin u Hrvatskoj* (Beograd, 1989.), u kojoj piše: "I tako je to trajalo sve do septembra 1950. Ni u snu nijesam mogao sanjati

[38] ***Isto.***

[39] Ve, 1973., 5, str. 785.

da mene neko može povezati sa Staljinovim IB-om. Da su Rade Žigić i Duško Brkić teško mi je bilo vjerovati upravo zato što sam znao za ranije zategnute odnose između Bakarića i Žigića radi Korenice. Odlučim da odem k Radi kući. Tamo zatečem i Duška. Bio sam tvrdo riješen da im, ako mi priznaju da su za IB, okrenem leđa zauvijek. Međutim, oni su me uvjerili da mrze IB kao i ja, i iznijeti da se isto kao ni ja ne slažu sa odnosima vlasti prema ratom opustošenim krajevima, da neće više za to da snose odgovornost kao ministri a bez ikakve mogućnosti da pomognu, pa više vole da na njih baci prokletstvo Bakarić, nego narod."

Danica Opačić je uhićen u Zagrebu odmah poslije uhićenja R. Žigića i D. Brkića, u rujnu 1950, a zatim prebačen na Goli otok gdje će provesti dvije godine.

B

Ovi su navodi Milana Kevića točni. Jovan Ivo Marinković (bivši zapovjednik Zapadne grupe odreda čiji je posavski NOP odred, sudjelujući u noći između 31. prosinca 1943. i 1. siječnja 1944. u prvoj banjalučkoj operaciji "fingirao napad na Staru Gradišku" - vidi četvrto poglavlje) bio je jedan od organizatora ustanka u Slavoniji. Iz njemačkih dokumenata vidi se da je grupa partizana pod njegovim zapovjedništvom 24. studenog 1942. upala u selo Podgorač (Našice) i između ostalog "odvela Hansa Schnapper mlađeg", folksdojčera. Ubrzo, u prosincu iste godine, na molbu Hansove majke došlo je do zamjene njezina sina za majku Ive Marinkovića, koja je bila zatočena u logoru Stara Gradiška. Do razmjene je došlo 20. siječnja 1943. u blizini Podgorača. Postoji mogućnost daje osječki Gestapo, koji se tijekom pregovora o razmjeni upoznao s odnosima u Marinkovićevoj obitelji, već tada počeo s pripremama "igre" koja će se završiti, kako je Kević opisao, 27. listopada 1944. godine.

IX. POGLAVLJE

POSLJEDNJI MJESECI RATA I POSLJEDNJI DANI JASENOVCA

Crtice iz sjećanja. - Jedini pisani trag. - Mirni siječanjski dani. - Najteža ofenziva od početka rata. - Desilo se čudo. - Avioni ponovno nad Jasenovcem. - Ipak, od svih zaboravljen. - Tko je oslobodio logor u Staroj Gradiški? - Svjedočenje Fabijana Rukavine. - Svjedočenje Radojice Nenezića. - Još dvije verzije.-Iz saopćenja Zemaljske komisije Hrvatske. - Koga je na Kozari našao Lazar Jankov? - Potresni redovi. - Proboj zatočenika logora br. III. - Proboj zatočenika logora br. IV. - Još jedno pitanje bez odgovora? - Tko je "oslobodio" logor Jasenovac? - Oslobođene logoraše nema tko prihvatiti. - Titov govor na dan pobjede.

"Poneseni velikim uspjesima narodnooslobodilačke vojske, a posebno našim u Slavoniji, mi smo ponekad znali da precijenimo svoje mogućnosti u želji da postignemo što veće uspjehe. O tome najbolje svjedoči naš napad na Našice", piše u memoarima Veljko Kovačević, a zatim opisuje svoj razgovor vođen sredinom studenog 1944. s Dušanom Čalićem, tadašnjim sekretarom Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju:

- Hoćemo li na Našice, Veljko?

- Nismo valjda poludjeli - odgovorih.

- Ti si kukavica - on će pola u šali, pola u zbilji.

- U ovom slučaju jesam. Unutra su jake njemačke snage. Zasad ne bismo smjeli poduzimati takav napad. Čemu?

Ne mogu da odgonetnem, s obzirom na njegov ton, da li je on za takav napad ili ne. Znam daje na visokoj partijskoj funkciji, ali on o tome ne odlučuje. Štab korpusa može jedino da donese takvu odluku."[1]

Vidjeli smo daje na čisto vojnoobavještajni izvještaj iz Jasenovca s prijedlozima za "zajedničku akciju iznutra iz zraka i spolja" odgovorio dva i pol mjeseca ranije, 28. kolovoza 1944., CK, odnosno Povjerenstvo CK KP Hrvatske. Zašto je o napadu na Jasenovac mogao (morao!) odlučivati netko

[1] Veljko Kovačević, *Memoari. Dani koji ne zalaze,* II, Beograd, 1985., str. 169.

tko je "na visokoj partijskoj funkciji", a o napadu na Našice jedino štab korpusa? Po naredbi štaba 6. korpusa jedinice 40. divizije započele su 18. studenog napad na Našice, ali su se, poslije nekoliko dana teških borbi, morale povući ne oslobodivši grad. Mjesec dana kasnije, u drugoj polovici prosinca, Veljko Kovačević je postavljen za zapovjednika 6. (slavonskog) korpusa i s tim u vezi imao je u Beogradu, u Bijelom dvoru, razgovor s vrhovnim zapovjednikom Titom. "Naročito sam bio iznenađen njegovim poznavanjem situacije kod nas u Slavoniji. Nije mu promaklo da zamjeri i zbog našeg napada na Našice", zapisao je Veljko Kovačević u memoarima.[2]

*

O aktivnosti avijacije, savezničke ili NOVJ, na objekte u jasenovačkim logorima br. III i br. IV ili br. V (Stara Gradiška) tijekom 1944. godine nema tragova ni u dokumentima bilo čije provenijencije ni u sjećanjima logoraša. Jedini pisani trag o tome na koji smo naišli je članak "Novi zločini ustaških koljača u Jasenovcu", objavljen u organu KP Hrvatske *Naprijed* u broju od 6. veljače 1945. koji počinje riječima: "Potkraj prošle godine objavio je ustaški Radio Zagreb vijesti da su saveznički avioni bombardovali logor u Jasenovcu i dodao daje tom prilikom poginulo mnogo zatočenika."[3]

Poslije prikaza stravičnih ustaških zločina počinjenih u jasenovačkim logorima tijekom posljednjih mjeseci 1944., na kraju članka slijedi zaključak: "Za sve te strahote, zločine i masovna ubijanja trebalo je naći povoda i opravdanje, trebalo je naći nešto iza čega će se kriti prava istina i namjere ustaških krvnika. Tome je trebala poslužiti vijest o savezničkom bombardovanju Jasenovca."[4]

*

Naredbom vrhovnog zapovjednika NOV i POJ od 31. prosinca 1944. godine 6. hrvatski (slavonski) korpus štavljenje u operativnom pogledu pod zapovjedništvo 3. armije NOVJ. U tom trenutku u sastavu korpusa nalazili su se: 12. i 40. divizija, artiljerijska brigada, autobataljun, 1. diverzantski bataljun, istočna grupa NOP odreda i posavski NOP odred-ukupno 15.189 boraca i oficira.

U zapadnoj i srednjoj Bosni nalazio se početkom 1945. godine 5. (bosanski) korpus sa 4., 10., 39. i 53. divizijom, čije su ukupne snage brojile više od 30.000 ljudi. Međutim, od svih tih snaga, na prostoru Kozare, nekim dijelovima povremeno orijentirana i prema rijeci Savi, na potezu Jasenovac-Stara Gradiška nalazila se samo 20. (kozaračka) brigada 39. divizije.

[2] *Isto,* str. 179.

[3] A. Miletić, II, str. 885.

[4] *Isto,* str. 888.

Siječanjski dani 1945. protjecali su na oslobođenom teritoriju Slavonije u znaku nekih izrazito mirnodopskih aktivnosti. Postoje krajem 1944. godine u Kutjevu kod Slavonske Požege održana konferencija zadrugara Slavonije, koja je raspravljala o obnovi zadrugarstva, a u Orahovici konferencija željezničara Slavonije, posvećena problemima ponovnog uspostavljanja željezničkog saobraćaja u Pakracu, kako registrira *Hronologija,* okupilo se 21. siječnja "1500 radnika i namještenika iz okruga Nova Gradiška radi obnove radničkih sindikata".[5]

*

Međutim, period mira i dominacije NOV i PO u kojemu se moglo razmišljati i o akciji na Jasenovac, bližio se kraju. Ubrzo, početkom veljače, jake njemačke i ustaško-domobranske snage, na brzinu koncentrirane,[6] poduzele su dotad najveću ofenzivnu operaciju (šifrirani naziv "Vukodlak") na oslobođeni teritorij Slavonije (Dopuna A). Bit će to, kako je napisao Veljko Kovačević, koji je po povratku iz Beograda prvih dana siječnja preuzeo dužnost zapovjednika 6. (slavonskog) korpusa, "najteža ofanziva od početka rata".[7] Obaviješten o toj operaciji Tito je 11. veljače poslao štabu 3. armije direktivu u kojoj je stajalo da 6. slavonski korpus, sa snagama 10. korpusa, osigura "istočni dio Bilogore - Papuk - Psunj, uključujući i varoši Daruvar, Pakrac i Lipik i da s ovog prostora djeluju glavnim snagama u bok i pozadinu neprijateljske grupe koja nadire pravcem Našice - (Podravska) Slatina - Virovitica".[8] Tito je dalje upozoravao: "Imajte u vidu da njemačke snage koje su učestvovale u ofanzivi protiv nas odlaze prema Varaždinu i da će za sobom ostaviti male posade od kvislinga. To treba da znaju 6. i 10. korpus i da prema tome ispolje najveću aktivnost da bi povratili izgubljeno."[9]

Međutim, podaci o neprijatelju i njegovim namjerama u citiranoj direktivi Vrhovnog zapovjednika NOV i POJ nisu bili točni. Istog dana kada je Tito poslao svoju direktivu, 11. veljače, započela je druga faza operacije "Vukodlak", koja će trajati do 23. veljače. Neprijatelj je brzo ovladao cijelim oslobođenim teritorijem Slavonije, zauzeo Daruvar, Pakrac, Lipik. Štab 6. korpusa je morao radio-depešom obavijestiti štab 3. armije: "Slobodne teritorije više nema. Skačemo s čuke na čuku."

Međutim, nenadano kao što je i počela, operacija "Vukodlak" se i završila. "I onda, odjednom, desilo se čudo. Ta ogromna vojska od preko šezdeset hiljada iznenada se povukla", napisao je poslije rata tadašnji zapov-

[5] *Hronologija,* str. 954, 1004, 1059.

[6] Vidi Dopunu A.

[7] V. Kovačević, *n. d.* II, str. 186.

[8] Tito, SD, 26, str. 80-81.

[9] *Isto,* str. 81.

jednik 6. korpusa Veljko Kovačević dodajući: "Mnogo godina docnije, prelistavajući raznu dokumentaciju, saznat ću daje neka viša njemačka komanda naredila povlačenje radi hitanja u pomoć Mostaru i Sarajevu i radi priprema za forsiranje Drave, koje će nešto kasnije uslijediti kod Valpova i Donjeg Miholjca. Naša bivša slobodna teritorija, izuzimajući Podravinu, s Pakracom, Daruvarom, Lipikom, Grubišnim poljem, Voćinom ponovno je u našim rukama; nikada više u nju neće kročiti neprijateljska noga. I u ovoj ofanzivi slavonske jedinice pokazale su veliku borbenost, neustrašivost, nalazeći izlaz i u najsloženijim uslovima borbe."[10]

*

Razumljivo je da u situaciji koja je vladala u Slavoniji tijekom veljače 1945. nije moglo biti ni govora o angažiranju slavonskih jedinica NOV i POJ u bilo kakvoj akciji za oslobođenje jasenovačkih logora. Međutim, odlaskom glavnine njemačkih snaga za južnu Mađarsku, gdje je Wehrmacht 6. ožujka započeo jednu od posljednjih velikih kontraofenziva (operacija Frühlingserwachen - Proljetno buđenje), a ustaško-domobranskih u Bosnu, prema Sarajevu, i na tom prostoru ponovno se stvaraju preduvjeti za izvođenje jednog takvog pothvata.

*

Interesantan je detalj da su avioni VAF-a ili NOVJ pred sam početak operacije "Vukodlak" izveli pothvat o kojemu dnevno izvješće Ia broj 37/45 Glavnog stožera oružanih snaga (NDH) od 6. veljače 1945. kaže: "5. veljače četiri neprijateljska zrakoplova napali su most kod Jasenovca bez uspjeha. U isto vrijeme napali su strojničkom vatrom željezničku postaju Novska, gdje je onesposobljen 1. stroj."[11]

Postoje i svjedočenja logoraša iz kojih proizlazi da je logor Jasenovac tijekom zime 1944./45. bombardiran u više navrata. Tako Čedomil Huber u knjizi *Bio sam zatočenik logora Jasenovac,* govoreći o situaciji u logoru krajem 1944. i prvih mjeseci 1945. godine, kaže: "U toku zime logor je nekoliko puta bombardiran. Izgleda da avijatičari nisu točno znali raspored logora. Gađali su zapovjedništvo, ali su pogodili paketamicu koja je bila u susjedstvu. Pogodili su električnu centralu i gotovo je onesposobili. Ali su gađali i logorski vrt. Naime, u tom je vrtu bilo uzvišenje koje je izgledalo kao da pod njim leže rezervoari s gorivom. A toga nije bilo. Nekoliko je bombi palo u blizini, ali su bile bačene uzalud, jer se tamo ništa nije nalazilo do prazne zemlje. Jasno je da je izvjestan broj zatočenika poginuo od

[10] Veljko Kovačević, *Dejstva 6. korpusa do početka srijemsko-slavonske operacije, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije,* Učesnici govore, Beograd, 1986., str. 288 i 289.

[11] *Zbornik,* IV/38, str. 582.

bombardiranja. Nije nam bilo žao. Željeli smo da se bombardiranje nastavi, da bude žešće, ali da se prije svega bombardira zid i žičana ograda, no tamo bombe nisu bile upućene. To nam je bilo žao, ali smo vjerovali da će to uslijediti onda kada se naše jedinice više približe logoru. Ali to nismo dočekali."[12]

Navode Č. Hubera indirektno potvrđuje i zatočenik Jovan Živković izjavljujući odmah poslije rata pred Okružnom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina u Novoj Gradiški i ovo: "Lančara i ciglana zapaljene su od aviona. Mljekara i mesnica uništeni su od bombardovanja."[13]

U saopćenju Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača nalazi se i kratko poglavlje (XXII.) koje nosi naslov "Bombardiranje ustaških utvrđenja u Jasenovcu": "Dne 30. i 31. ožujka 1945. bombardirali su saveznički bombarderi ustaška utvrđenja u Jasenovcu. Prigodom toga bombardiranja stradalo je oko 40 zatočenika, a mnogo ih je bilo ranjeno. Planuli su požari i širile se eksplozije. Ustaše su gonili zatočenike toljagama i hitcima iz revolvera da gase požare, iznose razne stvari iz radionica, i da izlažu svoj život smrtnoj opasnosti. Svjedoci: Lapčević Stojan, Danon Jakov i Kamhi Sabedaj iskazuju da su tom zgodom ustaški časnici Zrinušić Ante i Zovko Stanko ubili više zatočenika, dok su Mihaljević Marko i Perković Marko mlatili i klali svakog zatočenika na koga su se namjerili. Ti svjedoci drže daje koncem ožujka bilo u jasenovačkom logoru na radu oko 5000 zatočenika."[14]

Logoraš Čedomil Huber napisao je u svojoj knjizi i ovo: "13. travanj je među logoraše unio posebnu nadu. Toga dana mali avioni, koje su logoraši zvali kukuruzari, bombardirali su logor. Potpuno je srušeno zapovjedništvo i zloglasna zvonara s paketamicom, oštećeni su proizvodni pogoni i najviše među njima električna centrala. Borbe su i na dva-tri metra porušile zid oko logora, ali na sjeverozapadnoj strani, na koju je logorašima bilo nemoguće pobjeći. Odmah su ustaše jakim posadama zaposjeli ove otvore i onemogućili bilo kakvo probijanje."[15]

Umirovljeni pukovnik avijacije Pero Zdjelar smatra da su napadi na logor Jasenovac bili rezultat aktivnosti slobodnih aviona lovaca koji su djelovali po ciljevima odabranim po vlastitoj inicijativi, a u rajonu i vremenu koje su odredili starješine avijacijskih jedinica. On zatim objašnjava: "Logoraši, pa i ustaše su ih zvali i 'kuruzari'. Takav naziv bio je inače udomaćen

[12] Č. Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac,* str. 66.

[13] A. Miletić, II, str. 997, 998.

[14] *Zločini u logoru Jasenovac,* str. 62.

[15] Čedomil Huber, *Sjećanje na 1945. godinu u logoru Jasenovac,* Saopćenje na godišnjoj i.kupštini zatočenika Jasenovca i Stare Gradiške, Beograd, 24. ožujak 1985.

i u narodu - jer oni slobodni lovci su mahom svoja dejstva vršili iz brišućeg leta radi većeg iznenađenja. Oni lete veoma nisko, skoro iznad drveća i u poljima iznad kukuruza, pa su zato i nosili ime 'kuruzari'.[16]

Dr. Milan Bulajić izjavljuje: "Prema kazivanju Jože Erliha, predstavnici preživjelih logoraša objedinjenih u sekciji bivših zatočenika Jasenovca i Stare Gradiške pokušali su u komandi ratnog vazduhoplovstva da pronađu operativnu dokumentaciju o tome tko je dao nalog za bombardovanje logora Jasenovac. 1 pored toga što se u komandi ratnog vazduhoplovstva vodi evidencija svih akcija koje su izvodili avioni ratnog vazduhoplovstva, od srijemske fronte, pa i ranije, do kraja rata, o akciji bombardovanja ustaškog logora Jasenovac nema ni traga. Neko se postarao da se i o tome izbrišu sjećanja. Na sreću još nas nekolicina može da opiše svu našu nesreću koja nas je zadesila i ovim činom neusaglašenog bombardovanja."[17]

Tvrdnja bivšeg jasenovačkog logoraša J. Erliha o nekom "tko se postarao da se izbrišu sjećanja" na "akciju bombardiranja ustaškog logora Jasenovac" može se ali i ne mora prihvatiti. Međutim, ostaje nepobitna činjenica da nijedan zračni napad na taj logor nije bio koordiniran niti sa djelatnošću kopnenih jedinica NOV i POJ, odnosno JA niti sa nastojanjima logoraša usmjerenim na samooslobađanje.

*

U drugoj polovici ožujka i prvih dana travnja 1945. jedinice 6. (slavonskog) korpusa poduzele su niz ofenzivnih pothvata sjeverno i sjeverozapadno od Jasenovca. Tako je, prema podacima *u Hronologiji,* posavski HOP odred u noći između 23. i 24. ožujka u blizini Okučana "napao iz zasede neprijateljsku kolonu jačine 400-500 vojnika i naneo joj gubitke od 18 mrtvih i 20 ranjenih".[18]

Tri dana kasnije, 27. ožujka, ponovno u blizini Okučana, 12. brigada 12. divizije napala je kolonu od oko 500 njemačkih vojnika i ustaša i "nanela joj gubitke od 26 mrtvih i preko 35 ranjenih. Brigada je imala 6 ranjen nih".[19]

U noći između 28. i 29. ožujka jedinice te iste brigade zauzele su poslije kratke ali žestoke borbe s njemačkim snagama selo Jamaricu između Novske i Banove Jaruge. "Neprijatelj je imao oko 230 vojnika izbačenih iz

[16] Zabilješka Pere Zdjelara

[17] Svjedočenje Josipa Jože Erliha dano Milanu Bulajiću 27. studenog 1989., *Svet,* 220, 13. prosinac 1989., 27.

[1x] *Hronologija,* str. 1086.

[19] *Isto.*

stroja. Zaplenjene su 2 haubice 105 mm$_r$ sa 50 granata, a potpuno je uništena jedna neprijateljska baterija".[20] Četvrtog travnja dijelovi čehoslovačke brigade "Jan Žiška" 12. divizije NOVJ napali su kod Stare Subotske, desetak kilometara sjeverno od jasenovačkih logora br. III i br. IV, njemačku autokolonu i uništili jedan top i pet kamiona s ratnom opremom. "Neprijatelj je imao oko 30 mrtvih i ranjenih, a brigada 8 ranjenih."[21]

U isto vrijeme, kao i tijekom nekoliko prethodnih mjeseci, južno od jasenovačkih logora br. III i br. IV nije bilo operativnih jedinica NOVJ, odnosno Jugoslavenske armije (JA). Istina, relativno snažna 20. (kozaračka) brigada 39. divizije s više od 1600 boraca operirala je duž komunikacija koje su okruživale Kozaru (Banja Luka - Bosanska Gradiška i Bosanski Novi - Bosanska Kostajnica - Bosanska Dubica) i štitila oslobođeni teritorij od ispada neprijatelja iz njegovih garnizona. Sudeći po svemu, na pothvat s ciljem oslobađanja jasenovačkih logora ni tijekom prvih mjeseci 1945. nitko nije ni pomišljao; Jasenovac su očito svi zaboravili. Čak ni u razdobljima kada je taj pothvat, uz upotrebu nešto jačih snaga NOVJ, odnosno JA od onih koje su se već nalazile nadomak (uvjetno rečeno) Jasenovca, pružao relativno realne šanse za uspjeh.

*

Prodirući kroz Mađarsku jedinice Crvene armije prešle su austrijsku granicu i 3. travnja 1945. ovladale Bečkim Novim Mjestom (Wienemeustadt). Tri dana kasnije, 6. travnja, jedinice Jugoslavenske armije oslobodile su Sarajevo, a deset dana kasnije, 12. travnja, izvršile proboj srijemske fronte.

Završetkom sarajevske operacije - kako je zapisano u *Oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* - ''oslobođena teritorija Bosne povezana je sa ostalim delovima oslobođene zemlje".[22] A taj oslobođeni teritorij Bosne protezao se već nekoliko mjeseci do obala Une i Save, nasuprot jasenovačkih logora. U knjizi *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944.-1945.,* prvom opsežnom djelu o toj temi u jugoslavenskoj povijesti, kaže se da je 20. (kozaračka) brigada 39. (krajiške) divizije sa po jednom brigadom iz 45. (srpske) i 28. (slavonske) divizije sudjelovala u napadu na Bosansku Gradišku koji je počeo 23. travnja 1945. godine u 20,30 sati.[23]

U ORNJ zapisano je da su snage 28. (slavonske) i 45. (srpske) divizije, prešavši Vrbas, 23. travnja 1945. izbile pred Bosansku Gradišku i "u

[20] *Isto,* str. 1087.

[21] *Isto,* str. 1098.

[22] ORNJ, 2, str. 569.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944.-1945., Beograd, 1957.

toku noći sa delovima 39. divizije ovladale Bosanskom Gradiškom, a 24. travnja do podne prešle Savu, oslobodile Staru Gradišku..."[24]

U Vojnoj enciklopediji u odrednici "Završne operacije" stoji: "Noću 22./23. aprila 28, 39. i 45. divizija zauzele su Bosansku Gradišku, a 24. aprila popodne prebacile se na levu obalu Save i oslobodile Staru Gradišku."[25]

U odrednici *Vojne enciklopedije* "28. divizija (slavonska)" kaže se da su njezine snage "učestvovale u oslobađanju Bosanske Gradiške, Stare Gradiške...",[26] ali u odrednici "Brodska brigada", tj. 25. brigada 28. (slavonske) divizije među mjestima u čijem je oslobođenju ona sudjelovala spominje se Bosanska Gradiš, ali ne i Stara Gradiška![27]

Prije nego što čitatelju postane jasno zašto smo iznijeli gornje, pomalo suhoparne podatke, moramo skrenuti pozornost na jednu činjenicu: ni u jednom od citiranih izvora (kao, uostalom, ni u inače nezaobilaznoj *Hronologiji)* nema ni spomena o tome da se u Staroj Gradiški nalazio neki logor. Gotovo punih 30 godina poslije pojave prve, ugledala je 1986. godine svjetlo dana i druga knjiga pod istim naslovom: *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije.* Bio je to 9. tom edicije "Učesnici govore", koji, kako je rečeno u nekoj vrsti predgovora, "na neki način predstavlja sintezu svega što je prethodilo tematski i vremenski".[28] U prilogu "Druga armija u završnoj ofanzivi" general-pukovnik Velimir Knežević (koji se u danima o kojima je riječ nalazio na dužnosti načelnika Operativnog odjela štaba 2. armije) kaže, zapravo ponavlja ono što je već rečeno: "Posle prelaska Vrbasa 28. i 45. divizija, u sadejstvu sa 39. divizijom 5. korpusa, razbile su neprijateljeve snage u rejonu Bos. Gradiške i 24. aprila oslobodile grad. Istog dana delovi 28. i 45. divizije prešli su Savu i oslobodili Staru Gradišku."[29]

Međutim, u prilogu "Dvadeset osma slavonska divizija u završnoj ofanzivi" general-pukovnik Radojica Nenezić (koji je u travnju 1945. bio zapovjednik te divizije), konstatiravši daje "naišao na niz nepreciznosti, netačnosti, proizvoljnosti, do grubih neistina", ukazuje na iznijeti citat V. Kneževića i tvrdi da su u napadu na Bosanku Gradišku 23. travnja u 20,00 sati sudjelovale samo 25. brodska brigada 28. divizije i 24. brigada 45. (srpske) divizije, podčinjena štabu njegove 28. divizije. "Ostale jedinice 28., 39. i 45. divizije nalazile su se na drugim zadacima", dodaje on, ali, nažalost, ne precizira te druge zadatke. Konačno, R. Nenezić ističe da je "u

[24] ORNJ, 2, str. 588-589.

[25] VE, 10, str. 683.

[26] *Isto,* str. 589.

[27] *Isto,* str. 70.

[28] *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije,* str. 10.

[29] *Isto,* str. 232.

03,00 sata uspješno izvršen" napad na Bosansku Gradišku, a odmah zatim "brigada 45. divizije izišla je iz sastava 28. divizije".[30] *Vojna enciklopedija* u odrednicama "45. divizija (srpska)"[31] i "24. srpska brigada"[32] to indirektno potvrđuje, jer među mjestima u čijem su oslobođenju one sudjelovale ne spominje se Stara Gradiška.

General Radojica Nenezić neumoljivo je precizan: "Jedinice 25. brigade su 24. aprila u 03,15 sati (dakle, samo 15 minuta nakon osvajanja Bosanske Gradiške) napale i zauzele ustaški logor Staru Gradišku."[33] Odmah zatim daje neku vrstu sinteze svega što je prethodno iznio: "Dakle, tačno je da je u napadu na Bosansku Gradišku učestvovala jedna brigada 45. divizije, ali je isto tako tačno da u napadu na Staru Gradišku nije učestvovao ni jedan borac iz sastava 45. divizije."[34]

Još nešto u izlaganju generala Radojice Nenezića zaslužuje pozornost: jedino je u njegovu tekstu navedeno da se u Staroj Gradiški nalazi ustaški logor (Dopuna B).

*

Logor Stara Gradiška (Jasenovac br. V) formalno je prestao postojati krajem 1944. godine, kada je najveći broj njegovih preživjelih zatočenika prebačen u Lepoglavu i jasenovačke logore br. III (Ciglana) i br. IV (Kožara). I kasnije su u taj logor dovođene veće i manje grupe zatočenika, ali oni tu nisu duže zadržavani. Fabijan Rukavina, koji se, kako sam kaže, sa stotinjak drugih logoraša neprekidno nalazio u tom logoru svjedoči: "Pred samo oslobođenje logora Stara Gradiška ustaše su postavili mine po cijelom logoru. Kada su naši borci jedne večeri (23. 4. 1945.) zapucali od strane Bosanske Gradiške, u metežu koji je nastao svi su pokušali pobjeći. Bježalo se svakojako. I preko zida. Ja nisam htio pobjeći s ostalima jer sam htio spriječiti miniranje logora. Znao sam da su sve postavljene mine u logoru bile vezane u električnoj centrali i trebalo je njihovu detonaciju izazvati strujom iz centrale. Odlučio sam da to onemogućim, a i da ugasim sve osvjetljenje u logoru. Upalio sam bombu (avionska bomba od 25 kg) i tek tada se dao u bijeg. Očekivao sam eksploziju, pa sam se sakrio u jednu rupu. Kada nije došlo do eksplozije, potrčao sam dalje prema ekonomiji, opet se bacio u jednu rupu, i tako još jednom. Tek tada je bomba eksplodirala. Centrala je bila uništena. Nastao je potpuni mrak tako da sam u mraku stigao do glavne ka-

[30] *Isto,* str. 242, 243.

[31] VE, 2, str. 267.

[32] *Isto,* str. 588.

[33] *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije,* str. 243.

[34] *Isto.*

pije koja je bila širom otvorena i bez ikakve straže. Izašao sam kroz kapiju - bio sam slobodan.”[35]

*

Postoji još nekoliko verzija oslobođenja logora *Stara Gradiška* koje zaslužuju pozornost. Autor prve je general-pukovnik Radojica Nenezić, a dana je u istom napisu, zapravo u diskusiji za okruglim stolom održanim u Beogradu 23. i 24. travnja 1985. na temu “Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije”, o kojemu je već bilo riječi. Donosimo tu verziju, skraćenu: “Prelaz preko jurišnog mostića na rijeci Savi trebalo je da štiti mitraljezac sa tornja crkve iz logora Stara Gradiška. Na vreme smo ga uočili i likvidirali iz protivtenkovskog oružja. Izviđači 25. brodske brigade, ojačani sa inženjercima, brzo su onesposobili sistem za aktiviranje mina (električnih i ručnih). To je, koliko mije poznato, i jedini logor iz sastava ustaškog logora Jasenovac koji ustaše nisu uništile. U logoru smo zarobili ustaškog bojnika, komandanta logora i oko 100 koljača iz logora Jasenovac, Mlaka, Puška, Krapje, Stara Gradiška, a to je sistem Jasenovac. U logor sam ušao sa četom automatičara 25. brigade. Zaplenjena je i arhiva logora. Izgled unutrašnjosti logora bio je jeziv. Niz stepenice se slivala ljudska krv i mozak, a platoi - kola u kojima su prevoženi leševi do reke, kao i plato nad rekom, napravljen od planki slavonskog hrasta, na kome je vršena likvidacija žrtava, cmili su se od ljudske krvi pomešane sa taninom. Težak zadah ljudske krvi unutar zidina logora bio je nepodnošljiv. Nekoliko boraca, hrabrih, mladih i snažnih ljudi palo je u nesvest. Našli smo tri deteta, koja nisu imala više od tri nedelje, sa razbijenim lobanjama, a na njihovim slabašnim telima videli su se tragovi krvničkog noža. U ćošku ćelije sedela je mlada žena s malim detetom (ceneći po odeći, muslimanka iz BiH). Zlikovci su ih zapalili, a njihovi leševi su još goreli kad smo ušli u ćeliju. Jednom rečju, prizor je bio strašan. Shvatio sam i zapamtio dok sam živ daje to odraz ili preciznije, rezultat rasnih, verskih, nacionalnih i klasnih suprotnosti u našim uslovima, koji bi bio još teži da nije pobedila politička i vojna strategija i taktika, idejno i politički jedinstvena KPJ. U logoru smo našli i 14 živih leševa-ljude od kojih najjači nije imao ni 50 kilograma.”[36]

*

Drugu verziju oslobođenja logora *Stara Gradiška* našli smo u knjizi Dragoljuba Jovanovića *Muzej živih ljudi* autora Zvonka Majnarića koji je pred kraj rata bio politički komesar 2. bataljuna u 23. brigadi 45. (srpske)

[35] Marijana Buca Amulić, Čedomil Huber, *Otpor u logoru Stara Gradiška,* 1980., str. 189-190.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, str. 243, 245.

divizije. Radi se o opširnom pismu koje je Majnarić poslao 20. siječnja 1987. D. Jovanoviću - s kojim je poslije rezolucije Informbiroa proveo neko vrijeme, početkom 50-ih godina, u zatvoru Stara Gradiška - iz Tivta u Beograd: "Bližio se kraj rata", piše Zvonko Majcarić. "Mislim daje bio početak marta mjeseca 1945. godine. Neprijatelj odstupa.-45. srpska divizija, u njenoj 23. brigadi bio sam komesar 11. bataljona, nastupa sa padina Kozare prema Savi. Nema većih okršaja i borbi. Samo neke odstupnice, koje se vrlo brzo poslije puškaranja povlače. Moj je bataljon bio na spoju sa 24. brigadom iste divizije. Izbijamo na obalu Save. 24. brigada je ušla u St. Gradišku (zabilježeno u knjigama koje opisuju tadašnje borbe) pa i ulazi u zloglasni ustaški logor o kojemu sam već tada znao nešto i slušao o njemu. Neprijatelja nema na vidiku, borbi nikakvih. Sava pred nama, pa dozvah našeg tadašnjeg kurira (zvao se Ivica, a prezimena mu se ne mogu sada sjetiti), koji je imao 11-12 godina, da mi dovede mojega konja i uzme svog kurirskog, te da pođemo da vidimo taj zloglasni logor. Išli smo obalom, pretpostavljajući da tu neće biti nagaznih mina, što bi tačna pretpostavka. Pridolazeći logoru na obali smo nailazili na nekoliko grupica strijeljanih i pobijenih, ali i danas pamtim jednu veću grupu pobijenih i zaklanih, čijih je tijela bilo u vodi na kopnu, a neka do pola u vodi ili do pola na kraju. Među njima je bio ijedan dječak Ivičinih godina. Grozno! Pred sam ulazak u logor nađosmo nekoliko boraca 24. brigade, neki spavaju oslonjeni o zid, neki trijebe uši. Rekosmo im za one pobijene radi sahrane i pripitah da li ima ma koga u samom logoru. Rekoše da ima i da pođemo slobodno unutra. Nađoh nekog vodnika ili komandira i zapitah ga da li su zatekli koga živoga. Reče mi da oni nijesu, ali daje neka njihova jedinica ušla prije njih pa da ne zna da li su oni nekoga zatekli. Reče mi još da tamo na livadi ima jedna grupa pobijenih, položenih na livadi, da to mogu poći vidjeti, ali ja odlučih da najprije obiđem te sobe i vidim ih. Krenuh prema onim stepenicama, onim istim stepenicama koje smo ti i ja bezbroj puta ribali. Te su stepenice bile krvave, jezivo krvave. Ja to jednostavno ne umijem opisati. Znam samo to i dovoljno je reći samo da sam preskakao po nekoliko stepenica, išao lijevo i desno da ne nagazim na već zgrušanu ljudsku krv, lokve i nešto kao crvene rese otegnuto preko skalina ka drugom skalinu. Otišao sam i zavirivao po tim sobama i vratio se da vidim i te pobijene i položene na livadi. Što da ti dalje opisujem slike, odnosno te slike. One su ta moja slika koja me je progonila kao osuđenika, jazbinaša. U tim sobama smo jazbovali, to stepenište smo meli i ribali, tom livadom smo išli na 'mrtve šetnje'."[37]

[37] Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi,* II, Beograd, 1990., str. 375, faksimil 363-378. Ovaj dio pisma Zvonka Majnarića, lektoriran, objavio je i Dragoslav Mihailović u svojoj knjizi *Goli otok,* Beograd, 1990., uz napomenu daje riječ o pismu upućenom Dragoljubu Jovanoviću, ali dajući, iz nepoznatih razloga, samo inicijale (Z.M.) njegova autora.

Na kraju pisma, pisanog mašinom, postoji “dodatak” napisan Majnarićevom rukom čiji početak glasi: “Izvini mi, Dragane, što sam ponešto i konfuzan u pisanju. Postaje već dosta teško slijediti misao i zamisao...” Majnarićevu verziju zbivanja oko Stare Gradiške pred sam kraj rata indirektno potvrđuje i Milivoje Stevanović u svojoj knjizi *U Titovim fabrikama 'izdajnika'.* Pišući o Savi Vukčeviću, koji je poslije Rezolucije IB uhićen na funkciji glavnog urednika *Narodne armije,* on kaže: “Savu Vukčevića upoznao sam tokom istrage u glavnom vojnom zatvoru na Banjici. Znao sam da je dok su još trajale ratne operacije “bio komesar 45. divizije u koju su se svrstali i mnogi borci iz mog zavičajnog kraja. Njegovoj diviziji pripalo je u deo da oslobodi i Pavelićev zloglasni logor i mučilište jugoslovenskih antifašista, patriota i boraca za slobodu u Staroj Gradiški, od kojih su ustaški dželati mnoge već bili usmrtili, a druge - bežeći ispred nadirućih jedinica Savine divizije - ostavili nedoklane, izmrcvarene i potrpane po šahtovima i drugim rupama. Ironijom sudbine, posle osude i sprovođenja u Staru Gradišku, Savo Vukčević se takođe našao u jednoj od samica zavodskog bloka za izolaciju.”[38]

Najzad, u knjizi Koste R. Perućice *Kako su nas prevaspitavali* nalazimo ove redove: “Savo Vukčević, pukovnik, komesar 45. srpske divizije koja je oslobodila Staru Gradišku. Savo je kasnije bio glavni urednik Narodne armije. Umro na Golom otoku, 'R 101'.”[39] Varljiva su, nesumnjivo, i ona najdobronamjernija ljudska sjećanja.

*

U vezi sa situacijom u jasenovačkim logorima br. III (Ciglana) i br. IV (Kožara) u travnju 1945. u saopćenju Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača zapisano je: “Ustaška se uprava jasenovačkog logora počela pripremati na bijeg. Luburić je odlučio da pobije sve zatočenike, a logor i mjesto Jasenovac pretvori u hrpu ruševina i pepela. U to vrijeme su stigli u Jasenovac veliki transporti, u kojima su se nalazili zatočenici iz Lepoglave, Stare Gradiške i drugih logora i mjesta. Ustaše su sve ove zatočenike ubili na Graniku ili Gradini.[40]

Svjedok Dragutin Škrgatić kaže: “Sjećam se daje u Jasenovac stiglo 11 vagona zatočenika iz Lepoglave, pa sam vidio kad su ti ljudi odvedeni

[38] Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama "izdajnika",* Beograd, 1991.

[39] Košta R. Perućica, Kako su nas prevaspitavali, Beograd, 1990., str. 80.

[40] *Zločini u logoru Jasenovac,* 63/64 (u daljnjem tekstu: ZULJ).

svi noću na Gradinu i tamo poubijani. Ukupno je stiglo iz Lepoglave oko 700 zatočenika, a još veći broj iz Stare Gradiške."[41]

Slijedi prikaz mjera koje su ustaše poduzeli da bi prikrili koliko je žrtava stradalo u logoru, i kako je stradalo, stravičan opis ekshumiranja i spaljivanja leševa i kostura na ogromnim lomačama i zatim tekst: "Svjedoci zatočenici Abinun Ješua, Danon Jakob, Živković Jovan i Lapčević Stojan, koji su preživjeli posljednje dane Jasenovca, tvrde da je: dana 20. 4. 1945. likvidirana velika grupa zatočenika iz logora od oko 470 lica; daje u to vrijeme stigla u Jasenovac grupa Sarajlija, koja je mogla brojiti oko 400 ljudi, i daje i ona dotučena u Gradini; daje dana 21. 4. 1945. ostalo u logoru u ženskom odjelu oko 700 žena i djevojaka, koje su radile na ekonomiji, u kuhinjama i ljekarnama. Dana 21.4. kretala je duga povorka tih žena u smrt pjevajući pjesme, pozdravljajući svoje drugove i opraštajući se s njima dovikivala im: 'Vi ostajete, mi idemo u smrt.' Sve su te žene toga dana dotučene i bačene u Savu ili spaljene na lomači (anketna je komisija mjesec dana nakon toga našla mnoge ženske odjevne predmete kako leže po poljima i putovima između ekonomije i Save); daje dana 21.4. nastala panika među zatočenicima, pa se stotinjak njih objesilo iz očaja po nastambama i radionicama. Tako je dana 22. travnja 1945. ostalo u jasenovačkom logoru br. III oko 1.060 zatočenika. Ustaše su sve ove zatočenike strpali u veliku tvorničku zgradu kod Gradiške, zatvorili daskama sva vrata i prozore i postavili oko zgrade jake straže, da ne bi koji zatočenik umakao."[42]

Slušajući kako ustaše miniraju logorske zgrade i barake, više od 1000 zatočenika logora br. III zatvorenih u velikoj tvorničkoj zgradi kod Ciglane, odlučili su "da sutradan prodru iz zgrade i povedu goloruki borbu na život i smrt".

*

Beogradska *Politika* donijela je dvadesetak dana po završetku rata članak "Užasi logora Jasenovac - razgovor sa Lazarom Jankovom, koji je u poslednjem trenutku uspeo da pobegne iz pakla ustaških čudovišta", u kome su se našle i riječi Jankova: "Videli smo da nam nema spasa. Po dogovoru sa drugovima iz logora ja sam određen da sa Jakicom Atijasom is Sarajeva, pobegnem iz logora i pozovem partizane u pomoć. U noći 19. aprila uspeli smo da se sakrijemo u lađi na obali, pa smo u noći pokušali da preplivamo Savu. Straža nas je primetila i osula paljbu na nas. Atijas je pogođen i poginuo je, a ja sam isplivao na drugu, bosansku obalu i sakrio se u grmlje. Uvideo sam da se ne mogu probiti kroz spoljne bunkere. Preplivao sam Savu u

[41] Dragutin Škrgatić, *Najtragičnije razdoblje logora Jasenovac,* Omladinski borac, 19. srpanj 1945., str. 6.

[42] ZULJ, 63/64.

obratnom pravcu i tek 21. aprila preplivao opet Savu na bosansku stranu. Prebacio sam se na Kozaru, gde sam našao partizane."[43]

Tipografski radnik iz Zemuna, dvadesetsedmogodišnji Lazar Jankov, nije objasnio kada i koje je partizane je našao na Kozari. Mogli su to biti samo pripadnici neke pozadinske službe komande područja jer u dramatičnim događajima koji će se odvijati 22. travnja 1945. u logorima Jasenovac br. III i br. IV neće, nažalost, sudjelovati na bilo koji način nijedna jedinica jugoslavenske armije. Razlog je bio jednostavan: tih dana na Kozari nije bilo nijedne takve jedinice.

*

O onom što se u jasenovačkom logoru br. III događalo 22. travnja 1945., petnaest dana prije konačnog sloma nacističke Njemačke i njezinih saveznika u saopćenju Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača nalaze se i ovi odlomci: "Zatočenici u velikoj fabričkoj zgradi su znali da im prijeti sigurna smrt, i pretpostavljali da bi ustaše i njihovu zgradu mogli zapaliti i sve ih pobiti. Odlučili su stoga da sutradan provale iz zgrade i povedu goloruki borbu na život i smrt. Izabrali su vođom Bakotić Antu. Svaki je zatočenik istrgao iz zida ili vrata po neki predmet, te su tačno u 10 sati ujutro dana 22. 4. 1945. razbili sva vrata i prozore i pojurili iz zgrade. U zadnji čas je oko 400 zatočenika klonulo duhom, a mnogi je bio bolestan, star ili tako nemoćan da se nije usudio upustiti goloruk u borbu. Onih 600 zatočenika koje nije ostavila hrabrost, iako fizički slabi i izmoreni patnjama u logoru, u čežnji za slobodom i životom prikupili su posljednje snage i napali ustaške stražare, nekoliko njih šakama zadavili te im oduzeli puške. Drugi su zatočenici grabili željezne predmete ili cigle i, udarajući njima po ustašama, počeli da trče prema istočnim logorskim vratima po cesti koja vodi u Košutaricu. Na tom su putu morali da pređu tik kraj Save prostor koji se nalazio između južnog ogranka velikog zida i rijeke Save. Ovdje su ustaše imali mnogo bunkera, a u svakom bunkeru po više strojnica, te su iz njih kosili zatočenike. Bili su ipak iznenađeni, jer nisu očekivali da će se goloruki zatočenici usuditi da ih napadnu, pa su zaboravili da zatvore istočna logorska vrata. Tako se na tim vratima odigrao konac borbe, pa je zatočenik Ristić Mile šakama zadavio mitraljesca, koji je branio vrata, oteo mu strojnicu i počeo da puca po ustašama. Osamdeset zatočenika je moglo da protrči kroz vrata i da se bijegom spasi u obližnjim šumama. Ostalih 520 je poginulo u borbi. Ustaše su one zatočenike koji su ostali u logoru, njih oko 400 na broju, pobili."[44]

[43] A. Miletić, II, str. 984-985.

[44] ŽULJ, str. 64-65.

*

Postoji i niz svjedočenja, u biti istovjetnih, premda, što je i razumljivo, različitih u detaljima, o posljednjim danima jasenovačkog logora br. III.

Kultumo-prosvjetno društvo "Prosvjeta" izdalo je 1951. godine u Zagrebu *Zbornik posvećen desetogodišnjici borbe i oslobođenja 1941.-1945.* U toj knjizi, za koju se u pogovoru kaže daje "prva svoje vrste kod nas", među više od 100 radova nalaze se, pod zajedničkim naslovom "Kopeentracioni logori" članak *Stara Gradiška* dr. Zvonimira Tkaleca, preuzet iz Vjesnika jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) Hrvatske br. 23 od 1945. godine i članak Uroša Vickovića *Jasenovac - pobuna u logoru i napad zatočenika na ustašku logorsku stražu* preuzet iz "Srpske reči" br. 51 od 2. svibnja 1945. U redakcijskoj napomeni uz drugi članak konstatira se da je u jasenovačkom logoru "po iskazu svjedoka, ubijeno više stotina tisuća naprednih Hrvata, Srba, Židova, Cigana i drugih" i da se ovdje donosi "takoreći epilog te strahovite drame", odnosno opisuje "pobuna u logoru Jasenovac prije likvidacije logora od strane ustaša, i oslobođenja koje je nosila jugoslovenska armija". U samom članku relativno je opširno na osnovi iskaza svjedoka opisan proboj zatočenika iz jasenovačkog logora 22. travnja 1945.: "Ranjeni su skakali u vodu, radije da se udave nego da padnu ustašama u ruke. Neki su ranjenici preplivali Savu i spasili se. Na obali našli smo štaku jednog invalida zatočenika, bez noge, koji je uspio preplivati na drugu stranu" - zapisano je u članku, a zatim slijedi posljednji odlomak: "Svjedoci pričaju: Tamo od Košutarice, kod šume, sačekala nas je ustaška zasjeda. Mi smo povikali: 'Drugovi, naprijed! Bacaj bombe!' - bacili smo nekoliko komada cigli. Ustaške kukavice su pobjegle, a mi smo okrenuli šumom prema Novskoj. Gonili su nas ustaše do blizu Novske. Palo je još dosta drugova po šumi, a mi smo se razbjegli. Spasilo nas se otprilike 80-100."[45]

Jedan od zatočenika logora Jasenovac br. III, Čedomil Huber, događaje koji su se odigrali 22. travnja ovako opisuje: "Ustaše su bili potpuno iznenađeni, tako da su vatru otvorili tek kad smo pretrčali gotovo polovicu puta prema kapiji. Milan Ristić, zarobljeni partizan, zatočenik, dočepao se mitraljeza i otvorio vatru na bunker na cesti i ušutkao ga. Već su prvi zatočenici jurili izvan logora prema oko dva kilometra udaljenoj šumi kod Košutarice. Jedna grupa je ušla u Savu u pokušaju da je prepliva i dočepa se bosanske obale. Ustaše su gađale i jedne i druge, tako da se vatra razredila i više se zatočenika moglo spasiti. Napokon sam i ja izašao iz logora. Vidio sam zatočenike koji trče cestom i vidio kako ih meci obaraju. Vidio sam u Savi kako tonu oni koji su je pokušali preplivati. Sjećam se da sam vidio

[45] *Knjiga borbe i oslobođenja 1941.-1945.,* Prosvjeta, Zagreb, 1951. str. 192.

Antu Bakotića kako ide po cesti, korakom, a pluća mu se nadimaju kao kovački mjehovi. Pozvao sam ga da siđe k meni i da ide ovim mrtvim uglom. On je samo odmahnuo rukom i nije pošao dolje. Tako gaje pogodio metak i on se srušio u Savu. U Savi sam među onom množinom živih i mrtvih koji su plutali ugledao i onog cmpurastog čovjeka iz stolarije, koga sam tog jutra prvi put vidio. Plivao je na leđima, okrenut k nama, i stalno vikao: 'Naprijed, drugovi!' Učinio je tako još nekoliko sporih iznemoglih zaveslaja, a zatim je povikao: 'Naprijed, drugovi! Živio drug Tito!' i zatim potonuo. Vjerujem da je bio ranjen kad sam ga ugledao. Došao sam do okuke Save. Sada ovo više nije bio mrtvi ugao. Trebalo se prebaciti preko ceste i nastaviti put prema Košutarici. Plivanje preko Save u toj situaciji izgledalo je nemoguće. Ustaše su još uvijek raspolagali s jakom vatrom i Savu su posebno tukli. Prešao sam na livadu koja nas je dijelila od šume. I sada su ustaše načinili nešto što je s njihove strane neshvatljivo. Oni su poslali na nas ustašku satniju. Bili su to mladići, gotovo još djeca. Sjećam se jednog, ne vjerujem da je imao više od 13-14 godina, kome su njegova uniforma i puška predstavljale suviše velik teret za kretanje. Pošao je prema meni. Ispalio je metak, ali je promašio. Trebalo je ponovo novi metak gurnuti u cijev. Pošao sam prema njemu, riješen da ga likvidiram. Ali on je pobjegao. Nisam potrčao za njim, nego sam se izgubio iza prvog grma, nastojeći da što prije dođem do šume."[46]

I zatočenik Ljubo Vranješ opisao je svoje sjećanje na proboj iz jasenovačkog logora br. III: "Dvadeset drugog travnja 1945. godine počele su pripreme za napad na ustaše. Moglo nas je biti još oko 1000 u logoru, pošto su u toku noći uoči našeg bijega ustaše otjerali još oko 150 zatočenika i poubijali. Dogovorili smo se da po 15 do 20 zatočenika ide na jednog ustaškog stražara. Našom grupom rukovodili su Jovo Živković i Rade Kesić. Bili smo na gornjem katu zgrade; trebali smo likvidirati stražara pred zgradom. U donjem dijelu oko 30 drugova pod rukovodstvom Ante Bakotića trebalo je likvidirati dvojicu stražara. Neposredno uz mene bili su Mile Ristić, Jovo Živković, Desimir Bajić, Momir Vidović, Jovan Mašić, Savo Vlaketić, Rajko Stojaković, Milutin Stojaković, Radovan Popović, Rade Kesić, Dušan Rajšić i Žarko Vučenović. Jurnuli smo svi zajedno, razbili staklena vrata, koja su bita zaključana i čuvana stražarom. Već u prvom naletu ranjen je Jovan Mašić u obje noge. Stražar je ranio i Savu Vlaketića u lice, koji je, iako ranjen, krenuo dalje s puškom koju je oduzeo od ustaše. U donjem dijelu zgrade bila su likvidirana oba stražara. Za nas je bila velika sreća što je padala jaka kiša praćena vjetrom, pa se pucnjava nije čula daleko. Krenuli smo u pravcu Košutarice, prema istočnoj kapiji. Bilo je oko 10 sati ujutro. Na sto stotinjak metara pred kapijom počeli su na nas pucati. Vikali smo: 'Ura, na-

[46] Čedomil Huber, *Bio sam zatočenik,* str. 77-79.

prijed partizani!' u namjeri da izazovemo paniku među ustašama. Probili smo se blizu kapije. Tukli smo ih kamenjem, ciglama i s tri puške. Ustaše su bježeći ispred nas otvorile kapiju, bježali su u bunker, jer da to nisu učinili, nitko od nas ne bi uspio pobjeći iz logora. Probili smo se kroz kapiju i jurnuli naprijed, hvatajući pojedine ustaše i ubijajući ih oružjem koje smo oteli od njih. Rade Kesić je oteo pušku, a hrabri Mile Ristić talijanski 'bredu' mitraljez. Mile je bio najhrabriji, jer je bio u dobroj kondiciji i obavio je najveći dio posla u akciji spašavanja logoraša. Dvojica drugova koji su znali rukovati teškim mitraljezom (oteli smo ga) i ja ispucali smo nekoliko stotina metaka na ustaše. Kada je jedan od dvojice poginuo, krenuli smo dalje. Bilo nas je sve manje i manje, morali smo preskakati preko ranjenih i mrtvih koji su padali. Izbili smo na Savu. Neki su poskakani u vodu i od njih je mali broj izašao, jer su ih ustaše na drugoj strani dočekivali i ubijali u vodi."[47]

"Ustaše na drugoj strani", tj. na južnoj obali Save, držali su još uvijek nekoliko bunkera oko zloglasnog stratišta Gradine kao jedino svoje uporište istočno od ušća Une, jer u blizini nije bila nijedna jedinica JA koja bi ih odatle potisnula ili ih uništila. A ono što su učinili sami zatočenici jasenovačkog logora br. III (Ciglana) 22. travnja 1945. tim više je podvig dostojan divljenja, podvig koji zaslužuje istaknuto mjesto u povijesti Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije.

*

A što se 22. travnja 1945. uvečer dogodilo u posljednjem ostatku jednog od najvećih i po zlu najpoznatijih logora Europe u Drugom svjetskom ratu, u jasenovačkom logoru br. IV zvanom Kožara? Iz saopćenja Zemaljske komisije Hrvatske: "U samom mjestu Jasenovcu bilo je dana 23. 4. 1945. na radu u Kožari još 147 zatočenika. Svi su oni vidjeli da u logoru br. III gore požari i tutnje eksplozije. Vidjeli su da među ustašama vlada panika i da ovi polaze od kuće do kuće, stavljajući pod njih mine. Pobojali su se i oni da bi ustaške nemani mogle minirati i baciti u zrak i Kožaru s radničkim zgradama, pa su i oni odlučili da se pokušaju spasiti iz logora br. IV. Razdijelili su se u petnaest udarnih desetina i dogovorili šta koja desetina ima da radi. Liječnici zatočenici su podijelili otrov u fijolama, jer je svaki zatočenik htio radije da se otruje, nego da živ padne u ustaške kandže. Plan je bio dobro smišljen, zatočenici su se hrabro borili i prodrli iz logora, no tada su ih čekale najveće poteškoće. Trebalo je protrčati kroz jasenovačke ulice, doći na poljane, probiti obruč od bodljikave žice, preći preko nasipa, ceste i željezničke pruge, koji su bili načičkani bunkerima i strojnicama. Zatočenici Lančević Stojan i Berger Egon, koji su nam dali opis i podatke za ovaj he-

[47] Ljubo Vranješ, *Iz pakla u slobodu. Riječi koje nisu zaklane,* IV, Biblioteka Poruke, knj. 22, Petrinja, 1983., str. 40-41.

rojski podvig, tvrde da se iz Kožare spasilo samo 10 zatočenika i priključilo za nekoliko dana odredima narodnooslobodilačke vojske."[48]

*

Podvig koji su izveli zatočenici logora Jasenovac 22. travnja 1945. doista je bio hrabar. Sličan podvig izveli su i zatočenici logora Crveni krst kod Niša, o čemu (pod odrednicom "Niš") u *Vojnoj enciklopediji Jugoslavije* nalazimo zapisano: "Zatvorenici su 12. 2.1942. napali goloruki nemačku stražu: posle krvave borbe 108 zatvorenika je uspelo da pobegne, a 42 su poginula. Deo pobeglih zatvorenika uključio se u ozrenski i svrljiški partizanski odred, a ostali su lečeni u partizanskim bazama u okolini Niša."[49]

U Hronologiji je taj događaj ovako opisan: "12. februar 1942.-Iz niškog koncentracionog logora pobegla 102 zatvorenika pošto su prethodno goloruki jurnuli na stražu i ubili 5 nemačkih vojnika. Pri bežanju u krvavom obračunu sa nemačkim vojnicima poginulo je oko 40 zatvorenika. Za odmazdu nemački vojnici su streljali 850 ljudi."[50]

Kada je u pitanju proboj jasenovačkih zatočenika iz logora, o tome ni u *Hronologiji* ni u *Vojnoj enciklopediji* nema ni riječi. U prvom izdanju *Vojne enciklopedije,* kao što je već konstatirano, odrednice "Jasenovac" nema, dok se ona u drugom izdanju završava ne sljedeći način: "Da bi prikrili tragove izvršenih zločina, ustaše su početkom 1945. počele sa rušenjem logora, iskopavanjem leševa i spaljivanjem. Delovi 45. divizije JA oslobodili su Jasenovac 30. 4. 1945., ali su naišli na razoren logor i masakrirane preživele zatvorenike."[51] Herojski podvig jasenovačkih logoraša ne spominje se ni u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* (1967.), čija se odrednica "Jasenovac" završava konstatacijom: "Ustaše su krajem aprila 1945. minirali i zapalili sve barake i zgrade u logoru i mnoge kuće u Jasenovcu; pobili su gotovo sve preostale zatočenike, od kojih se tek stotinjak uspjelo spasiti."[52]

Iznimka, uvjetno rečeno, načinjena je u *Općoj enciklopediji* Jugoslavenskog leksikografskog zavoda jedanaest godina kasnije (1978.) u kojoj se pod odrednicom "Koncentracioni logor" daje pregled logora kako u Njemačkoj tako i u okupiranoj Europi, pa se za Jasenovac kaže i ovo: "U ustanku 23. 4. 1945. poginulo je oko 2000 logoraša, a spasilo ih se tek nekoliko desetaka."[53]

[48] ZULJ, str. 65-66.

[49] VE, 6, str. 216.

[50] *Hronologija,* str. 220.

[51] VE, 1972., 4, str. 31.

[52] *Enciklopedija Leksikografskog zavoda,* III, Zagreb, 1967., str. 649.

[53] *Opća enciklopedija LZ,* 4., Zagreb, 1978., str. 502-504.

U *Maloj enciklopediji Prosvete,* pored općih podataka o Jasenovcu navode se i podaci o koncentracijskom logoru koji se nalazio u njemu tijekom Drugog svjetskog rata, pa zatim kaže da su ustaše "pred oslobođenje 30. 4. 1945. izmasakrirali preživele zatvorenike."[54]

Možda posebnu pozornost zaslužuje činjenica da se čak ni u specijalnim edicijama, kao što su *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919.-1945.* i *Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji* proboj jasenovačkih zatočenika iz logora, niti bilo što u vezi s njihovim oslobađanjem tijekom rata ne spominje ni jednom jedinom riječju.

U dokumentu koji je Državna komisija FNR Jugoslavije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih suradnika dostavila Međunarodnom vojnom sudu u Niimbergu - pred kojim su se odmah poslije rata našli najviši rukovoditelji nacističke Njemačke - stajalo je pod "Logor u Jasenovcu" i ovo: "Ovaj je logor postojao do kraja travnja 1945. Prije nego što je Jugoslavenska armija oslobodila ovo mjesto, ustaše su uništili cijeli logor, sa svim zgradama i arhivima, i poubijali sve logoraše koji su još bili u životu, osim njih oko 50 koji su se spasili bijegom ili skrivanjem."

Zašto je podvig jasenovačkih logoraša de facto izbrisan iz službene povijesti jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog rata koja bilježi mnoge događaje daleko manjeg značenja i dimenzija? Je li i to još jedno pitanje bez odgovora?

*

Kada su se dolinom rijeke Bosne i zadnji dijelovi Grupe armija E izvukli na savski komunikacijski pravac, njemačko zapovjedništvo odlučilo je zaustaviti napredovanje snaga Jugoslavenske armije kroz Slavoniju na liniji Drava - Bilogora - Ilova - Novska - Sava.[55] U ORNJ nalazimo podatke da je štab njemačkog 21. brdskog vojnog korpusa uspostavio frontu na spomenutoj liniji do 26. travnja i da se u rasporedu njegovih jedinica našla "963. tvrđavska brigada na prostoru rijeka Veliki Strug-Jasenovac". Direktivom vrhovnog zapovjednika JA od 22. travnja 1945. godine 2. armiji, koja je operirala južno od Save, postavljenje zadatak da razbije snage neprijatelja u donjem toku rijeke Une duž desne obale Save i u rajonu Karlovca.[56] Uslijedila je tijekom 23. i 24. travnja koncentracija jedinica 39. divizije u širem rajonu sela Vojskova, između planina Prosare i Kozare, 20 km južno od Jasenovca. Tu se našla, dolazeći od Bosanske Gradiške, i 20. krajiška (kozaračka) brigada. Već sutradan, 25. travnja, 39. divizija krenula je prema Bosanskom Novom. Istodobno, polazeći sa šireg prostora Nova Topola - Bosan-

[54] *Mala enciklopedija Prosvete,* Beograd, 1978., str. 502-504.

[55] ORNJ, 2, str. 233.

[56] Veljko Knežević, u: *Završne operacije...,* str. 233.

ska Gradiška kretala se 28. (slavonska) divizija prema Kostajnici, a sjeverno od nje, prema Bosanskoj Dubici i ušću Une u Savu, nastupala je 45. (srpska) divizija.

U jednoj depeši general-majora Ljube Vučkovića, tadašnjeg načelnika štaba 2. armije, nalazi se i sljedeći odlomak: "Našim divizijama izdali smo sledeću zapovest: 45. divizija da po likvidaciji Hrvatske Dubice sa jednom brigadom sadejstvuje 1. armiji u likvidaciji Jasenovca."[57]

A u "Vojnoj relaciji" 45. divizije (za period od 18. travnja do 2. svibnja 1945.) zapisano je sljedeće: "U toku noći između 30. aprila i 1. maja 1. četa 3. bataljona 24. brigade prešla je reku Savu istočno od Jasenovca. Zatim je počela da čisti teren od malih ustaških grupica i tako ušla u Jasenovac koji je neprijatelj napustio pošto gaje zapalio. Borci su uspeli na mnogim mestima da lokalizuju vatru i da zaplene dosta materijala. Ova četa je po uspostavljanju veza sa jedinicama 1. armije prešla reku Savu između Jasenovca i Drenovog Boka noću 1./2. maja i ušla u sastav svoje jedinice."[58]

U *Hronologiji se* konstatira: "30. april - Delovi 45. divizije JA oslobodili Jasenovac. U logoru su nemačke i ustaško-domobranske jedinice pre povlačenja masakrirali preostale zatvorenike."[59]

Međutim, u intervjuu glasilu Saveza udruženja boraca NOP Jugoslavije "Četvrti jul" objavljenom u listopadu 1990. dr Milan Bulajić je odgovarajući, između ostalog, na pitanje: "Ko je i kako prvi ušao u jasenovačko mučilište?" rekao: "Razgovarao sam sa članovima štaba 4. srpske brigade 23. divizije i utvrdili smo da Jasenovac u stvari nije oslobođen. Član političkog odjela divizije pričao mi je da mu se u to vreme dogodilo da zaluta, pa se s biciklom nekako našao pred kapijom logora. Kad je ugledao naoružanog domobrana, bilo je veći kasno da se povuče. Nastavio je pravo i, pa njegovo veliko iznenađenje, domobran mu reče da želi da se preda. Ustaše su već napustili logor i naše jedinice su u njega samo ušle. Iz operacijskog dnevnika video sam striktno naređenje štaba divizije da se sve ono što se zatekne u Jasenovcu sačuva do dolaska državne komisije. Četvrta brigada ostavila je jednu četu da čuva objekte i ona je sačekala državnu komisiju i predala joj logor."[60]

U izvještaju štaba 21. divizije (formirane u južnoj Srbiji tijekom svibnja 1944.), koja je nastupala u sastavu 1. armije sjeverno od rijeke Save, stoji: "U vreme nadiranja 4. brigada je posle zauzeća Novske zauzela logor Jasenovac. Sve ove zločine i grozote koje su počinile ustaše nad našim naro-

[57] *Isto,* str. 246-247.

[58] A. Miletić, II, str. 919.

[59] *Hronologija,* str. 1100.

[60] *"Četvrti jul",* 23. listopad 1990.

dima, spaljena srpska sela bez ijedne žive duše i čitave kuće podizali su moral kod naših boraca i budile želju za što strašnijom osvetom. Jedna četa 4. brigade ostala je kao posadna četa u logoru kako bi sačuva dokumenta nađena u Jasenovcu, čije je obelodanjivanje pokazati svetu koje Hitler i kakvi su njegovi pomagači."[61]

Sačuvan je još jedan dokument koji govori o ulasku jedinica JA u Jasenovac (Dopuna B). Riječ je o depešama koje je štab 21. (srpske) divizije dostavio štabu svoje 4. brigade: "2.5. 1945. - Izvestite odmah dokle ste stigli i gde se nalazi neprijatelj. Šta je sa Jasenovcem? Je li put miran? 2. 5. 1945. - Jedan vaš bataljon sa drugom Daljevićem neka krene u Jasenovac i tamo postavi obezbeđenje. Neka vodi računa da sačuvaju tragove zločina do dolaska vojne državne komisije. Jedan vaš bataljon zadržite u Novskoj, jedan da goni neprijatelja. Bojić u 16."[62]

Bez obzira na to jesu li u Jasenovac prvi ušli borci 24. brigade 45. divizije ili borci 4. brigade 21. divizije, u tom trenutku u porušenim logorima (br. III i br. IV) više nije bilo žive duše. Međutim, 40 godina kasnije, na znanstvenom skupu *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije,* održanom 23. i 24. travnja 1985. u organizaciji Centra oružanih snaga za strategijska istraživanja i studije "Maršal Tito", u referatu novinara lista *Narodna armija,* majora Stanoja Jovanovića, pod naslovom "Ofanziva Jugoslovenske armije na stranicama štampe", nalazi se i sljedeće: "Oslobođen je Zagreb 8. maja, a Ljubljana sutradan. Oslobodioce je u Jasenovcu čekala stravična slika - nekoliko, ko zna kojim čudom preživelih logoraša, spaljene barake i mnoštvo sagorelih ljudskih tela. Još jedno u mnoštvu nedela ustaša, da bi nakon izgubljene bitke uklonili tragove koji optužuju."[63] I to je sve.

*

Sudbina jasenovačkih zatočenika koji su se uspjeli probiti iz logora br. III (Ciglana) i br. IV (Kožara) pokazuje da prostor oko Jasenovca, ni južno ni sjeverno od Save, tih dana nije bio opsjednut snagama neprijatelja.
O tome Čedomil Huber piše: "Izbijam na Savu. Nigdje nikoga. Ni logoraša ni ustaša. Svlačim se i plivam na drugu stranu, u Bosnu. Tamo ću sigurno naći naše. I zaista, nalazim dvojicu koji su preplivali Savu. Jedan je ranjen u plećku. Ne znam kako se zove. To nije važno. Sva trojica smo goli. Već je prošlo podne. Još malo pa će i noć. Vjetar se stišao, oblaci se razilaze, a posljednji zraci sunca sasvim slabo zagrijavaju naša prozebla tijela. Idemo sve dalje i dalje, već smo stigli do obronaka planine. Nailazimo na potpuno pu-

[61] A. Miletić, II, str. 918.

[62] *Isto,* str. 920.

[63] *Završne operacije...,* 1986., str. 874.

sto naselje. Ne znamo mu ime, ne znamo čije su to kuće u kojima nema ni žive duše. Znamo samo da smo živi, da smo slobodni i da više nismo logoraši."[64]

Da ponovimo: južno od Save 22. travnja 1945. nema nikoga ("nema ni žive duše") da barem vatrom podrži i prihvati onaj manji dio jasenovačkih patnika koji se poslije proboja iz logora, idući u tom pravcu, pokušavao domoći slobode. Tek sutradan, 23. travnja, počela je u širem rajonu sela Vojskova koncentracija jedinica 39. (krajiške) divizije koje su dolazile od Bosanske Gradiške. Kakva je bila sudbina zatočenika koji su i poslije proboja ostali na prostoru sjeverno od Save? O tome Josip Erlih Joža, koji je kao četrnaestogodišnji dječak u lipnju 1942. dotjeran u logor Stara Gradiška, a zatim bio prebačen u jasenovački logor br. III (Ciglana), piše: "Uspeli smo da se u grupama probijemo prema šumi Košutarici. Svaka grupa je pošla svojim pravcem. Nas desetinu poneli su drugovi Marić i Delibašić. Išli smo prema šumi između Save, pruge i ceste. Savu nismo mogli preplivati, a cestu i prugu nismo mogli preći jer su prolazili oklopni vozovi i kolone nemačkih trupa u povlačenju i njihovih saradnika: ustaša, domobrana, Italijana (mislim već razoružanih) i drugih kvislinških formacija. Ostalo nam je samo da tim pravcem produžimo napred. Pred nama se još nalazio prelazak rečice Struga, koga smo se svi bojali, jer nismo znali gde je plićak, a gde dubina, obzirom daje bilo proleće kad je na svim rekama i potocima visok vodostaj. Tom prilikom drug Živković, izvukavši veliki nož, koji je nekako uspeo još u logoru da pribavi, pošao je napred. Videli smo jednog meštanina, ali, nažalost, po izgledu otpuštenog ustašu. Prisilili smo ga da nas prevede preko rečice, a onda, pošto je on i onako onesposobljen bio brži od nas, pobegao nam je. Bojali smo se da će nas prijaviti ustašama, koji su bili u blizini kod pruge i ceste, te smo još više požurili. Išli smo kako smo mogli, čak i četvoronoške. Sve sam bacio sa sebe, i kaputić i cipele, a od pantalona ostali su mi samo dronjci. Noge pune tmja hvatale su korak za korakom, premorenost više nisam osećao, jer je u mozgu bila samo misao na spas, a to nas je teralo napred. Dokopali smo se šume, ali strah nas je obuzeo na pomisao da se u njoj nalazi jedan ustaški zdrug, koji se ranije stvarno tu i nalazio. Ispostavilo se da ni oni više nisu bili tu. Među nama jedini koji je poznavao teren bio je Savo Delibašić, koji je bio iz tog kraja i poznavao skoro svaki deo. On je predložio da pođe u neko selo, mislim Vrbovljane, odnosno njegov zaselak zvan Klenik, da vidi da li se tu nalaze ustaše i otišao je. Mi smo se kretali već lakše, usput sakupljajući korenje kupusa i ostatke neobranog kukuruza, što nam je bilo kao neko okrepljenje. Predveče je došao Savo Delibašić rekavši da nema nikog u selu od okupatora, da je srpsko selo i da će nas ono malo preživelog stanovništva rado primiti. Otišli smo i tu su nas dočekali sa

[64] M. Peršen, 1966., str. 143.

kačamakom i mlekom. Još nismo mogli verovati da smo slobodni i pričajući domaćinima naš beg počeli smo da se služimo. No, ispred kuće - na ulici - neko je opalio iz puške, a devojka koja je držala stražu dotrčala je i kazala da bežimo jer idu ustaše. Ponovo smo bili na njivi, u jarcima i gde je ko stigao. Prošlo je i to. Nisu u stvari bile ustaše, već je jedan stariji čovek, obradovan našim spasenjem, opalio je metak iz puške. Ponovo smo se vratili, okrepili i otišli u obližnji šumarak, jer su se stvarno tada već čuli kamioni sa neprijateljem. Meštani su nam tri dana donosili jelo i tu smo bili do 25. aprila, sakupljajući se sa svih strana, tako da nas se sakupilo oko 30. Nemci, ustaše i svi drugi izrodi povlačili su se tik pored pas. Nismo smeli da damo glasa od sebe. A tada, 25. aprila, javili su nam iz sela da su došli partizani. Veselju nije bilo kraja. Sastanak sa njima, borcima 21. srpske divizije, bio je dirljiv. Mnogo je suza radosnica proliveno. Slikali su nas i nahranili i pitali da li ćemo kući. Nismo pošli, pošli smo zajedno sa njima do kraja-prema Trstu. Neki su stvarno stigli dotle, ali je većina već nakon nekoliko dana morala biti poslata u Lipik u bolnicu, jer su pali od iscrpljenosti. Bio je to i kraj našim patnjama."[65]

Navode Josipa Erliha potvrđuje u svojim sjećanjima Sarajlija Jakica Finci koji se u jasenovačkom logoru br. V (Stara Gradiška) i br. III (Ciglana) nalazio od početka ožujka 1942. O događajima poslije proboja zatočenika iz logora on piše: "Svi smo bježali prema Okučanima, jer su otuda dolazile jedinice JA. Trčali smo kroz šumu sve do večeri, gladni i prozebli. Stigli smo do sela Vrbovljani kraj Okučana. Navečer su nas primili u selo, a naš prijem su izvršili mještani, tj. narodnooslobodilački odbor. U selu smo večerali, a seljani su čuvali stražu za nas jer su očekivali da mogu proći Nijemci ili ustaše. Nakon obilne večere, koju su nam mještani veoma susretljivo pružili, išli smo spavati u štalu sa sijenom, gdje nam je bilo dobro, ali pred svanuće obavijestili su nas mještani da idu Nijemci i pokazali nam gdje da se povučemo i sakrijemo u šumi. Mi smo se povukli i ostali neko vrijeme u šumi sakriveni, a seljaci su nam donosili dovoljno jela, pa čak i vina i kolača su nam poslali jednom. U šumi smo ostali tri dana, sami smo čuvali stražu iako bez oružja, a tada su nam javili da je selo oslobođeno i da možemo doći k njima. U selu su bile već jedinice 21. srpske divizije NOV, koje su nas prihvatile. Pojedince ranjene i bolesne već oslobođene ustaške zatvorenike uputili su odmah u bolnicu u Okučane. U toj bolnici smo sreli dr. Zona iz Sarajeva. Svi ostali sposobni za borbu otišli su sa jedinicom. Gonili smo neprijatelja sve do Trsta."[66]

*

[65] *Sećanja Jevreja,* str. 284-285.

[66] *Isto,* str. 198.

Tjedan dana poslije ulaska JA u Jasenovac, 9. svibnja 1945., Njemačka je kapitulirala, a vrhovni zapovjednik JA je u govoru preko Radio Beograda rekao: “Ovaj najstrašniji rat u historiji čovječanstva koštao je desetine milijuna ljudskih žrtava u Evropi. Pomahnitali njemački i talijanski fašizam i njihove krvave sluge koje su se našle u svim evropskim zemljama istrebljivali su u pozadini mimo stanovništvo, istrebljivali su sve one koji se nisu mirili sa sudbinom Hitlerova takozvanog 'novog pokreta’ u Evropi. Stotine logora tipa Majdaneka i Jasenovca, logora grozote i smrti, ostat će za vječita vremena kao jezovita opomena svim narodima da nikada više ne dopuste ponavljanje takve tragedije, da učine sve da se uzročnik te tragedije - fašizam - u korijenu uništi.”[67]

Tako je u citiranom govoru, u *Sabranim djelima* Josipa Broza Tita iz ratnog perioda (tomovi 7 - 28) - poslije pisma poslanog 31. ožujka 1942. iz Foče Operativnom štabu za Bosansku krajinu, radiograma poslanog u Moskvu četiri dana kasnije i radiograma od 27. prosinca 1943. kojim je od CK KP Hrvatske zahtijevao “u zamjenu tražite dr. Milu Boškovića” - logor Jasenovac spomenut četvrti i posljednji put.

Dopune i objašnjenja

A

U ediciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945.* zapisano je da su Nijemci početkom veljače grupirali 297. pješadijsku i 7. SS diviziju, borbenu grupu Fischer, ojačanu 11. pukom 11. poljske divizije, 1. kozačku diviziju i dijelove 5. ustaško-domobranske divizije i 6. veljače prešli u koncentričan napad s ciljem da očiste bliže i dalje zaleđe virovitičkog mostobrana na desnoj obali rijeke Drave koji im je smetao zbog planirane protuofenzive na prostoru Blatnog jezera.[68]

Međutim, u odrednici “Slavonija” *Vojne enciklopedije Jugoslavije* operacija “Vukodlak” se ne spominje.

B

Za ustaški logor u Staroj Gradiški, koji je prebacivanjem logoraša u Jasenovac i Lepoglavu de facto prestao postojati u zadnjoj dekadi rujna 1944., vezana je i sudbina više grupa četnika. O tome je jedan od neposrednih svjedoka, rođak četničkog zapovjednika Pavla Đurišića, Predrag Mišo

[67] Tito, SD, 28, str. 21.

[68] ORNJ, 2, str. 505; VE, 10, str. 561.

Cemović opštimo pisao u članku “Od Podgorice do Gradiške”, objavljenom u glasniku povijesno-kultumog društva “Njegoš”: “Bilo je to nešto preko sedam sati uveče 23. aprila kad smo došli pred veliku gvozdenu otvorenu kapiju ogromnog zida kazamata Stare Gradiške. Ovde nas je sreo ustaški pukovnik Sudar kao i Pavlov dojučerašnji prijatelj, a sada komandant zelenaške brigade 'Dušan Pavlović' iz Podgorice. U onakvom mraku zidine ovog kazamata ostavljale su opaku sliku. Mnogima se srce sledilo kad je Pavle naredio da uđemo unutra. Za Pavla i veći deo oficira priređena je večera u zgradi komande logora.”[69]

Prema daljim Cemovićevim navodima, sutradan 24. travnja oko dva sata poslije podne ustaše su razoružale većinu četnika, a kada je pao mrak jedan ustaša gaje odveo u ćeliju na razgovor s Pavlom Đurišićem. Najzad, M. Cemović tvrdi daje Pavla Đurišića posljednji put vidio u Staroj Gradiški 25. travnja 1945., odakle su ga ustaše odveli s većom grupom četničkih oficira za Jasenovac. Tatjana Vasić-Janjićijević, kćer Dragiše Vasića, srpskog književnika, a od 1941. do 1944. godine, jednog od najbližih suradnika Draže Mihailovića, u pismu objavljenom u *Politici ekspres* od 13. veljače 1992. kaže daje “prilikom nedavnog boravka u Americi” razgovarala s Cemovićem i da joj je on “kao učesnik i neposredni svedok i očevidac potvrdio činjenice” da su njezina oca “u zoru 24. 4. 1945. god., zajedno sa Pavlom Đurišićem i grupom oficira iz logora u Staroj Gradiški, između dva reda ustaša, sa uperenim puškama sproveli i ukrcali u lađu koja ih je odvezla u pravcu Jasenovca.”

Navodi Predraga Miše Cemovića nisu u skladu s podacima po kojima su logor u Staroj Gradiški oslobodile jedinice JA u noći između 23. i 24. travnja, odnosno 24. travnja u 03.15 sati.

Međutim, prema nekim drugim emigrantskim izvorima (Mihailo P. Mimić, *Rasute kosti,* Detroit 1965.), četnici predvođeni Pavlom Đurišićem stigli su u Staru Gradišku “19. aprila oko 4 časa popodne”, i sve ono o čemu svjedoči P. Cemović odigravalo se dva, odnosno tri dana kasnije. S obzirom na to daje prijeki sud Sekule Drljevića osudio određen broj četnika koji su s Pavlom Đurišićem i Dragišom Vasićem stigli u Staru Gradišku na smrt, vjerojatno su pripadnici JA po ulasku u logor naišli na svježe tragove i tog zločina.

Sudbina Dragiše Vasića, Pavla Đurišića i ostalih četničkih oficira koje su ustaše “ukrcali u lađu koja ih je odvezla u pravcu Jasenovca” još uvijek je nerasvijetljena. Od tada njima se gubi svaki trag.

[69] *Intervju,* 11. listopada 1991., str. 61.

C

Što o oslobođenju, odnosno ulasku jedinica JA u Jasenovac kaže *Vojna enciklopedija?* U odrednici "24. srpska brigada" navedeno je: "Dejstvovala je u sastavu 45. divizije i učestvovala u svim borbama koje je do kraja rata vodila 45. divizija (v.: "45. divizija"), a posebno se istakla u borbama za oslobođenje Dervente od 18. do 19. aprila; za Bosansku Gradišku 23. aprila i Dubicu 26. 4. 1945."[70] U odrednici "45. divizija": "U završnim operacijama (april-maj 1945.) učestvovala je u sastavu 2. armije u oslobođenju Doboja, Dervente, Bos. Gradiške, Bos. Dubice, Siska i Zagreba, a potom u sastavu 3. armije u gonjenju neprijatelja preko Štajerske u Austriju."[71] Odrednica "4. srpska brigada" ne postoji, a u odrednici "Južnomoravske brigade" stoji: "4. južnomoravska brigada formirana je 16. januara 1944. u selu Obraždi...", a zatim: "Preimenovana je u 6. srpsku brigadu 7. 5. 1944., a od 20. maja učestvovala je u operacijama 21. divizije, u čijem je sastavu bila do 1. 9. 1944., kada je rasformirana i njenim ljudstvom popunjena 4. i 5. srpska brigada. Ponovno je formirana kao 6. srpska brigada u selu Bucima 17. septembra, u sastavu od četiri bataljona sa oko 750 boraca. Bila je u sastavu 2. proleterske divizije. Rasformirana je polovinom marta 1945."[72]

Kako bilo, sigurno je da su borci 4. brigade 21. srpske divizije (vjerojatno poslije povlačenja 1 . čete 3. bataljuna 24. brigade 45. srpske divizije natrag na južnu obalu Save) ušli u Jasenovac. No, u odrednici "21. divizija" stoji samo da se ta divizija "posebno istakla u beogradskoj operaciji".[73]

Najzad, ni u odrednicama "1. armija" i "2. armija" u *Vojnoj enciklopediji* ne spominje se Jasenovac iako se među mjestima koja su njihove snage oslobodile u završnim operacijama nabrajaju, osim većih gradova, i Pletemica i Lipik i Nova Kapela i Nova Gradiška i Garešnica i Kutina (1. armija)[74] i Hrvatska Dubica i Bosanska Dubica i Kostajnica itd. (2. armija).[75]

[70] VE, 2, str. 675,

[71] *Isto,* str. 322.

[72] VE, 4. str. 295.

[73] VE, 2, str. 676.

[74] Ve, 7, str. 59.

[75] VE, 2, 625.

RIJEČ NA KRAJU

- Did the partisans try to liberate Jasenovac camp prisoners?

-No, but there was some interest but not the guarantee of success and so that action was not tried.

(- Jesu li partizani pokušali osloboditi zatočenike logora Jasenovac?

-Ne, bili su zainteresirani za to, ali nije postojala garancija za uspjeh pa akcija nije ni pokušana.)

Ovim riječima je u ediciji *Okrugli stol Jasenovac 1986.* rezimiran na engleskom jeziku dio referata koji je podnio povjesničar Antun Miletić. U biti, ako ne i po formi, takav je stav prema pitanju oslobađanja zatočenika jasenovačkog logora tijekom rata proistekao iz izjava nekih istaknutih rukovoditelja NOV i POJ, čiju drastičnu paradigmu nalazimo u riječima general-pukovnika u mirovini Jefte Šašića: "Sve u svemu, bila bi to krajnje rizična i neostvariva akcija koja bi se mogla uspješno izvesti samo u nekom kaubojskom filmu."

Na suprotnom polu razmišljanja o temi o kojoj govorimo nalazi se stav koji je Pavle Jakšić, također general-pukovnik u mirovini, sažeo u rečenicu: "Mislim da bi ova operacija - diverzantska ili prava vojna - kao napad na relativno male snage obezbjeđenja za našu tadašnju vojsku bila prava šala."

Je li pitanje zašto logor Jasenovac nije oslobođen doista hipotetična misaona konstrukcija koja je izvan empirijske provjerljivosti i na koju su, prema tome, mogući dijametralno suprotni odgovori? Uvjereni smo da će (pozorni) čitatelj u redovima ove knjige pronaći, ili barem dokučiti odgovor.

Kad je riječ o citiranom rezimeu (Summary) iz edicije *Okrugli stol Jasenovac 1986.* moramo ipak ukazati na nepobitnu činjenicu: u partizanskom ratu, načelno promatrano, nemoguće je izvođenje bilo koje akcije vezati uz postojanje garancije za njezin uspjeh. U krajnjoj liniji, u tom ratu sigurno je samo to da ništa nije sigurno! Narodnooslobodilački rat na prostorima Jugoslavije prolazio je tijekom četiri godine kroz različite faze, ali unatoč svemu partizanske snage, gotovo u svim krajevima, neprekidno su i po broju i po naoružanju jačale. Bio je to slučaj i s Bosanskom krajinom i sa Slavonijom, odakle je koordinirana akcija oslobađanja i prihvata jasenovačkih logoraša jedino mogla biti poduzeta. A takva operacija je, u prvom redu s obzirom na odnos snaga, s određenim realnim izgledima na uspjeh mogla biti izvedena tek od jeseni 1942. godine. Uostalom, ostavljajući po strani Titovu direktivu od 31. ožujka 1942., da se načelno ispita mogućnost napada na Jasenovac, *prva konkretna inicijativa* u tom smislu potekla je u listopadu 1942. od Josipa Mažara Šoše i Boška Šiljegovića, za-

povjednika i političkog komesara 5. krajiške (kozaračke) brigade. Kako se ona završila, govore i sačuvani dokumenti (vidjeti poglavlja IV i V).

Donekle začuđuje (teško je naći prikladniji izraz) sudbina prijedloga za napad na Jasenovac koji su nekoliko mjeseci kasnije, 24. siječnja 1943., uputili Glavnom štabu Hrvatske Bogdan Cmobmja i Marijan Stilinović, zapovjednik i politički komesar 3. slavonske operativne zone. Činjenica je da je to bilo u punom jeku četvrte neprijateljske ofenzive, ali prohujala je i ta ofenziva, a do bilo kakve reakcije Glavnog štaba Hrvatske na taj prijedlog, sudeći po svemu, nikada nije došlo!

U tekstu VI. poglavlja ove knjige bilo je riječi o tome kako je redakcija 18. toma Titovih *Sabranih djela* objasnila zašto Titova radiodepeša upućena štabu 6. (slavonskog) korpusa 27. prosinca 1943., u vezi sa sudjelovanjem njegovih jedinica u prvoj banjalučkoj operaciji, nije unijeta u korpusnu knjigu depeša. Međutim, ostalo je otvoreno pitanje zašto tekst te depeše poslije rata nigdje nije objavljen kada u Titovim *Sabranim djelima* nalazimo tekstove pet drugih radiodepeša koje je on tog istog dana, 27. prosinca 1943., uputio štabovima 2. i 3. korpusa, Glavnom štabu Hrvatske i Centralnom komitetu KP Hrvatske.

I poslijeratna sudbina posavskog NOP odreda zapadne grupe odreda, jedine jedinice NOV i POJ koja je tijekom Narodnooslobodilačkog rata dobila zadatak da napadne, istina samo demonstrativno, dio kompleksa jasenovačkog logora (Staru Gradišku), i taj zadatak izvršila tijekom prve banjalučke operacije noću između 31. prosinca 1943. i 1. siječnja 1944., izaziva, najblaže rečeno, određenu sumnju. Ostat će tako sve dok neko ne objasni zašto baš taj pothvat nijednom jedinom riječju nije spomenut ni u ediciji “Oslobodilački rat naroda Jugoslavije”, ni u prvom ni u drugom izdanju *Vojne enciklopedije,* ni *u Hronologiji.* Zašto u prvom izdanju *Vojne enciklopedije*, u kojem nema odrednice “Jasenovac” nema ni odrednice o posavskom (slavonskom) NOP odredu, a u drugom izdanju, u koje je ta odrednica ubačena, ipak nema ni riječi o njegovu sudjelovanju u prvoj banjalučkoj operaciji, odnosno o demonstrativnom napadu na Staru Gradišku.

Sve što se u ljeto 1944. događalo s opširnim izvještajem organizacije jasenovačkih logoraša o ustaškim snagama u Jasenovcu i oko njega te sa konkretnim prijedlozima za istodobni napad na logor iznutra, iz zraka i izvana - u sagledavanju ukupnosti problema kojem su posvećene stranice ove knjige višestruko je značajno. O tome, možda i više od sadržaja samog dokumenta, govori ono što je uslijedilo:

1. Taj dokument ne stiže onome kome je upućen (Glavnom štabu Hrvatske), već u ruke sekretara CK KP Hrvatske Andrije Hebranga.

2. Odgovor organizaciji logoraša kojim se odbacuju njezini prijedlozi (po navodima M. Peršena) ne šalje CK KPH, već njegovo povjereništvo za sjevernu Hrvatsku.

3. Tog dokumenta nema u arhivi mikrofilmova CK KPH, koja se nalazi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu.

4. Taj odgovor nikada i nigdje nije objavljen u cjelini, već gaje samo djelomično citirao Mirko Peršen u svojoj knjizi *Ustaški logori.* Najzad, odnos naše službene historiografije prema ustanku i samooslobađanju jasenovačkih logoraša 22. travnja 1945, prešućivanje, zapravo dugogodišnje potiskivanje u zaborav tog jedinstvenog podviga u Drugom svjetskom ratu daje potrazi za odgovorom na pitanje iz naslova ove knjige dodatnu dimenziju. A ono što će se kasnije dogoditi i što se događalo s tim u vezi samo je još jedan dokaz da prekrivanje povijesnih događaja velom zaborava ili njihovo jednostavno svrstavanje u tabu-teme nikada nije dalo trajne rezultate. Među argumentima kojima se dokazuje da je pothvat s ciljem oslobađanja jasenovačkih logoraša bilo nemoguće uspješno izvesti najistaknutije mjesto zauzima tvrdnja daje logor ležao "u ravnici okruženoj neprijateljskim uporištima s brzom mogućnošću intervencije i podrške, uz to u neposrednoj blizini najbolje čuvane željezničke pruge i puta u Evropi (Zagreb - Slavonski Brod - Beograd)". Tvrdnje daje napad na logor Jasenovac bilo nemoguće izvesti zbog njegova geografskog položaja i mogućnosti brze intervencije okolnih neprijateljskih garnizona - stvarnost je, jednostavno rečeno, demantirala. Na opravdanost takvog zaključka nedvosmisleno ukazuje:

1. Uspješan napad jedinica NOV i POJ na naftonosna polja Gojila tijekom rujna 1942 (vidjeti IV. poglavlje).

2. Gotovo cjelodnevna bitka (prije podne s dijelovima, a poslije podne s glavninom jasenovačke posade) kod Krapja i prebacivanje preko rijeke Save više od 1000 boraca 17. (slavonske) brigade sredinom srpnja 1943. bez gubitaka (vidjeti V. poglavlje).

3. Uspješan napad jedinica 28. divizije 6. korpusa NOVJ na aerodrom Kurilovec kod Velike Gorice, udaljen od Zagreba svega 15 km, izvršen u noći između 19. i 20. prosinca 1943.

4. Oslobođenje Pakraca i Lipika, udaljenih nepunih 30 km od Jasenovca, sredinom rujna 1944. (vidjeti IX. poglavlje).

5. Uspješno prebacivanje tijekom ljeta 1943. i 1944. godine kolona zaprežnih vozila natovarenih slavonskim žitom preko željezničke pruge, ceste i rijeke Save u Baniju itd.

A prema njemačkim dokumentima "najbolje čuvana željeznička pruga u Evropi" imala je, primjerice, u studenom 1943. "prekid saobraćaja" na dijelu Zagreb-Dugo Selo-Novska od "347 sati" ili "u postotcima od ukupnog vremena 48%". Usto, iz izvještaja njemačkih štabova vidi se da su

tijekom jeseni te godine željezničke pruge bile toliko onesposobljene i zakrčene za saobraćaj da je kompoziciji vlaka s pogonskim gorivom trebalo 18 dana da stigne od Slavonskog Broda do Novske, a vlakovima sa sijenom 28 dana od Zagreba do Banjaluke.

Vrijedi spomenuti i izvještaj Gleza fon Horstenaua, njemačkog opunomoćenoga generala u Hrvatskoj (NDH), poslan 8. travnja 1944. Vrhovnom zapovjedništvu Werhmachta, u kojem se nalazi i rečenica: "Suglasno uputama svojih vođa ustanici su težište svoje djelatnosti prenijeli na one malobrojne željezničke pruge, u prvom redu na glavnu željezničku prugu Zagreb - Beograd, na kojoj su nedavno unutar 24 sata na samo jednom dijelu pruge postigli rekordan uspjeh od 220 atentata eksplozivom."

U suvremenoj povijesnoj publicistici pravo građanstva kao sinonim za nerasvijetljene ili nedovoljno rasvijetljene događaje stekla je pomalo čudna i kontradiktorna sintagma "bijele mrlje". Jedna, možda i najznačajnija "bijela mrlja" u, recimo to otvoreno, srpsko-hrvatskim odnosima, stjecajem niza okolnosti postao je ustaški logor Jasenovac. Zato treba utvrditi i iznijeti istinu o njemu, odgovoriti na sva pitanja s njim povezana. Jer, i u borbi za istinu kao i u borbi za slobodu treba ići do kraja: malo istine kao i malo slobode najčešće je gore nego ništa.

U drugom broju časopisa *Poruke,* koji je počeo izlaziti u Jasenovcu četvrt stoljeća poslije završetka rata, nalazi se i članak bivšeg partizana, tada akademika, prof. dr. Ferde Čulinovića s porukom posjetiteljima jasenovačkog spomen-područja: "Živi, željeli bismo ujedno da ovdje osjetite i pouku prošlosti, koja opominje sadašnjost, da ne bude strašna budućnost."

KAZALO IMENA

Abinun, Ješua 269
Adilagić, Bećir 49
Amulić, Marijana Buca 269, 294
Andrić, Ivo 289
Antić, Vicko 290
Antonić, Zdravko 118
Artuković, Andrija 18, 40, 51,88, 159, 236, 293
Atijas, Jakica 269
Avramov, Smilja 7, 29, 30

Babić, Berta 222, 233, 293
Bačić, Ozren 44, 125
Bajalica, Dimitrije 152
Bajić, Desimir 272
Bakarić, Vladimir 25, 26,27, 73, 75, 79, 82, 86, 99,116, 121, 236, 245, 246, 255
Bakotić, Anto 270, 272
Bakšić, Ahmet Burgunda
Baien, Šime 50, 295
Baltić, Milutin 198, 297
Barbić, Anđelko 64, 287
Basta, Milan 24, 86, 287,293
Belinić, Marko 189, 199, 287, 293
Belušić, Vinko (Zvonko, Ivan) 186, 218, 219, 221
Berger, Egon 124, 225, 273, 291, 293
Berus. Anka 198, 199, 287
Bimbo (ustaški vodnik) 287
Blažević, Jure 131, 287
Blažić, Zaga 160, 287
Blum, Emerik 19, 185
Boban, Ljubo 7, 22,131,287
Bobanac, Miljenko 131, 287
Bobar, Vojin 42, 287
Bodulić, Baldo 189, 225
Bogdanović, Bogdan 9
Bojić, Mehmedalija 203, 204, 277
Bonaparta, Napoleon
Borović, Ljubica 221
Bosnić, Tomislav 133, 146, 147, 148
Bošković, Dmitar 186, 187, 188, 219
Bošković, Mile 18, 179, 186, 188, 217, 218, 220, 223,224, 229, 231,280
Bošnjaković, Mile 164
Božac-Milić, Danica 157, 164
Brajušković, Dimitrije 207
Brajer, Oto
Brkić, Dušan Duško 10, 115, 132, 137, 193, 198, 199,212, 255
Brković, Rade 112, 114
Bublik, Franc 37
Bulajić, Milan 7, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 88, 111, 133, 218, 236, 262, 276, 287, 293
Bulatović, Radomir 7, 27
Bulović, Mirko 167, 287

Carević, Miloš 11, 128, 129, 130
Carić, Mirko 129, 267
Cemović, Predrag Mišo 281
Cenčić, Vjenceslav 116, 117, 121
Cihaber, Jela 77
Cmobrnja, Bogdan Tolja 100, 101, 106, 107, 127, 128,284

Čajavec, Rudi 81
Čalić, Dušan 13, 14, 17, 18, 144, 145, 149, 150, 172, 199, 233,249, 251,253,257
Čavoški, Košta 24
Čizmek, Đuro 108
Čolaković, Drago 42, 58, 294
Čolaković, Rodoljub Roćko 118, 294
Čulinović, Ferdo 286
Čuljić, Branka 21

Ćulum, Dušan 83, 85, 124, 125
Ćulum, Đoko
Ćulum, Persa
Ćurguz, D. 60, 91

Danon, Jakov 41, 218, 219, 225, 226, 227, 230, 261,269
Dedijer, Vladimir 7, 8, 9, 12, 17, 27, 28, 36, 51, 52, 74, 125, 126
Delibašić, Savo 278
Demonja, Ilija 26
Demonja, Ljubica
Demonja, Nikola 142, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 247, 248, 249, 250, 255
Dolamić, Hasan 19, 58, 158
Dragaš, Sreto 83, 243
Dragić, Mile77, 78, 79
Dragić, Nikola
Drapšin, Petar 26, 137, 138, 165, 166, 173, 236, 245, 248, 250
Dreković, Đuro 251, 252
Drenović, Uroš 55, 56
Drežančić, Ivo 128 129, 130, 144
Drljević, Sekula 281

Džafić, Mustafa 159
Džafić, Osman 159

Đuretić, Veselin 7, 16, 288, 294
Đurišić, Pavle 280, 281

Ekmečić, Milorad 150
Erlih, Josef (Joža, Josip) 215, 216, 226, 227, 262, 278

Filipović, Katica 77
Filipović-Majstorović, Miroslav 221
Finci, Jakica 216, 279
Francetić, Jure 80
Fridrih, Adolf 219, 227

Gabrič, Janez (Ivo) 155
Gavrić, Milan 11,12, 36, 57, 58, 88
Gagro, Nikola 201
Gajanić, Mitar 77
Gajić, Milenko 73, 90
Galić, Miodrag 146
Gasparini, Igor 92, 93
Gluščević, Zoran 28
Gluvić, Bogdan 222
Golub, Zorko 87, 144
Gončin, Milovan 112,114
Görlitz Walter 253
Gošnjak, Ivan 194
Grbić, Milan 149, 219
Gregorić, Pavle Čiko 66, 114, 115, 199
Gros, Vladimir Bosanac 137
Gubarev, Nikola 244

Haffner, Arthur
Handler, Vilko 230
Hebrang, Andrija 7, 12, 19, 21, 22, 26, 28, 109, 115, 116, 117, 121, 133, 193, 194, 198, 199, 200, 212, 219, 224, 234, 284
Hitler, Adolf 56, 70, 71, 119, 155, 181,253, 277, 280
Horvat Joža
Hrečkovski, Slavica 47, 208
Hmčević, Josip 198
Huber, Čedomil 184, 185, 186, 260, 261, 266,271,277
Humo, Avdo 160

Ivaković, Ilija
Isaković, Antonije 20
Iser, Đuro 144, 145
Iveković, Mladen 117,118, 126

Jakšić, Pavle 7, 26, 27, 194, 200, 224, 235, 240, 248, 283
Jandrić, Mile
Janić, Vlado Capo 77, 137, 138, 166, 240, 241
Jankes, Grga Fric 12, 86, 87, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 128, 250
Jankov Lazar 218, 219, 221, 257, 269,270
Janković, Žarko 218, 219, 221
Janjić, Dušan 172, 281
Jelić-Butić, Fikreta 32

Jelić, Ivan
Jerković, Mato 200, 233, 240, 241
Jevtić, Atanasije
Joka, M. Dimitrije
Joka, Milan 137, 138, 149
Jovanović, Dragan 20, 21
Jovanović, Dragoljub 266, 267
Jovanović, Stanoje 277
Jovanović, Žikica Španac
Jugović, Ivo 92
Jungić, Marko 55
Jurić, Mira 53, 54
Jurčev, Anton
Jurčev, Marija
Jurčev, Marin 92, 93, 148, 186, 188, 218, 221,227, 228
Jusić, Mujica 94

Kale, Juraj 62, 78, 79
Kamhi, Sabedaj 261
Kapetanović, Esad 158,159
Karabegović, Osman 85, 109, 110
Kasche, Siegfried
Kesić, Rade 272
Kević, Milan 22, 23, 233, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 253, 255
Kireta, Mato 185
Klaić, Šime 13
Kluz, Franjo 81, 243
Kljajić, Marko David 47, 53, 54, 251, 252
Kljakić, Dragan 12, 19, 28, 117, 132, 133
Kljakić, Ljubomir 19
Kljakić, Slobodan 24, 27, 28, 236
Knežević, Velimir 142, 144, 160, 264
Knežević, Veljko
Knežević, Marica
Knežević, Mladen
Kocbek, Edvard
Kojić, Nikola 78
Komarica, Slavko 1, 3, 5, 103
Konić, Branko 218
Konforti, Jcsef92, 93, 225
Kovačević, Milan 66
Kovačević, Veljko 14, 17, 18, 200, 201, 233, 235, 242, 259, 260
Krajačić, Ivan Stevo 116, 117, 121, 199
Krajačić, Josip Prika 107, 116
Krajnović, Pero 218
Kreačić, Otmar 20, 240, 250
Kren, Vlado
Krizman, Bogdan 56, 119
Krnjajić, Bogdan 66
Krstulović, Vicko 12, 19, 28, 116, 117, 121, 132, 133
Kržavac, Savo
Kvatemik, Eugen Dido 32, 33,41, 93

Lapčević, Stojan 261, 269
Lazić, Dušan 63, 105
Leković, Mišo 11
Leontić, Krunoslav Zane 137, 138, 142, 144, 146
Levković, Pavle 131
Lisak, Erih 226
Lubura, Jovo Luburić 218
Lučić, Dragan 48, 53, 54
Lukić, Dragoje 18, 52

Maglaj lić, Ekrem 144
Mažar, Josip Šoša 26, 65, 85, 110, 126, 236, 250, 283
Maestro, Albert 149, 150
Majić, Mirko 228
Majnarić, Zvonko 266, 267, 268
Malobabić, Nikola 233, 249, 250, 251
Maraković, Nina 107, 108
Marasović, Olga 159
Marić, Milomir 20, 234, 278
Marić, Tomo 218
Marinković, Jovo (Ivo, Slavko) 26, 87, 97, 98, 99, 101, 102 103, 104, 110, 236, 245, 246, 248, 255
Maijanović, Jovan 55, 56, 96
Marković, Dragan 115
Mataja, Josip 221

Mate, Rafaila Andor (Andrija) 32, 144, 200
Matej, Laci Ladislav 217, 218, 219, 226, 230, 231
Matković, Ivica 53, 54
Maček, Vlatko 32
Mašić, Jovan 272
Mesić, Milan 252
Mesić, Stjepan 29
Micić, Slobodan 189
Midžić, Fuad 121, 140
Mihailović, Dragoslav Draža 55, 56, 91, 172, 203,267,281
Mihaljević, Marko 261
Milanović, Zubar 218
Miletić, Antun 7, 8, 9, 11, 12, 16, 17, 18, 23, 24, 27, 28, 31, 35, 40, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 62, 63, 65, 78, 81, 85, 88,89, 91, 124, 125, 130, 140, 158, 163, 164, 170, 171, 197, 198, 202, 204, 206, 207, 214, 217, 218, 233, 226, 228, 258, 261, 270, 283, 289, 294, 296, 299
Milić, Danica 157, 164
Milić, Savo
Miliša, Đorđe 44, 94
Milković, Martin 221
Milosavljević, Duka Ubiva 67
Miloš, Ljubo 11, 40, 44, 49, 51, 52, 63, 72, 84, 85, 92
Milošević, Branislava 70
Mimić, P. Mihailo 281
Mirković, Rade 185
Misirača, Dušan 65
Mitrović, Mitra 123
Mitrović, Tode 55
Mladenović, Tanasije 25, 236
Moguša, Mato
Mrazović, Karlo Gašpar 97, 100, 101, 107, 112, 114, 115, 117, 149
Musafija, Monika Solomon 36, 38, 219
Musafija, Hajnrik
Mussolini, Benito 56, 119

Nađ, Košta 7, 12, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 83, 85, 86, 87, 90, 98, 99, 100, 108, 109
Nedeljković, Dušan 162
Nedić, Milan 58, 103, 172
Nenezić, Radoica 138, 145, 237, 251, 264, 265, 266
Nešović, Slobodan 173
Nikolić, Nikola 10, 60, 61, 93, 121, 130, 142
Nikoliš, Gojko 108
Nožinić, Milan 233, 239, 240

Oberhofer, Branko 241
Odić, Slavko 1, 3, 5, 64, 93, 103, 181
Omanović-Numić, Amila 160
Omanović, Remzija 147, 158, 159, 160, 161, 167, 223
Omanović, Salih 159
Opačić, Stanko Ćanica 7, 10, 14, 19, 21, 23, 233,234, 235,236, 237
Omek, Viktorija 222
Ozmo, Danijel 7, 10

Pavelić, Ante 15, 25, 40, 51, 56, 71, 74, 119, 131,268
Pavelić, Vinko 201
Pavlić, Nikola Nikica 124
Pavlović, Dušan 142, 281
Pavlović, Rade Stric 47
Pejnović, Nikola 187, 188, 218, 219
Pekić, Dušan 73, 90, 119
Pekić, Mirko 22, 23, 26, 60, 83, 85, 86, 91, 236, 250
Perić, Drago 251, 252
Perić, Vladimir Valter 140
Perković, Marko 261
Perović, Lepa 82, 83, 86, 98
Peršen, Mirko 7, 9, 25, 32, 35, 36, 40, 48, 49, 50, 55, 184, 188, 197, 198, 199, 216, 224, 230, 278, 285, 290, 296
Perućica, R. Košta 268
Petković, Bogdan 23
Petrović, Rastislav 25, 237, 238
Pijade, Moša 123, 143, 163, 164, 173
Pocem, Drago 185
Polić, Marinko 206

Popović, Vladimir Vlado 82, 165
Popović, Jovo 12, 72
Popović, Marko 124
Popović, Radovan 272
Požar, Ana 13, 88, 89
Predojević, Đurin
Prpić, Mihovil 221
Prpić, Olga
Puača, Dule 66
Pucar, Đuro Stari 108, 180

Radivojević, Boško 221
Radojković-Radivojević, Radmila 25
Rajković, Ana
Rajković, Ljubica 91
Rajković, Milka
Rajković, Spasoje 91
Rajšić, Dušan 272
Rakić, Gina 221
Rakonjić, Milan Atleta 66
Ranković, Aleksandar Marko 123
Rataj, Emil 55
Rebac, Remzija 191
Ribar, Ivan 74, 143
Ribar, Ivo Lola 73
Ribarić, Boris 85
Riffer, Milko 138, 140
Ristić, Milan 270, 271, 272
Rodić, Mirko 124, 125
Rodić, Slavko 166
Rodić, Živko 153
Roler, Dragan 188, 216
Romano, Jaša
Rukavina, Fabijan 155, 156, 158, 162, 164, 184, 265
Rukavina, Ivan 73, 79, 82
Rukavina, Franjo 218,219,221,227
Runjaš, Mirko 215

Sabljak, Ivan 157, 173
Sabljak, Nikola
Sabljaković, Jusuf 184, 187, 188
Saili, Dragutin Konspirator 115
Salamon, Nada 188, 228
Samardžija, Dušan 59, 60, 180, 183, 222
Savurdić, Jovan 248
Sekulić, Boro 218
Serdar-Sabolić, Štefica 156, 157, 163, 164, 171, 173, 177
Simić, Stevo 58
Sojtarić, Hasan 158, 159
Staljin, Josif Visarionovič 161, 220, 255
Stanivuković, Milan Oficir 26, 66, 167, 233, 236, 237, 241, 245, 246, 248, 249, 250, 251,253,254
Stevanović, Milivoje 268
Stilinović, Marijan 127, 284
Stišović, Obren Obrad 15, 17, 18, 65, 235
Stjepanović, Risto 164
Stojaković, Milutin 272
Stojaković, Rajko 272
Stojanović, Mladen
Strugar, Vlado 90, 176
Sudar, Josip Joja 281
Svećnjak, Franjo 53, 54

Šainović, Šain 160
Šakić, Dinko 179, 217, 218, 221, 226, 227, 230
Šarić, Ljubo 131
Šašić, Jefto 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 170, 235, 283
Šego, Matija
Šeparović, Zvonimir 231
Šešelj, Vojislav 7, 23, 291, 297
Šibi, Ivan 34,61,234, 243,244
Šiljegović, Boško 15, 20, 26, 42, 43, 84, 85, 96, 102, 103, 104, 110, 235, 236, 250, 283
Šiljegović, Miloš 26, 42, 85, 96, 147, 152, 153,236
Škrgatić, Dragutin 218, 227, 230, 268, 269
Škundrić, Ljuban 73, 90
Šnaper, Hans
Šnidaršić, Anđela Cveba 196, 214, 215

Štambuk, Zdenko
Štir, Ivan 47
Šubašić, Ivan 193
Švarc, Božo 36
Švob, Tvrtko 231

Tito, Josip Broz 7, 11, 12, 13, 15, 22, 23, 25, 26, 71, 72, 73, 74, 75, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 95, 108, 109, 117, 118, 119,216, 147, 148, 151, 152, 161, 165, 173,179, 193, 203, 204, 205, 206, 207, 208,209, 210, 211, 213, 219, 220, 253, 257,258, 259, 268,272, 277, 280, 283, 284
Tkalec, Zvonimir Zvonko 271
Tomašević, Vinko
Tminić, Đuro 48
Tuđman, Franjo 7, 21, 25

Unterberger, Mirko Imre 124
Urumović, Konstantin 55

Vajler, Zlatko 38, 131
Vasić, Dragiša 281
Vasić-Janjićijević, Tatjana 281
Vasilj, Stanko (Mate) 92
Velebit, Vladimir 35, 36, 37, 73, 74
Vicković, Uroš 271
Vidović, Gabro
Vidović, Momir
Vidović, Simo 10, 11, 129, 130, 131, 272
Vinter, Gabrijel 124
Vinter, Ladislav Matej 230
Vlahović, Veljko 72
Vlaketić, Savo 272
Vlašić, Marija 44
Vojnović, Branko 218, 226
Vojnović, Dušan 36
Vojnović, Gigo 249
Vojnović, Petar 154, 168
Vorkapić, Vujo 129, 130
Vranješ, Ljubo 186, 217, 272
Vrban, Ante 52
Vrhovnik, Ignac Nacek 216
Vučenović, Đuro 158
Vučenović, Žarko 272
Vučković, Ljubo 276
Vujović, Ratko Čoče 85
Vukčević, Savo 268
Vukmanović, Svetozar Tempo
Vuković, Goran
Vutuc, Mirko 35, 109

Zajc, Aleksandar
Zatezalo, Drago 177, 201, 202
Zdjelar, Pero 261
Zovko, Stanko 263
Zrinušić, Ante 262
Zubović, Osman 42, 43

Žanić, Milovan 32
Žegarac, Vukašin
Žigić, Rade 10, 194, 199, 255
Živković, Ivica 219
Živković, Jovan Jovo 261, 269, 272
Živković, Stevan
Žujović, Sreten Crni 88

BIBLIOGRAFIJA

- Amulić, Marijana - Huber, Čedomil, *Otpor u logoru Stara Gradiška,* Spomen-područje Jasenovac, biblioteka Poruke, knj. 19, Daruvar, 1980.

- Avramov, Smilja, *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava*, Beograd, 1992.

- Babić, Goran, *'Bespuća'Franje Tuđmana,* Beograd 1991.

- Balen, Šime, *Pavelie,* Zagreb, 1952.

- Barac, Antun, *KZSG* (Kazneni zavod Stara Gradiška), biblioteka Poruke, knj. 16, Jasenovac, 1978.

- Basta, Milan, *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske,* Beograd, 1971.

- Belinić, Marko, *Put kroz život,* Zagreb, 1 985.

- Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu,* Zagreb, 1966.

- Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke (HSS) 1928.- 1941.,* Zagreb, 1974., knj. 1.

- Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije,* knj. 1 i 2, Zagreb, 1989., knj. 3, Zagreb 1990.

- Borojević, Slavko, *Po selima i šumama Jugoslavije,* Zagreb, 1986.

-Broz, Josip Tito, *Sabrana djela,* knj. 9, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26 i 28.

- Brunović, Milan, *Kalnik u borbi,* Zagreb, 1952.

- Bulajić, Milan, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću,* knjige I, II, III i IV, Beograd, 1988., 1989.

- Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac,* Sarajevo, 1990.

- Butić-Jelić, Fikreta, *Ustaše u NDH 1941.-1945.,* Zagreb, 1977.

- Carin, Vladimir, *Smrt je hodala četveronoške,* Zagreb, 1961.

-Churchill Winston, Memoires sur la deuxičme guerre mondiale, II, L'heure fragique, Seuls, La Palatine, Geneve, 1949., p. 345.

- Clissold Stephen, *Whirlwind, An Account of Marshal Tito s Rise to Power,* London, 1949.

-Čalić, Dušan, *Svjedočenje o pokoljenju revolucionara,* Zagreb, 1987.

- Čerkez, Vladimir, *Bez povratka,* Spomen-područje Jasenovac, biblioteka Poruke, knj. 24, Jasenovac, 1984.

- *Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta 1941.-1945.,* sv. 7, Beograd, 1961.

- Čolaković, Drago H., *Jasenovac,* Sarajevo, 1948.

- Čolaković, Drago, *Logori ljudskog uništenja,* Sarajevo, 1952.

- Dedijer, Vladimir, *Dnevnik,* knj. I, Beograd, 1970.

-Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* knj. II, Rijeka, 1981.

-Dedijer, Vladimir, *Vatikan i Jasenovac,* Beograd, 1987.

- Dedijer, Vladimir - Miletić, Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta,* Beograd, 1989.

-Dedijer, Vladimir - Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945.,* Saraejvo, 1990.

- Dedijer, Vladimir - Miletić, Antun, *Protiv zaborava i tabua,* Sarajevo, 1991.

- Dragić, Mile, *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku II. svjetskog rata 1941.-1945.,* Novska, 1989.

- *Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije,* Petrovaradin, 1944.

- Džadžić, Petar, *Nova ustaška država,* Beograd, 1990.

-Đuretić, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama,* knj. I, Beograd, 1985.

- *Enciklopedija Leksikografskog zavoda,* Zagreb, 1967.

- Gavrić, Milan, *Otkosi smrti,* Beograd, 1977.

-Gligorijević, Milo, *Rat i mir Vladimira Dedijera,* Beograd, 1985.

- Görlitz Walter, *Der Zweite Weltkrieg 1935.-1945.,* Stuttgart, 1952.

- *Gospić i Perušić u NOR-u 1941.-1945.,* Karlovac, 1989.

- *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji,* knj. I, II, III i IV, Slavonski Brod, 1963.-1981.

- Horvat, Joža - Stambuk, Zdenko, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera,* Zagreb, 1946.

- Hrečkovski, Slavica, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.,* Slavonski Brod, 1982.

- *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941.-1945.,* Beograd, *1964.*

-*Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919.-1945.,* Beograd, 1970.

- Huber, Čedomil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac,* Spomen-područje Jasenovac, biblioteka Poruke, knj. 10, Jasenovac, 1977.

-*Istočna Bosna u NOB,* knj. 1, Beograd, 1971.

- Ivanović, Ilija, *Svjedok jasenovačkog pakla,* Spomen-područje Jasenovac, biblioteka Poruke, knj. 31, Prijedor, 1988.

- Iveković, Mladen, *Nepokorea zemlja,* Zagreb, 1945.

- *Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucije 1941.-1945.,* serija A, knj. 5, 8 i 9, Beograd.

- Jakšić, Pavle, *Savremeni rat,* Beograd, 1969.

- Jakšić, Pavle, *Nad uspomenama,* Beograd, 1990.

-*Jasenovački logor, Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora,* Propagandni odsjek AVNOJ-a, Drinić, 1942.

-*Jedanaesta krajiška (kozaračka brigada, Zbornik sjećanja,* Beograd, 1987.

- Jelić, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937.-1945.,* Ljubljana, 1981.

- Jerković, Mate, *Nikola Demonja,* Beograd, 1977.

- Jevtić, Atanasije, *Velikomučenički Jasenovac,* Beograd, 1990.

- Jokić, Momčilo, *Tajni dosje Josip Broz,* Kragujevac, 1992.

- Jovanović, Dragoljub, *Muzej živih ljudi,* I/II, Beograd, 1990.

- Kljakić, Dragan, *Dosje Hebrang,* Beograd, 1983.

-*Knjiga borbe i oslobođenja 1941.-1945.,* Prosvjeta, Zagreb, 1951.

- Kocbek, Edvard, *Svedočanstvo, Dnevnički zapisi od 3. maja do 2. decembra 1943.,* Beograd, 1988.

-*Koncentracioni logori,* izdanje *Vjesnika,* 1944.

- Kostić, Uroš, *Stvaranje i razvoj jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva,* VIG, 1958..

- Kovačević, Veljko, *Memoari, Dani koji ne zalaze,* Beograd, 1985.

-*Kozara u NOB,* knj. 3, Beograd, 1971.

- Krizman, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Musollinija,* Ljubljana, 1980.

- Krizman, Bogdan, *Pavelić i ustaše,* Ljubljana, 1983.

-*Leksikon,* Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1974.

-*Leksikon NOR i revolucije u Jugoslaviji 1941.-1945.,* Beograd, 1980.

- Leontić, Krunoslav, *Plamen zlatne doline,* Split, 1984.

- Lučić, Dejan, *Pavelićev testament,* 1/2 tom, Beograd, 1991.

- Lukić, Dragoje, *Kozarsko djetinjstvo,* Beograd, 1973.

- *Mala enciklopedija Prosvete,* Beograd, 1978.

- Malobabić, Nikola, *Narodni heroj Milan Stanivuković Oficir,* Beograd, 1986.

-»Marić, Milomir, *Deca komunizma,* Beograd, 1987.

-Marjanović, Jovan, *NOR i socijalistička revolucija 1941.-1945.,* Beograd, 1975.

-Marković, Milivoje, *Zaboravljena budućnost,* Beograd, 1992.

- Mihailović, Dragoslav, *Goli otok,* Beograd, 1990.

-Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945. Dokumenti,* knj. I, II, III, Beograd, 1986., 1987.

-Miliša, Đorđe, *Jasenovac,* Zagreb, 1945.

-Mujkić, Avd*o, Jasenovac,* Jasenovac, 1985.

-*Narodni heroji,* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1980.

-*Naše starine,* Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo, XII, 1969.

-*Neugasla sjećanja,* Jasenovac, 1978.

-Nikolić, Nikola*, Jasenovački logor smrti,* Sarajevo, 1975.

-Nikolić, Gojko, *Korijen, stablo, pavetina, Memoari,* Zagreb, 1981.

-Novak, Viktor, *Magnum srimen,* reprint izdanje, Beograd, 1986.

-Nožinić, Milan, *Demonja,* Zagreb, 1962.

- *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova,* Beograd.

- Odić, Slavko, *Neostvareni planovi,* Zagreb, 1961.

-Odić, Slavko, *Desant na Drvar,* Beograd, 1981.

- Odić, Slavko - Komarica, Slavko, *Partizanska obavještajna služba,* knj. 1, 2, 3, Zagreb, 1988.

-*Okrugli stol "21. travanj 1984.",* biblioteka Poruke, Petrinja, 1985.

- *Okrugli stol "Jasenovac 1986. ",* biblioteka Poruke, knj. 33.

- Opačić, Stanko Danica, *Srbin u Hrvatskoj,* Beograd, 1989.

- *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda,* Zagreb, 1978.

- *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945.,* knj. 1 i 2, Beograd, 1963.

- *Otpor u žicama, sećanja zatočenika,* knj. 1 i 2, Beograd, 1969.

- Pekić, M. - Ćurguz, D., *Bitka na Kozari,* Prijedor, 1976.

-Peršen, Mirko, *Ustaški logori,* Zagreb, 1966.

-Peršen, Mirko, *Ustaški logori,* Zagreb, 1990.

- Perućica, Košta R., *Kako su nas prevaspitavali,* Beograd, 1990.

-Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918.-1978.,* Beograd, 1980.

- Popović, Jovo, *Ratne uspomene Koste Nađa - Bihaćka republika,* Zagreb, 1982.

- *Pravni leksikon,* drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 1970.
- *Ratna sećanja izNOB 1941.-1945.,* knj. 5, Beograd, 1981.
- Riffer, Milko, *Grad mrtvih,* Zagreb, 1946.
- *Riječi koje nisu zaklane,* Jasenovac, 1977.
- *Riječi koje nisu zaklane,* Petrinja, 1983.
- *Riječi koje nisu zaklane,* Jasenovac, 1989.
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. žrtve genocida i uč-esnici NOR-a,* Beograd 1980.
- Samardžija, Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941.-1945.,* Bosanska Dubica, 1984.
-*Sarajevo u revoluciji,* knj. 2 i 3, Sarajevo, 1977., 1979.
- *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac,* Beograd, 1972.
- Sijarić, Ćamil, *Oslobođeni Jasenovac,* Sarajevo, *1945.*
- *Simpozij o Petrovoj gori,* Zagreb, 1972.
- *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.,* Sisak, 1974.
- *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi,* materijal sa znanstvenog skiupa održanog 25. i 26. studenog 1966, Slavonski Brod, 1967.
- *Slavonski povijesni zbornik,* 1-2, Slavonski Brod, 1986.
- *Srednja Bosna u NOB-u,* knj. 1, Beograd, 1976.
- Stevanović, Milivoje, *U Titovim fabrikama 'izdajnika',* Beograd, 1991.
- Šešelj, Vojislav, *Optužnica protiv Josipa Broza Tita,* Beograd, 1990.
- Šibi, Ivan, *Ratni dnevnik,* Zagreb, 1960.
- Topčić, Zaim, *Grumen sunca.*
- Topčić, Zaim, *Jasenovac Ijudolovka.*
- Trivunčić, Radovan, *Jasenovac i jasenovački logori,* Jasenovac, 1977.
-Tuđman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti,* Zagreb, 1989.
- Vidović, Gabro, *Zapisi o živima i mrtvima,* Zagreb, 1961.
- Vinterhalter, Vilko, *Životnom stazom Josipa Broza Tita,* Beograd.
- Vlahović, Veljko, *Sabrani radovi,* knj. II.
- *Vojna enciklopedija,* prvo izdanje, Beograd, 1958., knj. 1-10.
- *Vojna enciklopedija,* drugo izdanje, Beograd, 1972., knj. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 i 10.
- Vuković, Goran, *Operacija gvardijan,* Zagreb, 1958.

- *Zagreb u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji,* Zagreb, 1971.

-*Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1941.-1945.,* Beograd, 1957.

-*Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Učesnici govore,* Beograd, 1986.

- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* Beograd, tom IV, knj. 2-7, 18, 20, 22, 23, 26, 27, 29, 30 i 38.

- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* Beograd, tom V, knj. 1-39.

-*Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* Beograd, tom 12/2.

- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* Beograd, tom 13/1.

- *Zbornik centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje,* broj 1, Slavonski Brod, 1985.

- *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije,* Beograd, 1958.

- *Zbornik sjećanja - Zagreb 1941.-1945.,* knj. 3, Zagreb, 1984.

- *Zbornik sjeverozapadne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji,* Varaždin, 1 976.

- *Zbornik za istoriju,* Matica srpska, Novi Sad, 1974.

-*Zločini u logoru Jasenovac,* izdanje Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946.

-*1941.-1942. u svjedočenjima učesnika NOR-a,* knj. 21 i 22, Beograd, 1975.

POGOVOR

Jugoslavenska i srpska historiografija osamdesetih godina prošlog stoljeća postala je tematski raznovrsnija i bogatija zahvaljujući širenju izvorne osnove i naporima brojnih istraživača. Istodobno, pojačana pozornost javnosti za historiografiju, pogotovu onu koja se bavila jugoslavenskom nedavnom prošlošću, bila je znak da su društveni sukobi djelomično artikulirani i na ovom polju. Time se otvarala mogućnost pojačane instrumentalizacije i zloupotrebe historiografije za političke svrhe do koje je doista i došlo. Jedno od ključnih nerazriješenih pitanja - broj i struktura stradalih (žrtava) u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata dobilo je prvorazredno političko značenje. U tom svijetlu posebno zanimanje javnosti usmjeravano je na pitanje stradanja u logorima, pa i u onom najvećem na tlu Jugoslavije - ustaškom logoru u Jasenovcu.

Početkom osamdesetih godina otpočelo je ostvarivanje jugoslavenskog znanstvenog projekta o Jugoslavenima u koncentracijskim i zarobljeničkim logorima i pokretima otpora tijekom Drugog svjetskog rata. Poslije nekoliko godina slijedilo je objavljivanje prvih radova, članaka i monografija, čime je učinjen korak u rasvjetljavanju problematike stradanja Jugoslavena tijekom ovog perioda. Jedna od najznačajnijih tema na projektu bila je logor Jasenovac, odnosno sistem logora smrti i koncentracijskih logora Nezavisne Države Hrvatske. Iako su učinjeni prvi pokušaji, ova krupna tema nije monografski obrađena i brojna pitanja vezana uz ovaj logor nisu dobila znanstveni historiografski odgovor. Snažan poticaj istraživanju teme logora u Jasenovcu bilo je objavljivanje trotomne zbirke dokumenata *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945. Dokumenti* (Beograd-Jasenovac, 1986., 1987.) koju je priredio Antun Miletić, kao i održavanje tri znanstvena skupa o istoj temi tijekom osamdesetih godina. I u sljedećem desetljeću dosta se pisalo o logorima NDH, ali često pod izrazitim pečatom političkih okolnosti. Nasuprot uvriježenom mišljenju da se o logoru Jasenovac malo pisalo, prema iznimno iscrpnoj bibliografsko-historiografskoj knjizi Jovana Mirkovića *(Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima,* Banja Luka - Beograd, 2000.), o jasenovačkom logoru je do tada objavljeno 108 povijesnih izvora, 1106 knjiga i 1482 članka. Ipak, ova tema nije dobila cjelovitiju znanstvenu obradu, tako da nisu dani zadovoljavajući historiografski odgovori i na neka osnovna pitanja vezana uz sistem jasenovačkih logora.

Jedno od ključnih pitanja bilo je zašto Jasenovac nije oslobođen. U sve zaoštrenijim političkim prilikama krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina na ovo pitanje u javnosti su davali dijametralno suprotne odgovore ne samo neki od sudionika u događajima nego i povjesničari i publicisti. Pokazalo se da gotovo nitko od sudionika u raspravi nije temeljitije

istraživao ovaj problem, što nekima nije smetalo da daju "pouzdane" sudove, nerijetko s dalekosežnim političkim implikacijama. Ova je rasprava pokazala da je nužan historiografski odgovor na pitanje oslobađanja logora Jasenovac. Tim prije što je ova tema dobila i veliko političko značenje u uzavreloj klimi razaranja Jugoslavije i stvaranja novih nacionalnih država na njezinu tlu. Tog posla su se početkom devedesetih godina prihvatili Slavko Komarica i Slavko Odić.

Pojedinačno ili zajedno, Slavko Odić (Bihać, 1915.) i Slavko Komarica (Banja Luka, 1923. - Beograd, 1995.) napisali su veći broj historiografskih radova o temama iz Drugog svjetskog rata. Njihovi istraživački napori u prvom su redu bili usmjereni na djelovanje obavještajnih službi na jugoslavenskom prostoru i njihov utjecaj na događaje čija je prava pozadina često izmicala pozornosti istraživača. Kvalitetama ovih radova doprinosila su i osobna, odnosno profesionalna iskustva samih autora. Poslije nekoliko manjih radova, Slavko Odić je svojom knjigom *Neostvareni planovi* (Zagreb, 1961. rasvijetlio neke važne događaje iz njemačkog obavještajnog djelovanja usmjerenog prema narodnooslobodilačkom pokretu i njegovu rukovodstvu. Tada su po prvi put u jugoslavenskoj javnosti objelodanjene neke činjenice o njemačko-partizanskim pregovorima, ali je ovaj problem cjelovito obrađen tek sredinom osamdesetih godina u knjizi Miše Lekovića *Martovski pregovori 1943.* (Beograd, 1985.). Slavko Komarica je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina objavljivao manje publicističke radove pod pseudonimom S. Koslav, a od druge polovice sedamdesetih počela je njegova uspješna i plodna suradnja sa Slavkom Odićem.

Svojom knjigom *Noć i magla; Gestapo u Jugoslaviji* (Zagreb, 1977.) dvojica su autora dala iscrpnu i zaokruženu sliku djelovanja najvažnije njemačke policijske službe u Jugoslaviji uoči i tijekom Drugog svjetskog rata.
S. Odić je nešto kasnije objavio iscrpnu studiju o jednoj od najvećih njemačkih vojnih operacija tijekom rata pod imenom *Desant na Drvar maja 1944.; Drvarska operacija* (Beograd, 1981.). Krajem devetog desetljeća prošlog stoljeća objavljene su nove knjige koje su bile zajedničko djelo dvojice autora. Trotomna knjiga *Partizanska obavještajna služba 1941.-1942.; Sta se stvarno događalo* (Zagreb, 1988.) sigurno je najbolje djelo o ovoj temi u našoj historiografiji i šteta je što autori nisu obradili i djelovanje ove službe u ostalim ratnim godinama. Posljednje djelo koje su autori objavili za života Slavka Komarice bila je knjiga pod rječitim naslovom *Bijele mrlje* (Zagreb, 1990.) u kojoj su detaljno rekonstruirani neki važni događaji iz povijesti poljsko-sovjetskih odnosa, u prvom redu pitanje velikog pokolja poljskih oficira u Katinskoj šumi.

Početkom devedesetih godina prošlog stoljeća Slavko Komarica i Slavko Odić otpočeli su istraživanja koja su trebala dati odgovor na pitanje koje je već dugo postavljano u historiografiji, a i u javnosti: Zašto Jasenovac

nije oslobođen? Njihovi dotadašnji radovi i dobro poznavanje povijesnih izvora i literature o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji bili su dobra osnova na kojoj su otpočeli rad na ovoj važnoj temi. Rezultat njihovih istraživanja je rukopis pod istim naslovom, koji je završen 1993. godine. No Slavko Komarica nije dočekao njegovo objavljivanje, umro je 1995. godine. Tijekom sljedećih godina Slavko Odić objavio je manja dodatna istraživanja i izvršio neke izmjene u rukopisu koje se sada predaje sudu stručne i šire javnosti. Ova knjiga, ipak, odražava nivo historiografskih istraživanja i objavljenih povijesnih izvora do ranih devedesetih godina.

Autori su veoma iscrpno izložili pokušaje historiografske obrade teme i odredili su se prema svim važnijim napisima u periodici koji su se bavili oslobađanjem jasenovačkog logora. Knjiga stoga oslikava i intelektualnu klimu jednog vremena, a autori su spominjali i neke važne političke događaje i ljude iz vremena u kojemu je djelo nastajalo.

Izvorna osnova za pisanje ovog rada bila je veoma široka i raznovrsna. Osim arhivskih i objavljenih povijesnih izvora, memoarskih zapisa i tiska, autori su prikupili i sjećanja nekih vrlo važnih sudionika u događajima. Na prvi pogled, rad je opterećen citatima kojima se dokazuju stavovi autora, odnosno osporavaju suprotne tvrdnje. Kako je o pitanju oslobođenja logora Jasenovac mnogo pisano, prije svega u tisku, to je bilo gotovo neizbježivo. Pozornom analizom izvora i na osnovi odličnog poznavanja literature autori su uvjerljivo osporili neka raširena tumačenja pitanja (ne)oslobađanja jasenovačkog sistema logora i sudjelovanje pojedinaca u tome. Među njima su i sjećanja nekih "svjedoka" koji su davali "vjerodostojne" izjave o pokušajima oslobađanja logora i o pogibiji nekih partizanskih zapovjednika. Istodobno, novim argumentima osnažena su neka druga tumačenja. Stoga cijela knjiga ima uzdržan polemički ton koji doprinosi uvjerljivosti rezultata koji su izloženi čitateljima.

Da bi odgovorili na pitanje iz naslova knjige, autori su nastojali utvrditi jesu li postojali odgovarajući uvjeti, prije svega strateški, za oslobođenje jasenovačkog logora. Da bi se odredilo mjesto ovog logora u represivnom sistemu NDH, rekonstruirano je stvaranje i djelovanje sistema ustaških logora smrti. Njihova je osnovna namjena bila da služe za uništenje srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, odnosno jedne trećine vlastitog stanovništva. Na uništenje u logorima smrti bile su osuđene i manjinske zajednice Židova i Roma (ne i Roma muslimana), kao i svi drugi politički i vjerski nepoželjni (komunisti, jugoslavenski nacionalisti i drugi antifašisti) koji su uglavnom bili Hrvati.

Prvi logori uništenja ustaške države osnovani su početkom ljeta 1941. u Lici (u Gospiću i okolici) i na otoku Pagu. Odatle su u drugoj polovici kolovoza iste godine malobrojni preostali zatočenici preseljeni u novi

logor Jasenovac. Od jeseni 1941. do proljeća 1942., poslije uništenja srpskih sela u okolici, organiziranje niz logora od kojih su najveći bili u samom Jasenovcu i u Staroj Gradiški. Ubilački se mehanizam do kraja travnja 1942. toliko uhodao da je logor Jasenovac mogao primiti "neograničen broj zatočenika", kako se isticalo u dokumentima najviših vlasti NDH. Autori su nedvosmisleno utvrdili da je logor Jasenovac bio "logor smrti" ili "logor uništenja" (prema njemačkoj terminologiji "Vernichtungslager"). U suvremenoj hrvatskoj historiografiji i javnosti logor Jasenovac se, inače, često prikazuje kao radni i sabirni logor u kojemu je smrt bila posljedica loših životnih uvjeta i bolesti, a ne osnovni razlog postojanja logora.

Prikaz organiziranja i utvrđivanja logora, kao i vojnih snaga koje su ga osiguravale, bio je potreban radi usporedbe sa snagama narodnooslobodilačkog pokreta, prije svega na okolnim područjima. Osnovna i sasvim uvjerljiva premisa autora je bila da su za uspeh jednog krupnog vojnog pothvata, kakav bi oslobođenje logora svakako bio, morale postojati snažne i dobro naoružane partizanske jedinice na susjednim područjima Slavonije i Bosanske krajine (svakako i Banije) čiji je napad na logor trebalo koordinirati s obje strane Save i Une. Važan preduvjet uspjeha bilo je i organiziranje samih logoraša koji bi, usporedo s akcijom izvana, napali osiguranje logora iznutra. Stoga je okosnica izlaganja vezana uz razvoj i jačanje partizanskih snaga na ovim područjima i izvođenje vojnih operacija obje sukobljene strane. Istodobno, prate se inicijative da se jedan takav napad organizira, kao i njihovi rezultati. Detaljno je rekonstruirano i samoorganiziranje logoraša, stvaranje njihovih organizacija, uspostavljanje veza s vojnim i političkim organima NOP-a i napori da se pripremani ustanak u logoru koordinira s napadom izvana.

U vrijeme kada su partizanske snage još uvijek bile slabe za jedan takav pothvat, vrhovni zapovjednik narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije Josip Broz Tito je 31. ožujka 1942. poslao uputu Operativnom štabu partizanskih odreda za Bosansku krajinu da ispita mogućnost oslobađanja preostalih 1500 zatočenika jasenovačkog logora u suradnji sa štabom iz Hrvatske "ali tako da sigurno uspije".[1] Neprovedba ove naredbe i u kasnijem periodu, kada sei sam Vrhovni štab s grupacijom krupnih vojnih jedinica nala-

U brzojavu Izvršnom komitetu Komunističke intemacionale u Moskvi od 4. travnja 1942. Tito je ponovio podatke iz upute Operativnom štabu za Bosansku krajinu daje Jasenovac najstrašniji koncentracijski logor u Hrvatskoj i da je od 10.000 "najboljih sinova Hrvatske" ostalo u životu samo 1500, dok su ostali mučeni i ubijeni. Tome je dodao sljedeće: "Same ustaše priznaju da je od početka njihovog dolaska na vlast u Hrvatskoj ubijeno do pet stotina hiljada ljudi (500.000), većinom Srba." Tito nije spomenuo ni svoju uputu da se ispita mogućnost oslobađanja logora (Josip Broz Tito, Sabrana djela, tom 9, priredio Mišo Leković, Beograd, 1983., str. 172-175, 187. Bez uvida u odgovarajuće izvore ostaje otvoreno pitanje je li Tito dobio neke instrukcije iz Moskve u vezi s logorom u Jasenovcu ili drugim logorima.

zio na prostoru koji nije bio daleko od logora u Jasenovcu, autori su postavili kao jedno od centralnih pitanja u knjizi. Analiza dostupnih izvora pokazala je da odgovor na ovo i neka druga pitanja ne može biti potpun, zbog čega se autori nisu upuštali u pretpostavke i zaključci se mogu donositi samo implicitno ili se naslućivati.

Krajem listopada 1942., prema ocjeni autora, nisu postojale mogućnosti za uspjeh pothvata oslobođenja logora Jasenovac. Upravo tada je 5. krajiška (kozaračka) partizanska brigada ponovno predložila štabu 3. (slavonske) operativne zone Hrvatske da se organizira zajednički napad na "Dubicu, Jasenovac i Gradišku. Politički bi najkorisnije za nas bilo likvidirati Jasenovac, a vojnički Dubicu."[2] Nasuprot nekim tvrđenjima da se o pravoj prirodi logora malo znalo, autori su istakli činjenicu da je već tada u propagandi NOP-a jasno isticano da je jasenovački logor "klanica br. 1 NDH". Stoga nije moglo biti nikakve dileme o tome što bi oslobođenje logora značilo u prvom redu za borce s terena koji su najviše bili pogođeni ustaškim genocidom i za cijeli narodnooslobodilački pokret.

Autori su utvrdili daje ustaška obavještajna služba došla do podatka daje štab 3. (slavonske) operativne zone partizanskih snaga u Hrvatskoj u drugoj polovici siječnja 1943. predlagao napad na Novsku i Jasenovac. Ne upuštajući se u pretpostavke o tome od koga su poticale te informacije, autori su jasno stavili do znanja da je njihov izvor bio u najvišem partizanskom rukovodstvu Hrvatske. Iako se njegovo ime ne spominje povodom ovog slučaja, realna je pretpostavka da se radilo o političkom sekretaru Centralnog komiteta KP Hrvatske Andriji Hebrangu. On je s većom grupom zatočenika Jasenovca krajem rujna 1942. zamijenjen za dvojicu ustaških policajaca nižeg ranga. Bez provjere u partijskoj komisiji, uobičajenoj za svakog tko je bio uhićen i zatvoren, kao i bez odluke Centralnog komiteta KPJ, sam J. Broz Tito je postavio Hebranga na čelo Komunističke partije Hrvatske u studenom 1942. u Bihaću[3] i on je ostao na tom najodgovornijem položaju do listopada 1944.

Slavko Odić je u svojoj knjizi *Neostvareni planovi* nazvao Andriju Hebranga "trojanskim konjem" ustaša u vrhu partizanskog pokreta u Hrvatskoj, što je i utvrđeno istragom poslije rata. Na negativan odnos Hebranga prema pitanju oslobođenja logora može ukazati i činjenica daje u njegovim

[2] U pismu je navedeno i sljedeće: "Po saslušanju drugova koji su nedavno utekli iz Jasenovca, a članova Partije, sva sela iz Slavonije koja su iseljena i poslata u Jasenovac, bez i jedne iznimke, potpuno su uništena. Žrtve terora u JaseVnovcu, po iskazu ovih drugova, među kojima se nalazi i bivši sekretar C. K. MaVđarske, iznosi oko 250.000 ljudi, žena i djece. On je bio 1 godinu dana u Jasenovcu" (Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih paV-roda, tom IV, knj. 7, Beograd, 1953., str. 294-297 [dalje: Zbornik NOR]).

[3] Milovan Đilas, Revolucionarni rat, Beograd, 1990, str. 227.

stavovima i delovanju bio izražen hrvatski nacionalizam i separatizam dok je odnos prema Srbima, koji su u svakom pogledu nosili NOP u Hrvatskoj, bio veoma negativan. To je bio razlog njegove smjene (ne i kažnjavanja) u listopada 1944. s mjesta prvog čovjeka Komunističke partije Hrvatske.[4] Na zasnovanost ovakve pretpostavke upućuje i činjenica, koju su autori nedvosmisleno utvrdili, da se o eventualnom napadu na Jasenovac odlučivalo u najvišem partijskom vrhu Hrvatske, pri čemu je glavnu riječ imao upravo Andrija Hebrang. O tome se nije odlučivalo na razini vojnih štabova jer se na ovo pitanje prije svega gledalo kao na političko, a ne vojno.

Pokazalo se, uostalom, da ni smjena Hebranga nije ništa promijenila u odnosu hrvatskog partijskog vrha prema pitanju oslobođenja logora. Ovdje treba naglasiti daje prostor logora Jasenovac najvećim dijelom bio na slavonskoj strani Save, tako da je pitanje eventualnog oslobođenja logora bilo u isključivoj nadležnosti hrvatskog partijskog rukovodstva, koje je u tom pogledu imalo punu slobodu odlučivanja. Jedino su Vrhovni štab ili Centralni komitet KP Jugoslavije mogli anulirati negativan stav KP Hrvatske prema tom pitanju, ali se pokazalo da oni nisu smatrali potrebnim ponovno razmotriti pitanje oslobođenja logora.

U vezi s neprovođenjem Titove upute od 31. ožujka 1942. treba imati u vidu još neke činjenice o kojima autori nisu posebno raspravljali. Oslobođenje Hebranga i drugih zatočenika putem zamjene poslije pregovora s ustaškim (i njemačkim) predstavnicima otvaralo je mogućnost da se na ovaj način spase životi i drugih istaknutijih pripadnika NOP-a zatočenih u jasenovačkom logoru. Ovaj sistem zamjena s kraćim ili dužim prekidima djelovao je i kasnije uglavnom preko neutralne demilitizirane zone sela Pisarovina. Iako su razmijenjeni pripadnici NOP-a bili kanal preko kojeg su stizali podaci o logoraškoj organizaciji i njihovim planovima za oslobođenje, iako su i oni sami sudjelovali u povezivanju sa svojim zatočenim drugovima, uvjereni daje oslobođenje moguće i potrebno, odluka o tome nikada nije donijeta. Bez obzira na zamjene, u logoru su i dalje bili zatočeni istaknuti pripadnici NOP-a, koji su prije ili kasnije gotovo do jednog ubijeni. S njima su ubijane i mase novih zatočenika koje su pristizale u logor. Tako je jasenovački logor do samog kraja rata na jugoslavenskom prostoru praktično nesmetano vršio svoju ubilačku, prije svega genocidnu funkciju.

[4] Beve (Edvard Kardelj) - Josipu Brozu Titu, 30. rujna 1944. (Vis), Dokumenti centralnih organa KPJ; NOR i revolucija (1941.-1945.), knj. 20, priredio Milovan Dželebdžić, Beograd, 1987., str. 40-49; Beve (Edvard Kardelj) - Josipu Brozu Titu, 30. rujan 1944., (Vis), isto, str. 50-51; Josip Broz Tito - Aleksandru Rankoviću, 5. listopad 1944. (Krajova, Rumunjska), isto, str. 217. Iz Kardeljevih se izveštaja vidi daje Hebrangove stavove potpuno dijelio još jedan, inače veoma utjecajan član rukovodstva KPH - Ivan Krajačić Stevo. On je bio zadužen za obavještajne poslove i bio je veoma blizak Titov suradnik. Vidi i: M. Đilas, Vlast i pobuna, Beograd, 1991., 15, str. 85-89.

Sukob partizanskih i ustaških snaga 16. srpnja 1943. kod sela Krapje, gdje se nalazio jedan od jasenovačkih logora pokazao je, prema autorima, da je već tada moglo i trebalo razmišljati o pothvatu za oslobođenje logora. Još bolja prilika za to ukazala se u periodu posle kapitulacije Italije 8. rujna 1943. Tada su u blizini logora bile jake partizanske jedinice, dok je najveći dio njemačkih snaga, koje bi mogle pomoći ustaškoj posadi logora, upućen ka jadranskoj obali. Osim toga, i sam Vrhovni štab se od kolovoza 1943. do siječnja 1944. nalazio na području Bosanske Krajine i zapadne Bosne. Štoviše, na tim je prostorima organizirano nekoliko krupnih partizanskih vojnih operacija, od kojih je najveća bila banjalučka krajem 1943. godine. Ipak, ni ove prilike nisu iskorištene za pokušaj oslobođenja logora, ili barem nekog njegova dijela. Dok su se logoraši nadali skorom oslobođenju, “fmgirani” napad na logor Stara Gradiška krajem prosinca 1943. imao je jedinu funkciju da veže snage protivnika zbog napada na Banja Luku.[5] Autori su pokazali da bi oslobođenje logora, inače snažnog uporišta vojnih snaga NDH, imalo veliko značenje i u čisto vojnom pogledu, jer su ustaške snage iz Jasenovca potpuno slobodno mogle pomoći ustaškim jedinicama u drugoj banjalučkoj operaciji, koja je bila neuspješna kao i prva.

Postoje još neki izvori koji pokazuju da “fmgirani” napad na Staru Gradišku nije bio jedini napad partizanskih snaga na neki od jasenovačkih logora, pa ni samo mjesto Jasenovac, ali da to nije bilo u sklopu neke veće akcije oslobođenja logora. Njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj E. Glez fon Horstenau u svom je dnevnom izvješću Ministarstvu oružanih snaga od 13. svibnja 1943. naveo i sljedeći događaj iz rajona odgovornost njemačke 114. lovačke divizije: “Noću uoči 12. 5. odbijen neprijateljski napad u jačini bataljuna na Jasenovac. Neprijateljski gubici: 30 mrtvih, 2 Nijemca poginula, 5 ranjenih.”[6] Sudeći prema broju žrtava i angažiranim snagama, u pitanju je bio veći sukob. Ovdje je svakako bila riječ o napadu partizanskog bataljuna na njemačko uporište u samom mjestu Jasenovac, a ne na logor, koji je bio u isključivoj nadležnosti ustaške države i gdje nije bilo njemačkih vojnika.

Prilikom prebacivanja dijelova 7. banijske divizije NOVJ (3. i 4. brigade) preko Save u Slavoniju na putu u Moslavinu 14. kolovoza 1944., bočno osiguranje prema Jasenovcu vršili su dijelovi 2. brigade. Tom su prilikom pripadnici ove jedinice otvorili vatru na jedan od jasenovačkih logora, po svemu sudeći u selu Uštica, i pozvali zatočenike da beže. Međutim, tu nije bilo zatočenika, a ovaj “fmgirani” napad ubrzo je odigrao svoju ulogu

[5] Sjećanje o ovom napadu u: Spasoje Popović, Tmava u Slavoniji (Tmava u NOB-u), Nova Gradiška, 1985.

[6] Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 13, Beograd, 1955., str. 444.

odvlačeći pozornost ustaških snaga od mjesta prelaska partizanske glavnine preko Save uzvodno od logora. U 7. diviziji su među borcima bili i židovski zatočenici iz talijanskog logora za Židove na Rabu. Oni su poslije kapitulacije Italije oslobodili logor, formirali židovski bataljun i ušli u sastav NOVJ. Neki su od njih sudjelovali i u spomenutom "napadu" na jedan od jasenovačkih logora.[7]

Pitanju samoorganiziranja zatočenika i njihovim naporima da se povežu s partizanskim snagama i višim partijskim forumima radi organiziranja koordinirane akcije na oslobođenju logora izvana i iznutra autori su posvetili posebnu pozornost. Unatoč užasnim uvjetima, logoraši su uspjeli stvoriti snažnu organizaciju, prije svega od članova Komunističke partije, da se donekle naoružaju, a zatim da se povežu s organizacijama NOP-a.[8] No i unatoč svim prilikama i snažnom raspoloženju boraca i zatočenika da se uništi ova "klaonica br. 1 NDH", pokazalo se daje sve to bilo uzaludno. Logoraška partijska organizacija je u pismu Centralnom komitetu KP Hrvatske protestirala što nije uspostavljena stalna veza i što nije došlo do oslobođenja logora, ali je to ostalo bez rezultata. I unatoč povoljnim uvjetima za takav pothvat, rukovodstvo KP Hrvatske je krajem kolovoza 1944. grubo odbilo prijedloge o zajedničkoj akciji za oslobođenje logora. Uspjehu takvog pothvata mogla je doprinijeti i koordinacija sa savezničkom avijacijom, što su predlagali logoraši. Ciljevi avijacije utvrđivani su i na osnovi prijedloga Vrhovnog štaba NOVJ. Poslije konačnog oslobođenja Prijedora, 7. rujna 1944., slobodna se teritorija prostirala sve do južne obale Save i do samog logora, odnosno do najvećih jasenovačkih stratišta u selu Donja Gradina, i tako je ostalo sve do kraja rata. Na ovom prostoru nije operirala praktično nikakva partizanska jedinica koja je mogla ugroziti logor. Zbog toga se i dogodilo da nitko nije pomogao logorašima koji su preplivavali Savu poslije proboja iz logora 22. travnja 1945.

Aleksandar Lebl, Napad na Gradinu, Židovski pregled, 5, Beograd, svibanj 2000., str. 11. Na osnovi drugih izvora može se zaključiti da se nije radilo o naVpadu na Gradinu, nego na Ušticu na lijevoj obali Une. Detaljnije u: Jovo Cakalo, Sa brigadom sjeverno od Save, i: 7. banijska divizija, Beograd 1967., str. 660-b66. Ovdje se nigdje ne spominje daje izvršen bilo kakav napad na neki od jasenovačkih logora, osim daje po prelasku Save postavljeno osiguranje prema Jasenovcu.

8 y• • Preživjela zatočenica Marijana Amulić-Buca ostavila je svjedočenje da je zatočenik Božo Puhovski poslije puštanja iz logora u duplom dnu kofera donio opširan šifrirani izveštaj i predao ga Anđeli Znidaršić za Povjerenstvo CK Hrvatske; Mirjana Amulić-Buca - Štefici Serdar-Sabolić, Zagreb 10. veljače 1982. (kopija pisma kod autora Pogovora). M. Amulić Buca bila je predsjednica OdVbora za uređenje spomen-muzeja Kula u Staroj Gradiški. Umrla je 12. srpnja 1996. u Zagrebu. Š. Serdar-Sabolić također je bila zatočenica logora Jasenovac-Stara Gradiška, odakle je oslobođena zamjenom početkom listopada 1943. Bila je inicijaVtor osnivanja i dugogodišnji član Sekcije bivših zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška u Beogradu i član spomenutog odbora.

I unatoč veoma povoljnim uvjetima i vojnoj nadmoći, ni prvih mjeseci 1945. godine sve do samog kraja rata, kako su autori utvrdili, nema tragova u izvorima da je u rukovodstvima NOP-a bilo planova ili namjera o oslobađanju logora Jasenovac ili nekog njegova dijela. Ni napadi savezničke ili partizanske avijacije na logor nisu bili rezultat neke planirane niti koordinirane akcije s drugim snagama, već plod osobne inicijative avijatičara. Ustaška posada logora mogla je nesmetano uništiti veliki dio tragova o masovnim zločinima spaljivanjem dokumentacije i leševa žrtava, i ubiti najveći broj preostalih zatočenika. Uoči uništavanja objekata samog logora i ubijanja malobrojnih živih zatočenika, oko 1000 izmučenih ljudi izvršilo je herojski podvig proboja 22. travnja 1945. bez ikakve pomoći izvana. Oni su goloruki napali svoje mučitelje i jurnuli ka slobodi, koje se dočepalo samo nekoliko desetina ovih junaka. Ovaj događaj, kako su autori utvrdili, nije ni približno našao svoje mjesto u historiografiji, mada se nesumnjivo radilo o primjeru masovnog herojstva bez presedana u europskim razmjerima.

Osnovni i potpuno nedvosmislen zaključak autora jeste daje od jeseni 1942., a naročito od proljeća 1943. godine bilo nekoliko vrlo povoljnih prilika za oslobođenje logora Jasenovac. Tada su u Slavoniji i Bosanskoj krajini postojale snažne i dobro naoružane partizanske snage osposobljene i motivirane za takav pothvat. Ovo je istraživanje pokazalo da ni rukovodstvo narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ), ni niži štabovi i partijska rukovodstva nisu na to gledali kao na jedan od svojih zadataka. Inicijative za to su postojale, kao i snažno raspoloženje boraca i nekih partizanskih štabova, a sami su se zatočenici organizirali i pripremali za taj trenutak. Unatoč svemu, odluka o oslobođenju nikada nije donesena. Na to pitanje gledalo se kao na političko, što je ono nesumnjivo i bilo. Negativnom političkom stavu prema oslobođenju logora stajali su nasuprot realni politički razlozi koji su govorili u prilog takvom pothvatu, ali i vojni razlozi. Na pitanje zašto vojni štabovi upravo iz strateških razloga nisu inzistirali na oslobađanju logora, koji je ujedno bio i snažno vojno uporište ustaša, postoji samo jedan odgovor. Posljednju su riječ i u ovom slučaju imala najviša rukovodstva Komunističke partije. Unatoč svim inicijativama i povoljnim mogućnostima za oslobođenje, rukovodstvo Komunističke partije Hrvatske bilo je protiv toga. Logor smrti Jasenovac stoga nije oslobođen nego ga je napustila ustaška posada, koja se povukla s ostalim vojnim snagama NDH krajem travnja 1945. godine.

Autori su svojom knjigom odgovorili na pitanje je li logor Jasenovac mogao biti oslobođen - i on je nedvosmisleno potvrdan. Odgovor na pitanje iz naslova *Zašto Jasenovac nije oslobođen* dan je uglavnom implicitno i mogu ga upotpuniti samo novi izvori i nova minuciozna i sistematična istraživanja.

SADRŽAJ

UVOD **5**

0 IZVORIMA **7**

I. POGLAVLJE
TAKO JE POČELO **31**

II. POGLAVLJE
PRVA RATNA ZIMA **57**

III. POGLAVLJE .
PRVO RATNO PROLJEĆE I TITOVA DIREKTIVA
OD 31. OŽUJKA 1942 .... **71**

IV. POGLAVLJE
LJETO I JESEN 1942 95

V. POGLAVLJE
OD BIHAĆKE REPUBLIKE DO BITKE U KRAPJU
STUDENI 1942. - SRPANJ 1943 123

VI. POGLAVLJE
JESEN 1943.1 PRVA BANJALUČKA OPERACIJA 147

VII. POGLAVLJE
OD PRVE DO DRUGE BANJALUČKE OPERACIJE
SIJEČANJ - RUJAN 1944 179

VIII. POGLAVLJE
JEDNA PJESMA I POGIBIJA DVOJICE ZAPOVJEDNIKA 233

IX. POGLAVLJE
POSLJEDNJI MJESECI RATA
1 POSLJEDNJI DANI JASENOVCA **257**

RIJEČ NA KRAJU 283

KAZALO IMENA 287

BIBLIOGRAFIJA 293

POGOVOR 299